

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

KAZAK TÜRKÇESİNDE KİPLİK: MORFO-SENTAKTİK SEMANTİK BİR
ANALİZ

ELANUR KAZANLAR ÜRKMEZ

Danışman
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

MANİSA-2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Doküman Kodu	FRDR-031
		Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2-/28/02/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 10.12.2019 tarih ve 46/7 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 22. maddesi gereğince Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Elanur KAZANLAR ÜRKMEZ'in "*Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-sentaktik Semantik Bir Analiz*" Konulu tezi incelenmiş ve aday 30.12.2019 tarihinde saat 11:30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır. Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 30 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna

OY BİRLİĞİ

DÜZELTME yapılmasına *

OY ÇOKLUĞU

RED edilmesine **

ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

ÜYE (Danışman)

Doç. Dr. F. KARABUĞ

ÜYE

Doç. Dr. Ekrem AYAN

BAŞKAN

Prof. Dr. A. İLKER

ÜYE

Dr. Öğr. Üst. An. ERDOĞ

ÜYE

Prof. Güler GÜLSEVİN

Evet

Havır

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 6 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan
Enstitü Sekreteri

Onaylayan
Enstitü Müdürü

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum “Kazak Türkçesinde Kiplik: Morfo-Sentaktik Semantik Bir Analiz” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30.12/2019

Adı Soyadı

Elanur KAZANLAR ÜRKMEZ

İmza

ÖZET

KAZAK TÜRKÇESİNDE KIPLİK: MORFO-SENTAKTİK SEMANTİK BİR ANALİZ

Kiplik ilk olarak felsefe ve mantık bilimlerinde ortaya çıkmıştır. Temelinin bilgiye dayandığı bu disiplinler için bilgi *olası* ve *zorunlu* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bilginin doğruluk veya yanlışlık değeri vardır. Doğruluk/yanlışlık değeri taşıyan bilgilerin oluşturduğu anlamlı cümlelere *önerme* adı verilir. *Kiplik* kavramı da önermelerdeki *olası* ve *zorunlu* bilgiyi kodlayan araçlardır. Araştırmacılar *olası* ve *zorunlu* bilginin yanı sıra kiplikle doğrudan ilişkili gerçeklik ve gerçek-dışılık kavramlarını da esas alan çalışmalar yapmış ve böylece 19. yüzyıl dil bilimi çalışmalarının da temelini oluşturmuşlardır. Kiplik tanımlanması ve sınıflandırılması güç kategorilerden biridir. Farklı yaklaşımlarla tanımlanmasının ve farklı ölçütlerle sınıflandırılmasının neticesinde pek çok kiplik kuramı ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda Palmer (2001)'in tipolojik kiplik sınıflandırması temel alınarak Kazak Türkçesinde kiplik kategorisi incelenecektir. İki ana bölümden oluşacak bu çalışmanın birinci bölümünde kipliğin kuramsal bilgileri ve kipliğin kip, zaman ve görünüş ile ilişkileri ele alınacaktır. Söz konusu bölümde ayrıca kiplik işaretleyicilerine yer verildikten sonra Palmer (2001)'in kiplik sınıflandırmasındaki alt türler ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Palmer (2001)'in sınıflandırmasından hareketle Kazak Türkçesinde kiplik kategorisi ortaya konulacaktır. Palmer (2001) sınıflandırmasındaki her alt kiplik türünü kodlayan morfolojik, morfo-sentaktik, sözlüksel, söz dizimsel ve morfo-sentaktik semantik işaretleyicilerden başlıklar oluşturulacak, örnekler verilecek ve yeri geldiğinde bağlam odaklı açıklanacaktır. Böylece Kazak Türkçesiyle ilgili anlamsal ve edimsel tabanlı çalışmalara bir nevi katkı sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: kiplik, Kazak Türkçesi, Kazak dili, önerme kipliği, eylem kipliği, kip, kiplik işaretleyicileri

ABSTRACT

MODALITY IN KAZAKH LANGUAGE: A MORFO-SYNTHACTIC SEMANTIC ANALYSIS

Modality has appeared in the philosophy and logic sciences at first. For these disciplines on which knowledge is based, knowledge is divided into possible and necessary. Information has the value of accuracy or inaccuracy. Meaningful sentences composed of information bearing the value of accuracy/inaccuracy are called propositions. The concept of modality is the tools that encode the possible and necessary information in the propositions. Not only possible and necessary knowledge, but also the researchers have made studies based on the concepts of realis and irrealis directly related to modality and thus formed the basis of 19th century linguistics studies. Many modality theories have emerged as a result of the definition of modality with different approaches and classification with different criteria. In our study, the modality category in Kazakh Turkish will be examined based on Palmer (2001) 's typological modality classification. In the first part of this study which will consist of two main parts, the theoretical knowledge of modality and the relationships between modality and tense-mood-aspect will be discussed. In this section, after being introduced modality markers, the subtypes in the modality classification of Palmer (2001) will be explained in detail. In the second part of the study, the modality category in Kazakh Turkish will be examined based on Palmer's (2001) classification. Titles will be generated from morphological, morpho-syntactic, syntactic, lexical and morpho-syntactic-semantic markers that encode each sub-mode type in the Palmer (2001) classification. Relevant examples will be given and they will be commented context-oriented, where appropriate. In this way, a kind of contribution will be made to the semantic and pragmatic based studies on Kazakh Turkish.

Key Words: modality, Kazakh Turkish, Kazakh Language, proposition modality, event modality, modality markers

TEŞEKKÜR METNİ

Tez konunun belirlenmesinde ve kaynak edinme sürecinde yardımlarını esirgemeyen, elde edilen verilerin değerlendirme sürecinde fikirleriyle ve yönlendirmeleriyle yol gösteren, büyük emek ve katkıda bulunan değerli danışmanım Doç. Dr. Ferhat KARABULUT'a, Tezi İzleme Komitelerinde çalışmamı değerlendiren ve fikirleriyle çalışmamın zenginleşmesine katkıları olan Prof. Dr. Ayşe İLKER'e ve Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım.

Çalışmamın her sürecinde maddi-manevi desteklerini sürdüren ve karşılaştığım tüm zorluklarda her zaman yanımda olan değerli eşim Burak ÜRKMEZ'e, kıymetli babam Necmi KAZANLAR'a ve canım annem Sevin KAZANLAR'a yürekten teşekkür ederim.

Elanur KAZANLAR ÜRKMEZ
MANİSA, 2019

İÇİNDEKİLER

YEMİN.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR METNİ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	xv
ÇEVRE ALFABESİ.....	xvi
GİRİŞ	1
KONU.....	1
AMAÇ	1
KAPSAM	2
LİTERATÜR TARAMASI	3
Türkiye Türkçesine Yönelik Kiplik Çalışmaları	6
Türk Lehçelerine Yönelik Kiplik Çalışmaları	12
Kazak Türkçesine Yönelik Kiplik Çalışmalar	14
KISITLILIKLAR	16
YÖNTEM.....	17

I. BÖLÜM

KİPLİK: TEORİK YAKLAŞIMLAR

1.1. KİPLİK KAVRAMININ NE'LİĞİ: NEDİR, NE DEĞİLDİR?	20
1.2. KİPLİĞİN DİĞER FİİL KATEGORİLERİYLE İLİŞKİSİ.....	26
1.2.1. Kiplik-Zaman İlişkisi	27
1.2.1.1. Gelecek Zaman	30
1.2.1.2. Geniş Zaman	32
1.2.1.3. Geçmiş Zaman	34
1.2.2. Kiplik-Kip İlişkisi.....	35
1.2.3. Kiplik-Görünüş İlişkisi	41
1.3. KİPLİK İŞARETLEYİCİLERİ	43
1.3.1. Morfolojik (Biçimbirimsel) İşaretleyiciler	44
1.3.2. Morfo-Sentaktik (Biçimsel-Sözdizimsel) İşaretleyiciler.....	45
1.3.3. Sözlüksel (Leksik) İşaretleyiciler	47

1.3.4. Sözdizimsel (Sentaktik) İşaretleyiciler	50
1.3.5. Bürünsel İşaretleyiciler	50
1.3.6. Kiplik İşaretleyicilerde Çoklu Okumalar	50
1.4. KİPLİK ÇALIŞMALARI VE SINIFLANDIRMALARI	54
1.5. PALMER (2001) MODELİNE GÖRE KİPLİK TÜRLERİ.....	67
1.5.1. Önerme Kipliği.....	71
1.5.1.1. Bilgi Kipliği	71
1.5.1.1.1. Olasılık Kipliği.....	76
1.5.1.1.2. Çıkarım Kipliği.....	78
1.5.1.1.3. Varsayım Kipliği	80
1.5.1.2. Kanıt Kipliği.....	82
1.5.1.2.1. Aktarım Kipliği	85
1.5.1.2.1.1. Aktarım (2).....	87
1.5.1.2.1.2. Aktarım (3).....	88
1.5.1.2.1.3. Aktarım (Gen).....	89
1.5.1.2.2. Duyum Kipliği	89
1.5.1.2.2.1. Görsel	90
1.5.1.2.2.2. Görsel Olmayan	90
1.5.1.2.2.3. İşitsel.....	91
1.5.2. Eylem Kipliği.....	91
1.5.2.1. Yükümlülük Kipliği.....	92
1.5.2.1.1. Zorunluluk Kipliği	94
1.5.2.1.2. İzin Kipliği	99
1.5.2.1.3. Emir Kipliği.....	100
1.5.2.2. Devinim Kipliği	105
1.5.2.2.1. Yeterlilik Kipliği.....	107
1.5.2.2.2. İstek Kipliği	110

II. BÖLÜM

KAZAK TÜRKÇESİNDE KİPLİK

2.1. KAZAKİSTAN'DAKİ DİL ÇALIŞMALARINDA KİP VE KİPLİK	113
2.2. ÖNERME KİPLİĞİ.....	120
2.2.1. Bilgi Kipliği.....	120

2.2.1.1. Olasılık Kipliği	120
2.2.1.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler	121
2.2.1.1.1.1. -Ar.....	121
2.2.1.1.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	125
2.2.1.1.2.1. -A al-	125
2.2.1.1.2.2. -GAn bolar	128
2.2.1.1.2.3. -AtIn bolar.....	129
2.2.1.1.2.4. +GA uqsaydı.....	130
2.2.1.1.2.5. -GAn körinedi; -AtIn/-ytIn körinedi	131
2.2.1.1.2.6. -GAn şığar	132
2.2.1.1.2.7. -(U)w mümkün	133
2.2.1.1.2.8. -(U)w iqtimal	135
2.2.1.1.2.9. -(U)w kädik.....	135
2.2.1.1.3. Sözlüksel İşaretleyiciler	137
2.2.1.1.3.1. Kiplik Kelimeler.....	137
2.2.1.1.3.1.1. mümkün	137
2.2.1.1.3.1.2. bälki, bälkim	139
2.2.1.1.3.1.3. şaması, näti, näyati, aňgarı, jüdä	140
2.2.1.1.3.2. Kiplik Edatlar	141
2.2.1.1.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler	144
2.2.1.1.4.1. aw deymin.....	144
2.2.1.1.5. Morfo-sentaktik Semantik İşaretleyiciler.....	146
2.2.1.1.5.1. bolsa kerek	146
2.2.1.2. Çıkarım Kipliği	147
2.2.1.2.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	148
2.2.1.2.1.1. -sA kerek	148
2.2.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler.....	149
2.2.1.2.2.1. -mİs.....	149
2.2.1.2.2.2. dep oyla-	151
2.2.1.2.3. Sözdizimsel İşaretleyiciler	152
2.2.1.2.3.1. ... anıq	152
2.2.1.2.3.2. bul jağdayda.....	153
2.2.1.2.4. Morfo-Sentaktik Semantik İşaretleyiciler	153
2.2.1.2.4.1. boluw kerek.....	153

2.2.1.3. Varsayım Kipliği.....	154
2.2.1.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler	155
2.2.1.3.1.1. -A, -y	155
2.2.1.3.1.2. -sA, ...-A	156
2.2.1.3.1.3. -AtIn bolsa	158
2.2.1.3.2. Morfo-Sentaktik Semantik İşaretleyiciler	159
2.2.1.3.2.1. bolsa kerek	159
2.2.2. Kanıt Kipliği.....	160
2.2.2.1. Duyum Kipliği.....	161
2.2.2.1.1. Görsel Kanıt.....	161
2.2.2.1.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler	161
2.2.2.1.1.1.1. -DI	161
2.2.2.1.1.1.2. -GAn, -GAn edi, -GAn bolatın	163
2.2.2.1.1.1.3. -(Ip edi).....	165
2.2.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	166
2.2.2.1.1.2.1. baqıla-	167
2.2.2.1.1.2.2. kör-, köz tasta-	167
2.2.2.1.1.2.3. qara-	168
2.2.2.1.1.2.4. sığala-	169
2.2.2.1.1.2. Görsel Olmayan Kanıt	169
2.2.2.1.1.2.1. Sözlüksel İşaretleyiciler	169
2.2.2.1.3. İşitsel Kanıt.....	172
2.2.2.1.3.1. Sözlüksel İşaretleyiciler	172
2.2.2.1.3.1.1. esit-	172
2.2.2.1.3.1.2. esti-	172
2.2.2.1.3.1.3. tñnda-, tñ tında-	173
2.2.2.1.3.1.4. qulaq sal-	174
2.2.2.1.3.1.5. ayt-	175
2.2.2.1.3.1.6. de-	175
2.2.2.2. Aktarım Kipliği.....	176
2.2.2.2.1. Aktarım (2)	176
2.2.2.2.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler	176
2.2.2.2.1.1.1. -(Ip).....	176
2.2.2.2.1.1.2. -GAn eken	178

2.2.2.2.2. Aktarım (3)	179
2.2.2.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	179
2.2.2.2.2.1.1. -GAn.....	179
2.2.2.2.2.1.2. -(I)p.....	181
2.2.2.2.2.1.3. -GAn + mIs.....	182
2.2.2.2.3. Aktarım (Gen)	183
2.2.2.2.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler	183
2.2.2.2.3.1.1. -GAn.....	183
2.2.2.2.3.1.2. -dI, -GAn	184
2.2.2.2.3.1.3. -A/-y + -dI + eken.....	185
2.2.2.2.3.1.4. -Ar, -A/-y, -Ø, -sIn	186
2.2.2.2.3.1.5. -(I)ptI + mIs, -A/-y + -dI + mıs	187
2.2.2.2.3.2. Sözdizimsel İşaretleyiciler.....	188
2.2.2.2.3.2.1. aytuwı boyınşa... “söylediğine göre”	188
2.3. EYLEM KİPLİĞİ	189
2.3.1. Yükümlülük Kipliği	189
2.3.1.1. Zorunluluk Kipliği.....	190
2.3.1.1.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	190
2.3.1.1.1.1. -(U)w + (iyelik eki) kerek	190
2.3.1.1.1.2. -MAQ kerek	195
2.3.1.1.1.3. -(U)w + GA tiyisti, -(U)w + (iyelik eki) tiyis, -(U)w + GA tiyis	196
2.3.1.1.1.4. -(U)w + (iyelik eki) şart	197
2.3.1.1.1.5. -(U)w + (iyelik eki) qajet	198
2.3.1.1.1.6. -GAn + (iyelik eki) jön	200
2.3.1.1.1.7. -(U)w + GA tuwra kel-	200
2.3.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	201
2.3.1.1.2.1. mindetti	201
2.3.1.1.2.2. mäjbur	204
2.3.1.1.2.3. parız.....	205
2.3.1.2. İzin Kipliği	206
2.3.1.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	206
2.3.1.2.1.1. -(I)ñIz, -sIn, -(I)ñdAr	206
2.3.1.2.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	208

2.3.1.2.2.1. -A al-	208
2.3.1.2.2.2. -(U)wGA bol-.....	209
2.3.1.2.3. Sözlüksel İşaretleyiciler	211
2.3.1.2.3.1. ruqsat.....	211
2.3.1.2.3.2. ruqsat et-	213
2.3.1.2.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler	213
2.3.1.2.4.1. -sA+ (iyelik eki) bola ma?	213
2.3.1.3. Emir Kipliği	215
2.3.1.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler	217
2.3.1.3.1.1. -(A)yIn	217
2.3.1.3.1.2. -Ø	219
2.3.1.3.1.3. -(I)ñIz.....	222
2.3.1.3.1.4. -sIn	223
2.3.1.3.1.5. -(A)yIQ	226
2.3.1.3.1.6. -(I)ñdAr	227
2.3.1.3.1.7. -şI	228
2.3.1.3.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	228
2.3.1.3.2.1. buyır-, buyırq ber-, buyırq et-, buyırq al-.....	228
2.3.1.3.2.2. jarlıq şıq-, jarlıq şığar-, jarlıq şaş-, jarlıq ber-, jarlıq et-	230
2.3.1.3.2.3. tapsır-	231
2.3.1.3.2.4. ämir ber-, ämir et-.....	231
2.3.2. Devinim Kipliği	232
2.3.2.1. Yeterlilik Kipliği	232
2.3.2.1.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	235
2.3.2.1.1.1. -A al-	235
2.3.2.1.1.2. -A bil-.....	237
2.3.2.1.1.3. -(U)wGA bol-.....	238
2.3.2.1.1.4. -(U)wGA kel-	240
2.3.2.2. İstek Kipliği.....	241
2.3.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	241
2.3.2.2.1.1. -GAy, -GAy edi.....	241
2.3.2.2.1.2. -sA.....	244
2.3.2.2.1.3. -sA eken	245
2.3.2.2.1.4. -sA edi.....	247

2.3.2.2.1.5. -sA iygi edi.....	247
2.3.2.2.1.6. -Ar edi.....	248
2.3.2.2.1.7. -MAQ(şI)	250
2.3.2.2.1.8. -GAI.....	252
2.3.2.2.1.9. -(A)yIn	253
2.3.2.2.1.10. -Ø	254
2.3.2.2.1.11. -(I)ñIz.....	256
2.3.2.2.1.12. -sIn	257
2.3.2.2.1.13. -(A)yIQ	259
2.3.2.2.1.14. -(I)ñIzdAr	260
2.3.2.2.1.15. -şI	260
2.3.2.2.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler.....	262
2.3.2.2.2.1. -GI + (iyelik eki) kel-	262
2.3.2.2.2.2. -A kör-	264
2.3.2.2.2.3. -sA de-, -sA eken de-	265
2.3.2.2.2.4. -sA Goy, -sA etti	267
2.3.2.2.3. Sözlüksel İşaretleyiciler	268
2.3.2.2.3.1. qala-	268
2.3.2.2.3.2. tile-	268
2.3.2.2.3.3. armanda-	269
2.3.2.2.3.4. ötin-.....	270
2.3.2.2.3.5. talap et-.....	271
2.3.2.2.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler	272
2.3.2.2.4.1. -GI + (iyelik eki) bar/joq	272
2.3.2.2.4.2. -AyIn dep/degen	273
2.3.2.2.4.3. durıs bolar edi	274
SONUÇ.....	276
KAYNAKÇA.....	280
TARANAN ESERLERİN KAYNAKÇASI	304
İNTERNET KAYNAKLARI	306

KISALTMALAR

A	: Ağayındar
A.	: Attila
AA	: Alasarmas Asqarlar
AAI	: Ağalardıñ Alaqanı
AB	: Alpamıs Batır
AKX	: Aldar Köse Xiykayaları
ArAr	: Arıstardıñ Armanı
AS	: Asıl Söz
ATGJJ	: Ağılşın Tili Grammatikası Jäne Jattıǵuwları
ATPG	: Ağılşın Tiliniñ Praktiykalıq Grammatikası
ATGJJ	: Ağılşın Tili Grammatikası Jäne Jattıǵuwları
BS	: Babalar Sözi
DBS	: Dilbilim Sözlüǵü
DGP	: Doriyan Greydiñ Portreti
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EME	: El Men Eles
EQM	: Ejelgi Qazaqstan Mifteri
GDTB	: Grammatikadaǵı Düniyeniñ Tildik Beynesi
GS	: Gulliverdiñ Sayaxattarı
İng.	: İngilizce
K	: Köşpendiler
KTLG 1	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri 1
KTTTS	: Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüǵü
Kzk.	: Kazak Türkçesi
QAY	: Qoja Axmet İyasawi
QÄTS	: Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi
QBTÖ	: Qazaqtıñ Bata-Tilek, Ösiyetteri
QE	: Qazaq Ertegileri
QG	: Qazaq Grammatikası
QXA	: Qazaq Xanı Abılay
QS	: Qara Sözder
QXMM	: Qazaq Xalqınıñ Maqaldarı men Mätelderi

QTG I	: Qazaq Tiliniñ Grammatikası I
M	: Mustafa
OBJK	: On Bes Jasar Kapiytan
OJJB	: Otız Jetinşi Jıldıñ Balaları
ÖB	: Ögey Bala
RK	: Robiynzon Kruzo
S	: Suxbat
SQ	: Sozaq Qasireti
SS	: Siynoniynder Sözdigi
Tk	: Türkiye Türkçesi
TS	: Tekti Sarın
TSBK	: Tom Soyerdin Basınan Keşkenderi
WNDOS	: Webster's New Dictionary of Synonyms

TABLULAR LİSTESİ

- Tablo 1: Givón (2001)'nin kiplik-zaman-görünüş ilişkisini gösteren tablosu
- Tablo 2: Otto Jespersen (1924)'in Kip Sınıflandırması
- Tablo 3: von Wright (1951)'in Kiplik Sınıflandırması
- Tablo 4: Palmer (2001)'in Kiplik Sınıflandırması
- Tablo 5: Bybee vd.'nin Kiplik Sınıflandırması
- Tablo 6: Auwera-Plungian'a göre Olasılık Kipliği
- Tablo 7: Auwera-Plungian'a göre Gereklilik Kipliği
- Tablo 8: J. Rentzsch (2015)'in Kiplik Sınıflandırması
- Tablo 9: Kazak Türkçesindeki Kiplik Türleri ve İşaretleyicilerin Türlerinin Durumu

ÇEVİRİ ALFABESİ

Kiril Harfleri	Çevri Yazısı	Kiril Harfleri	Çevri Yazısı
А а	A a	П п	P p
Ә ә	Ä ä	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	G g	У у	UW, Üw, W uw, üw, w
Ғ ғ	Ğ ğ	Ү ү	U u
Д д	D d	Ұ ұ	Ü ü
Е е	E e (Ünsüzlerden sonra) Y y (Kelime başı ve içinde ünlüden sonra)	Ф ф	F f
Ё ё	YO yo	Х х	X x
Ж ж	J j	Һ һ	H h
З з	Z z	Ц ц	Ts ts
И и	İY, IY iy, iy	Ч ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш ш	Ş ş
К к	K k	Щ щ	ŞÇ şç
Қ қ	Q q	Ъ ъ	' (Ayırma İşr.)
Л л	L l	Ы ы	I ı
М м	M m	Ь ь	' (İnceltme İşr.)
Н н	N n	Э э	E (Rusça kelime başı)
Ң ң	Ñ ñ	Ю ю	YUW, YÜW, YU yuw, yüw, yu
О о	O o	Я я	YA ya
Ө ө	Ö ö		

GİRİŞ

Konu

Türkiye’de son yıllarda Türkoloji ve dilbilimi çalışmalarında sıkça işlenmekte olan konulardan biri de *kiplik* kavramıdır. Tarihi serüveni antik çağa uzanan kiplik evrensel bir özellik taşıdığı için ilk olarak Batıda felsefe ve mantık bilimleri incelemelerinde ele alınmıştır. Kiplik; 19. yüzyıldan itibaren dilbilgisel, 20. yüzyıldan itibaren ise dilbilimsel (yapısal, anlam bilimsel, edim bilimsel) yaklaşımlarla çalışma konusu yapılmıştır. Çeşitli yaklaşımlarla ve bakış açılarıyla ele alınan kipliğin, üzerinde uzlaşılan kapsayıcı ve tartışmasız bir tanımı ve tasnifi tam olarak yapılamamıştır. Bununla birlikte, yapılan çalışmaların çoğunda, kiplik olasılık, kesinlik, gereklilik, zorunluluk, kanıt, yeterlilik, istek, emir, rica, izin, şüphe, tavsiye gibi anlam alanları bağlamında incelenmiştir.

Çalışmanın konusunu *Kazak Türkçesinde Kiplik* oluşturmaktadır. Palmer (2001) yaklaşımının benimsendiği bu çalışmada Kazak Türkçesinde kiplik kategorisi olasılık, çıkarım, varsayım, aktarım, duyum, izin, zorunluluk, emir, yeterlilik ve istek alt ulamların çerçevesinde ele alınmıştır.

Amaç

Bir iletişim ortamında olasılık, zorunluluk, emir, istek gibi anlam alanlarını belirten ve niteleyen kiplikler, kavramsal olarak tanımı zor yapılabilen bir kategoridir. Cümlenin anlamını kısmen ya da tamamen değiştirebilen bu unsurlar cümleden atıldığında anlamda bazı bulanıklıklara sebep olmaktadır. Kipliğin bu önemine rağmen, Türk dili temelinde (tarihi ve çağdaş lehçeler) genel olarak kiplik ve özel olarak kiplik işaretleyicileri üzerine yapılan araştırmalar fazla değildir. Türkiye’de yapılan çalışmalar son yıllarda hız kazanmış olmasına rağmen, daha çok Türkiye Türkçesine yönelik olmuştur. Türk dilinin çağdaş lehçelerinde kipliği ele alan çalışmalar sayıca henüz yeterli değildir. Özellikle Kazak Türkçesinde kiplik türleri ve kiplik işaretleyicilerinin Türkiye’de müstakil çalışmalara (kitap, tez, proje) hiç konu olmamış olması bizi bu alanda çalışmaya sevk etmiştir.

Lehçeler arası aktarmalarda metnin hem yapısal hem de anlamsal olarak ele alınması oldukça önemlidir. Her iki özelliğe de sahip olan kiplik, aktarmalarda

doğruluk oranını arttırmak için dikkat edilmesi gereken konulardan biridir. Bununla birlikte kiplik, lehçeler arasında anlaşılabilirlik oranının arttırılmasına da yardımcı olabilir. Bir iletişim ortamında kişinin duygu, düşünce ve yargılarını en iyi şekilde ifade eden kipliğin işaretleyicilerinin anlamsal olarak doğru aktarılması lehçeler arası iletişimin eksiksiz olmasına da fayda sağlayacaktır. Bu düşünceden hareketle Kazak Türkçesindeki kiplik ifadelerin tespitiyle birlikte Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi aktarmalarının doğru ve eksiksiz yapılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Kipliği tipolojik bir bakış açısıyla ele alan Palmer (2001) kipliğin dünya dillerinde edatlar, çekim ekleri ve kiplik eylemler olmak üzere üç farklı yolla işaretlendiğini tespit etmiştir. Ona göre çoğu dilde bu yollardan yalnızca biri kullanılmaktadır veya bu üç yoldan biri daha baskın gelmektedir. Bununla birlikte; Palmer, her üç tür işaretleyiciyi birlikte ihtiva eden dillerin de olduğunu söylemektedir. Kazak Türkçesi söz konusu üç farklı işaretleyici türünün kullanıldığı, karma kiplik sistemine sahip dillerden biridir. Dünya dilleri ile karşılaştırıldığında kipliğin Kazak Türkçesinde ortaya konulması önemlidir. Buradan hareketle *Kazak Türkçesinde kiplik evrensel boyuta taşınabilir mi?*, *Tipolojik bir sınıflama olan Palmer'ın modeli ile Kazak Türkçesindeki kiplik örtüşüyor mu?*, *Kazak Türkçesi için Palmer'ın sınıflandırması kullanışlı mı?* sorularına cevap verilmesi hedeflenmiştir.

Kazak Türkçesindeki kiplik mantığı yapısal ve anlamsal bağlamda ortaya konulursa en azından bu konuda bir boşluk doldurulmuş olacaktır. Böylece Türk dili grameri ve Türk kültürü üzerinde sosyo-kültürel çalışmalar yapanlara bir nevi katkı sunulacaktır.

Kapsam

Çalışma giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu, amaç, kapsam, literatür taraması, kısıtlılıklar ve yöntem ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Birinci bölümde *Kiplik Kavramının Ne'liği*, *Kipliğin Diğer Eylem Kategorileriyle İlişkisi*, *Kiplik İşaretleyicileri*, *Kiplik Çalışmaları ve Sınıflandırmaları*, *Palmer (2001) Modeline Göre Kiplik Türleri* üst başlıkları altında kiplik kuramsal çerçevede tanıtılmıştır. Kavramı açıklamadan önce kısaca önermeler hakkında bilgi verilerek kipliğin önermelerden doğduğuna işaret edilmiştir. Evrensel bir özelliğe sahip olmasından kaynaklı, farklı ölçütlerle ele alınması sebebiyle

kipliğin uzlaşımsal bir tanımı yapılamamıştır. Çalışmada kavramı bütünüyle, eksiksiz anlatabilmek adına farklı yaklaşım benimseyen araştırmacıların kiplik tanımını nasıl, hangi ölçütlerle yaptıkları anlatılmıştır. Kiplik anlamsal boyutunun yanı sıra yapısal özellikleriyle de ön plana çıkan bir kategoridir. Eylem kategorileri olan zaman, görünüş ve kip ile ortak işaretleyicilere sahip olmaları ve anlamsal açıdan kısmen örtüşen ilişkileri sebebiyle sık sık bu üç kategoriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Çalışmada bu ilişkilere değinilerek kiplik kavramının kapsamı gösterilmiştir. *Kiplik Çalışmaları ve Sınıflandırmaları* başlığı altında batı odaklı kiplik çalışmalarına yer verilerek, kiplik kuramları ve türleri kısaca tanıtılmıştır. Bölümün sonunda tezin esas bölümünü oluşturacak alt yapının oluşturulması için Palmer (2001) sınıflandırmasında yer alan kiplik türleri açıklanmış, konuyu aydınlatma düşüncesiyle söz konusu kiplik türleri ile ilgili açıklama yapan farklı araştırmacıların görüşlerine de yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde kiplik kategorisinin Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarında ve dil çalışmalarında nasıl ele alındığına dair bilgiler verilmiştir. Devamında Palmer sınıflandırmasında yer alan *olasılık, çıkarım, varsayım, aktarım, duyum, izin, zorunluluk, emir, yeterlilik* ve *istek* kipliklerinin Kazak Türkçesinde hangi işaretleyicilerle kodlandığı gösterilip, örneklerle analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümünde Kazak Türkçesinde tespit edilen kiplik türleri ve işaretleyicileri özetlenip, Palmer modeli ile uyumluluğu değerlendirilmiştir.

Literatür Taraması

Kiplik Antikçağda Aristo'dan itibaren felsefeciler, mantıkçılar ve sonrasında dilbilimciler tarafından incelenmiştir. Her ne kadar dilbilimciler kipliği mantık kavramları çerçevesinde değerlendirse de bu disiplinlerin kipliğe bakış açısı farklı olmuştur. Örneğin, mantıkçılar önermedeki zorunlu veya olası bilgiler ile ilgilenirken, dilbilimsel kiplik çalışmaları bilinçli bir varlığın (konuşur) önerme karşısındaki tutumuyla ilgilenmektedir (Kerimoğlu, 2011: 14).

Kerimoğlu (2011: 27-31), farklı açılardan incelenen kiplik türleri ve çalışmaları için üç yaklaşımdan bahsetmiştir: i) Mantıksal Yaklaşım, ii) Tipolojik Yaklaşım, iii) Semantik ve Pragmatik Yaklaşım.

Mantıksal yaklaşım odaklı kiplik çalışmaları olasılık-zorunluluk ve gerçeklik-gerçekdışılık kavramları temelinde şekillenmiştir. Kipliği mantıksal

yaklaşım ile ele alan isimlerden biri **George H. von Wright (1951)**'dir. Olasılık-gereklilik kavramları çerçevesinde kipliği *doğruluk, bilgi, yükümlülük* ve *varoluş* olmak üzere 4 türe ayırmış olsa da, varoluş kipliği modal mantık dalı olarak kabul edilmemektedir. **John Lyons** *Semantic II (1977)* adlı eserinde kipliği hem mantıksal hem de dilbilimsel yaklaşımla ele almıştır. Özellikle Kazak Türkçesi kiplik çalışmalarında göreceğimiz bilgi kipliğinin *nesnel* ve *öznel* olarak ayrılması Lyons tarafından yapılmıştır. Kipliği olasılık ve gereklilik kavramlarını odak noktası belirleyerek ele alan bir diğer isim **A. Kratzer**'dir. "*What 'Must' And 'Can' Must And Can Mean*"(1977), *The Notional Category of Modality (1981)*, *Modality (1991)* adlı makalelerinde kiplik işaretleyicilerin çok anlamlılığına değinmektedir. Bu çalışmalarıyla pragmatik okumalar vasıtasıyla kiplik türlerinin doğru belirlenebileceğini tespit etmiştir. Mantıksal yaklaşımla kipliği inceleyen bir diğer isim Macar dilbilimci **F. Kiefer**'dir. *Focus and Modality (1984,1986)*, *On Defining Modality (1987)*, *Modality (1999)* adlı makalelerinde kipliğin tanımı ve kiplik işaretleyicileri üzerinde durmuştur. Mantıksal yaklaşımı benimsemiş araştırmacıların aynı zamanda dilbilimsel olarak da kipliği değerlendirdiklerini belirtmek gerekir. Örneğin Kiefer (1987) kipliğin olasılık ve gereklilik ifadesi olmasının yanı sıra konuşurun tutumunun bir ifadesi olabileceğini de tartışmıştır. Konuşurun tutumu dilbilimi çalışmalarının odak noktasıdır. Mantıksal yaklaşımı kabul edenler kipliği genellikle olasılık-gereklilik ikiliğinde konuşurun tutumunun dilbilimsel bir ifadesi olarak kabul etmektedirler.

Tipolojik yaklaşım odaklı çalışmalarda kiplik, dünya dillerinde karşılaştırılarak ele alınır. Tipolojik kiplik çalışmalarının amacı, tüm dünya dilleri için bir kiplik sınıflandırması yapmaktır. Tipolojik yaklaşımı benimseyen en önemli ve en itibar edilen isimlerinden biri **F. Palmer**'dir. Farklı diller arasındaki kipliği inceleyen Palmer *Mood and Modality (1986)* adlı eserinde kiplik sistemini bilgi ve yükümlülük başlıkları altında incelemiştir. Ancak aynı eserin 2001 yılında çıkan düzenlenmiş baskısında görüşlerini değiştirmiş, kipliği *önerme kipliği* ve *olay kipliği* olmak üzere iki ana başlıkta incelemiştir. Kiplik kategorisi için başucu niteliğinde olan eser pek çok araştırmacının model aldığı bir kaynaktır. Biz de çalışmamızda Palmer (2001)'in kiplik sınıflandırmasını model alacağımızdan dolayı, birinci bölümde ayrıntılı olarak kiplik yaklaşımını ele alacağız. Tipolojik kiplik çalışmalarının önde gelen bir diğer ismi **Joan Bybee**'dir. **Bybee, Perkins** ve **Pagliuca**'nın beraber yayınladığı *The Evolution of Grammar Tense, Aspect, And*

Modality In The Language of The World (1994) adlı çalışmada kiplik sınıflandırması üzerinde durulmuştur. **Bybee'** nin **Fleischman** ile editörlüğünü yaptığı çalışma da oldukça önemlidir. *Modality in Grammar and Discourse An Introductory Essay (1995)* adlı eserde çeşitli yazarların kiplik sınıflandırmaları, gerçeklik-gerçekdışılık ve kiplik, kiplik ve diğer gramer kategorileri ile ilgili makaleleri yer almaktadır. Bir diğer tipolojik çalışma kiplik ve olumsuzluk ilişkisini en kapsamlı inceleyen isim **de Haan'**a aittir. *The Interaction of Modality and Negation (1997)* adlı eserinde kiplik ve olumsuzluk ilişkisini dünya dillerini göz önünde bulundurarak incelemiştir. **J. Van der Auwera** ve **Vladimir Plungian** *Modality's Semantic Map (1998)* adlı tipolojik çalışmada kipliğin anlam haritasını oluşturmuşlardır. Çalışmanın eksik tarafı, haritayı yalnızca olasılık ve gereklilik kavramları çerçevesinde oluşturup, istek anlam alanını dışta bırakmış olmasıdır.

Semantik ve pragmatik yaklaşım odaklı çalışmalarda kiplik anlam bilimsel bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle kiplik ifadelerin yalnızca yapılarının incelenmesinin önermede kodlanan kiplik türünün anlaşılmasında yetersiz olabileceği düşünülmüştür. Her kiplik ifadesi anlamla doğrudan ilişki içinde olduğundan kiplik çalışmalarının semantik yaklaşımdan uzak olacağı düşünülemez. Bunun yanı sıra morfolojik işaretleyicilerin çok anlamlı yapısı, leksikolojik ve sentaktik işaretleyicilerin yorumlanmasında yetersiz bilgiler, eksik arka plan gibi sebeplerle cümlelere, hatta metinlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum da bağlamın ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla semantik ve pragmatik bakış açısıyla yapılan çalışmalarda bağlam ve kiplik işaretleyicilerinin yorumlanması ön plana çıkmıştır. **J. Coates** İngilizcedeki kiplik bildiren yardımcı fiilleri incelediği *The Semantics of Modal Auxiliaries (1983)* çalışmasında kiplik fiilleri metinlere bağlı olarak incelemiştir. **E. Sweetser** *Semantic structure and semantic change: A cognitive linguistic study of modality, perception, speech acts, and logical relations (1984)* adlı doktora tezinde ve *From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure (1990)* adlı çalışmasında kiplik işaretleyicilerin ilk olarak hangi kiplik türünü işaretlediğini, kiplik anlam alanlarının gelişmelerinin ne yönde olduğunu sorgular. Bu sorunların ancak bağlam vasıtasıyla açıklık kazanabileceğine değinir. Kipliği semantik-pragmatik odaklı inceleyen **A. Papafragou** *Modality: Issues In The Semantics-Pragmatics Interface (2000)* adlı çalışmasında farklı kiplik anlamlarını işaretlemek için aynı kiplik işaretleyicilerinin kullanılması üzerinde durmuştur. Belirsizlik, çok anlamlılık, tek anlamlılık gibi

kiplik yorumlamaları belirli yaklaşımlar çerçevesinde tartışmıştır. Kiplik literatüründe önemli isimlerden biri olan **J. Nuyts** kipliği diğer fiil kategorilerini de kapsayan bir anlam bilimsel ulam olarak kabul etmektedir. Özellikle bilgi kipliği üzerine yoğunlaşan çalışmalarında kipliğe bilişsel-pragmatik bakış açısıyla yaklaşmaktadır (Kerimoğlu, 2011: 63). *Epistemic Modality, Language and Conceptualization (2001)*, *Subjunctivity as an Evidential Dimension in epistemic Modal Expressions (2001)*, *Modality: Overview and Linguistic Issues (2006)*, *Language, conceptualization and TAM marking: A Cognitive-Functional Perspective (2009)*, *Analyses of the Modal Meanings (2014)* adlı çalışmaları mevcuttur. **J. Van Der Auwera** ile editörlüğünü paylaştığı *The Oxford Handbook of Modality and Mood (2016)* adlı kitabı da burada anmak gerekir.

Kiplik alan yazınında yapılan çalışmalar elbette saydıklarımız ile sınırlı değildir. Yukarıda adını geçirdiğimiz çalışmalar kendinden sonraki çalışmalara yön vermiş ve belirli yaklaşımlarla ele alınmış, alan yazını için başucu niteliğindeki çalışmalardır. Buna ilaveten tezimiz içerisinde yeri geldikçe değinilecek pek çok önemli isim de bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesine Yönelik Kiplik Çalışmaları

Türkiye Türkçesine yönelik kiplik çalışmaları son yıllarda hız kazanmıştır. İlk çalışmalar daha çok kip kavramı temelinde şekillenmiş olup, kiplik terimi kullanılmamıştır. Bu alanda ilk çalışma **Dilâçar (1971)**'a aittir. *Grammer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi* adlı makalesinde “kiplik” terimine değinmeden kipin yalnızca konuşurun ruh durumunu anlattığını belirterek, onu dilbilgisel zamandan ayırmıştır. Üstelik kipin geleneksel anlayışın dışında sadece morfolojik göstergelerle değil, çeşitli anlatım biçimleriyle de ifade edilebildiğine değinmiş ve yine geleneksel dilbilgisinde kabul edilen 4 kip türüne (gereklilik kipi, emir kipi, şart kipi, istek kipi) karşı çıkarak kipin türlerinin ruh durumlarının sayısı kadar olduğunu savunmuştur. Dilâçar ile bu konuda hemfikir olan **A. Kocaman (1981, 1986, 1990)** *belki, herhalde, kesinlikle* işaretleyicilerin de cümleye kiplik değeri taşıdığını öne sürerek kip işaretleyicilerini daha geniş bir yelpazede sunmaktadır. Kipliğin yalnızca *-malı, -abil* gibi eklerle sınırlandırılmaması gerektiğine inanan Kocaman kip ulamına daha geniş bir çerçeveden bakılması gerektiğinin altını çizer. Ayrıca kip çözümlerinin pragmatik bakış açısıyla ele

alınmasını gerektiğini ifade ederek, kiplik yorumlamalarında metnin, dolayısıyla bağlamın önemini vurgular. Kiplik edinimi ile ilgili önemli çalışmalardan **Aksu Koç (1986)** ve **Aksu Koç-Slobin (1986)** -*mİş* ekinin geçmiş zaman işlevi dışında, ekin kiplik ve görünüş işlevlerini de ortaya koymaktadır. Ek çıkarımsallık, duyumsallık ve kanıtsallık gibi kiplik türlerine hizmet etmektedir. **Aksu Koç-Slobin (1986)**'de ekin kanıt kipliğini ve çıkarım, aktarım, hayret gibi işlevlerinin de bulunduğu gösterilmiştir. Kanıt kipliği edinimini ele alan **Aksu Koç (2000)** çocuğun ilk olarak doğrudan deneyim işaretleyicilerini edindiğini, gerçek dışı işaretleyicilerinin daha sonra öğrenildiğine değinir. **Erguvanlı Taylan-Özsoy (1993)**'da Palmer (1986) modeli tanıtılarak kiplik biçimlerinin çekim ekleriyle, kiplik belirteçlerle ve kiplik yüklemelerle gösterebileceği ifade edilir. Türkçe -*DI*, -*Iyor*, -*Dir* eklerinin bilgi kipliğini, -*Abil*- ekinin izin ve yeterlilik, bağlama göre zorunluluk bildirdiğini açıklayarak bazı kiplik belirteçlerin de kiplik anlamlarını göstermektedir. -*DI* ekinin anlatıldığı **Erguvanlı Taylan (1997)**'de ekin hem kiplik hem de görünüş bildirdiğini ileri sürülmüştür. **Erguvanlı Taylan (2000)** *meğer* ve *hani* sözcüklerinin kiplik değer taşıyabilmesi için -*mİş*, -*Imİş* ve -*IDI* ekleri ile birlikte kullanılması gerektiğini tartışmaktadır. *Meğer* sözcüğü -*mİş*, -*Imİş* ekleriyle birlikte konuşurun tutumunu yansıtmaktadır. *Hani* sözcüğü -*IDI* ile kullanıldığında şaşkınlık ve dinleyiciye önceki bilgiyi hatırlatma gibi işlevlerde kullanılmaktadır. **Erguvanlı Taylan (2018)**'de olasılık ve gereklilik kiplik türleri temelinde çoklu okumaya sahip -*Abil*-, -(*A/I*)*r*, -*mAlI* ve -*Dir* eklerinin anlamları incelenerek hizmet ettikleri kiplik alanlar çözümlenmiştir. **Ruhi, Zeyrek ve Osam (1997)** bilgisellik kipliği işaretleyicileri olan *mutlaka*, *kesinlikle*, *herhalde*, *belki*, *galiba* zarflarının kiplik özellikleri üzerinde durulmuş, -*mİş* ile uyumu tartışılmıştır. Geleneksel dilbilgisinde kip kategorisinin bildirme ve tasarlama olarak ayrılması, bildirme kipleri olarak kabul edilen grubun zaman eklerinden oluşurken, tasarlama kipleri olarak nitelendirilen grubun doğrudan kipsel alt türlere ayrılması **Uzun (2004)** tarafından da sorgulanmıştır. Kipin konuşurun tutumunu gösteren biçimbirimler olduğu göz önünde bulundurulduğunda bildirme kiplerinin salt zaman bildirmesi, tasarlama kiplerinin ise zaman atfından ziyade konuşurun tutumunu yansıması kavram karmaşasına sebebiyet vereceğinden kip ve zaman kategorilerinin birbirinden ayrılmasını gerekli kılmaktadır. Uzun, zaman eklerinin görünüş ve kiplik işlevlerine de yer vermiştir. Türkçede gereklilik/zorunluluk kipliği üzerine çalışan **Corcu (2003)** kök kiplik-bilgi kipliği ayırımına dayalı yüksek lisans tezinde zorunluluk işaretleyicilerini ele almıştır.

Corcu (2005)'te *-mAll* ekinin zorunluluk ve gereklilik anlam alanlarıyla ilişkisini ve çoklu işleve sahip olmasından kaynaklı farklı bir kiplik türü olan çıkarım ifadelerini de kodladığını vurgulamıştır. **Corcu (2006)**'da kiplik araştırmacılarının tartıştığı gereklilik-zorunluluk ayırımını Papafragou (2000)'nun çizdiği kuramsal çerçeveden yararlanarak kipsel alanlarla belirlenebileceğini iddia etmiştir. Ona göre düzenleyici, toplumsal ve inanca dayalı alanlar zorunluluk kipliğini; kişisel alanlar, olağan merkezli alanlar ve ideal merkezli alanlar ise gereklilik kipliğini tanımlamaktadır. **Corcu (2010)**'da zorunluluk kipliğinden farklı olarak kanıt kipliğini (kendisi *tanıtsallık* terimini kullanıyor) doktora tezi olarak çalışmıştır. Tezinde kanıtsallığı kuramsal çerçevede anlatıp, Türkçede kanıt türlerini göstermiştir. Türkiye'de kiplik çalışmalarında bir diğer önemli çalışma **Aslan Demir (2008)** isteme kipliğini anlambilimsel ve edibilimsel odaklı çalışarak, isteme semantiği kapsamındaki kiplik türlerini tanıtip ve işaretleyicilerini örneklerle açıklamıştır. Türkiye Türkçesine yönelik çalışmalarda kiplik araştırmacılar tarafından kavramsal tanım, türleri, işaretleyicileri ve anlam alanları olmak üzere çeşitli yönlerle incelenmiştir. Kiplik kavramı hakkında bilgiler veren, kiplik çalışmalarını tanıtan, kiplik sınıflandırmalarını açıklayan ve kiplik ulamını Türkçe yönünden açıklayan en önemli çalışmalardan biri **Kerimoğlu (2011)**'nin çalışmasıdır. Kerimoğlu daha sonra ikinci baskısı olan *Kiplik ve Kip (2018)* adlı çalışmasına yeni yayınları eklemiş, ilk baskıda gözden kaçan eksikleri gidermiştir. Kitapta öncelikle kiplik kavramını tanımlamanın güç olduğuna değinilerek farklı tanımlar sunulmuştur. Kipliğin çıkış noktası, felsefe, mantık ve dilbilimi sahalarında gelişimi anlatılmıştır. Dilbilimsel kiplik çalışmalarında benimsenen yaklaşımlar tanıtıldıktan sonra kipliğin diğer eylem kategorileri ile ilişkisine değinilmiştir. Kipliğin semantik açıdan hangi alanları kapsadığı, tüm kiplik ifadeler ve işaretleyicileri ana hatlarıyla verildikten sonra, kiplik kuramcılarına ve kiplik türlerine değinilmiştir. Son olarak Kerimoğlu kiplik çalışmalarının Türkiye Türkçesi gramerlerinde, Türkoloji ve dilbilim geleneklerinde ele alınış şekillerini anlatmaktadır. Türkiye Türkoloji ve dilbilimi geleneği içerisinde Kerimoğlu'ndan sonra da önemli çalışmalar yapılmıştır. Kiplik, özellikle yüksek lisans ve doktora tezi olarak müstakil çalışmalarda da sık sık ele alınan bir konu olmuştur.

Kipliğin kuramsal olarak çalışıldığı yayınların dışında kiplik türleri, kiplik işaretleyicileri, kiplik anlam alanlarının ayrıca konu edildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların tümünü aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

“Kiplik” teriminin kullanıldığı ilk çalışmalar arasında **Aksu Koç**’un *The Acquisition of Past Reference in Turkish* (1986), *The Acquisition of Aspect and Modality: The case of past reference in Turkish* (1988), *Some Aspect of the Acquisition of Evidentials in Turkish* (2000), **Savaşır**’ın *Habits and Abilities in Turkish* (1986), **A. Kocaman**’ın *Modality in the Turkish Discourse* (1988), *The Necessitive Mood in Turkish* (1990), **Erguvanlı Taylan-Özsoy**’un *Türkçede Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine* (1993), **Ruhi, Zeyrek ve Osam**’ın *Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler* (1997), **Erguvanlı Taylan**’nın *Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik ilişkisi {-DI} Biçimbirimi* (1997), *Semi-grammaticalized Modality in Turkish* (2000), **L. Oktar-A.C. Değer**’in *Gazete Söyleminde Kiplik ve İşlevleri* (1999), **Kocaman-Doğan**’ın *Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler* (1999) ve **İ. Karabağ**’ın *Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu* (2000) adlı çalışmaları sayılabilir. Bu çalışmalarda dilbilimsel bakış açısıyla ele alınan kipliğin kavramsal alt türleri tanıtılmıştır.

Kiplik türleri ve kiplik anlam alanları ile ilgili çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz: **L. Uzun - Z. Erk Emeksiz** “Irrealis Modality and Discourse Structure in Advances in Turkish Linguistics (2006)”, **Z. Erk Emeksiz** “Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller (2008)”, “Deontic Modality and Semantic Roles in Turkish (2008)”, Deontic Modality in Turkish: Pragmatic and Semantic Constraints (2009)”, **C. Kerimoğlu** “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kipliği İşaretleyicileri Üzerine: Kesinlik Dışılık (2010)”, **N. Günay** “Türkçede -(A)Dr Biçimbiriminin Kiplik Anlam Alanları (2014)”, **M. Sargın** “Türkçede Verilen Bilginin Kaynağına İlişkin Tutumu Belirleyen Dilsel Düzenekler (2014)”, **S. Hirik** “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri (2014)”, **N. Bayraktar Erten** “Türkiye Türkçesinde Emir ve Rica Bildiren Kullanımlar Üzerine (2014)”, **Ö. Deniz Yılmaz** “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi (Konyunktif, Subjonktif) (2014)”, **K. Mystridou** “Türkiye Türkçesinde Bilgisellik Kipliği ve Kesinlik Dereceleri (2015)”, **F. Ağca** “Tarihsel Türk Dili Alanlarında Morfosentaktik Beklenti Kipliği: (b)ol(g)a(y) ki(m) ... fiil + -(g)A(y) + (şhsEki) (2016)”, **D. Kamacı** “Kiplik Terminolojisinin Sözlüklerdeki Görünümü: Olasılık ve Olabilirlik (2017)”, **S. Hirik** “Türkiye Türkçesinde Söylem ve Bilgi Kipliği İlişkisi (2017)”; “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri (2019)”, **Y. Torun Öğretmen** “Günlük Astroloji Yazılarında Zaman ve Kiplik Anlamları (2017)”, **E. Erguvanlı Taylan** “Türkçede

Dilbilgisel Kiplikte Olasılık ve Gereklilik (2018)”, **S. Hirik** “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri (2019)”.

Olasılık kipliği ile ilgili yayınlar: **E. Yarar** “Akademik Söylemde Belirteçlerin Belirsizlik ve Olasılık İşlevleri (2000)”, “Bilimsel Söylemde Olasılık Kipi (2001)”, **M. Yüceol Özezen** “Türkçede ‘Bildirme’ Çekimi ve Pekiştirme-Olasılık Kategorisi (2010)”, **A. Benzer** “İşleve Dayalı Dil Bilgisi: Türkçede Tahmin ve İhtimal Anlatımları (2010)”, **S. Hirik** “İstemsel Eşdizimlilik ve Kiplik İlişkisi: Tahmin Kiplikleri Örneği (2017).

Varsayım kipliği ile ilgili yayınlar: **Ş. Ruhi, Ü. D. Turan, D. Zeyrek** “Koşul Tümcelerinde Varsayımsallık ve Gerçek Karşıtlığı (2000).

Kanıt kipliği ile ilgili yayınlar: **A. Aksu Koç- D. Slobin** “A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish (1986), **L. Johanson** “Turkic Indirectives (2000)”, **E. Bacanlı** “Türkçede Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları (2006)”, “Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf (2008)”, **N. Özmen Veld** “Anlamsal ve Edimsel Düzlemde Türkçede Tanıtsallık (2006)”, **G. Demet** “Semantics of Turkish Evidential -(I)mış (2009)”, **D. Corcu Gül** “Tanıtsallığın Durum Anlambilimsel Sunumu: Türkçede Tanıt Türleri (2010)”, **N. Demir** “Türkçede Evidensiyel (2012)”, **C. Kahraman- S. Bosnalı** “Türkçede ve Japoncada Kanıt (2017)”.

Gereklilik/Zorunluluk kipliği ile ilgili yayınlar: **D. Corcu Gül** “A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish (2003)”, “The Scope of Epistemic Modal Adverbs as Discourse Particles on Root Necessity in Turkish and English (2003)”, “Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlarının Anlam Yapısı Üzerine (2006)”, **O. A. Çetin** “Türkiye Türkçesinde Gereklilik Kipliği (2011)”, **M. Güven** “Kıbrıs Ağızlarında Gereklik Üzerine (2015)”.

Emir kipliği ile ilgili yayınlar: **G. Doğan** “Buyurmayan Buyrum Tümceleri (1996)”, **A. Sarıçoban - M. Hişmanoğlu** “Türkçedeki Buyrum Tümcelerinin Edimbilimi Üzerine (2004)”, **F. Karademir** “Türkiye Türkçesinde Emir Kip(lik)i Üzerine (2012), **Ç. Usta** “Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği (2013)”, “-sAnIzA’ Ekinin ve Olumsuzluğun Emir Kipliğine Katkısı (2014)”, “Üçüncü Kişiyeye Emir Semantiği (2016)”.

İstek kipliği ile ilgili yayınlar: **S. Aslan Demir** “Türkiye Türkçesinde Sezdirme Dayalı Rica Stratejileri (2005)”, “Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam

Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme (2007)”, “İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik (2007)”, “Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme (2008), “Türkiye Türkçesi İstek Kategorisine Semantik-Pragmatik Bir Yaklaşım (2011)”, **S. Aslan Demir- N. Demir** “Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki -(y)A (2010)”.

Kipliğin diğer eylem kategorileriyle ilişkisini ele alan yayınlar: **F. Yavaş** “The Turkish Future Marker (1980)”, “The Turkish Aorist (1982)”, **F. Erkman-Akerson** “Türkçe Yüklemde Görünüş, Zaman ve Kip (1994)”, **E. Erguvanlı Taylan** “Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi {-DI} Biçimbirimi (1997)”, N. E. Uzun “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü (1998)”, **G. Cinque** “A Note on Mood, Modality, Tense and Aspect Affixes in Turkish (2001)”, **C. Temürcü** “A Semantic Framework for Analyzing Tense, Aspect and Mood: An Application to the Range of Polysemy of -Xr, -Dır, -Iyor and -Ø in Turkish (2007)”, **Erguvanlı Taylan- Aksu Koç** “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi (2008), **A. Benzer** “Filde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik (2008, 2012)”, **M. S. Çürük** “Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar (2010)”, **A. Özbek** “Aspect And Modality in Negative Constructions: A Contrastive Analysis of Turkish And Japanese (2011)”, **S. Kadiu** “Türkçede Zaman ve Kip Kavramı ve i- Ek Eyleminin Fonksiyonu Üzerine (2012)”, **P. Seçkin** “Anlama ve Anlatma Sürecinde ‘Kip’ ve ‘Kiplik’ (2014)”, **S. Demirgüneş** “Alanyazında ve Türkçenin Öğretiminde Kiplik, Görünüş ve (Dilsel) Zaman: Bir Sınıflama Önerisi (2017)”, **M. Üzüm** “Zaman, Görünüş ve Kiplik İlişkisine Genel Bir Bakış (2018)”.

Kipliğin morfolojik işaretleyicileri üzerine yapılan çalışmalar: **M. Güven** “Türkçede -Abil Eki ve Kiplik Belirteçleri Üzerine (2001)”, **L. Subaşı Uzun- E. Z. Emeksiz** “Türkçede -Ar Biçimbiriminin Sözdizimsel ve Anlambilimsel Yapısı Üzerine (2002)”, **C. Temürcü** “On The Multifunctionality of -Vr ad -Dır in Turkish (2004)”, **T. Sebzecioğlu** “Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri (2004)”, **E. Yarar** “Yan Tümcelerde ol- Eylem Kökü -ebil Eki Etkileşimi (2005)”, **D. Corcu Gül** “Semantic Structure of the Necessity Marker -mAll (2005)”, “Semantics of Turkish Evidential -(I)mış (2009)”, “Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAll’nın Anlamsal İç Yapısı (2005?)”, “Semantic Operators and the Modal Meanings of Suffix -Ar (2012)”, **S. Aslan Demir** “Gelecek Zaman-Kiplik İlişkisi ve -AcAk’ın Emir Kipliği İçindeki Yeri (2008)”, “-mAll’nın Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine (2009)”, **T. Baydar** “+Dır Bildirme Eki Üzerine (2012)”, **Y. Torun**

“Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri (2013)”, **C. Kerimoğlu-C. Aksu** “-DİR Biçimbiriminin Sözlü Söylemdeki Kiplik Alanları ve Kullanımları (2015)”, **S. Hirik** “Türkçede Bağımlı-Biçimbirimsel Kipliklerin Çok İşlevliliği Üzerine (2015)”, **E. Hirik** “-(X)k Ekinin Kılınış, Kiplik Ve Çatı Kategorisindeki İşlevleri (2016)”, **M. V. Demirel** “-(y)AcAk Biçimbiriminin Kiplik Görünümü (2017)”, “Türkçenin Kiplik Özelliklerinin Belirlenmesi ve Bunların Dilbilgisi Öğretimine Yansıtılması (2018)”

Kipliğin morfo-sentaktik işaretleyicileri üzerine yapılan çalışmalar: **F. Acungil** “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil+mA+bol- /bol+fiil+-mA Yapısı ve Kiplik Anlamları (2015)”, **S. Dirik** “Çanakkale (Sazlı Köyü/Ayvacık) Ağzlarında Bir Kiplik Şekli: ‘-mAk va’(2016)”.

Kipliğin leksikolojik işaretleyicileri üzerine yapılan çalışmalar: **Ş. Ruhi** “The Modal Adverbs mutlaka and kesinlikle in the Context of Directives and Deontic Modality in Turkish (2002)”, **Y. U. Bildircin** “Syntactic and Semantic Analysis of Modal Adverbs in Turkish (2002)”, **D. Ak Başoğlu - C. Aksu** “Türkçe Sözlü Söylemde ‘Kesin, Kesinlikle ve Mutlaka’ Kiplik Belirteçlerinin Dilbilgisel Sıklık Kullanımı (2015)”, **S. Hirik** “Zarfların Kipsel Alandaki Görünümleri (2015)”.

Türk Lehçelerine Yönelik Kiplik Çalışmaları

Türkiye’de gerek tarihi gerekse modern Türk lehçelerine yönelik pek çok gramer çalışması mevcuttur. Özellikle eylem kategorileri ve eylem çekimi üzerine çalışan araştırmacılar tarafından kip kategorisinin ele alınması kaçınılmazdır. Bu çok uzun bir liste olacağından biz burada yalnızca kiplik üzerine yapılan yayınları sıralayacağız.

Tarihi lehçelerde kiplik çalışmaları: **Ö. Yaylagül** “Eski Türkçede Nezaket İfadeleri (2005)”, **S. Hirik** “Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği (2010)”, “Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü (2013)”, **P. Manap** “Eski Türkiye Türkçesinde Kiplik (2013)”, “Eski Anadolu Türkçesinde İsteme Kipliği (2014)”, “Olasılık Kipliğinin Eski Anadolu Türkçesindeki Görünümü (2016)”, **E. Yalçınkaya** “Orhon Yazıtlarında Kiplik İfadeleri (2015)”, **M. Üzüm** “Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği (2017)”, **D. Kamacı Gencer** “Anlamsal Bir Fenomen Olarak Kiplik: Dede Korkut Örneği (2018)”, “Dede Korkut Hikayelerinin Deontik Yapısına

Dilbilimsel Bir Bakış (2018)”, “Dede Korkut Kitabı’nda -(y)A Biçimbiriminin Kiplik İşlevleri (2018)”, **B. Göktaş Ayas** “Eski Uygur Türkçesinde Epistemik Kiplik: Aç Pars Hikayesi Örneği (2019)”.

Çağdaş Türk lehçelerine yönelik kiplik çalışmaları: **F. Kılıç** “Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği (2004)”, “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık (2005)”, “Kırgız Türkçesinde Henüz Gerçekleşmemiş Olay Anlatan -A elek Üzerine (2010)”, “Kırgız Türkçesinde *da* Parçacığının Kiplik İşlevleri (2016)”, **S. Aslan Demir** “Türkmencede Epistemik Anlam (2012)”, “Türkmencede Kanıtsallık/Evidensiyellik (2013)”, **A. Öz Özcan** “Özbek ve Türkiye Türkçesinde Olasılık-Tahmin Bildiren Modal Sözcükler (2004)”, “Özbek ve Türkiye Türkçesinde Kesinlik Bildiren Modal Sözcükler (2012)”, **D. S. Yaman** “Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri ve Fonksiyonları (2012)”, **H. Yazıcı Ersoy** “Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları (2011)”, “Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri (2011)”, “Başkurt Türkçesinde Niyet Kipi ve İşaretleyicileri (2013)”, “Türk Yazı Dillerinde İyelik İşaretleyicilerinin Kiplik Anlamları (2015)”, **S. B. Korkmaz** “Kırım Tatar Türkçesinde Kiplik Belirteçleri (2014)”, **T. Sarıkaya Aksoy** “Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk Kipliği (2014)”, **D. Ergönenc Akbaba** “İhtimal Ve Tahmin Anlamı Veren Kiplik İfadeleri ve Nogay Türkçesi Örneği (2017)” **S. Bosnalı** “Halaç Türkçesinde Buyruk, İstek, Şart ve Gereklilik Tümceleri (2007)”, **M. Gülsün** “Yeterlilik Kategorisi ve Salar Türkçesindeki Görünümü (2007)”, “Saar Türkçesindeki Sıfat-Fiil Balayıcılarının Kip-Zaman-Kiplik Potansiyelleri ve Özne Durumu (2009)”, “Delile Dayalılık ve Salar Türkçesinde Öge Cümlelerle Delillendirilmiş Dolaylılık (2012)”, **E. Bacanlı** “Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları (2010)”, **F. Ersoy** “Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi (2016)”, **E. Çetinkaya** “Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Biçimbirimler (2019)”, “Çağdaş Uygurcada Olasılık İşaretleyicileri (2019)”, **C. Özbaykal** “Azericede Evidensiyel Kategorisi (2019)”, **M. Üzüm** “Epistemik Kiplik İşaretleyicilerinin Söz Dizimsel Özellikleri: Özbek ve Türkiye Türkçesi (2019)”.

Türkiye Türkolojisi dışında kalıp, kiplik kavramını Türk lehçeleri bağlamında inceleyen iki önemli isme burada yer vermemiz gerekir. Türkçede görünüş kategorisini inceleyen **L. Johanson**’un kanıt kipliği ve isteme semantiği üzerine önemli çalışmaları vardır: “Evidentiality in Turkic (2003)”, “Modals in Turkic (2009)”, “A Synopsis of Turkic Volitional Moods (2014)”, “The decline of The Ottoman Optative (2014)”. Bir diğer isim art ve eş zamanlı çalışmalarıyla katkı

sağlayan **J. Rentzsch**'tir. "Modality in the Dede Qourqud Oğuznameleri (2011)", "Issues of Grammaticalisation in Turkic Modal Construction (2011)", "The Evolution of Turkic Modal Verbs (2012)", "Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası (2013)", "Modality in the Turkic Languages Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective (2015)" adlı çalışmalarıyla bu alana hizmet vermektedir.

Kazak Türkçesine Yönelik Kiplik Çalışmalar

Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarına bakıldığında Kazak Türkçesinde kiplik kategorisinin müstakil olarak neredeyse hiç ele alınmadığı, kiplikten ziyade kip kategorisi üzerine çalışıldığı görülmektedir: **O. Balcı** "Kazak ve Kırgız Türkçelerinde İstek Kipleri, İşlevleri ve İstek İşlevli Diğer Kipler (2014)", **Ş. Aygümüş** "Kazak Türkçesinde Emir Kipinin Yapı-İşlev Bakımından İncelenmesi (2018). Kiplik işaretleyicilerden biri olan kiplik (modal) kelimeler ise **N. Biray** tarafından incelenmiştir. "*Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?) (2009)*" adlı makalesinde kipliğin de ne olduğuna değinerek Kazak gramer kitaplarında sıkça yer alan modal sözlerin hangi türde değerlendirilmesi gerektiğini tartışmış ve bir sınıflandırma yapmıştır.

Türkiye dışında Kazak Türkçesine yönelik önemli bir kiplik çalışması ise Aynur Abish tarafından yapılmıştır. "Modality in Kazakh as Spoken in China (2014) adlı tezi Çin'de konuşulan Kazakçadaki kiplik işaretleyicileri üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışmadır. Tezde yer alan kiplik işaretleyiciler Lars Johanson'un çalışmalarına dayanan teorik bir çerçevede analiz edilmiştir.

Kazakistan'da yapılan çalışmalara ise daha çok kiplik sözler merkez alınarak yapılmıştır. Kazakça dilbilgisi kitaplarında kiplik sözlere kelime grupları içinde yer verilir. Gramer kitapları dışında kiplik sözler üzerine çeşitli akademik yayınları da görmekteyiz. Kipliğin genel olarak ele alındığı çalışmalar da mevcuttur. **E. Janpeyisov** "Qazaq Tilindegi Söylem Modaldiligi Jäne Onñ JAsalw Joldarı (1958)", "Modaldilik Mağına Bildiretin Keybir Sözderdiñ Qurılımdıq Siypatı (1983)", **O. Tölegenov** "Qazirgi Qazaq Tilindegi Jalpı Modaldıq Jäne Maqsat Mändi Jay Söylemder Tıypteri (1968)", **Q. Mamadiylov** "Qazirgi Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Modaldıq Qurılımdarı (1996)", **L. Düsenbekova** "Qazaq Tilindegi Buyırq Raydñ Qurılısı Men Mağması (1999)", **B. Smanova** "Grammatikalıq Modaldilik Jäne Ray

Kategoriyyası (2002)”, **E. Qızırova** “Modaldıq Mağına Mäselesi (2004)”, **S. Qulmanov** “Qazaq Tilindegi Mümkindik Modaldiginiñ Funktsiyonaldı-Semantiykalıq Örisi (2004)”, “Modaldılıq Kategoriyyasınıñ Funktsiyonaldı-Semantiykalıq Öristeri (2010)” bu alanda çalışma yapan ilk isimlerdendir. İlk çalışmalar genellikle doktora tezleri ve kitaplar şeklinde olurken, devamında ise hem kiplik kavramı yansıttığı anlamlar hem de modal sözlerle ilgili bildirilerin ve makalelerin yapıldığını görmekteyiz: **A.K. Altaeva** “Modaldıq Qanday Kategoriyya? (2007)”, **J. Baygeskenova** “Qazaq Tilindegi Modal Sözder Jäne Modaldılıq Mağına (2010)”, **B.S. Abduova** “Modaldılıq Kategoriyyasındağı Mezgildik Öris Aspektileri (2010)”, **J.A. Qusaynova** “Modaldi Mändi Kodtaw, Dekodtaw Mäselesi (2011)”, **Q. Molgajdarov** “Türki Tilderindegi Modal Sözder (2011)”, **E. N. Ajarbekova** “Belgisizdik Männiñ Modal Sözder Arqlı Berilüwi (2011)”, **S.M. İmanqulova** “Modaldılıq Mağınalarınñ Berilüwi (2012)”, **S.M. İmanqulova-Ş.E. Ramazanova** “Ray Kategoriyyasın Tanuwdağı Ereşelikter (2012)”, **A.R. Maemerova** “Qazaq jäne Türk Tilderindegi Qalaw Raydñ Semantiykalıq Ereşelikteri” (2012)”, **B.J. Doskeyeva** “Ray Kategoriyyasınıñ Mağınalıq, Tulğalıq Siypatı (2013)”, “Qazaq Tilindegi Tilek, Maqsat Mändi Söylemderdiñ Jasalw Joldarı (2016)”, **A.A. Şoybekova- G. J. Utegenova** “Boljal Mändi Modal Sözderden Jasalatın Söz-Söylemder (2014)”, **G.S. Yeshniyaz** “Participant-İnternal Possibility Modality And Its Coding in Kazakh (2014)”, “Functional-Semantic Field Of Participant-Internal Possibility Modality in Kazakh (2014)”, “Modality in Kazakh (2018)”, **G.S. Yeshniyaz- B. Tassirova- D. Boranbayev** “Participant-İnternal Possibility Modality And It’s Coding by -A Bil Analytical Construction in Kazakh (2015)”, **G.S. Yeshniyaz- K.T. Ryssaldy** “Coding of Participant-Internal Possibility Modality in Kazakh (2014)”, **Şolpan Karsıbekova** “Esimdi Buyırıqtı Söylemder (2016)”, **G.S. Axmetova-G. Qayrat** “Körkem Mätinderdegi Sub’ektiyvti Jäne Ob’ektiyvti Modaldılıqtñ Berilw Ereşelikteri (2016)”, **J.A. Qusaynova** “Modaldilik Kategoriyyasınıñ Qazaq Til Bilimindegi Zerttelwi (2016)”, **D.A. Älkebaeva** “Modaldılıq Semantiykalıq Kategoriyyası (2017)”, **F.K. İsmailova** “Modaldılıq Funktsiyonaldı-Semantiykalıq Örisi: Miykroösristeri, Qurılıımı (2017)”, **A. Meyirbekov** “Qazaq Tilindegi Qalaw, Tilek Mändi Söylew Aktisin Qatısımдық Turğıdan Oqıtıw (2018)”. Sıraladığımız çalışmalar dışında Kazak Türkçesinde kiplikle ilgili Rusça olarak yayınlanmış makale ve kitaplar da bulunmaktadır.

Kazakistan'da kiplikle ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu Rus dilinde yazılmış olup, Rusça ile karşılatırmalı olarak ele alınmıştır. Sayıca daha az olmakla birlikte kiplik kelimelerin de İngilizce ile karşılatırmalı olarak çalışıldığını söyleyebiliriz. Kazak Türkçesinde kiplik araştırmaları belli bir kurama bağlı kalınmaksızın yalnızca semantik değerler ön plana çıkarılarak yapılan araştırmalardan veya yapısal analizlerden oluşmuştur. Türkiye'de ise bu alanda Kazak Türkçesine yönelik araştırmalar ise son derece eksiktir. Bu araştırma, Türkiye'de Kazak Türkçesinde kiplik araştırılmadığı ve Kazakistan'da da Palmer (2001) modelinde kiplik incelemesi yapılmadığı sebebiyle hazırlanmıştır.

Kısıtlılıklar

Kazak Türkçesinde kiplik konulu bir araştırmanın yapılabilmesi için kuşkusuz Kazakistan'a gidilmesi, kiplikle ilgili alan araştırması yapıp, veri toplanması gerekirdi. Araştırma projeye kapsamında Kazakistan'a giderek hazırlamak düşüncesiyle maddi kaynak arandı, ancak temin edilemedi. Konuyla ilgili yetkin bir tez hazırlamada olumsuz olan bu durumu yazılı kaynakları tarayarak aşmaya çalıştık. Bununla birlikte Kazakistan'a giderek Kazak Türkçesi konuşurlarından veri toplayamama eksikliğini gidermek için Kazakistan'da yaşayan hem Türkçe hem de İngilizce bilen Kazak konuşurlarına Türkçe ve İngilizce örnek cümleler gönderildi. Aynı şekilde Türkiye'de yaşayan Kazak Türkçesi konuşurlarına da örnek Türkçe cümleler gönderildi ve kiplikle işaretli bu cümlelerin Kazak Türkçesine aktarılması talep edildi. Ancak sonuç istenildiği gibi olmadı. Kaynak kişilerin verilen cümleleri genelde aynı işaretleyicileri kullanarak Kazak Türkçesine çevirdiği gözlemlendi. Örneğin Kazak Türkçesinde zorunluluk kipliği *kerek*, *kajet*, *tiyis*, *mejbur*, *şart* gibi sözcüklerle işaretlenmektedir. Kaynak kişiler tarafından zorunluluk ifadelerinin en yaygın kullanılan *kerek* sözcüğü ile kodlandığı, *mejbur* veya *şart* sözcüğünün ise kullanıldığı bir örnek sunulmadığı gözlemlendi. Böyle bir durumda değerlendirmelerimiz kısır bir döngüye girebilir, kiplik türüne ait işaretleyicilerin birçoğu tespit edilemeyebilirdi. Bu olumsuz durum nedeniyle, yazılı kaynaklardan veri edinme kararımızın isabetli olduğu görüldü. Yazılı kaynakların taranması ve derlenen örneklerin aktarılması sırasında yaşanan en büyük zorluk, günlerce süren tarama işlemi olmuştur. Kimi zaman da tek bir işaretleyici ile ilgili örnek bulmak günlerce sürmüştür. Kazak Türkçesinin anadili seviyesinde konuşuru

olmadığımızdan tarama sırasında kipliğe sahip cümlelerin anlaşılacağı anlar olmuştur. Üstelik çoklu işleve sahip işaretleyicilerin bulunduğu örneklerin hangi kiplik anlam alanını ifade ettiğini belirleyecek söz dağarcığına sahip olunmaması, verilerin kiplik açıdan incelenmesini güçleştirmiştir. Neticede mecaz, çağrışım, mizahi cevaplar, ima yollu anlatım, vurgulu söylemler gibi anlatımlar gözden kaçırılmış ve farkında olmadan hata yapılmasına neden olmuş olabilir.

Çalışma kuramsal yönden Palmer (2001)'in önerme ve eylem kipliği temelinde yapmış olduğu kiplik sınıflandırması ile sınırlandırılmıştır. Kazak Türkçesinde kiplik önerme ve eylem kipliği kapsamındaki alt türler çerçevesinde incelenmiştir.

Yöntem

Çalışmanın konusu belirlendikten sonra, kiplik kategorisi ile teorik alt yapının oluşturulması gerekiyordu. Konuyla ilgili kaynak taraması ve temini yapıldıktan sonra kiplik ile ilgili bilgiler edinilmiştir. Yapılan birçok çalışma içinde Palmer (2001)'in tipolojik sınıflandırmasının çalışmamız için en uygun model olduğuna kanaat getirilmiştir. Söz konusu çalışma; birçok dilin incelenmesiyle oluşturulmuş bir tipolojik çalışma olduğundan ve amacının dünya dilleri için genel bir kiplik sınıflandırması yapmak olduğundan Palmer'in önermiş olduğu tasnif çoğu araştırmacı tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Batı dilleri odaklı yapılan çalışmalar yerine dünya dillerinde genel bir sınıflandırma yapan Palmer'in çalışması Kazak Türkçesinde kiplik kategorisini en iyi şekilde yansıtaacağı düşüncesiyle tercih edilmiştir. Palmer'dan ön bilgiler edinildikten sonra Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarından, dil çalışmalarından ve Türkiye'de Kazak Türkçesi ile ilgili yapılmış gramer çalışmalarından veriler toplandı. Veri toplama işleminden sonra başta Palmer olmak üzere diğer araştırmacıların da görüşlerine başvurularak Palmer modeline uygun olarak listeleme yapıldı. Tespit edilen işaretleyiciler için örnekler tarandı. Taranacak kaynakların türü kiplik kategorisinde yer alan anlam alanlarına göre planlandı. Taramanın yapılacağı ilk yazılı kaynakların roman ve hikaye olmasına karar verildi. Romanlar ve hikayeler hem ölçünlü dilde yazılan hem de serbest konuşma dilini yansıtabilen, içinde çeşitli tasvirleri ve diyalogları barındıran olay örgüsüne sahip türlerdir. Kiplik işaretleyicilerin en çok olay örgüsüne sahip bu türlerde bulunacağı düşüncesiyle ilk olarak roman ve hikayeler tarandı. Kazak

Türkçesinde yazılan tüm romanların ve hikayelerin taranması mümkün olmadığından bazı günümüz yazarlarının eserleri belirlendi. Abay, Awezov, Seyfillin gibi Kazak edebiyatının önemli isimlerinin eserleri taranmadı. Çalışmanın hedefinde günümüzde kullanılan Kazak Türkçesi olduğu için zaman farkından kaynaklı farklılıkların ve kiplik işaretlerinin değişmiş olabileceği düşüncesiyle, üstelik bu yazarların dili ağır ve ağıdalı olduğundan kiplik anlamların tam ve doğru olarak anlaşılabilmesi endişesiyle günümüz yazarlarının eserlerinin taranmasına karar verildi. Taranan romanların arasında Kazak edebiyatı ürünlerinin dışında Kazak Türkçesine çevrilmiş romanlar da bulunmaktadır. Tarafımdan Kazak Türkçesi ana dili gibi bilinmediğinden bazı kiplik işaretleyicilerinin bulunması, bulunanların anlaşılması oldukça zor olmuştur. Böyle durumlarda çocuklar için çevrilmiş eserlerden faydalanıldı. Bununla birlikte daha önce Türkçesini okumuş olduğum yabancı eserlerin (Örneğin *Dorian Gray'in Portresi*) Kazak Türkçesi tercümeleri kullanıldı. Böylece bağlama hakim olarak örnekler anlaşılıp, kiplik türleri kolaylıkla tespit edildi. Çeviri eserlerin orijinali her ne kadar yabancı olsa da çevirinin kendisi yerlidir. Çevirmen eseri herkesin anlayabileceği şekilde, o dilin yapısına uygun olarak tercüme eder. Hem yabancıların hem de çeviri yaptığı dilin konuşurları eserleri anlamakta sıkıntı yaşamazlar. Çalışmada kullandığım çeviri eserler de bir Kazak tarafından yapıldığı için, kullandığı dilsel ifadelerin de yerli olması kaçınılmazdır. Çalışmada roman ve hikayeler dışında masal, mitolojik hikaye, destan gibi halk edebiyatı ürünlerinden de faydalanıldı. Örneğin aktarım kipliğinin bazı türlerinin masal gibi halk anlatılarında sıklıkla kodlandığı görülmektedir. Yine kiplik işaretleyicilerin sıkça bulunduğu atasözleri, iyi dilek ve beddua gibi türlerin örnekleri kullanıldı. Kiplik türleri ve işaretleyicileri için olgusal metinlerden de faydalanıldı. Haber, gazete, spor, elektronik kitap siteleri gibi internet sayfalarından magazinsel, siyasi, bilimsel içerikli ve sporla ilgili örnekler temin edildi. Böylece yalnız kurgusal örneklerle inceleme yapmaktan kaçınıldı. Son olarak Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarından ve Kazak Türkçesi ile yazılmış akademik makalelerden seçilen örnekler de çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü Kazak Türkçesinde kipliğin analiz edildiği inceleme bölümünden oluşmaktadır. Kazakistan'da yapılan kip ve kiplik çalışmaları hakkında kısaca bilgi verildikten sonra çeşitli dil çalışmalarından tespit edilen işaretler, yapısal olarak Palmer'ın kiplik tasnifinde yer alan başlıklara uygun bir şekilde gruplandı. Her bir kiplik türünün işaretleyicisi türlere göre (morfolojik,

morfo-sentaktik, sözlüksel vb.) sınıflandırıldı. İşaretleyicilerin Kazak Türkçesi gramerlerinde hangi işlevleri ile yer aldığı belirtilip, çeşitli akademik yayınlarda nasıl ele alındığına değinildi. İşaretleyiciler verilen örnekler yardımıyla analiz edildi. Taramalar sonucu elde edilen örneklerin Türkiye Türkçesi'ne aktarılması sözlükler ve gramer kitapları yardımıyla tarafımdan yapılmış olup, danışmanım tarafından kontrol edildi ve Kazak Türkçesi ana dili olup, Türkiye'de yaşayan, Türkçe'yi iyi bilen Kazak konuşurlarına teyit ettirildi. Bazı örnekler de zaten aktarması yapılmış olan çalışmalardan alındı. Bazı kiplik işaretleyicilerin çok işleve ve çoklu okumaya sahip olması dolayısıyla hangi kiplik türüne işaret ettiğini anlamak da yaşanan zorluklar arasındadır. Hatta bu durum Kazakça konuşurlarının karşılaşacağı türden bir problemdir. Bunu aşmak adına bağlamı bilinmeyen cümlelerde bağlam oluşturularak açıklama yapılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde Kazak Türkçesinde tespit edilen kiplik türleri ve işaretleyicileri özetlenip, Palmer (2001) modelinin Kazak Türkçesine uyumluluğu değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KİPLİK: TEORİK YAKLAŞIMLAR

1.1. KİPLİK KAVRAMININ NE'LİĞİ: NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Kiplik olgusal, gerekli, olası ve (bazen) koşullu önermeler arasındaki ayrımı işaret eden köken itibarı ile felsefeden gelen bir kavramdır (Narrog, 2009: 7). İlk olarak filozoflar tarafından ele alınan kiplik kavramı mantık biliminin kurucusu Aristo tarafından ortaya konulmuştur. Doğru düşünmenin yöntemini arayan mantık bilimi;

- i) Doğru düşünme kurallarının ve yöntemlerinin bilgisidir.
- ii) Düşünme yasalarının bilimidir.
- iii) Dilsel ifadelerin, dile getirmelerin, dilsel anlatımların formel koşullarının öğretisidir.
- iv) Doğru önerme formlarının, kesin ifade kalıplarının kuramıdır (Özlem, 2004: 28).

Kimi kaynaklara göre felsefenin bir bölümü olarak kabul edilen mantık doğru düşünme ve doğru bilgiye ulaşma yolunda akıl yürütme, çıkarım yapma gibi zihinsel işlemlere başvurur. Zihinsel işlemler sırasında öncüllerden faydalanılması sonucunda önermeler üretilir. Felsefe ve mantık biliminin temel kavramlarından biri olan *önermeler* doğruluk ve yanlışlık değeri taşıyan yargı ifadeleridir. Her önerme bir cümleyi ifade etmesine rağmen, dua-emir-istek-soru-ünlem cümleleri bir önerme oluşturmamaktadır. Çünkü önermeler yargı bildirmenin yanında, o yargının doğruluk ve yanlışlık değerini de taşımaktadır. Doğru ya da yanlış olabilen bir cümleye ona ister inanılsın ister inanılmasın, veya yalnızca incelenme durumunda olsun-olmasın önerme adı verilir. Önermeler özne, yüklem ve bağlaç (kopula) öğelerinden meydana gelir (Cevizci, 1999: 658).

→Ahmet şişmandır.

Ahmet *özne*

şişman *yüklem*

-dir *kopula* (Özneyi yükleme bağlar)

Önermelerin alt türlerinden biri *kipsel (modal) önermelerdir*. Kipsel önermeler Antikçağ'da Aristo'dan beri mantıkçılar tarafından incelenmiştir. Aristo geleneği çerçevesinde kipsel önermeler *yalın (basit), zorunlu ve mümkün* olmak üzere 3 gruba ayrılmıştır (Ural, 1995: 58). Aristo her ne kadar kiplik (modalite) kelimesini kullanmasa da, Öner (1986: 77) onun geleneğini sürdüren araştırmacıların kiplik tanımına bakarak Aristo'nun *zorunluluk ve mümkün* olmak üzere iki kiplik türü kabul ettiğini belirtmektedir. Yalın denilen önerme de herhangi bir kiplik anlam alanı içermeyen önermedir. Ortaçağ batı mantıkçıları ise kipsel önermeyi olası¹, mümkün, imkansız ve zorunlu olmak üzere 4 türde incelemişlerdir.

Kipsel önermeler birbirine geçmiş iki önermeden oluşurlar, ancak yapı bakımından tek bir önerme gibi görünürler. Bu önermelerde kiplik işaretleyicisi² taşımayan, yani kiplik anlamı belirtmeyen kısım esas önermedir. Basit önerme olan bu esas önermeye *dictum* denilir. Kipliğin işaretlendiği kısım ise *modus* olarak adlandırılır (Özlem, 2004: 142). Charles Bally “dictum”u söylenen şey, “modus”u söyleme biçimi olarak tanımlar (Akt. Günay, 2013: 131). Türkçede *kip* “şekil, biçim” kelimesinden türetilen *kiplik* sözcüğünün Batı dillerindeki karşılığı (İng. *modality*; Alm. *Modalität*; Fr. *Modalité* vd.) Latince *modus*³ kelimesinden türetilmiştir (Kerimoğlu, 2011: 9).

¹İngilizce *contingent* terimi “kontenjan” veya “olumsal” olarak Türkçeye aktarılmıştır. Biz bu terime karşılık olarak “olası” sözcüğünü kullanmayı tercih ettik.

² Kiplik işaretleyicileri, kiplik ifadesini sağlayan her türlü dilbilimsel aracı karşılayan şekillerdir. İngilizce *marker* teriminin karşılığı olarak tarafımızdan *işaretleyici, gösterge, kodlayıcı* gibi adlandırmalar kullanılacaktır.

³ Modus mümkün, olası, imkansız veya zorunlu olabilir. Önermelerin olumlu ve olumsuzluğu da göz önüne alındığında dictum-modus ilişkisi 16 çeşit olmak üzere ortaya çıkar (Öner, 1986: 78-79):

- 1- Dictum olumlu, modus mümkün olumlu
- 2- Dictum olumlu, modus olası olumlu
- 3- Dictum olumlu, modus imkansız olumlu
- 4- Dictum olumlu, modus zorunlu olumlu
- 5- Dictum olumlu, modus mümkün olumsuz
- 6- Dictum olumlu, modus imkansız olumsuz
- 7- Dictum olumlu, modus olası olumsuz
- 8- Dictum olumlu, modus zorunlu olumsuz
- 9- Dictum olumsuz, modus mümkün olumlu
- 10- Dictum olumsuz, modus imkansız olumlu
- 11- Dictum olumsuz, modus olası olumlu
- 12- Dictum olumsuz, modus zorunlu olumlu
- 13- Dictum olumsuz, modus mümkün olumsuz
- 14- Dictum olumsuz, modus imkansız olumsuz
- 15- Dictum olumsuz, modus olası olumsuz

Kipsel önermeler yalnız felsefe ve mantık bilimi sınırlarında kalmayıp 20. yüzyıldan itibaren dilbilimi çalışmalarında da yer almaya başlamıştır.⁴ Genel dilbilimindeki kiplik çalışmalarında kipliğin tanımı, sınıflandırması, işaretleyicileri gibi kipliğin kaplımlarına dair net bir görüşün yapılmamış olması, kiplik çalışmalarının farklı bakış açılarıyla çeşitlenmesine sebep olmuştur ve sonuçta kiplik modern dilbilimi çalışmalarında anlam bilimsel, dilbilgisel ve edim bilimsel bir kavram olarak ele alınmıştır. Her bir disiplinde kipliğin tanımı ve kapsamı farklı şekillerde sunulmuştur.

Anlam bilimsel odaklı çalışan araştırmacılar arasında kipliğin tanımı ve sınıflandırması üzerine pek çok tartışma mevcuttur. Kiplik sınırları çizilemeyen ve farklı yaklaşımlarla ele alınan anlamsal yönü görece baskın olan bir kavramdır. Bu nedenle araştırmacılar arasında tam bir uzlaşım sağlanamamıştır. Narrog (2009: 8) kipliğin genelde 3 farklı şekilde tanımlandığına işaret eder:

- i) Konuşurun tutumunun esas alındığı kiplik tanımları
- ii) Modal mantığın temelini oluşturan olasılık ve zorunluluk ifadelerini esas alan kiplik tanımları
- iii) Gerçeklik-gerçekdışılık veya olgusal kavramlarının ayrımlarına dayanan kiplik tanımları

i) Konuşurun tutumunun esas alındığı tanımlarda kiplik, bir önerme karşısında konuşurun tutumunun, bakış açısının yani öznelliğinin işaretlendiği bir kavram olarak açıklanır. Bu tanım dilbilimi çalışmalarında en sık karşılaşılan tanımdır. Givón'a göre kipliğin işaretlediği şey konuşurun tutumudur. Konuşurun bakış açısı, yaklaşımı veya yargıları, diğer bir deyişle "tutum"u bilgi ve yükümlülükle ilgili olabilmektedir. Bilgisel tutumlar kanıt, doğruluk, inanç, olasılık ve kesinlik iken, yükümlülük ile ilgili tutumlar istenilebilirlik, tercih, niyet, yeterlilik, zorunluluk ve manipülasyondur (1994: 266). Konuşurun tutumu bilgi temelli veya istek temelli olmaktadır (Kerimoğlu-Aksu, 2015: 74). Örneğin; "Ali halı saha maçında ayağını incitmiş olabilir." önermesinde konuşur, Ali'nin halı saha maçında

16- Dictum olumsuz, modus zorunlu olumsuz

⁴ Kiplik incelemelerinin dil biliminde kullanımını 19. yüzyıla kadar uzatan Narrog (2009: 7) bu çalışmaların Johann Christian August Heyse ile başladığını belirtir. Bu dönemde bir diğer önemli isim ise Otto Jespersen'dir (Kerimoğlu, 2018: 12).

ayağını incitip incitmediğine dair kesin bir bilgiye sahip değildir. Olaya ilişkin bir olasılık bildirmektedir. Bu bilgi temelli bir önermedir. “Pekala, Ali halı saha maçına gidebilir.” önermesinde ise konuşur muhatabına izin vermektedir. Burada konuşurun tutumu istek temellidir. Lyons (1968, 1977); Palmer (1986, 2001); Bybee *vd.* (1994) kipliğin bu tür tanımını yapmışlardır.

ii) İkinci grup tanımlamalarda kiplik “olasılık ve zorunluluk ifadelerine sahip dilsel anlam kategorisi” (von Fintel, 2006: 1) olarak açıklanır. Kiplik önermenin gerçeklik değerine ilişkin olası ve zorunlu bilgiyi işaretlemektedir. Auwera ve Plungian (1998: 80)’e göre kiplik paradigmatik değişkenler yani iki olası seçim olarak olasılık ve zorunluluk semantik alanlarını kodlamaktadır.⁵ Önerme ya tersi mümkün olmayan zorunlu bir bilgi içermektedir ya da dünyaya dair bir olasılığı dile getiren olası bir önermedir (Kerimoğlu-Aksu, 2015: 74). Bybee-Fleischman kipliğin olasılık ve zorunluluk kavramlarıyla ilişkili olduğunu, bilgi ve yükümlülük alt kategorilerinin de bu kavramlarla şekillendiğini savunmuştur (1995:4). *Güneş bir yıldızdır* önermesinde konuşurun bilgisi gerçek dünya bilgisiyle uyduğu için ve aksi mümkün olmadığı için zorunlu bir önermedir. *Fikrimi değiştirebilirim* önermesi belirsizlikle birlikte geleceğe yönelik bir plan içerdiğinden olası bir önermedir.

iii) Gerçeklik kavramı çerçevesinde yapılan tanımlarda kiplik önermelerin bir noktada veya zaman aralığında gerçek veya mevcut olup olmadığını ifade eder. *Ali halı saha maçında ayağını incitti* önermesinde konuşur bilgisine güvenerek yorum yapar. Çünkü kanıtlanabilir bir olaydan bahsetmektedir. *Ali akşam eve uğramadan maça gidebilir* önermesinde henüz gerçekleşmemiş bir olay söz konusudur ve gerçekliği henüz kanıtlanamayacağı için, gerçektışı bir durumu ifade etmektedir. Araştırmacılar tarafından ölçüt alınan ikili ayırım için *factuality* “olgusallık” (Lyons, 1977), *factuality* “doğruluk” (Palmer, 1986), *actuality* “gerçeklik” (Chung & Timberlake, 1985; Papafragou, 2000), *realis-irrealis* “gerçeklik-gerçektışılık” (Palmer, 2001), *validity* “geçerlilik” (Kiefer, 1987, 1997; Dietrich, 1992) terimleri kullanılsa da, içerik bakımından aralarında ciddi farklılıklar bulunmamaktadır (Narrog, 2009: 8).

Edim bilimsel bir kavram olarak ele alınan kiplik çalışmalarında kipliğin en iyi şekilde tanımlanmasının pragmatik bakış açısıyla olabileceği savunulmuştur

⁵ R. Salkie (2009: 79) Auwera ve Plungian (1998)’in bu tanımını “dar bir tanımlama” şeklinde eleştirir. Çünkü nispeten sınırlandırılmış olan bu tanım istek semantiği ve kanıtsallık gibi alanları dışlamaktadır.

(Dietrich 1992; Frawley 1992; Kiefer 1997; Papafrago 2000). Z.S. Harris cümlenin, bir düşüncenin anlatılmasında yetersiz kaldığını belirterek *söylem (discourse)* adını verdiği cümleden büyük söz parçaları vasıtasıyla aydınlatılabileceğini ileri sürmüştür (Akt. Aksan, 2009 III: 202). Anlambiliminin bir konusu olan kiplik incelemelerinde de kiplik öğelerinin çoklu okumaya sahip olmasından kaynaklı farklı anlam alanlarını işaretleyebilmesi sebebiyle bazı önermelerin hangi kiplik türünde olduğu, hangi kiplik anlam alanında kodlandığı net bir şekilde belirlenemez. Bu belirsizliği çözebilmek adına araştırmacılar edim bilimsel incelemeye başvurur. Çünkü anlam bilim görünen anlamı incelemektedir. Oysa edim bilim semantiğin dışarıda bıraktığı bağlama bağlı anlamlar ve anlamsal çıkarımları incelemektedir (Aslan Demir, 2008: 25). Bu tür çalışmalara göre pragmatik yaklaşımla incelenen kiplik anlamlar *bağlam* vasıtasıyla en net şekilde ayrıştırılabilir. Kiplik yorumlamalarında önemli bir yeri olan *bağlam* (context “içerik”) dilsel bir öğenin kelime, kelime grubu, cümle, paragraf, metin gibi kendisinden daha büyük bir anlam bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesini sağlayan ve parça-bütün ilişkisi üzerine kurulan dilbilimsel veridir (Yaman-Akkaya, 2012: 2602). Bir başka deyişle, ifadenin anlaşılmasını ve yorumunu etkileyen dil içi ve dil dışı unsurların bütünüdür (Aslan Demir, 2008: 191). Aksan konu hakkında *ayrıl-* eylemini örnek göstermiş, *ayrıl-* eyleminin 3 farklı bağlamda farklı anlamlara gelebileceğini izah etmiştir (2006: 74):

- a) Gemi limandan *ayrıldı*.
- b) Kadın kocasından *ayrıldı*.
- c) Kadın kocasından *ayrılıp* otobüse bindi.

(a)’da *ayrıl-* temel anlamı ile kullanılmıştır. (b)’de ise eylem *boşanmak* anlamını karşılamaktadır. (c) de ise tıpkı (a)’da olduğu gibi yine temel anlamı ile kullanılmıştır. *Ayrıl-* örneğinde olduğu gibi sözcüklerin cümledeki/parçadaki diğer sözcüklerle ilişkisi anlamı aydınlatmaya sağlayan bir araçtır. Bu bütünlük de bağlamdır.

Dilbilgisel odaklı çalışmalarda kiplik biçimsel yönden ele alınmaktadır. Kiplik hem semantik hem de gramatikal bir ulamdır (Nordström, 2010: 16), gramerin gerçek olması gerekmeyen durumlar üzerinden yola çıkarak konuşura bir şey hakkında konuşması için izin verdiği bir kategoridir (Portner, 2009: 1). Son yıllarda araştırmacılar tarafından kipliğin tipolojik çalışmalara konu olabilecek bir dilbilgisi

kategorisi olduğu kabul edilmiştir (Palmer, 2001: 1). Kipliğin gramatikal bir kategori olduğunu savunan araştırmacılar daha çok kiplik işaretleyicileri üzerinde durmaktadırlar. Kiplik gramer terminolojisinde zaman ve görünüş kategorileriyle birlikte kullanılır (Nuyts, 2006a: 1). Kipliğin kiple olan ilişkisine değinildiği çalışmalar da az değildir. Trask (1996: 173) kipliği bir fiil kategorisi olan kip ile eş anlamlı kabul etmektedir. Ancak aynı zamanda izin, yetenek, yeterlilik gibi anlam alanlarını da ifade ettiğinin ve çeşitli sözlüksel işaretleyicilere de sahip olduğunun altını çizmektedir.

Özetle alan yazında kiplik tanımı anlambilimsel, edimbilimsel ve dilbilgisel yaklaşımla ele alınmıştır. Anlambilimsel yaklaşımı benimseyen araştırmacılar da kendi aralarında görüş ayrılığı yaşamışlar ve kipliği üç farklı kavram temelinde tanımlamaktadır: *konuşurun tutumu, olasılık-gereklilik, gerçeklik-gerçekdışılık*. Edimbilimsel yaklaşımı benimseyenler kiplik işaretleyicilerinin farklı alanlara da hizmet etmesinden dolayı doğru bir kiplik analizinin *bağlam* aracılığıyla yapılabileceğini savunurlar. Dilbilgisel odaklı çalışanlar ise kipliği *biçimsel* yönden incelemektedirler.

Son yıllarda ülkemizde dilbilimi ve Türkoloji sahası içinde kiplik konusunun sıkça ele alınmasıyla birlikte Türk araştırmacılarının da kiplik tanımı üzerinde durduğu görülmektedir. Karabağ (2000: 275)'a göre kiplik bir cümledeki eylemin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade eder. Kiplik daha çok diyalog sürecinde ortaya çıkar ve konuşur bir olay/durum karşısında öznel bakış açısını, tutumunu veya niyet-isteğini kiplik aracılığıyla ifade eder. Yazar (2001: 89) konuşurun önermeye ilişkin öznel tutumunu, değerlendirmesini, tavrını kiplik olarak tanımlar. Kılıç (2004: 2) kipliği önermenin gerçeklik değeri karşısında katılımcının fikrini, bakış açısını, bildirimle ilgisini gösteren bir anlam kategorisi olarak tanımlamaktadır. Vardar'a göre kiplik konuşur ve dinleyici arasındaki iletişimin türüne göre cümlenin içerdiği yapının özelliğidir. Bildirme cümlesi, soru cümlesi, buyrum ve istek cümlesi kiplik işaretli cümlelerdir (2007: 135). Sema Aslan Demir "*Kiplik, konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar*" (2008: 18) açıklamasıyla kipliğin semantik olarak hangi anlam alanlarını kodladığını göstermiştir. Çürük kipliği konuşurun bir önerme hakkındaki bilgi durumunu, öznel yargılarını ve yorumlarını

içeren anlam bilimsel bir kategori olarak tanımlamaktadır (2010: 59). Benzer, kavramı kip-kiplik ayrımıyla açıklamaktadır. Kiplik literatüründeki kip-kiplik farklılığına ek olarak kipin, konuşurun Türkçede atanmış belli ekleri (örn. gereklilik için *-mAlI*) kullanarak meydana geldiğini, kipliğin ise konuşurun atanmış değil, seçilmiş ekleri kullanabileceği bir değer olduğunu belirtir. Kiplikte seçim konusuna aittir ve (Türkçe için) dört kullanım ile sınırlı değildir (2012: 112). Kipliğin tanımı ve dilsel olarak nasıl ifade edildiği konusuna Hirik (2013: 250) tatmin edici bir açıklama getirmiştir:

“Kiplik, konuşurun dış dünyadan algıladıklarını kendi idrak süzgecinden geçirdikten sonra elde ettiği (ya da tam olarak elde edemediği) bilgilerden hareketle konuşmasına yansıttığı ve konuşmasında kullandığı çeşitli dil işaretleyicilerine denir. Elde edilen bilgiler zorunluluk, emir, istek, yeterlilik, sezme, korku, olasılık, şüphe, tahmin, çıkanın gibi pek çok anlam alanını karşılayabilir ve bunların gerçek dünyada bir karşılıklarının olması için dilde de bir karşılıklarının olması gerekmektedir. Konuşur bilgi aktarma işini yaparken kendine sunulan önermenin gerçekliğine ya da gerçek dışılığına dair bilgilerini bağlı ya da bağımsız biçimbirimlerle, sözlüksel ya da sözdizimsel işaretleyicilerle işaretlemektedir. Kipsel değeri olan bu işaretleyicilerin tümü kipliktir. Diğer bir deyişle konuşurun ifadesinde beliren anlamların dil ile işaretlenmesidir.”

Türkçe alan yazındaki kiplik tanımlamalarında, batı kaynaklı çalışmalarda yaşanan çeşitlilik ve karmaşıklık görülmektedir. Batı kaynaklı literatürde çeşitli yaklaşımlar ve benimsenen ölçütler uzlaşımsal bir tanımlama yapmanın güç olduğunu sergilemiştir. Türkçe alan yazında ise kiplik genel olarak konuşurun önerme karşısındaki öznel düşüncelerini ve değerlendirmelerini ifade eden her türlü dilsel ifade olarak tanımlanmaktadır.

1.2. KIPLIĞIN DİĞER FİİL KATEGORİLERİYLE İLİŞKİSİ

Kipliğin alan yazında anlam bilimsel, dilbilgisel ve edim bilimsel bir kavram olarak incelendiğini gördük. Dilbilgisel odaklı çalışmalarda kiplik zaman-görünüş-kip fiil kategorileriyle birlikte karşılaştırmalı olarak işlenir. Kullandıkları ortak işaretleyiciler sebebiyle birbiriyle örtüşüklerinden dolayı tipoloji çalışmalarında da sıkça bu kavramların birlikte ele alındığına rastlamaktayız.⁶

Kiplik kategorisinin zaman, görünüş ve kip kategorileriyle birlikte ele alınması onun kapsadığı alanın daha net anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Palmer

⁶ Dilbilimi çalışmalarında bu kavramlar *TAM* (tense-aspect-mood), işaretleyicileri de *TAM markers* olarak gösterilmektedir ve *super category* olarak adlandırılmaktadır.

kipliğin zaman ve görünüş ile yakından ilişkili olduğunun altını çizer. Zaman ve görünüş birer eylem kategorisi olduğundan ve eylemsel göstergeler ile işaretlendiğinden üç kategorinin de etkileşimde olduğunu ifade eder. Zaman bir olayın zamanı ile ilgiliyken, görünüş ise olayın doğası ile, özellikle “iç zamansal seçmenleri”⁷ ile ilgilidir (2001: 1). Kiplikte ise zaman atıfı söz konusu değildir, konuşurun tutumu, istekleri ve direktifleri çerçevesinde ürettiği dilsel ifadeler kodlanmaktadır. Tıpkı kip gibi kiplik de bu yönüyle zaman ve görünüşten ayrılır. Genellikle bu üç kategorinin ortak morfolojik unsurlara sahip olmasından ve bu morfolojik unsurların işlevsel yönden tanımlanmamasından kaynaklı klasik dilbilgisi kitaplarında yalnızca zaman ve kip kategorileri yer almakta, görünüş ve kiplik kategorilerinden kaçınılmaktadır. Halbuki, Erguvanlı Taylan görünüş ve zamanın eylem çekiminin yanı sıra belirteçlerle (*şimdi, yarın, iki aydır, dünden beri, vb...*) de ifade edilebildiğinin altını çizer (1997: 2). Zaman zarfları ve zaman tümleci dediğimiz yapılar morfolojik unsurlardan farklı olarak zaman ve görünüşü işaretlemekte, ancak kiplik değer taşımamaktadır. Az önce yukarıda bahsettiğimiz gibi kiplikte zamansal atıf önemli değildir. Dolayısıyla zaman ve görünüşün kiplikle ortak olan işaretleyicileri biçimbirimler ve analitik yapılarıdır. Kiplik sadece gramer değil anlam bilimi içerisine de dahil edilen, eklerden başka sözcüklerle, söz gruplarıyla veya vurgu ile de ifade edilebilen, yalnız fiille ilgili olmayıp cümle ile hatta sözce⁸ ile ilişkilendirilen bir kategoridir ve bu nedenle morfolojik, morfo-sentaktik, sentaktik, sözlüksel ve bürünsel olmak üzere zaman, görünüş ve kipe göre daha fazla kodlayıcı unsuruna sahiptir.

1.2.1. Kiplik-Zaman İlişkisi

Zaman sonsuzluk algısı içinde geçmişten geleceğe doğru uzanan bir süreçtir. Fizik, matematik ve felsefe bilim dallarında soyut bir kavram olarak incelenen zaman dilbilgisi çalışmalarında ise bildirilme, belirgin kılınma, sınırlandırılma gibi sebeplerle somutlaştırılarak ele alınmıştır (Torun, 2013: 8). Zaman kabaca gerçek zaman (*İng. time*) ve dilsel zaman (*İng. tense*) olmak üzere ikiye ayrılır. Dilsel

⁷ Palmer bu terimi Comrie (1976: 3)’den almıştır.

⁸ Vardar *sözceyi* bir konuşucunun ürettiği, iki susku arasında yer alan söz zinciri parçası; sözcemele edimiyle ortaya çıkan söylem olarak tanımlamaktadır. Tümce, sözün çözümlenmesiyle elde edilen bir birim iken, *sözce* bu türlü bir işlemde önce belirlenen bir bütündür. Bazı dilbilimciler *sözceyi* tümce ya da birbirini izleyen tümceler bütünü olarak görmektedir (2007: 181).

zaman (*bundan sonra yalnızca zaman denilecek*) dilbilgisi çalışmalarındaki eylem zamanıdır. Eylemin gösterdiği oluş ve kılışın sonsuz zaman çizgisinin neresinde gerçekleştiğini bildiren bir gramer kategorisidir (Korkmaz, 2009: 570).

Comrie (1985: 1) zamanı, gerçek zaman içindeki yerleşimin dilbilgiselleşmesi olarak tanımlamaktadır. Fleischman'a göre zaman, gönderim (referans) zamanına ilişkin bir cümle veya söylemde belirtilen durumların yerini göstermektedir (2005: 10). Zaman noktalarının konuşma anı ile ilişkilendirilmesinden dolayı zaman gösterimsel bir kategoridir (Comrie 1976: 5; Dahl, 1985: 25). Zamanın eylemlerin gösterimsel-bağıntısal bir kategorisi olması cümle tarafından tanımlanan durum ile gösterimsel olarak verilen zaman aralığı arasında geçici bir ilişki olduğunu gösterir. Bu zaman aralığı genellikle cümlenin sözceleme anıdır (Klein-Li, 2009: 42-43). Konuşur tarafından cümlede belirtilen oluş anı sözceleme anına bağlanır (Vardar, 2007: 228) ve zaman gösterilmiş olur.

H. Reichenbach (1947) varsayımsal bir zaman çizgisi boyunca *konuşma zamanı*, *olay zamanı* ve *gönderim (referans) noktası zamanı* olmak üzere 3 yönelim noktası belirlemiştir. Konuşma zamanı “şimdi”ye veya konuşurun söz konusu ifadeyi ürettiği ana karşılık gelmektedir (Akt. Fleischman, 2005: 10). Olay zamanı gerçekleşen olayların zamanı *olay zamanını*, soyut olarak atıfta bulunulan zamanlar da *gönderim noktası zamanını* ifade etmektedir (Benzer, 2012: 16). Bu üç nokta arasındaki ilişkiler *geçmiş*, *gelecek* ve *şimdiki zaman* olmak üzere zamanı belirlemektedir. Bu üç zaman geçmişini anımsama ve değerlendirme, şuanda olanı geçmişten ayırabilme ve geleceği tasarlama adına genelde temel alt-zaman dilimleri (Erkman-Akerson ve Ozil, 1998: 288) olarak bilinir ve tüm dillerde temel zaman olarak kabul edilir:

- i) Geçmiş zaman: Durum zamanı, sözceleme zamanından önce gelmektedir.
- ii) Şimdiki zaman: Durum zamanı, sözceleme zamanına az veya çok eş zamanlıdır.
- iii) Gelecek zaman: Durum zamanı, sözceleme zamanını takip etmektedir (Klein-Li, 2009: 43).

Vardar geçmiş, şimdiki ve gelecek olarak belirlenen zamanın üçe bölündüğünü ancak bu ayrımın evrensel olmadığını savunur (2007: 228). Uzun'a göre zamanın dillerde yansıtılması mutlak ve göreceli olmak üzere iki boyutta

gerçekleşmektedir. Mutlak zamanlar *geçmiş*, *şimdiki* ve *gelecek zaman*ken, göreceli zamanlarsa mutlak zaman eksenine yerleşen zamanlardır (2004: 152). Banguoğlu, Türkçede *geçmiş*, *şimdiki* ve *gelecek zaman* olmak üzere 3 ana zaman; *dolaylı geçmiş zaman* (-mIş) ve *geniş zaman* olmak üzere 2 yan zaman olduğunu ileri sürmektedir. Sıralamış olduğu beş zaman *asıl zaman kiplerini* oluşturmaktadır. Bununla birlikte zaman içinde geçen *uyarı kiplerinden* bahseder. Uyarı kipleri 4 türdür: *dilek-şart*, *istek*, *gereklik* ve *buyuru*. Bunlardan ilk üçü gelecek zaman, sonuncusu da şimdiki zaman içinde sayılmaktadır (2011: 442-443). Gencan da Türkçede 3 zaman (geçmiş, gelecek, şimdiki zaman) olduğuna değinir. Ayrıca bu zaman eklerinin ve ilaveten geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman eklerinin kip görevinde de olduğunu gösterir (1979: 273-295). Kabul gören genel görüş ise Türkçe gramer kitaplarında bildirme kipleri veya haber kipleri başlığı altında değerlendirilen eylem zamanının 5 ayrı zamanı kapsadığıdır: *geniş zaman*, *şimdiki zaman*, *gelecek zaman*, *görülen geçmiş zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman*.

Dilbilimsel olarak bazı zaman işaretleyicilerinin bir takım bilgisel (epistemik) ve kanıtsal (evidensiyel) bir değere sahip olduğu açıktır. Örneğin, geçmiş zaman işaretleyicileri karşı-olgusallık (counterfactuality) veya gerçek-dışılık (unreality) gibi bilgisel mesafelerle, bitmişlik (perfect tense) çıkarımla, gelecek zaman belirsizlikle bağlantılıdır (Temürcü, 2011: 109-110). Zaman işaretleyicilerinin bu kavramları da kodlaması kiplikle örtüşmesine neden olur.

- a) Sabah erkenden uyandı.
- b) Zeynep yeni bir araba almış.
- c) Bu oda akşama kadar toplanacak.
- d) Yağmur yağacak.
- e) Akşamları mutlaka kahvesini içerdi.
- f) Sen merak etme her şey olacağına varır.

(a)'da *görülen geçmiş zaman eki -DX* gerçekleşmiş bir eylemin kesinliğini bildirmektedir. (b)'de *öğrenilen geçmiş zaman eki -mXş* ile çekimlenen eylem ilk önermedeki kadar kesinlik bildirmemektedir. Konuşurun kendisi görmediği, tanık olmadığı, yalnızca başkasından duyduğu haberi iletmesi durumunda bir tereddüt yaşar. Gencan (1979: 275-276) görülen geçmiş zamanı *kesin geçmiş*, öğrenilen geçmiş zamanı *sanılı geçmiş* olarak adlandırmıştır. Bu önermede kullanılan *-mXş* ile

konusunun olaya tanık olmadığı, önermede aktarılan bilgiyi başkasından edindiği görülmektedir. (c)'de henüz gerçekleşmemiş bir eylem bulunsa da gelecek zamandan ziyade emir kipi işaretlenmiştir. (d)'deki -AcAk ekiyle de bir çıkarım ortaya koyulur. Hava tamamen ağır, gri bulutlarla kaplıdır. Bunun üzerine konuşur havanın durumunu göz önünde bulundurarak çıkarım yapar. (e)'de geniş zamanın hikayesi birleşik zamanıyla geçmiş alışkanlık kodlanmıştır. (f)'de eylem geniş zaman eki ile çekimlenmiştir. Burada geleceğe dönük umut, beklenti ifade edilmiştir.

Örneklerden de görüldüğü gibi gramer kitaplarımızda yalnız zaman ekiymiş gibi gösterilen bu morfolojik unsurlar zamansal atfın da ötesinde bir bilginin kaynağı, bir bilginin doğruluk değeri, bir eylemin gerekliliği veya istenirliği gibi çeşitli anlam alanları hakkında bilgiler de sunabilmektedir.

1.2.1.1. Gelecek Zaman

Ortak işaretleyicileri sebebiyle zaman ve kipliğin yakın ilişkisine kısaca değindik. İşaretleyicilerin ortaklığını bir kenara bırakırsak, zaman kavramının da kiplikle iç içe olduğunu görmüş oluruz. Kiplik zamansal atıf yapmaz, zamansal değerler taşır. *Gelecek zaman* ile kiplik ilişkisine bakalım. Gelecek zaman sözceleme zamanından sonraki zamanı bildiren, geleceğe yönelik tasarlama niteliği taşıyan temel zamanlardan biridir. Kiplik açısından bilgisel (epistemik), devinimsel (dinamik) ve yükümlülüksel (deontik) nitelikler de taşımaktadır. Bybee vd. (1994: 240-248)'e göre yükümlülüksel açıdan gelecek zaman *zorunluluk, emir, istek, yasak* kiplik anlamlarını bildirmektedir. Bilgisel açıdan ise geleceği *kesin gelecek* ve *olası gelecek* olmak üzere ayırmıştır. Kesin gelecek konuşurun eylemin meydana geleceğinden emin olduğunu gösterir. Olası gelecek ile işaretli ifadelerde ise konuşur eylemin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda emin değildir. Geleceğin çeşitli kiplik anlamları kodlamasını Bybee vd. (1994: 254-257) gelişim yolları ile açıklamışlardır. Gelecek istek, yeterlilik ve zorunluluktan gelişmiştir. Onlara göre *istek > gönüllülük > niyet > tahmin > gelecek* şeklinde bir gelişim yaşanmıştır. Çeşitli dillerin ilk kaynaklarında gelecek zaman işaretleyicilerinin istek, gönüllülük ve niyet anlamlarını bildirdiğini de belirtmişler ve kanıt olarak bugün İngilizcedeki *will* ve Danimarka dilindeki *ville* işaretleyicilerini göstermişlerdir.

Bybee vd. (1994: 266) geleceğin bir değişim yolunun da yeterlilik ile ilgili olduğunu savunur ve *yeterlilik "kök olasılık" > bilgisel olasılık* gelişimini gösterir.

Kök olasılık hem istek ve niyete doğru, hem de bilgisel olasılığa doğru bir gelişim izlemektedir. Bilgisel olasılık gelecek zaman kavramının “olası gelecek” ayrımıyla ilgilidir. Tahmin, çıkarım, belirsizlik anlamlarını kapsamaktadır. Bybee *vd.* (1994: 263) zorunluluktan gelişen bir gelecek olduğunu da düşünmektedir. Ona göre *kader ve zorunluluk > “niyet” gelecek* şeklinde bir gelişim söz konusudur. Kavramsal açıdan zorunluluk ve izin doğrudan geleceklerle ilgilidir. Bir kişi zorunluluğu yerine getirmeyi ve izin kullanımını onları takip eden bir zamanda gerçekleştirebilir (Jaszczolt, 2009: 51).

(1) a. *Dışarı çıkabilir miyim?*

b. *Dışarı çıkmalıyım.*

Gelecek zaman ile işaretli önermeler *gerçekdışı (irrealis)* ifadelerdir. Çünkü gelecek henüz gerçekleşmemiştir. Geçmiş zamanlı ifadeler yaşanmıştır ve değiştirilemez. Ancak gelecek henüz yaşanmadığı için daha spekülâtiftir (kurgusal). Geleceklerle ilgili yaptığımız herhangi bir tahmin, çıkarım, karar kendi bilinçli müdahalemiz de dahil olmak üzere müdahale edici olaylar tarafından değiştirilebilir (Comrie, 1985: 43). Bu nedenle gelecek ifadeleri belirsizlik taşımaktadırlar.

(2) a. *Akşam size gelmek istiyorum.*

b. *Merak etme zamanında evde olur.*

c. *Masanın üstündeki bardak düştü düşecek.*

Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki *-AcAk* olmasına rağmen bu ekin kullanılmadığı ifadelerde de gelecek anlamını yalayabiliriz. Eğer bir cümledeki eylem henüz gerçekleşmediyse, o cümlenin gelecek atfı taşıyan bir ifade olduğunu söyleyebiliriz. (2a), (2b), (2c)’ de olduğu gibi, Türkçede geniş zaman eki *-Ar/-Xr*, şimdiki zaman eki *-(X)yor* ve geçmiş zaman eki *-DX* bir cümle içerisinde gelecek zamana atıfta bulunabilmektedir (Benzer, 2012: 184).

(3) a. *Akşam size gelmek niyetindeyim.*

b. *Akşam size gelebilirim.*

c. *Akşam size gelirim.*

d. *Akşama kadar ödevini bitireceksin.*

Gelecek zaman işaretleyicilerinin niyet, tahmin, söz verme ve emir gibi pragmatik çağrışımları bulunmaktadır. (3a) ve (3b)'de konuşurun eylemi yerine getirme hususundaki niyeti ön plana çıkmıştır. (3c)'de söz verme, (3d)'de ise bir emir kodlamıştır. Aksu-Koç (1988: 19) -AcAk tarafından yapılan gelecek atıflarının hem varsayımsal kipliğini hem de kesin gelecek zamanı ifade edebileceğini belirtmiştir.

1.2.1.2. Geniş Zaman

Geniş zamanın alışılmış veya tekrarlanan eylemleri ifade etmek ve zamana sınırlandırma getirmeksizin her zaman doğru olduğu düşünülen ifadeleri yapmak gibi iki önemli kullanımı vardır (Underhill, 1985: 147). Uzun'a göre geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte olacak olan olaylara gönderimde bulunması onun bu üç zamanın hiç birine doğrudan gönderimde bulunmadığını gösterir. Geniş zaman ekiyle çekimlenen bir fiilde, eylemin zamanı belirtilmez, bir alışkanlık, bir yetenek, bir yeterlilik aktarılır (2004: 161). Uzun bu açıklamasında gelecek zamanın zaman gönderimi değil, aslında kiplik değeri taşıdığını savunmaktadır. Geniş zamanın en yaygın görülen kiplik işlevi alışkanlıktır. (4a)'ya bakalım. Ayşe'nin sabahları erken kalkması çoğunlukla tekrar edilen ve alışkanlık kazanılmış bir durumdur. (4b)'deki önerme de bir alışkanlık değeri tarafından kodlanmıştır. (4a)'dan kiplik işaretleyicisinin farklı olmasıyla ayrılır. (4a)'da -Ar/-Xr geniş zaman eki ile (4b)'de ise -(X)yor şimdiki zaman eki ile bu anlam kazandırılmıştır.⁹

⁹ -Ar ve -(X)yor ekleri, alışkanlık ifadelerinde konuşurun alışkanlığının geçmişte de mevcut olduğunu bildirmemektedir. Uzun (2004: 161) *Ali sigara içer* cümlesini örnek göstererek sigara içmenin bir alışkanlık olduğunu dünya bilgimize dayanarak çıkarttığımızın altını çizer. Geçmişte mevcut olan alışkanlıklar ise -ArdI, -XrdX, -ArmIş, -XrmXş, -(X)yordu ve -(X)yormuş birleşik zaman yapıları ile işaretlenmektedir. Bu ifadelerdeki alışkanlık geçmişe aittir, günümüzde sonlandırılmış veya terk edilmiştir.

- a. Ayşe sabahları erken kalkardı.
- b. Çok sigara içiyordu.
- c. Ayşe sabahları erken kalkarmış.
- d. Çok sigara içiyormuş.

Yukarıda verilen önermelerin hepsinde geçmişte meydana gelen, şunda devam etmeyen alışkanlıklar farklı işaretleyicilerle kodlanmıştır. (a), (b) ve (c), (d) ifadelerindeki fark konuşurun tanıklık derecesidir. (a) ve (b)'de konuşur geçmişte bizzat tanık olduğunu bir durumu belirtirken, (c) ve (d)'de konuşur tanık olmadığı başkasından duyduğu bilgilerle alışkanlık durumunu ifade etmiştir.

- (4) a. *Ayşe sabahları erken kalkar.*
b. *Çok sigara içiyor.*

Geniş zamanın alışkanlık dışındaki diğer kiplik işlevi kesinlik bildirmesidir. Bu ifadelerde konuşur inandığı, tecrübe ettiği veya gözlemlediği durumlarla ilgili kesin doğru olduğunu düşündüğü yargılarda bulunur. (5a), (5b) ve (5c) önermelerinde konuşur eylemdeki gerçeklikten şüphe duymaz. Burada güçlü bir inanç sezilmektedir. İncancına ve düşüncelerine güveni tamdır.

- (5) a. *Benim tanıdığım Ali bu olaydan sonra seninle bir daha hayatta konuşmaz.*
b. *Ben bunu bilir, bunu söylerim.*
c. *Şans herkesin yüzüne gülmez.*

Gelecekteki zaman referansına sahip varsayım ifadeleri de geniş zaman eklerinin kiplik işlevlerinden biridir. Bu ifadeler planlanmış veya önceden belirlenmiş olarak öngörülemez olayları ifade eder (Göksel-Kerslake, 2005: 299).

- (6) a. *Ayşe bugün geç gelir.*
b. *Saniyorum ki Ayşe bugün geç gelecektir.*
c. *Ayşe bugün geç gelebilir.*

(6a), (6b) ve (6c) de aynı kiplik alanını farklı işaretleyicilerle işaretlenmiştir. Konuşur önceki dünya bilgisinden yola çıkarak varsayımlarda bulunmuştur. Ayşe bir önceki gün çok yorulduğu için konuşur onun geç gelme ihtimalinin de olduğunu varsayarak böyle bir yargıda bulunmuş olabilir. Ayşe hafta sonunun tembelliğini üzerinden atamadığından dolayı her pazartesi geç gitmektedir. Bu durumu alışkanlık haline getirmesi konuşurun gözünden kaçmamıştır. Pazartesi günü Ayşe hakkında böyle bir yargıda bulunması muhtemeldir.

- (7) a. *Ayşe çok güzel yemek yapar.*
b. *Ayşe bu ağır durumun da üstesinden gelir.*

Geniş zaman kiplik değer bakımından yeterlilik de bildirmektedir. (7a) ve (7b)'deki önermeler birer yeterlilik ifadesidir. (7a)'da Ayşe'nin güzel yemek yapmak bir yeteneği olduğunu görmekteyiz. (7b)'de de Ayşe'nin kişiliğinin güçlü olduğunu sezmekteyiz. En zor şartlar altında bile dayanma gücüne, çok ağır durumlarla başa çıkabilecek yeterliliğe, kapasiteye sahiptir.

(8) a. -*Ödevimi bitirmeme yardım eder misin?*

-*Ederim.*

Geleceğe atıf yapan geniş zaman çekimli ifadelerde özne eylemi gerçekleştirme konusunda isteklidir/gönüllüdür (Underhill, 1985: 148). Ayrıca bu ifadeler söz ve rica gibi anlamlar da taşımaktadır. (8a)'da bir söz verme, üstlenme, gönüllülük çağrışımı bulunmaktadır.

1.2.1.3. Geçmiş Zaman

Bir eylemin konuşma anından önce gerçekleştiğini gösteren geçmiş zaman Türkçede iki türlü olup, gramer kitaplarında *salt (görgü) - dolaylı geçmiş zaman* (Bagoğlu, 2011); *belirli - belirsiz geçmiş zaman* (Bilgin, 2006; Hatipoğlu, 1969; Hengirmen, 1997; Topaloğlu, 1989; Vardar, 2007); *görülen - öğrenilen zaman* (Ergin, 1983); *görülen - duyulan geçmiş zaman* (Korkmaz, 2003); *kesin - sanılı geçmiş zaman* (Gencan, 1979) şeklinde adlandırılmaktadır. Bu adlandırmalar gramer kitaplarında açıkça belirtilmese de zaman ifadesinden ziyade ekin kiplik değerlerini de ortaya koymaktadır. Geçmiş zamanın temelde öğrenilen ve görülen¹⁰ olarak ayrımı konuşurun olaylara bizzat tanık olması/olmaması ile, kısacası bilgi kaynağının ne olduğu ile ilgilidir. Bilginin kaynağının ne olduğunu gösteren yapılar kanıt kipliği tarafından işaretli ifadelerdir. Konuşurun önermenin eylemindeki durum veya olaya ilişkin bilgiye bizzat şahit olması veya o bilgiyi başkasından edinmesi kanıt kipliğini iki alt başlığa ayıran temel noktadır. Türkçede iki tane geçmiş zaman biçim birimi vardır: *-DX* ve *-mXş*. Bu iki biçimbirimin arasındaki fark bilgi aktarımını dolaylı yoldan ve doğrudan vermeleridir (Slobin-Aksu, 1982: 186). Dolaylı yoldan bilgi aktarımı, konuşurun tanık olmadan elde ettiği bilgiler ışığında metin üretmesi ile

¹⁰ Biz Ergin'in (1983) terimini tercih ettik.

yapılır ve *dolaylılık* (indirectivity) terimi ile karşılanmaktadır. Türkçede $-mXş$ ve $-(y/X)mXş$ olmak üzere 2 dolaylılık işaretleyicisi bulunmaktadır. Dolaylılık işaretleyicileri ile işaretli cümlelerde konuşur bilgisinden emin değildir. Bu iki unsurla işaretlenmiş cümleler farklı pragmatik çağrışımları da taşıyarak küçümseme, alay, inanmama, şüphe, iltifat, varsayım, serzeniş, meydan okuma gibi kiplik anlamları da ifade edebilmektedir (Bacanlı, 2006: 38-44). Gençan ton değişikliği ile bu işaretleyicilerin böbürlenme ifade ettiğini de belirtir: *Biz öylelerini çok görmüşüz* (1979: 278).

Türkçenin bir diğer geçmiş zaman işaretleyicisi $-DX$ biçim birimidir. Konuşur tanık olduğu olay ve durumlar için bu işaretleyiciyi kullanır. Tanık olma şekli duyum algılama yolları ile gerçekleşir. Palmer (2001) bu tür kiplik için *duyum* terimini kullanmıştır.

(9) a. *Araba öyle hızlı geliyordu ki, aniden yola çıka aracı görse bile duramadı.* (Görme)

b. *Soğuk iliklerime kadar işledi.* (Dokunma)

c. *Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte kuşlar cıvıdayarak yeni güne başlıyordu.* (Duyma)

ç. *Yemekleri aşırı tuzluydu, kimse tabağındakileri bitiremedi.* (Tatma)

d. *Sımsıkı sarıldım ona, öptüm doyasıya, mis gibi kokuyordu.* (Koklama)

(9a), (9b), (9c), (9ç) ve (9d) beş duyu organı ile algılanmış, bu şekilde tanık olunmuş ifadelerdir. Tanık olunma konuşurun bilgisine duyduğu inanç ile de sağlanabilir. Konuşur bilgisine veya inancına ne derece güveniyorsa o derece kendisinden emindir. Türkçede $-DX$ biçimbirimi kesinlik derecesi en fazla olan kiplik göstergesidir. İşaretlendiği cümlelerde konuşur bilgisinden hiçbir zaman şüphe etmez. Bu yüzden $-DX$ 'lı cümleler hem kanıt, hem de kesinlik kipliği olarak yorumlanabilir.

1.2.2. Kiplik-Kip İlişkisi

Modern kiplik çalışmalarında kip ile birlikte karşılaştırılarak ele alınan kipliğin dilbilimsel odaklı ilk çalışmalarına bakıldığında çoğunlukla kip sistemi üzerinde durulduğu açıktır. Örneğin Otto Jespersen *The Philosophy of Grammar*'da kip sistemini “istek” kavramı içerenler ve içermeyenler olmak üzere iki bölüme ayırmıştır (1924: 320-321). Buna ilaveten kip, kiplik sınıflandırmalarında bir ölçüt olarak kullanılan *gerçeklik-gerçekdışılık* kavramları temelinde de incelenmiştir (bkz. Palmer, 2001). Bu ölçütler kip-kiplik benzerliğine işaret etmektedir. Oysa kip-kiplik ayırımının temelinde şekil yönünden farklı olma durumu vardır. Kip konuşurun öznel tutum ve düşüncelerinin dilbilgiselleşmiş şekli iken, kiplik konuşurun öznel tutum ve düşüncelerinin işaretlendiği her türlü dilsel ifadedir. Buna göre kiplik, kipi de kapsayan bir üst ulamdır. Kip ise kiplik değerlerini gösteren bir kiplik işaretleyicisi olarak kabul edilmektedir. Bybee-Fleischman kipi, bir kiplik işaretleyicisi (modal) işlevine sahip olan fiilin şeklen gramerleşmiş kategorisi olarak tanımlar. Kipler genellikle, sayı ve işaretledikleri semantik farklılıklar bakımından bir dilden diğerine değişen; *şart kipi*, *buyurum kipi (zorunluluk)*, *istek kipi*, *dileme kipi (isteme kipi)*, *bildirme kipi* vs. gibi fiile ait paradigmaların bağımsız gruplarında çekimsel yönden gösterilir (1995: 2). de Hann bir cümledeki kiplik değeri ifade eden morfolojik işaretleyicileri kip olarak tanımlamaktadır. Gerçek zamanın dilbilgiselleşmiş halini oluşturan zaman kategorisi gibi, kipi de kiplik kategorisinin dilbilgiselleşmiş bir ifadesi (2006: 33) olduğunu belirtir. Frawley kipliği “anlamsal fenomen”, kipi “dilbilgisel fenomen” olarak kabul eder. Bununla birlikte her iki kategorinin de ifade ettiklerinin eşit olduğunu belirtir (2009: 386).

Türkiye Türkçesi alan yazında kip kategorisi zaman ile eş görülürken, son yıllarda kiplik kavramının da anlaşılmaya başlanmasıyla birlikte zaman kategorisinden ayrılmıştır. Dilbilgisi kitaplarında kip iki başlıkta incelenir: *Bildirme (Haber) Kipleri* ve *Tasarlama (Dilek-Şart) Kipleri*. Bildirme kipleri, eylemin yapılmakta olduğunu, geniş bir zaman süresi içinde yapılabileceğini, geçmişte yapıldığını veya gelecekte yapılacağını, eylemi hem şekil hem de zaman yönünden ifade eden kiplerdir (Eraslan, 2012: 334). Bildirme kip ekleri zaman ekleri olarak da bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde 5 bildirme kipi bulunur: 1) *Geniş Zaman Kipi*, 2) *Şimdiki Zaman Kipi*, 3) *Gelecek Zaman Kipi*, 4) *Görülen Geçmiş Zaman Kipi*, 5) *Duyulan Geçmiş Zaman Kipi*. Kip ile zaman kavramını eş değer gören araştırmacılar bu gruptaki zaman eklerini bir kip eki olarak kabul ederler. Tasarlama kipleri ise henüz gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik

şekillerinde tasarlanan kiplerdir. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında 4 tasarlama kipinden bahsedilir: 1) *İstek Kipi*, 2) *Emir Kipi*, 3) *Şart Kipi*, 4) *Gereklilik Kipi*. Caner Kerimoğlu, klasik dilbilgisi kitaplarındaki kip tanımlarında net bir ölçü olmadığını, zaman ve kipi aynı kavramlarımış gibi birlikte ele alındığını ifade ederek “*Kip ve zaman nedir?, Gelecek zaman kipi, geçmiş zaman kipi’ ifadeleri doğru mudur?*” gibi sorularla kip kategorisinin dilbilgisi kitaplarında ele alınmış yöntemini sorgulamıştır (2019: 91-94). Geleneksel bakış açısıyla konuya yaklaşan araştırmacılar çoğu zaman kip ve zaman arasındaki farkı gözardı etmişler, kip ile zamanı eş değer görmüşlerdir. Berke Vardar *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde, Türkçeye ilişkin betimlemelerde *kip* kavramının *zaman* kavramıyla çoğu kez karıştırıldığını, hatta *kip* yerine *tarz* terimini kullanıp *zaman* yerine *kip* terimini kullananlara bile rastlandığını söylemektedir (2007: 135). Kip yerine *tarz* terimini kullanan Banguoğlu, kipi salt zaman içermese de görelî zamanı ifade ettiğini ileri sürer (2011: 44). Korkmaz kipi zaman ile doğrudan doğruya bir ilişkisi olmadığını savunur. Ancak kiplerin bir grubu girdikleri çekim kalıpları içinde aynı zamanda zaman kavramını taşımış olduklarından kip ile zamanın iç içe girmesine ve birbirine karıştırılmasına yol açtığını iddia eder (2009: 569). Bilgegil, tasarlama kiplerinin de bir zaman anlamı taşıdığını savunmuştur. Ona göre emir, istek ve gereklilik kipleri gelecek zaman; dilek-şart kipleri ise anlamına göre farklı zaman dilimlerini ifade etmektedir (1963: 263-264). Korkmaz kiplerin her ne kadar konuşura ait bir eğilimi, gerekliliği, isteği veya emri dile getirirse de dolaylı olarak belirsiz bir gelecek veya şimdiki zamanı içerdiğini kabul eder. Açık bir zaman göstermedikleri için de bazı çalışmalarda “yardımcı zamanlar” başlığı altında değerlendirildiklerini belirtir (2009: 647). Gencan *geçmiş, şimdiki, gelecek* zaman olmak üzere zamanı 3’e ayırır. Kip ekleri olarak da gereklilik, istek, dilek-koşul, buyuru kiplerinin yanı sıra *-DI*’li geçmiş zaman (kesin geçmiş zaman), *-mİş*’li geçmiş zaman (sanılı geçmiş zaman), şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman eklerini de bir kip eki olarak kabul eder (1979: 273-295). Gencan bu ayırımıyla aslında zaman eklerinin işlevlerini ön plana çıkarmıştır. Ergin “şekil ve zaman ekleri” başlığı altında konuyu ele alır. Burada zaman ifade etmeyen, fiilin ne şekilde yapıldığını gösteren şekil eklerinin *kip* (tasarlama kipi) olduğu açıktır (1983: 288-289). Eraslan kip eklerinin “bildirme” ve “tasarlama” olmak üzere iki grupta incelendiğine değinir. Bildirme kipleri eylemin hareketini ve zamanını; tasarlama kipleri de zaman ifade etmeksizin eylemin

tasarlanmasını ifade eder (2012: 334-345). Karaağaç da kip ile zamanı ayırmıştır. Ona göre kip, eylemin zamanını değil biçimini bildirir (2012: 700).

Kip kategorisini geleneksel bakış açısıyla tanımlayan gramercilerin kip-zaman ile ilgili görüşleri aslında kip ile zaman eklerini eş olarak görmediklerinin, kipi de bir zaman atfına sahip olmasından kaynaklı zaman ile iç içe geçtiğini savunduklarının bir göstergesidir. Özetlemek gerekirse araştırmacılar zaman kategorisinin salt zamanı gösterdiğini, kip kategorisinin de tasarlama niyetinde olunan eylemleri bildirdiğini savunur. Bu durum dilbilgisi kitaplarında yapılan tanımlamaların zaman ile kip kategorisini eş değer tutmadığını göstermektedir. Sorun adlandırmalardan kaynaklanmaktadır. Salt zaman bildiren zaman eklerinin “kip” başlığı altında ele alınması bu karışıklığı doğurmaktadır. Kerimoğlu (2019) kip ve zaman öğretiminin daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için “dilek-şart” ve “tasarlama” olarak adlandırılan çekimlerin kip olarak öğretilbileceği, zaman olarak ise diğer çekimlerin anlatılabileceği şeklinde bir öneride bulunmaktadır. Bu şekilde “gelecek zaman kipi” gibi yanlış kavramların kullanılmasının önüne geçilebileceğini ileri sürmektedir.

Kip ve zaman kavramlarının ayrı birer eylem kategorisi olarak değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapan ilk isim Agop Dilâçar olmuştur. Dilâçar (1971: 106-107) kipi, fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte dilbilgisi kitaplarında zaman ve kılınısla karıştırılmış kip terimlerine de rastlandığını belirtir. Ona göre *zaman kipi* şeklindeki terimler yanlıştır. Çünkü kipi zaman ile ilgisi yoktur. Kip yalnız ruh durumunu, zaman ise sadece zamanı anlatır. Dilâçar’ın bu çalışması kip-kiplik ilişkisi açısından da önemlidir. Kipi yalnız şekil olarak düşünmeyen, anlamsal bir olgu olarak da değerlendiren Dilâçar kendisinden sonraki çalışmalarda bile uzun süre göremeyeceğimiz kiplik kavramını (kiplik terimini kullanmadan) vurgulamıştır. Dilbilgisi kitaplarımızda 4 tane kabul edilen kip türlerini sayılarla sınırlandıramayan Dilâçar’a göre ruh durumlarının sayısınca kip vardır.¹¹

¹¹ Dilâçar’a göre bildiri kipi, kesinlik kipi, tumturak kipi, bağımlılık kipi, şüphe kipi, tereddüt kipi, teemmül kipi, öngörü kipi, niyet kipi, istidlâl kipi, olanı kabullenme kipi, beklilik kipi, söylenti kipi, olanaklılık kipi, olanaksızlık kipi, beklenmezlik kipi, hayret kipi, dilek kipi, yakarma kipi, hayır dua kipi, tehdit kipi, buyursama kipi, öze telkin kipi, buyurum kipi, öğüt kipi, birden arzulama kipi, azar kipi, teşvik kipi, sakındırma kipi, düzen kipi, tahkir kipi, kovma kipi, yasaklama kipi, iddia kipi, alay

a. *Yemeğini bitirdi.*

b. *Yemeğini bitirirsen dışarı çıkmana izin veririm.*

(a)'da fiil *-DX* görülen geçmiş zaman işlevindeki ek ile çekimlenmiştir. Önermede zaman ifadesi açıktır. (b)'de ise *-sA* eki ile şart kipi işaretlenmiştir. Önerme gerçek dışı bir ifadedir ve gerçekleşmesi bir koşula bağlıdır. Net bir zaman bildirimi yoktur. Zaten zaman kavramından ziyade öne çıkan unsur koşul ve koşula bağlı olarak izin verme ifadesidir.

c. *Daha çok çalışmalıydım. (Başarısız oldum.)*

(c)'de hayıflanma söz konusudur. Geçmiş zamana bildirim taşıyan bu önermeye göre konuşurun okulunda başarılı olması için çalışması gerekiyordu. Ancak günümüzde çalışmadığını, sonucunda da pişman olduğunu sezmekteyiz. Buradaki *-mAll + (y)di* yapısının zaman ifade etmesinden kaynaklı kip eklerinin de zaman bildirdiği düşünülebilir. Oysa önermede ortaya çıkan konuşurun geçmişte yapması gereken bir durumdur. Şimdiki zamanda da yaşadığı pişmanlıktır. Yani yine zaman kavramından ziyade konuşurun tutumu ön plandadır. Dolayısıyla kipi salt zaman ifade ettiğinden bahsetmek doğru bir tanım değildir.

Dilâçar (1971: 107) kipi yalnız bir takım eklerle belirtilmediğini, türlü anlatım şekilleriyle de ifade edilebileceğini iddia eder. Onun sıraladığı kip türleri modern dilbilimi çalışmalarında kiplik olarak kabul edilen kategoridir. Kiplik kategorisi kip ile aynı ifadeyi kodlayan, kipten başka çeşitli sözdizimsel, sözlüksel ve bürünsel göstergelere de sahip olan bir kategoridir. Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında yer verilmeyen kiplik son yıllarda dilbilimsel yaklaşım benimsenerek makale, bildiri, tez gibi akademik çalışmalarda tanım odaklı sıkça ele alınmaya başlanmıştır. Karabağ'a göre kip, bir ifadenin kabul edilen veya düşünülen şeklini belirler. Bu bakımdan kiplerin ifade türleri olduğu söylenebilir (2000: 275). Uzun kipi, konuşurun önermeye kattığı tutumu sunan kategori olduğuna değinir ve zaman

kipi, beğeni kipi, yönerge kipi, koşul kipi, gerçek dışı kipi, zehap kipi, hoşgörü kipi, izin kipi, borç bilme kipi, zorunluluk kipi, gereklilik kipi, irade kipi, bırakım kipi, takdir kipi, tahmin kipi, söylenti gerekliliği kipi, koşullu gereklilik kipi, söylenti buyurumu kipi, kesinli gereklilik kipi, olanaksız koşul kipi, olanaksız dilek kipi, dilek-koşul kipi, söylenti dilek kipi, bileşik buyurum kipi, bileşik dilek kipi vb. (1971: 107-109) dışında ruh durumunun sayısında kip türleri çoğaltılabilir.

ile görünüşten konuşur odaklı olmakla ayrıldığını iddia eder. Konuşur cümleye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlilik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul, potansiyel gibi kavramları kategoriyal yollarla ekleyebilir (2004: 150). Kılıç, kipin kiplik kavramının fiilde işaretlenmesi sonucunda oluşan morfo-sentaktik bir gramer kategorisi olduğu yönünde bir açıklama yapar (2004: 2). Vardar kip maddesinde, kipi eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle, salt bildirmeyle mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklilik, buyurum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği olarak tanımlamaktadır (2007: 135). Erkman-Akerson'a göre kip, konuşurun önermenin gerçeklik oranına dair yorumudur. Bu yorum gerçelikten gerçekleşmemiş olmaya doğru uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Ayrıca konuşur emir, gereklilik/zorunluluk, izin, olasılık gibi değerlendirmelerini de kip vasıtasıyla dile getirebilir (2007: 268-270).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi kipliğin kipten ayrıldığı nokta kapsamıdır. *Kip* zamansal bildirimlerin¹² yanı sıra gereklilik, zorunluluk, emir, şart, istek vs. gibi anlam alanlarını belirten dilbilgisel bir ulamdır. *Kiplik* ise, çoğunlukla, *kipi* de kapsayan gereklilik, zorunluluk, yeterlilik, şart, emir, istek, tahmin, çıkarım, izin, yasaklama, hayıflanma, olasılık, belirsizlik, kesinlik vs. çeşitli anlam alanlarını belirten anlam bilimsel bir ulam olarak kabul edilir. Narrog (2005: 166) kipliğin sözdizimsel (sentaktik) veya biçimbirimsel (morfolojik) bir kategori olmasından ziyade anlam bilimsel (semantik) bir kategori olarak görülmesinin oldukça basit bir sebebi olduğunu belirtir. Morfoloji ve sentaks dilden dile büyük ölçüde farklılık gösterir. Örneğin, eğer kiplik, İngilizce kiplik fiillerin morfo-sentaktik özelliklerini paylaşan bir kategori olarak tanımlanmış olsaydı, tanım yalnızca İngilizce aynı kiplik fiillerine uyardı ve ilgili dillerde görülürdü. Bu durum sebebiyle de diğer diller için bu tanım anlamsız olurdu. Ancak anlam bilimsel tabanlı bir tanım, karşılaştırmalı diller arası çalışmalarda geçerlilik için zemin sunmaktadır.

d) Yatmadan önce süt içmelisin.

¹² Nadir Engin Uzun, geleneksel dilbilgisi çalışmalarında salt görünüş/zaman eki almış eylemcil yüklerle bir kip bulunduğunu, bu kipin de bir zaman kipi olan *bildirme kipi* olduğunu belirtir. (1998: 18). Ayrıntı için bkz. Uzun (1998). Ayrıca Hirik, geleneksel dil bilgisi bakış açısında *kipin* daha çok zaman tanımının içinde yer aldığını ve ondan ayırt edilmediğini, hatta birleşik fiil çekimlerinin *kipi* oluşturduğunu belirtmektedir. Bir başka bakış açısına göre ise *kip* yalnızca zamana vurgu yapmayan, konuşurun önerme karşısındaki tutumunu ve ruh durumunu gösteren bir kavramdır. Hirik'e göre *kip*, zamana da içine alan bir kategoridir (2013: 246).

e) *Eve gitmem gerek.*

Geleneksel dilbilgisi kitaplarında gereklilik kipinin *-mAll* eki ile çekimlendiği ifade edilir. (d)'de yalnız gereklilik kipi değil, kip ekleri de kiplik işaretleyicilerinden biri olduğu için aynı zamanda gereklilik kipliği de işaretlenmiştir. (b)'de ise cümle anlam bakımından gerekliliği bildirirse de fiilde bağımlı morfem bulunmamaktadır. Onun yerine gereklilik anlamı *gerek* sözcüğü ile verilmiştir. Bu yüzden kip eki olmamasına rağmen kiplik sözlüksel bir işaretleyici tarafından gösterilmiştir.

Genel kanı kipin dilbilgisel, kipliğin anlambilimsel bir olgu olduğu yönünde olsa da Hirik (2013: 249) bu konuya itiraz eder. Ona göre *kip* anlambilimle, *kiplik* ise hem anlambilim hem de biçimbilimle ilgilidir. *Kip*, anlambilimin alanına hizmet ederken *kiplik*, hem anlambilim hem de biçimbilimsel değer taşıyan dil bilgisel bir kategoridir. *Kip*, konuşurun kendisine sunulan bir önermenin değeri karşısında sözcüne yansıttığı istek, gereklilik, zorunluluk, yeterlilik, olasılık, tahmin, çıkarım, emir gibi anlam alanlarını karşılayan anlambilimsel bir kategoridir. *Kiplik* bu anlam alanlarını işaretleyen her türlü işaretleyici olabilir.

1.2.3. Kiplik-Görünüş İlişkisi

Zaman ile çoğunlukla iç içe olan ancak zamanı değil de, zamana bağlı olarak eylemde belirtilen iş, oluş veya durumun zaman ile etkileşimini aktaran *görünüş* (Uzun, 2004: 145), bir durumun iç zamanına bakmanın farklı yollarıdır (Comrie, 1976: 3). Zaman, eylemi belirten cümleyi sözceme olayıyla veya cümlenin kendisinde ifade edilen başka bir olayla ilişkilendirerek olayın zamansal konumunu belirtir. Görünüş ise, bir olayın zamansal yapısını, yani olayın zaman içinde meydana gelme şeklini (*devam eden* veya *biten*) gösterir (Bhat, 1999: 43), eylemin farklı bakış açılarıyla sunulmasını sağlar (Aslan, 2012: 12). Diğer bir deyişle *görünüş* konuşma ya da anlatı zamanını temel almadan bir olayın süreye nasıl yayıldığını göstermektedir (Erkman Akerson, 2007: 265). Türkçe dilbilgisi kitaplarında kılınış ile eş değer görülmesi fikrini eleştiren Dilâçar'a göre görünüş bir eylem çekiminde konuşurun çekim kalıplarını asıl anlamının dışına çıkararak kullanmasıdır. Yani şekilden beklenen anlam yerine, başka bir anlamın ortaya çıkmasıdır (1974: 162).

Olayların başlangıçları ve bitişleri açısından farklı biçimlerde ele alınışını görünüş olarak tanımlayan Johanson, görünüş kategorisini *sınırlararası olanlar*

(*intraterminal*), *sınır sonrası* (*posterterminal*) ve *sonlular* (*terminal*) olmak üzere 3 gruba ayırır. Sınırlararası olaylar şimdiki zamanı işaret eder. Görünüşün bu türünde olaylar başlangıç sınırından sonra ve bitiş sınırından önce gözlemlenir. Olay gerçekleşikten sonra dile getirilen sınır sonrası, bir olayın önemli (kritik) sınırının aşılmasından sonra, sonlular ise olayın önemli sınıra ulaşmasıyla gözlemlenmektedir (2016: 18). Comrie (1976), görünüşü *bitmişlik* (*perfective*) ve *bitmemişlik* (*imperfective*) olarak ikiye ayırmıştır. Bitmişlik eylemde belirtilen bir olay ya da durumun sözceleme anından önce başlayıp bittiğini gösterir. Erkman-Akerson ve Ozil tarafından *bitmezlik* olarak adlandırılan bitmemişlik, olayların veya durumların başlangıç ve bitiş noktalarını ele almayan, sürekliliklerini, genel geçerliklerini ya da yinelenmelerini gösteren bir görünüş türüdür (1998: 298). Comrie bitmemişliği *alışkanlık* ve *süreklilik* olarak ayırır (1976: 25). Comrie'nin sıraladığı alt türler çerçevesinde görünüşün kiplikle örtüşmesi Givón (2001: 305) tarafından aşağıdaki tablo ile gösterilmiştir:

Kipliğin Zaman ve Görünüşteki Dağılımı

<u>Kiplik</u>	<u>Zaman</u>	<u>Görünüş</u>
Gerçek	Geçmiş	Bitmişlik
	Şimdi	Bitmiş
		Sürerlik
Gerçekdışı	Gelecek	Alışkanlık
		Tekrar

Tablo 1: Givón (2001) 'nun kiplik-zaman-görünüş ilişkisini gösteren tablosu

Geçmişte gerçekleşen ve biten ifadeler gerçektir, kesinlik bildirir. Gelecekte meydana gelecek olaylar ise henüz gerçekleşmediği için gerçek dışı ifadeler olarak kabul edilirler. Givón'a göre gerçek ifadelerin en önemli özelliği belirli bir zamanda gerçekleşen belirli olaylarla ilgili olmasıdır. Ancak bu özellik alışkanlık ifadelerinde bulunmamaktadır. Yine de alışkanlık ifadelerinin, birçok özgün geçmişin bilgisiyle desteklenen sağlam bir genellemesinden dolayı yüksek öznel kesinliklerinin olma ihtimali bulunmaktadır (2001: 305). Üzüm, görünüş kategorisinde konuşurun öznel bakış açısının bildirildiğinin altını çizer ve önermedeki bilgiye ilişkin konuşurun

özellikliğini yansıtan bilgi kipliğinin bitmemişlik görünüşüyle ilişkilendirildiğini ifade eder (2017: 38).

Karaağaç (2012: 652-655)'ın görünüş sınıflandırması alan yazındaki sınıflandırmalara göre farklılık gösterir. Ona göre dillerde görülen belli başlı görünüş alt türleri şöyle sıralanmaktadır: *alışkanlık görünüşü, amaç görünüşü, anlık görünüş, araçlılık görünüşü, belirsizlik görünüşü, bilinmezlik görünüşü, bitmemişlik görünüşü, bitmişlik görünüşü, çıkarım görünüşü, dilek görünüşü, edilgen görünüş, emir görünüşü, etken görünüş, ettirgen görünüş, gereklilik görünüşü, girişmeli görünüş, işteşlik görünüşü, küçültme görünüşü, nicelemeli görünüş, olabilirlik görünüşü, olumluluk görünüşü, olumsuzluk görünüşü, sıklık görünüşü, sınırlandırma görünüşü, sonuç görünüşü, soru görünüşü, süreklilik görünüşü, süreksizlik görünüşü, tezlik görünüşü, uyum görünüşü, yaklaşma görünüşü, yeterlilik görünüşü, yinelemeli görünüş, yoğunluk görünüşü*.¹³ Karaağaç'ın görünüş sınıflandırmasını yorumlayacak olursak, sınıflandırmada geçen çoğu görünüş türü kiplik alanlar ile ortaktır, diyebiliriz. Yeterlik, dilek, emir, zorunluluk/gereklilik gibi görünüş türleri, aynı zamanda kiplik anlam alanlarını da oluşturmaktadır.

Kerimoğlu (2018: 29) görünüşün “zaman”a yakın olduğundan dolayı yeterlik, olasılık, zorunluluk, emir gibi alanlara sahip kiplik kategorisine uzak olduğunu belirtir. Ona göre kiplik anlam alanlarıyla ortaklığı ise kullanılan fiil çekim eklerinin ortaklığından kaynaklanmaktadır.¹⁴

1.3. KIPLİK İŞARETLEYİCİLERİ

Kiplik konuşurun bilgisel ve yükümlülüksel tutumu, önermenin gerçeklik değeri, bilgiyi aktarma biçimi gibi çeşitli ölçütler çerçevesinde tanımlanan bir kategoridir. Tüm bu ölçütlerin dilsel ifadesi ise kiplik işaretleyicisi olarak adlandırılır. Kiplik işaretleyicileri kiplikleri biçimsel olarak yansıtmaktadır. Kiplik anlamlar sözcükler, ekler, vurgu gibi çeşitli yollarla aktarılabilir. Bu işaretleyiciler

¹³ Gençler'e göre Karaağaç'ın sınıflandırmasında yer yer eylem çatısı, dilek-istek kipi kavramlarıyla iç içe geçmiştir. Bunun yanı sıra tanımlamaların net olmaması ve örneklendirilmemiş olması sebebiyle tartışmaların artmasına neden olması mümkündür (2016: 28).

¹⁴ Kiplik görünüş ilişkisi için bkz. Erguvanlı Taylan (1997), Johanson (2000b), (2003), (2016); Benzer (2012), Rentzsch (2015), Üzümlü (2017), (2018).

morfolojik, leksikolojik, sentaktik ve bürünsel işaretleyiciler (Bybee-Fleischman, 1995: 2) olarak sınıflandırılmaktadır.

Palmer'a göre bir dilde kiplik kategorisi gramatikal açıdan 2 şekilde ele alınmaktadır: 1)Kiplik sistemi ile; 2)Kip ile. Ancak çoğu dilde bu yollardan sadece biri ortaya çıkmakta veya biri diğerine göre daha belirgin görülmektedir (2001: 4). Kiplik kategorisi Türkiye ve Kazak Türkçelerinde her iki şekilde de mevcut olduğu için karma bir kiplik sistemine sahiptir (Palmer, 2001). Kip, kiplik ifadelerin morfolojik olarak gösterimidir. Kiplik sisteminin kapsamı ise daha geniştir. Ekler dışında sözcükler, ara sözler, sözcük grupları, tonlama gibi öğeleri kapsamaktadır. Palmer (2001: 19) kiplik işaretleyicilerini temelde 3 gruba ayırır: i) müstakil ekler, klitikler ve edatlar; ii) çekim eki; iii) kiplik fiil. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi için kiplik işaretleyiciler daha kapsamlı olmak üzere aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır.

1.3.1. Morfolojik (Biçimbirimsel) İşaretleyiciler

Kipliğin gramerleşmiş şekli olarak kabul edilen kip ekleri ve zaman bildiren ekler kipliğin morfolojik (biçimbirimsel) işaretleyicileridir. Türkiye Türkçesi geleneksel dilbilgisi kitaplarında fiil çekim ekleri haber ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Haber kipleri veya bildirme kipleri olarak kabul edilen ilk gruptaki zaman eklerinin zamansal işlevi ön plana çıkarılmış, eklerin sahip olduğu diğer işlevler ise göz ardı edilmiştir.¹⁵ Bu gruptaki ekler eylem zamanı dışında kiplik ve görünüş işlevlerine de sahiptir.

Ali gelmiş.

-miş biçimbirimi geçmiş zamanı işaretler. Ali'nin gelme eylemi konuşma anından önce başlamış ve bitmiştir. Önergeler bağlama göre farklı semantik değerler kazanabilir. Ali'nin annesinin eve henüz geldiğini ve Ali'nin ceketini görerek bu cümleyi kurduğunu varsayalım. Konuşurun belli delillerden akıl yürüterek çıkarım yapması sonucu ürettiği önergeler çıkarım ifadesidir ve Türkiye Türkçesinde

¹⁵ Türkiye Türkçesinde zaman eklerinin kiplik işlevlerini konu edinen çalışmalar da mevcuttur bkz. Sebzecioğlu (2004), Aslan Demir (2008), Bacanlı (2010), Flemming (2011), Gül (2012), Benzer (2012), Torun (2013), Yılmazoğlu (2013), Günay (2014), Demirel (2017).

çıkarm kipliği işaretleyilerinden biri de *-mIş* biçimbirimidir. Ali'nin annesi evden çıktığında Ali evde değildir. Annesi eve geldiğinde Ali'nin ceketini görüp Ali'nin eve gelmiş olduğu sonucuna varmıştır. Burada zaman bildirimi bulunmaz. *-mIş*'in bir diğer işlevi de Türkiye Türkçesinin dolaylılık işaretleyicisi olmasdır. Konuşurun önermenin gerçekliğine dair bilgisine güvenmediği ve doğrudan tanık olmadđı durumlarda ürettiği ifadelerde bu biçimbirim kullanılır. *Ali gelmiş, ben görmedim annemden duydum* önermesinin ikinci düzlemi konuşurun olaya tanık olmadđının göstergesidir. Diyalog sürecinde konuşur tarafından bu ikinci düzlemin kurulmaması durumunda, yani konuşurun yalnızca *Ali gelmiş* dese bile, dinleyici konuşurun olaya tanık olmadđını, Ali'nin geldiğini başkasından duyduğunu anlayacaktır.

Kiplik bildiren bir diğer fiil kategorisi de kiplerdir. Kipler emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul *vb.* anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilir (Aslan Demir, 2008: 17). Klasik gramer çalışmalarında tasarlama kipleri olarak adlandırılan kipler Türkiye Türkçesinde emir kipi, dilek-şart kipi, gereklilik kipi ve istek kipi olarak ayrılmıştır. Türkiye Türkçesinde her bir kip türünün kendine özel morfolojik işaretleyicisi bulunmaktadır. Tek bir kip türünü gösteren bir ek, çoklu okumalar nedeniyle farklı kiplik türlerine de hizmet etmektedir. Örneğin *-mAlI* kip kategorisinden yalnız gereklilik kipini işaretlerken; kiplik kategorisinden gereklilik, zorunluluk, tahmin, çıkarm gibi kiplik türlerini işaretleyebilmektedir. Kazak Türkçesinde bildirme kipi, emir kipi, istek kipi ve şart kipi olmak üzere 4 kip türü bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olan özelliği bazı kip türlerinin yalnız morfolojik işaretleyicilere değil, aynı zamanda morfo-sentaktik işaretleyicilere de sahip olmasdır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi çalışmanın ikinci bölümünde Kazak Türkçesinde kiplik ve işaretleyicileri anlatılırken detaylı olarak verilecektir.

1.3.2. Morfo-Sentaktik (Biçimsel-Sözdizimsel) İşaretleyiciler

Kipliğin morfo-sentaktik (biçimsel-söz dizimsel) işaretleyicileri morfolojik ile sentaktik öğelerin birleşip kaynaşarak tek bir yapıyı oluşturduğu işaretleyicilerdir. Bu işaretleyicilerden ilki birleşik fiillerdir. Birleşik fiiller 2 farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: i) İsim veya sıfat ile yardımcı fiillerin bir araya gelmesiyle oluşur; ii) İki fiilin bir araya gelmesi ile oluşur. Birleşik fiiller için A. Von Gabain (1953) *fil*

birleşmeleri terimini kullanarak iki fiilin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik fiilleri 3 grupta inceler: *ana fiil ile yardımcı fiilden oluşan fiil birleşmeleri*; *ana fiil ile tasviri fiilden oluşan fiil birleşmeleri* ve *ana fiil ile modal bir yardımcı fiilden oluşan fiil birleşmeleri*. Tasviri fiillerle yapılan fiil birleşmelerinde yardımcı fiil kendi anlamını tamamen kaybetmiş olup, ana fiilin kılınısını etkilemektedir. Modal yardımcı fiillerle yapılan fiil birleşmelerinde ise modal yardımcı fiiller anlamlarını muhafaza etmektedir.

Bir ana fiil ve bir yardımcı fiilin birleşmesiyle oluşan birleşik fiillerin birleşmesi zarf-fiil ekleri ile, sıfat-fiil ekleri ile ve isim-fiil ekleri ile yapılmaktadır. İki fiilin zarf fiilleriyle birleşmesi sonucunda *tasvir fiilleri* oluşmaktadır. Tasvir fiiller, *-A* ve *-I* zarf fiil ekleri almış bir ana fiil ile yardımcı fiilin birleşmesiyle oluşmaktadır. Bu yardımcı fiiller ana fiilin (esas fiilin) anlamını tasvir etmekte ve ona yeni bir anlam özelliği katmaktadır (Banguoğlu, 2011: 488). Örneğin, kipliğin anlam alanlarından biri olan yeterlilik kategorisi Türk dilinde *bil-*, *al-* ve *bol-* fiilleriyle yapılmaktadır.

İki fiilin sıfat-fiil ekleriyle oluştuğu fiil birleşimlerine *karmaşık fiiller* denir. Değişik zaman kesimindeki sıfat fiillerin *ol-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşmuştur. *Öncelik fiilleri*, *başlama fiilleri* ve *niyet fiilleri* olmak üzere 3'e ayrılır (Korkmaz, 2009: 151): Öncelik fiilleri eylemin, yardımcı fiilin ait olduğu zamandan önce tamamlanmış olduğunu anlatır, *-miş ol-* yapısı ile kurulur: *bitirmiş olacağız*; *hava almış olduk*. Başlama fiilleri yardımcı fiilin aldığı zamandan başlayarak eylemin alışkanlık halinde sürdüğünü anlatır. Ancak daha çok geçmişte başlayan ve devam eden süreci anlatmakta kullanırlar. *-Ir ol-* ve *mAz ol-* yapılarıyla kurulur: *her gün dükkana uğrar oldum*; *söz dinlemez oldu*. Niyet fiilleri yardımcı fiilin ait olduğu zamanda eyleme niyet ve teşebbüs halinde olduğunu anlatır. Niyetlenilmiş ancak gerçekleşmemiş ifadelerdir. *-AcAk ol-*, *-IcI ol-*, *-AsI ol-* yapılarıyla kurulurlar: *verecek olmuştun*, *almamış*; *gidici olduk*, *bırakmadılar* (Banguoğlu, 2011: 482-486). Bu yapıların cümleye verdiği anlam aslında kiplik anlamlardır. Özellikle *ol-* fiilinin rolü bir hayli fazladır.

Zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiil ekli eylemlere *er-*, *tur-* ve *bol-* fiillerinin birleştirilmesiyle meydana getirilen bu analitik yapılar kiplik anlam taşıyan işaretleyicilere dönüşmektedir. Klasik çalışmalarda tasvir fiil olarak adlandırılan yapıların ikinci parçası (*er-*, *tur-* ve *bol-*) dilbilimi çalışmalarında *kopula* olarak adlandırılmaktadır. Kopula, cümledeki özne ile yüklemi birbirine bağlayan ögedir

(DBS, 181; Vardar, 2007: 138). Türkçe alan yazında *koşaç* olarak da adlandırılan kopula, kip ve kiplik özellikleri taşıyan hem gramatikal hem de semantik bir işleve sahiptir (Mehmet, 2008: 132).¹⁶ Kopula, Eski Türk dilinde *er-*, *bol-* ve *tur-* fiilleri tarafından temsil edilmektedir. Modern lehçelerde ise çeşitli ses hadiseleri sonucunda farklı fonetik varyantlarla birlikte türlü şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda oluşum aşaması hakkında kısaca bilgi verdiğimiz morfo-sentaktik yapılar kiplik ifade ederken yalnız bir ek ve bir yardımcı fiili tercih etmezler. Bir ek ve yardımcı fiilin yanı sıra bir ek ve bir kiplik kelime, bir ek ve bir kiplik fiil, mastar veya şart ile çekimlenmiş *bol-* ile bir kiplik kelimenin birleşmesiyle kipliğin morfo-sentaktik işaretleyicileri oluşmaktadır. Kipliğin morfo-sentaktik işaretleyicileri olarak aşağıdaki yapıları sıralayabiliriz:

- a) Zarf fiil eki almış ana fiille *al-* ve *bil-* yardımcı fiilleriyle birleşmesi sonucunda oluşan yapılar: *-A bil-*, *-A al-*
- b) Mastar eki almış ana fiilin kiplik kelimelerle birleşerek meydana getirdiği yapılar: *-Uw qajet*, *-Uw kerek*, *-Uw kädik*. Mastar ekinden sonra iyelik ekinin veya yönelme hal ekinin de eklenerek kullanıldığı durumlar vardır: *-mAkka kerek*, *-UwIñ mümkün*, *-UwI kädik*.
- c) Sıfat-fiil veya zarf-fiil eki almış ana fiil ile bir kiplik fiili ile birleşen yapılar: *-GAnGA uqsaydı*, *-GAn bolar*, *-AtIn körinedi*
- d) *bol-* fiili ile bir kiplik kelimenin birleşerek oluşturduğu yapılar: *olsa gerek* (Türkiye Türkçesi), *bolsa kerek*, *bolw kerek*¹⁷

1.3.3. Sözlüksel (Leksik) İşaretleyiciler

Zarflar, edatlar, bağlaçlar, yüklemeler ve kiplik kelimeler kipliğin sözlüksel işaretleyicilerini oluşturmaktadır. Kiplik ifade eden zarflar en yaygın görülen kiplik

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. J. Kornfilt (1996) “On Copular Clitic Forms in Turkish”; L. Johanson (2000a) “Traces of a Turkic Copula Verb”; G. Mehmet (2008) “Türkçede Çekim Sürecinde Kullanılan Kopulatif Formlar Hüküm Sözcüklerinin Salar Türkçesindeki Görünüm ve İşlevleri”; G. Aygen (2009) “How Many Manifestations of ‘Copula’ Can a Language Employ?”; Y. Sağ (2013) “Copula in Turkish”; C. Çiçekdağı (2016) “Kopula Üzerine”.

¹⁷ Bu işaretleyiciler çalışmamızda morfo-sentaktik-semantic işaretleyiciler olarak kabul edilmektedir. Şart ve mastar eki ile çekimlenmiş *bol-* yardımcı eylemi ve *kerek* kiplik sözcüğünün birleşmesi ile oluşan bu yapı cümlede hem biçimbirimsel hem de sözdizimsel işaretleme yapmaktadır. Her iki yapının birleşmesi ile de farklı anlamsal değerler ortaya çıkması ile tarafımızdan bu ad ile anılmasının doğru olacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

işaretleyicileridir. Çok anlamlılık nedeniyle ayırt edilemeyen kiplik ifadelerin anlam alanı zarflar yardımıyla belirlenebilir (Kerimoğlu, 2011: 102).

- a. Yarın seni *mutlaka* arayacağım. (kesinlik)
- b. Yarın seni *belki* ararım. (olasılık)
- c. *Keşke* seni arasaydım. (pişmanlık)
- d. *Herhalde* evdedir. (belirsizlik)

Edatlar ve edatın bir alt türü olan enklitik edatları Kazak Türkçesinde özellikle olasılık kipliğinin kodlanmasında sıkça yararlanılan kiplik işaretleyicilerinden biridir. Vurgudan yoksun olan, bağımsız bir söz gibi tek başına duramayan, aynı yapı içinde komşu bir sözcüğe (İng. *host*)¹⁸ fonolojik olarak bağlı olan parçacıklar olarak tanımlanan klitikler, *enklitik ve proklitik* olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kendisinden önceki kelimeye (*host*) bağlı olanlar enklitikler, kendisinden sonraki kelimeye bağlı olanlar proklitikler olarak adlandırılır (Trask, 1996: 46-47; Kroeger, 2005: 320; Crystal 2008: 80). Marcel Erdal (2000) Türkçedeki klitikleri incelediği bildirisinde klitik teriminin tanımlamasını yapmış, ekler ile klitikler arasındaki farkı, devamında da kelimeler ile klitikler arasındaki farkı ortaya koymuştur. Erdal Türkçedeki klitikleri 6 gruba ayırırır:

- 1) Zaman işlevindeki klitikler: (y)ken
- 2) Son takı edatı işlevindeki klitikler: (y)la, Dir
- 3) Epistemik parçacıklar: (y)mış, Dir
- 4) Dikkat çekici unsurlar: mI, DA, Dir, (y)sA
- 5) Zamir özneler: (y)Im, sIn, (y)Iz, sInIz
- 6) Bildirme (kopula) formu: (y)dI+, (y)sA+ (2000: 42-45)

Enklitikler Kazak Türkçesi gramerlerinde edatların (Kzk. *şılav*) bir alt kategorisi olarak *demewlikter* adıyla ele alınmaktadır. *Demewlikter* cümlelerin yüklemine bir tire (-) aracılığıyla veya tire olmadan eklenir ve eklendiği yükleme farklı anlam yükleyebilir (Sayrambayev, 2014: 374). Eklendiklerinde cümleye ince

¹⁸ Klitiklerin bağlandığı kelime ve ya kelime grupları İngilizce’de *host* terimi ile karşılanmaktadır. Terimin Türkçe çevirisi olarak Ahmet Bican Ercilasun tarafından “ağrılayıcı” sözcüğü önerilmiştir (2008: 41).

anlamlar kazandıran enklitikler Kazak Türkçesine anlamlarına göre 6 gruba ayrılmıştır:

- 1) Soru enklitikleri (*surawlıq demewlikteri*): ma, me (ba, be, pa, pe), şe
- 2) Pekiştirme enklitikleri (*küşeytkiş demewlikteri*): da, de (ta, te), -aq, esirese, bolsa
- 3) Sınırlandırma enklitikleri (*tejew mağınasındağı demewlikter*): ğana, tek
- 4) Karşı koyma, karşılaştırma bildiren enklitikler (*qarsı qoyuw, salğastıruw mağınasındağı demewlikter*): tūgil, tursın, turmaq, qurılım
- 5) Moral bildiren enklitikler (*könıl-küyin bildiretin demewlikter*): -ay, -aw
- 6) Kiplik enklitikleri (*modaldıq demewlikter*): ğoy, ekeş, -mıs (QTG I, 1967: 235;).

Şaqaman enklitikleri 8 gruba ayırmıştır:

- 1) Pekiştirme enklitikleri (*küşeytkiş demewlik şılawlar*): -da/-de, -ta/-te, -aq, -aw
- 2) Soru enklitikleri (*surawlıq demewlik şılawlar*): -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe, -şe
- 3) Sınırlandırma enklitikleri (*tejew demewlik şılawlar*): tek
- 4) Kısıtlama enklitikleri (*şektew demewlik şılawlar*): -ğana/-qana
- 5) Kesinlik enklitikleri (*naqtılaw demewlik şılawlar*): -qoy/-ğoy, -dı/-di, -tı/-ti, -tın/-tin
- 6) Beğenmeme enklitikleri (*qomsnw demewlik şılawlar*): ekeş
- 7) Karşılaştırma enklitikleri (*salıstıruw demewlik şılawlar*): tūgil, tursın, turmaq
- 8) Tahmin enklitikleri (*boljldıq demewlik şılawlar*): -mıs/-mis (Şaqaman, 2001: 51)

Isqaqov ise soru enklitikleri (*surawlıq*), pekiştirme enklitikleri (*küşeytkiş*), kesinlik enklitikleri (*naqtılıq*), sınırlandırma enklitikleri (*şektik*), tahmin bildiren enklitikler (*boljaldı*), olumsuzluk bildiren enklitikler (*bolımsızdıq*), beğenmeme bildiren enklitik (*qomsınuw*) şeklinde bir gruplama yapmıştır (1991: 374-378).

Kiplik enklitikleri (modaldıq demewlikter) veya tahmin bildiren enklitikler Kazak Türkçesinde kiplik kodlamasında görev alan sözlüksel işaretleyicilerdendir.

Kipliğin bir diğer işaretleyicisi kiplik fiiller veya kiplik yüklemeler konuşurum tutumunu bildirmede, isteğini belirtmede, zorunluluk durumunu ifade etmede kısacası çeşitli kiplik türlerini göstermeye hizmet etmektedirler. *Örneğin*, Türkiye Türkçesinde *san-*, *zannet-*, *düşün-*, *bil-* gibi fiiller konuşurum önermeye ilişkin kişisel tutumunu sergilemektedir (Doğan-Kocaman, 1999: 68). Kazak Türkçesinde *tile-*, *armanda-* istek bildirirken, *ruqsat et-* izin; *mäjbül bol-* zorunluluk kipliğini işaretlemektedir.

1.3.4. Sözdizimsel (Sentaktik) İşaretleyiciler

Konuşurum önermedeki bilgiye dair yorumunu yansıtan kalıplaşmış ifadeler ve deyimler sentaktik işaretleyiciler olarak değerlendirilir (Kerimoğlu, 2011: 104).

Ona laf anlatmak *ne mümkün*.

Ne yap et bu yarışı kazan.

1.3.5. Bürünsel İşaretleyiciler

Kipliğin bürünsel işaretleyicileri vurgu ve tonlamadır. Özellikle diyaloglarda vurgu ve tonlama ile hayret, kızgınlık, alay vs. gibi duygu durumları daha etkili bir şekilde ifade edilir.

Şükür, sonunda gelebildin.

Tabi, tabi. Kesin öyledir.

1.3.6. Kiplik İşaretleyicilerde Çoklu Okumalar

Kiplik kavramının tanım ve türlerinin net bir şekilde sınırlarının çizilememesi bazı kiplik işaretleyicilerinin çok işlevli dolayısıyla çok anlamlı (polysemic) bir

yapıya sahip olmasından ve semantik yaklaşımla ele alınan önermelerin bulanık (ambiguous) olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁹ Çok işlevli kiplik işaretleyicileri ile kodlanmış önermeler semantik açıdan incelendiğinde bu önermelerin birden fazla kiplik türüne hizmet verdiği görülür. Kimi dünya dillerinde ve İngilizce, Almanca, İspanyolca, Portekizce gibi Hint-Avrupa dillerinde aynı kiplik işaretleyicileri hem bilgisel hem de yükümlülüksel anlamları kodlayabilmektedir (Narrog, 2002: 123). Kipliğin, bilgisel ve yükümlülüksel olarak geleneksel ayrımı, aynı şeklin her iki kiplik türü için de kullanılabilmesi çok anlamlılık durumlarını ortaya çıkarmaktadır. (Bybee-Fleischman, 1995: 4; Palmer, 2001: 99). Bağlamsal koşullara göre işlevi tespit edilebilen, ancak metnin içeriğinin bilinmemesi durumunda da işaretleyicinin hangi kiplik türüne hizmet ettiği belirlenemeyen bu durum anlam bulanıklığı olarak açıklanmaktadır.

- 7) a. Yürüyerek gidebilirim.
- b. Çalışmalısın.
- c. Bebeği tutabilirsin.

7a, 7b ve 7c'deki önermelerin içeriği hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu önermelerin hangi kiplik türünü işaretlediğini söyleyebilir miyiz? Olasılık mı, yetenek mi? Gereklik mi, zorunluluk mu? İzin mi? Bu sorulara verilecek cevaplar üzerinde bağlamın etkisi bir hayli fazladır.

- 8) a. Yürüyerek gidebilirim.

→“Henüz vakit erken, eve belki yürüyerek gidebilirim.” (bilgisel)

- b. Yürüyerek gidebilirim.

→“Artık iyileştim, ayağımın üstüne basabiliyorum. Bu yüzden yürüyerek gidebilirim” (devinimsel)

8a'da yürüyerek gitme veya gitmeme *olasılığı* vardır. Konuşur yaşadığı kararsızlıkla diyalog içerisinde olduğu şahsı bilgilendirmektedir. 8b'de ise konuşur daha önce ayağını incitmiştir. Ancak anlaşıldığı üzere iyileşme sürecinin sonundadır. Dolayısıyla artık ayağının üstüne basabilme *yeterliliğine* sahiptir.

¹⁹ Çok anlamlılık (polysemy) ve bulanıklık (ambiguity) kavramları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Papafragou (2000: 22-28).

9) a. Çalışıyor olmalı.

→“Ali'nin yarın sınavı var. Şuanda çalışıyor olmalı.” (bilgisel)

b. Çalışmalısın.

→“Geçimini sağlamak için bir işe girip çalışmak zorundasın.”

(yükümlülüksel)

9a'da konuşurun Ali'ye ilişkin sahip olduğu bilgi hakkında dle getirdiği yargısını görmekteyiz. Konuşur ertesı gün Ali'nin sınavı olduğunu bilmekte ve bu bilgiyi kullanarak, onun şuanda sınava çalıştığına dair çıkarımını yapmaktadır. 9b'de kılıcı tüm dünyada geçerliliğe sahip çok kuvvetli bir otorite tarafından çalışma eylemini yapmaya zorlanmaktadır. Aksi takdirde arzu ettiği hayata sahip olamayacaktır.

10) a. Bebeği tutabilirsin.

→ “İzin veriyorum, yeni doğmuş bebeğimi tutabilirsin.”

(yükümlülüksel)

b. Bebeği tutabilirsin.

→ “Korkmana gerek yok. Yeni doğmuş bebeği ona zarar vermeden tutabilirsin. Onu sağlam bir şekilde tutma kapasiten var.”

(devinimsel)

10a'da yükümlülüksel olasılık yani izin işaretlenmiştir. 10b'de ise yeterlilik söz konusudur. Kılıcı yeni doğan bir bebeği düşürmeden tutabilme kapasitesine sahiptir. Konuşur tarafından cesaretlendirilmektedir. 8a ile 8b ve 10a ile 10b aynı önermeye sahip olsa da iki farklı anlama işaret etmektedir. Her bir önerme bağlamı verildiği takdirde çözümlenebilmiştir.

Bazı araştırmacılar kipliği semantik açıdan, yani görünen anlam üzerinden incelemeyi tercih etmişlerdir. Ancak yukarıda görüldüğü üzere çok anlama sahip önermelerde tek bir değerlendirme yapmak pek de mümkün değildir. Semantik yaklaşımla ele alınan kiplik incelemelerinde bazı cümlelerin ne ifade ettiği kesin olarak bilinemez. Bu durumun sebebi, az önce de belirttiğimiz gibi, kiplik işaretleyicilerin birden fazla işleve sahip olması veya konuşurun tavrının net

çizilmemiş olmasıdır. Bu gibi durumlarda kiplik ifadeler pragmatik yaklaşımla ele alınmalıdır. Bağlam göz önünde bulundurularak kesin bir sonuca ulaşmak mümkündür.

Çok anlamlılık sorununu çözebilmek için kipliği pragmatik açıdan incelemek bizce daha doğru bir yaklaşımdır.²⁰ Çünkü pragmatik, semantiğin dışarıda bıraktığı bağlama bağlı anlamları ve anlamsal çıkarımları incelemektedir (Aslan Demir, 2008: 25). Bu durumda pragmatik yaklaşımla incelenen kiplik anlamlar *bağlam* vasıtasıyla en net şekilde ayrıştırılabilir. Kiplik yorumlamalarında önemli bir yeri olan *bağlam* (context “içerik”) dilsel bir ögenin kelime, kelime grubu, cümle, paragraf, metin gibi kendisinden daha büyük bir anlam bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesini sağlayan ve parça-bütün ilişkisi üzerine kurulan dilbilimsel veridir (Yaman-Akkaya, 2012: 2602) *Dilbilim Sözlüğü*’nde “bir dil biriminin bitişiğinde ya da çevresinde onu anlam, işlev, yapı bakımından etkileyen birim ya da birimler”, “dil birimlerini etkileyen dil dışı etmenlerin tümü: örneğin zaman, yer, konuşan kişinin konumu, cinsiyeti” olarak açıklanmıştır (DBS, 41).²¹ Bağımlı birimlerin toplamına *bağlam* denir. Söz, söz öbeği, cümle veya metnin taşıdığı tüm özellikler sözcenin bağlamını oluşturmaktadır (Karaağaç, 2012: 591).

Çok anlamlılık Türkçede *-A bil*, *-mAll* ve *gerek* işaretleyicilerinde karşımıza çıkmaktadır. Türkçede *-A bil* olasılık, izin ve yetenek; *-mAll* gereklilik, zorunluluk ve olasılık; *gerek* gereklilik ve zorunluluk anlam alanlarını kodlamaktadır.

11) a. Dışarı çıkabilirsin.

→“Dışarı çıkmak için sana izin veriyorum.” (yükümlülüksel)

b. Nefesi kesilmeden çok hızlı koşabiliyor.

→“Hızlı koşmak için fiziksel yeterliğe sahip.” (devinimsel)

c. Akşama film izleyebilirim.

→“Henüz karar vermedim ama akşama film izleme olasılığım var.”
(bilgisel)

²⁰Ahmet Kocaman dilin gramatik ve pragmatik olmak üzere iki yönü olduğundan kiplik araştırmalarında pragmatik öncelik verilmesi gerektiğini savunur (Akt. Karabağ, 2000: 275). Ayrıca bknz. Lakoff (1972); Sweetser (1990); Coates (1990); Bybee-Fleischman (1995); Papafragou (2000).

²¹*Bağlam*, dil içi ve dil dışı bağlam olmak üzere 2 türü verilerek açıklanmaktadır. *Dil içi bağlam*, diğer adıyla *iç bağlam*, bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütününe denir. *Dil dışı bağlam*, yani *dış bağlam*, duruma konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinsel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümüne denir (Vardar, 2007: 31).

12) a. Trafik kurallarına uymalısın.

→“Bu bir toplumsal kuraldır. Her vatandaş gibi sen de kurallara uymak zorundasın.”

b. Sen Ali olmalısın.

→“Arkadaşımın Ali adındaki küçük oğlunu ilk kez görüyorum.”

12a’daki *-malı* yükümlülükseldir. Her vatandaşın trafik kurallarına uyma zorunluluğu vardır. Trafik kuralları Papafragou’nun belirlediği kiplik alanlarından *düzenleyici alana* girmektedir. Etkisi güçlü olan bir otorite söz konusudur. 12b’deki *-malı* bilgiseldir. 9d’daki önermeden farklı olarak, burada olasılık kipliği işaretlenmiştir. Konuşur önermedeki gerçeklikle ilgili kişisel bilgilerinden faydalanarak bir tahminde bulunur. Karşısındakinin Ali olduğuna dair izlenimini nasıl elde ettiğine dair bir ipucu vermez.

1.4. KİPLİK ÇALIŞMALARI VE SINIFLANDIRMALARI

Auwers-Plungian kiplik kavramı ve türlerinin çeşitli kıstaslarla birlikte pek çok sayıda tanımın ve sınıflandırılmasının yapılabileceğini belirterek doğru yolun bir tane olmadığını ifade eder (1998: 80). Kiplik çalışmalarında ve sınıflandırmalarında her araştırmacı olasılık-gereklilik/zorunluluk; konuşurun veya dinleyicinin bilgi/istek temelli tutumu; gerçeklik-gerçekdışılık gibi kavramları esas alarak incelemelerde bulunmuştur. Her araştırmacının kendi bakış açısıyla konuyu ele alması kipliğin uzlaşım sal bir sınıflandırmasının yapılamamış olmasına sebebiyet vermiş, böylelikle çeşitli kiplik sınıflandırmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin *yetenek* anlam alanı Palmer’ın sınıflandırmasında *devinim kipliği* altında, Auwers’ın sınıflandırmasında ise *iç-katılımcılı kiplik* kapsamında incelenmektedir. Yine de bazı kiplik türlerini farklı sınıflandırmalarda görmek mümkündür. Yaygın olarak sınıflandırmaya dahil edilen kiplik türleri *bilgi kipliği* ve *yükümlülük kipliği*dir.

de Haan (1997: 4) kiplik kavramının dilbilimciler tarafından incelenmesinin köklerini Jespersen (1924)’e dayandırmaktadır. **Jespersen** kip kategorisini istek temelli olup olmamasına göre gruplandırmıştır (1924: 320-321).

İstek Temelli Kipler	İstek İçermeyen Kipler
Emir (Jussive)	Zorunlu yargılar (Apodictive) ²²
Zorlayıcılık (Compulsive)	Gereklilik (Necessitive)
Zorunluluk (Obligative)	Kesinlik (Assertive)
Tavsiye (Advisory)	İhtimal (Presumptive)
Rica (Precative)	Şüphe (Dubitative)
Öğüt Verici (Hortative)	Yeterlilik (Potential)
İzin (Permissive)	Şart (Conditional)
Söz verme (Promissive)	Varsayım (Hypothetical)
İstek (gerçekleştirilebilir) [Optative (realizable)]	Taviz (Concessional)
Dilek (gerçekleştirilemez) [Desiderative (unrealizable)]	
Niyet (Intentional)	

Tablo 2: Otto Jespersen (1924)'in Kip Sınıflandırması

Jespersen (1924)'in sınıflandırması kendisinden sonraki pek çok araştırmacıya öncü olmuştur. Kiplik mantıksal kavramlar çerçevesine dışına çıkmış, semantik ve pragmatik bir ulam, hatta sözdizimsel bir kategori olarak da görülmeye başlanmıştır.

George H. von Wright “*An Essay in Modal Logic*” (1951) adlı çalışmasında kipliği *doğruluk (alethic) kipleri* veya *gerçeklik kipleri*, *bilgisel kipler* veya *bilme kipleri*, *yükümlülüksel kipler* veya *zorunluluk kipleri*, *varoluş kipleri* veya *varlık kipleri* olmak üzere dört temel kategoriye ayırmıştır. Ona göre *doğruluk (alethic) kipliği* önermenin doğru olup olmadığı ile ilgilenmekte olup, *mantıksal olasılık*, *imkânsızlık*, *zorunluluk vs.* olarak da adlandırılan alanı içermektedir. *Bilgi kipliği* doğrulanmış (doğru olduğu bilinen), yanlışlanmış (yanlış olduğu bilinen), karar verilmemiş (ne doğru ne de yanlış olduğu bilinen) ifadelerdir. *Yükümlülük kipliği* zorunluluğu, izni ve yasaklamayı kapsamaktadır. *Varoluş kipliği* ise modal (kipsel) mantık dalı olarak kabul edilmez. Bazı araştırmacılar tarafından nicelikler teorisi olarak da adlandırılır. Evrenselliği, varoluşu ve boşluğu içermektedir. von Wright bu

²² 2x2=4 şeklindeki önermeler.

çalışmasında ayrıca yetenek ve eğilim kavramlarını kapsayan *devinim (dynamic) kipliğine* de yer vermiştir (von Wright 1951: 1-56).

von Wright'ın doğruluk, epistemik ve bilgi kiplikleri arasında temel benzerliklerin olduğunu iddia ederek aşağıdaki tabloyu çizmiştir:

Doğruluk Kipi	Epistemik Kip	Deontik Kip	Varoluş Kipi
Gerekli	Doğrulanmış	Zorunlu	Evrensel
Olası		İzinli	Var olan
Mümkün	Karar verilmemiş	Kayıtsız	
İmkansız	Yanlışlanmış	Yasaklanmış	Boş

Tablo 3: von Wright (1951)'in Kiplik Sınıflandırması

von Wright'ın bu sınıflandırması dilbilimsel olmayıp, mantıksal yaklaşımla oluşturulmuştur.

John Lyons *Semantic II (1977)* adlı eserinde geleneksel modal mantığın temel iki kavramı olan olasılık ve gereklilik temelinde hem mantıksal hem de dilbilimsel yaklaşımla ele aldığı kipliği *gereklilik ve olasılık; bilgi kipliği ve gerçeklik; bir kiplik olarak zaman; yükümlülük kipliği; zorunluluk, izin, yasaklama ve muafiyet* başlıkları altında incelemiştir.²³ Çalışmasında 3 kiplik türü belirlemiştir: bilgi kipliği, yükümlülük kipliği, doğruluk (alethic) kipliği. Bilgi ve inanç ile ilgili olan bilgi kipliğini “öznel” ve “nesnel” olmak üzere ikiye ayırmıştır (Lyons, 1977: 793-797). Nesnel bilgi kipliği gereklilik (1.0 olasılığa sahip) ve imkansızlık (0.0 olasılık) ile ortalama olası ve mümkün durumlar (yaklaşık 0.5 olasılık) arasında bir ölçekte ölçülebilir verilere dayanan bir kipliktir. Öznel bilgi kipliği de bir düşünceden doğan, kulaktan duyulan, tahmin edilen veya çıkarım yapılarak elde edilen bilgileri işaretlemektedir (Willet, 1988: 52-53). Lyons'ın öznel-nesnel ayırımı için aşağıdaki örneği vermiştir:

a) *Alfred may be unmarried “Alfred bekar olabilir”*

²³ Palmer, Lyons'ın kullandığı *epistemik “bilgi”, deontik “yükümlülük” ve dinamik “devinim”* terimlerinin von Wright'ın modal mantığı üzerine yaptığı öncü bir çalışmadan alınmış olduğunu belirtir (2001: 89).

b) *Perhaps Alfred is unmarried* “Belki Alfred bekarıdır”

(a) Alfred'in evlenmemiş olma olasılığını ifade etmektedir. Konuşurun devamında bu cümleye uygun olarak *but I doubt it* “fakat bundan şüpheliyim”, *and I'm inclined to think he is* “ve öyle olduğunu düşünmek istiyorum” gibi yargılar eklediğini varsayım. Bu durumda (a) ifadesi açık bir şekilde konuşurun öznel yorumunu gösterir. (b)'deki önermede de olasılık işaretlenmiştir. Ancak bu önermede (a)'dan farklı olarak Alfred'in evli olabileceği ihtimalide hissettirilmektedir. Dolayısıyla konuşurun bilgisi kısmen ölçülebilir durumdadır. *Büyük ihtimalle, kesinlikle, muhtemelen* gibi kiplik işlevi taşıyan zarflar gerçekliğin çeşitli derecelerini ifade edebilir. Bu dereceler ölçülebilir nitelikte olduğu için kiplik işlevi taşıyan zarfların yer aldığı önermeler nesnel kipliği işaretlemektedir. Öznel ve nesnel olarak işaretlenmiş sözcelerdeki temel fark, öznel kipliğin “I-say-no” bileşenini, nesnel kipliğin de “It-is-so” bileşenini taşımasıdır (Lyons, 1977: 798-799).

c) *He said that it might be raining in London.* “Londra'da yağmur yağabileceğini söyledi.”

d) *It may be raining in London.* “Londra'ya yağmur yağabilir.”

(c)'deki öznel ifade herhangi bir konuşurun bir tahminine veya çıkarımına işaret etmektedir. (d) ise konuşurun veya metnin içeriğinin bilinmesi durumunda öznellikten çok uzaklaşabilir. (d) eğer bir meteorolog tarafından söylenmişse, bilimsel ölçümlerin neticesinde böyle bir olasılık söz konusu ise, bu önerme nesnel bir ifadedir.

Lyons, yükümlülük kipliğini de ele almıştır. Bilgi kipliği önermelerin gerçekliği ile ilgiliyken yükümlülük kipliği ahlaki açıdan sorumlu kılıcılar tarafından gerçekleştirilen eylemlerin zorunluluğu veya olasılığı ile ilgilidir. Yükümlülüksel gereklilik, diğer bir deyişle zorunluluk bir kaynaktan ya da bir sebepten türetilmektedir. Bu kaynak bir birey veya ahlaki, dini, yasal ilkelere biri olabilir (1977: 823-824).

Kiplik konusunu pragmatik yönden değerlendiren **A. Kratzer** kipliği olasılık ve gereklilik temelinde ele almıştır. “*What ‘Must’ And ‘Can’ Must And Can Mean*”(1977) adlı çalışmasında İngilizce *must* ve *can* yardımcı fiilleri çerçevesinde aynı kiplik işaretleyicilerin farklı kiplik türlerini kodlayabildiğini göstermektedir.

All Maori children must learn the names of their ancestors. “Tüm Maori çocukları atalarının isimlerini öğrenmelidir.” (zorunluluk)

The ancestors of the Maoris must have arrived from Tahiti. “Maorilerin atası Tahiti'den gelmiş olmalı.” (olasılık)

When Kahukura-nui died, the people of Kahungunu said: Rakaipaka must be our chief. “Kahukura-nui öldüğünde, Kahungunu halkı şöyle dedi: Rakaipaka şefimiz olmalı.” (tercih/istek)

Kratzer'in vermiş olduğu yukarıdaki cümleler *must* (Türkçe *-malı* biçimbirimi) ile işaretli olmasına rağmen, üçü de farklı kiplik anlam alanları işaretlemektedir. 1. önerme bir göreve (tüm çocukların atalarının ismini öğrenme) gönderme yaptığı için zorunluluk kipliği ile (deontik *must*) kodlanmıştır. 2. önerme olasılık (epistemik *must*) ifadesidir. Konuşur sahip olduğu bir takım bilgiler ışığında tahminde, varsayımda, çıkarımda bulunmaktadır. 3. önerme tercihlere ve isteklere gönderme yapmaktadır. Bu işaretleyicilerin hangi alanı işaretlediğini analiz etmek için bağlama ihtiyaç duyulmaktadır. Kratzer daha sonra bağlama ihtiyaç duymamak için bu örnekleri *in view of* “-a bakılırsa, -ın ışığında” yapısını kullanarak açıklamalı yorumlarla genişletmiştir. Bu yapının kullanılmasıyla birlikte önermeler daha açıklayıcı olduğu için belirsizlik ve bulanıklılık ortadan kalkmıştır.

Kratzer *The Notional Category of Modality* (1981) adlı makalesinde de kiplik işaretleyicilerin bu denli çeşitli olmasının nedenini sorgulamıştır.

Modality (1991) adlı makalesinde kiplik işaretleyicileri nötr ve nötr-olmayan olmak üzere ayırmıştır. Nötr kiplik işaretleyicileri belirsiz (çok anlamlı) değildir. Bu ifadeler *in view of* “-a bakılırsa, -nın ışığında”, *given that* “diyelim ki, -diğini düşünürsek” gibi yapıları içermektedir. Nötr-olmayan kiplik ifadeleri ise bu tarz yapıları içermezler. Dolayısıyla aynı ifade çeşitli yorumlara açık hale gelir ve bağlam tarafından sağlanacak olan bilgiye ihtiyaç duyarlar. O halde diyebiliriz ki, nötr kiplik işaretleyicileri ile nötr-olmayan kiplik işaretleyicileri arasındaki tek fark ilkinin dilbilimsel olarak belirtilmiş olması, ikincisinin de dilbilimsel olmayan bağlam tarafından sağlanmasıdır (Kratzer, 1991: 640).

Kratzer bu çalışmasında farklı dillerdeki kiplik işaretleyicilerin 3 boyut ışığında ele alınabileceğini de iddia etmiştir.

1. Boyut “kipsel güç”: Gereklilik/zorunluluk, zayıf zorunluluk, iyi olasılık, olasılık, hafif olasılık, en azından iyi bir olasılık, daha iyi olasılık, belki diğerleri
2. Boyut “kipsel taban”: Epistemiğe karşı koşullara bağlı
3. Boyut “yönlendirme kaynağı”: Deontik, duygu, basmakalıp, vb. (Kratzer, 1991: 649)

J. Coates İngilizcedeki kiplik bildiren yardımcı fiilleri incelediği *The Semantics of Modal Auxiliaries* (1983) adlı çalışmasında kiplik kategorisini bilgisel ve bilgisel-olmayan kiplik olmak üzere ikiye ayırmış ve bilgisel olmayan tüm kipliklere kök kiplik adını vermiştir. Birçok araştırmacı kipliği en temelde *bilgisel olan* ve *bilgisel olmayan* olarak ayırmış, *bilgisel olmayan* kiplik için *kök kiplik* (*root modality*) terimini kullanmıştır (Palmer, 1990: 8). Kök kiplik kimi zaman da Steele, Talmy, Sweetser tarafından yükümlülük kipliği ile ilişkilendirilmiştir. Fakat uygulamada Sweetser ve Talmy’in kullanımı devinim kipliğinin bir bölümünü içermesiyle daha geniş bir kavramı kapsamıştır. Hofmann, Coates ve Palmer gibi araştırmacılar da kök kipliği, yükümlülük ve devinim kipliği kapsayan bir terim olarak kullanmışlardır (Nuyts, 2006a: 7).

Kök kipliği benimseyen ilk etkili çalışma Coates’in 1983 yılında çıkan *The Semantics of the Modal Auxiliaries* adlı eseridir. Zorunluluk ve izin kavramlarına işaret etmesi gerekçesiyle deontik terimini reddetmektedir. Çünkü *must* ve *may* gibi kiplik sözlerin başka yorumları da olabilmektedir. Kök kiplik terimi hem yükümlülük hem de devinim kipliğini kapsamaktadır. Ona göre kiplik sözlerin çekirdek ve periferik anlamları vardır. Yükümlülük ve devinim terimleri yalnız temel anlamları belirtir, bu sebeple Coates nötr bir terim olan *kök kipliği* kullanmıştır (Coates, 1983’ten aktaran de Hann, 2006: 29-30).

Bilgisel ve kök kiplik anlamları arasındaki semantik belirsizliği kökü matematiğe dayanan *karmaşık küme teorisini eğilim modeline* uyarlayarak açıklamaya çalışmıştır. Bu modelde çekirdek, kenar ve çevre olmak üzere iç içe 3 bölüm bulunmaktadır. Model vasıtasıyla Coates İngilizcedeki kiplik bildiren fiillerin her biri için farklı kümeleri, kök kiplik ve bilgi kipliği anlamları ile tanımlayacağını ve kiplik bildiren fiiller anlamlarında belirsizlik gösterdiklerinden dolayı karmaşık

küme modeli açısından analiz edilebileceklerini iddia eder. Çekirdekte yer alan kiplik öğeler öznel ve güçlü, çevrede yer alanlar ise nesnel ve zayıf kiplik anlamları işaret eder (Coates, 1983'ten aktaran Corcu, 2003: 51).

Yazar çok anlamlılık durumunu da eğilim modelinden yararlanarak *eğilim*, *belirsizlik* ve *bütünleyen çok anlamlılık* kavramlarıyla açıklamaya çalışmaktadır. Eğilim başlığı altında çekirdeğe en yakın, söz konusu anlama en yakın öge; belirsizlik başlığı altında yorumlamaya açık çok anlamlı öge; bütünleyen çok anlamlılık yapısında ise ilişkili anlamların yan yana bulunan ögeler ele alınmaktadır (Coates, 1983'ten aktaran Kerimoğlu, 2011: 47).

Tipolojik kiplik çalışmalarının en önemli ve en itibar edilen isimlerinden biri **F. R. Palmer**'dir. Kipliği dünya dillerinde bir sistem olarak inceleyen Palmer, ilk baskısı 1986 yılında çıkan *Mood and Modality* adlı eserinde kiplik sistemini bilgi ve yükümlülük başlıkları altında incelemiştir. Palmer aynı çalışmanın 2001 yılında çıkan düzenlenmiş baskısında görüşlerini değiştirmiş, kipliği *önerme kipliği* ve *eylem kipliği* olmak üzere iki ana başlıkta incelemiştir.

Palmer (2001)'in sınıflandırmasında önerme kipliği, konuşurun önermenin gerçekliğine yönelik tutumunu yansıttığı için, bilgi ve kanıt (evidential) kipliği olarak alt kategorilere ayrılmıştır. Eylem kipliği, yükümlülük ve devinim olmak üzere iki alt kategoriye ayrılır ve gerçekleştirilmemiş, gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi muhtemel olayları ifade eder.

Önerme kipliğinin alt kategorisinden biri olan bilgi kipliği konuşurun önermenin gerçek durumu (*factual status*) hakkında kendi yargılarını ifade etmektedir. Bu yargılar olasılık (*speculative*), çıkarım (*deductive*) ve varsayım (*assumptive*) olmak üzere 3 çeşittir. Olasılık kipliği belirsizliği ifade etmektedir, konuşurun önermenin gerçekliğine dair olası tutumlarını işaretler (*Yarın belki size gelebilirim*). Çıkarım kipliği gözlemlenebilir kanıtlardan yapılan çıkarımı ifade eder (*Hava çok bulutlu, yağmur yağabilir*). Varsayım kipliği genel olarak bilinenlerden yapılan çıkarımı belirtir (*Her pazartesi olduğu gibi, bugün de gecikir*) (Palmer, 2001: 24). Önerme kipliğinin diğer alt kategorisi olan kanıt kipliğinde ise konuşur duyduğu veya gördüğü kanıtlar neticesinde önermedeki gerçekliği belirtir. Aktarım ve duyum kanıt olmak üzere 2 türü vardır. Aktarım, konuşurun başka kaynaklardan duydukları ile ilgiliyken, duyum da konuşurun bizzat tanık olduğu veya dolaylı yollarla algıladıklarıdır.

Palmer (2001)'in tasnifinde yükümlülük ve devinim kiplikleri eylem kipliğinin alt kategorileridir. Yükümlülük kipliği kılıcı üzerine izin, zorunluluk, emir, yasak gibi bir otorite tarafından empoze elden dayatmaları ifade etmektedir. Yükümlülük kipliğinde koşullandırma unsurları ilgili bireye dışsaldır, devinim kipliğinde ise içseldir. Devinim kipliği kılıcıya dışarıdan gelen etkiyi belirtmez, bu kiplik türünde kılıcının kendisinden doğan, içsel olan yeterliği, yeteneği ve isteği işaretlenmektedir (Palmer, 2001: 8-70).

Palmer'in sınıflandırması aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Önerme Kipliği		Eylem Kipliği	
Bilgi kipliği	Kanıt Kipliği	Yükümlülük kipliği	Devinim Kipliği
1.Olasılık Kipliği	1.Aktarım (2.elden bilgi; 3.elden bilgi;	1.İzin	1.Yeterlilik
2.Çıkarım Kipliği	genel/folklorik bilgi)	2.Zorunluluk	2.İstek
3.Varsayım Kipliği	2.Duyum (görsel; görsel olmayan; işitsel)	3.Emir	

Tablo 4: Palmer (2001)'in Kiplik Sınıflandırması

Tipolojik kiplik çalışmalarının önde gelen bir diğer ismi **Joan Bybee**'dir. **Bybee, Perkins ve Pagliuca**'nın beraber yayımladığı *The Evolution of Grammar Tense, Aspect, And Modality In The Language of The World (1994)* adlı çalışmada kiplik 4 başlıkta incelemiştir; *kılıcı odaklı kiplik (agent-oriented modality)*, *konusur odaklı kiplik (speaker-oriented modality)*; *bilgi kipliği, bağımlı cümle kipliği (subordinating modality)*.

Kılıcı odaklı kiplik, yüklemde belirtilen eylemin tamamlanışına göre kılıcı üzerinde iç ve dış koşulların var olduğunu belirtir. Bybee vd. kılıcı odaklı kiplik türüne *zorunluluk, gereklilik, yeterlilik, istek, niyet* kiplik anlam alanlarını müdahil etmektedir. Bu kiplik türü harekete geçmeye yönelik sözlerin dışında, bilgi vermeyi amaçlamayan sözlerin talimatlarında da kullanılabilir. Bu tür kullanımların kiplik alanında olduğu kabul edilir ve konuşur zorunluluğu oluşturma veya izin verme ile ilgilendiği için, bu kullanımlar öznel olarak tanımlanır (Bybee vd, 1994: 177-179).

Kılıcı odaklı kiplikte etkenlerin iç ve dış kaynaklı olması önemli değildir. Önemli olan konuşurun kılıcıyı yönlendiren bir etkisinin olmamasıdır. Kılıcıdan kaynaklanan istekler bu kiplik türünde değerlendirilir (Kerimoğlu, 2011: 124).

Bir konuşurun bir kişiyi harekete geçirme girişiminde bulunduğu konuşma eylemlerini temsil eden emir, istek, izin gibi direktif belirteçleri konuşur odaklı olarak adlandırılır (Bybee-Fleischman, 1995: 6). Konuşur odaklı kiplik kılıcıdaki koşulların varlığını bildirmez, daha ziyade, konuşurun bu tür koşulları alıcıya dayatmasına izin verir. *Emir, yasak, istek, öğüt, uyarı, hoşgörü* kiplik anlamları bu türde ifade edilir (Bybee vd, 1994:179). Konuşur kılıcıyı harekete geçirme iradesini gösterir, yüklemdeki eylemi muhatabından gerçekleştirmesini ister. Konuşurun istekleri neticesinde kılıcının harekete geçme potansiyelini ortaya koyan ifadeler bu kiplik türünü işaretlemektedir (Kerimoğlu, 2011: 124). Bybee vd'nin kılıcı odaklı kipliği; zorunluluk, istek, yetenek, izin ve kök kiplik gibi ana yüklem tarafından atfedilen bir eylemin tamamlanmasına ilişkin olarak bir kılıcı üzerindeki koşulları belirleyen anlamları kapsar. Konuşur odaklı kiplik ise bir konuşurun hareketi eyleme geçirmeye çalıştığı söz eylemi temsil eden emir, istek, izin dibi direktiflerin belirteçlerini kapsar (Nuyts, 2006a: 7).

Bilgi kipliği konuşurun önermenin gerçekliğine dair tutumunu ve yargısını yansıtır. Bu kiplik türü olasılık (possibility), olanaklılık (probability) ve çıkarımsal kesinlik (inferred certainty) anlam alanlarını işaretlemektedir. Bağımlı cümle kipliği ise kiplik ifadelerin yan cümledeki ifadesiyle ilgilenir (Bybee vd, 1994: 177-180).

Kılıcı odaklı kiplik	Konuşur odaklı kiplik	Bilgi kipliği	Bağımlı cümle kipliği
Zorunluluk Gereklilik Yeterlik İstek Niyet	Emir, Yasak İstek Öğüt Uyarı Hoşgörü	Olasılık, Olanaklılık Çıkarımsal Kesinlik	

Tablo 5: Bybee vd. 'nin Kiplik Sınıflandırması

J. Van der Auwera, Vladimir Plungian ile birlikte çıkarmış olduğu *Modality's Semantic Map (1998)* adlı çalışmasında Bybee vd. (1994)'nin pek çok dilde tespit ettiği yaygın dilbilgiselleşme yollarından hareket ederek kipselliğin anlambilimsel haritasını oluşturmuş ve bu haritaya yalnız olasılık ile gerekliliği dahil ederek, istek alanını dışta bırakmışlardır (Rentzsch, 2013: 131-132). Auwera-Plungian *olasılık* ve *gereklilik* kavramlarını temel alarak kipliği 4 kategoride incelemiştir: *iç katılımcılı kiplik (participant-internal modality)*, *dış katılımcılı kiplik (participant-external modality)*, *yükümlülük kipliği*, *bilgi kipliği*.

İç katılımcılı kiplik belli koşullara bağlı bir katılımcıya içsel olan bir çeşit olasılık veya zorunluluğun ifade edildiği kiplik türüdür. Olasılık durumu katılımcının yeteneği, zorunluluk durumu ise katılımcının içsel ihtiyaçları ile ilgilidir (Auwera-Plungian, 1998: 80). İç katılımcılı olasılık kiplik türünün iki alt ulamı bulunmaktadır: *öğrenilmiş (learnt) yetenek* ve *içkin (inherent) yetenek*.²⁴ Öğrenilmiş yetenek “-mayı bilmek” anlamında olup, öğrenmekle ilgilidir. İçkin yetenek ise yeterlilikle, kapasite ile ilgilidir. *Okumayı bilmek* öğrenilmiş bir yetenektir. *Okuyabilmek* kişinin okuma eylemini gerçekleştirecek kapasite olduğuna işarettir (Auwera-Plungian, 1998: 82).

Dış katılımcılı kiplik, eğer varsa, katılımcıların dışındaki durumlara atıfta bulunur ve işlerin durumunun olası veya gerekli olması ile ilgilenir.²⁵ Auwera-Plungian bu kiplik türünü şu örnekle açıklamıştır (Auwera-Plungian, 1998: 80):

- a) *To get to the station, you can take bus 66. “İstasyona ulaşmak için, 66 numaralı otobüse binebilirsin.”*
- b) *To get to the station, you have to take bus 66. “İstasyona ulaşmak için, 66 numaralı otobüse binmelisin/binmek zorundasın.”*

a’da; olasılık işaretlenmiştir. 66 numaralı otobüs, alıcının (muhatapın) istasyona ulaşmasını mümkün kılan sadece bir ulaşım aracıdır. 66 numaralı otobüsün dışında başka otobüsler de istasyona gitmektedir. b’de ise zorunluluk söz konusudur. 66 numaralı otobüs, alıcıyı istasyona ulaştıracak tek ulaşım aracıdır.

Yükümlülük kipliği Auwera-Plungian’a göre dış katılımcı kipliğin alt alanı veya özel bir durumudur. Katılımcı dışı olanaklı ve zorlayıcı koşulları, bazı kişiler

²⁴ Burada *düşünsel* ve *fiziksel* olarak ayrılmasının daha iyi olabileceği de belirtilmiştir. (Auwera-Plungian, 1998: 82)

²⁵ Rentzsch, *katılımcı* teriminin kiplik tarafından en çok etkilenen varlık, başka bir deyişle, olası durumu veya olayı gerçekleştirecek kişi veya nesne olduğunu belirtir (2013: 132).

çoğunlukla konuşur ve/veya katılımcının durum ile meşgul olmasına izin veren veya zorunlu kılan bazı sosyal veya ahlaki normlar olarak tanımlamaktadırlar (1998: 81). Olasılık veya gereklilik işlerin durumunun fiziksel koşullarında bütünüyle *içkin* (inherent)'dir Yükümlülük kipliğinde ise yükümlülükler bir insan (konuşur veya başka biri) ya da bir kurum tarafından empoze edilirler (Nuyts, 2006a: 7). İç katılımcılı kiplik yeterlilik ve ihtiyaç ile ilgili olduğu için devinim kipliğine yakınken, *dış katılımcılı kiplik* ise yükümlülük ve yükümlülük-olmayan kiplik olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu görüşe göre yükümlülük kipliği dış katılımcılı kipliğin bir alt türüdür, izin ve zorunluluğu kapsar. Yükümlülük-olmayan kiplik ise olasılık ve gereklilikle ilgilenir. Durumun tamamen dışındaki koşullara atıfta bulunmaktadır (de Hann, 2006: 31).

Bilgi kipliği konuşurun belirsiz veya olası yargılarını belirtir. İç ve dış katılımcılı kiplik türleri bilgisel olmayan kiplik türleri için kullanılmaktadır (Auwera-Plungian, 1998: 80-81).

Auwera-Plungian'ın kiplik tasnifi aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir:

OLASILIK			
Bilgisel	Bilgisel Olmayan		
Belirsizlik	İç Katılımcılı	Dış Katılımcılı	
	Yetenek	Yükümlülüksel	Yükümlülüksel Olmayan
		İzin	Olasılık

Tablo 6: Auwera-Plungian'a göre Olasılık Kipliği

GEREKLİLİK			
Bilgisel	Bilgisel Olmayan		
Olasılık	İç Katılımcılı	Dış Katılımcılı	
	İhtiyaç	Yükümlülüksel	Yükümlülüksel Olmayan
		Zorunluluk	Gereklilik

Tablo 7: Auwera-Plungian'a göre Gereklilik Kipliği

Kipliği semantik-pragmatik odaklı inceleyen **A. Papafragou** *Modality: Issues In The Semantics-Pragmatics Interface* (2000) adlı çalışmasında farklı kiplik anlamlarını işaretlemek için aynı kiplik işaretleyicilerinin kullanılması üzerinde durmuştur. Bu işaretleyicilerin bir dizi farklı bağlamsal okumaya yol açan pragmatik düşüncelerle birlikte bütünsel bir semantik içeriğe sahip olduğunu düşünür (Papafragou, 2000: 7). Farklı pragmatik düşüncelerle çoklu okumaya sahip bu tarz yapıları bağıntı kuramı (relevance theory), zihin teorisi (theory of mind), simge ötesi hipotezi (metarepresentation hypothesis) gibi kuramlar ışığında açıklamıştır.

Kiplik çalışmalarına önemli katkılar sağlayan **J. Nuyts** kipliği diğer fiil kategorilerini de kapsayan bir anlam bilimsel ulam olarak kabul edip, devinim, yükümlülük ve bilgi olmak üzere 3 temel kiplik türünden bahsetmektedir. Geleneksel tanımlamasında kapasite/yetenek ile ilişkilendirilen devinim kipliğinin daha kapsamlı ele alınması gerektiğini, kipliğin bu türünün yalnızca kapasite ile ilgili değil, aynı zamanda ihtiyaçlarla da ilişkili olduğunu savunur (2006: 7-9). Yükümlülük kipliğinin geleneksel sınıflandırmalarda zorunluluk ve izin alanlarını kapsadığı anlayışı Nuyts (2006a: 9-10)'a göre dar çerçeveli bir görüştür. Yükümlülük kipliği en doğru ifadeyle ahlaki istenirlik derecelerinin değerlendirmesinin ve eyleme çevrilmesinin bir göstergesidir. Nuyts (2001, 2006a) ayrıca bilgi kipliği, öznellik ve kanıt kipliği ilişkilerini ele almış, kanıtsallığın bir kiplik türü olup olmadığına dair incelemelerde bulunmuştur.

Kipliğin anlam bilimsel teorisini sunan **P. Portner** kiplik alan yazındaki klasik sınıflandırmalardan daha farklı bir tasif sunmuştur (Kerimoğlu, 2018: 85). Biçime dayalı sınıflandırmasında kipliği *cümle kipliği*, *cümle altı kipliği* ve *söylem kipliği* olmak üzere üç türde değerlendirir. Cümle kipliği, tüm cümle düzeyindeki kiplik anlam ifadesidir ve geleneksel *çekirdek (core)* kiplik işaretleyicilerini içermektedir. Cümle altı kipliği tam bir cümleden daha küçük yapılarıdaki kiplik anlam ifadesidir. Söylem kipliği ise herhangi bir kipliğin geleneksel semantik çerçeve bağlamında sayılamayacağı söylemdeki anlamlara katkısıdır (2009: 1-3).

J. Nordström *Modality and Subordinators* (2010) adlı çalışmasında Bybee'nin bir kiplik türü olarak sunduğu yardımcı cümle kipliğini dünya dilleri çerçevesinde ele almıştır (Kerimoğlu, 2018: 87). Yardımcı cümle kipliğini *söz edimi kipliği*, *önerme kipliği* ve *edim kipliği* olmak üzere üçe bölmüştür. Sözedimi kipliği emir, yüreklendirme, yumuşatma, yasaklama, istek, soru ifadelerini; önerme kipliği bilgi kipliği, kanıtsal kiplik, bildirme-tasarlama, gerçeklik-gerçekdışılık, şart

ifadelerini; eylem kipliği ise yükümlülük kipliği ve devinim kipliği türlerini kapsamaktadır (2010: 47).

Kipliği Türk lehçelerinde karşılaştırmalı olarak kapsamlı bir şekilde incelemesinden dolayı **J. Rentzsch** oldukça önemli bir isimdir. Kiplik literatüründe yer alan tanım ve sınıflandırmalardan farklı bir bakış açısı benimseyen Rentzsch'in *Modality in The Turkic Languages (2015)* adlı çalışması hem tipolojik hem de artzamanlıdır. İşlevsel ve semantik bir yaklaşımla Türk lehçelerinde kipliğin biçimsel ve semantik yönlerini incelemiştir. Kipliğin zaman ve görünüşle olan ilişkisini ve bu üç kategorinin sahip olduğu ortak işaretleyicileri göz önünde bulundurarak Türk lehçelerinde kipliği MOD-1, MOD-2 ve MOD-3 olmak üzere 3 bölümde incelemiştir. İşlevsel olarak MOD-1 potansiyel olarak görünüş kapsamına giren kiplik öğelerini, MOD-2 görünüşle birlikte aynı katmanı paylaşan kipsel öğeleri, MOD-3 kendi kapsamı içine görünüşü alabilen kiplik öğelerini içermektedir. MOD-1 olasılık, gereklilik/zorunluluk ve dilek anlam alanlarını, MOD-2 emir, gönüllülük ve istek anlam alanlarını işaret etmektedir. MOD-3 ise bir önermenin doğruluk değerinin değerlendirmesi ile ilişkilidir (2015: 14-18). Bu kiplik türleri sırasıyla eylem kipliği, bakış açısı kipliği ve bilgi kipliği olarak adlandırılmıştır. Çalışmada bir işlevsel sınıfın farklı anlamsal sınıflarla da ilişki içinde olabileceğine değinilmiştir. MOD-1 eylem kipliği, bakış açısı kipliği ve bilgi kipliği olmak üzere Rentzsch'in tasarladığı tüm kiplik türlerine, MOD-2 bakış açısı kipliği ve bilgi kipliğine de hizmet ederken MOD-3 yalnızca bilgi kipliği ile temsil edilmektedir (2015: 21). Rentzsch kipliğin anlamsal sınıflarını aşağıdaki gibi özetlemiştir (2015: 275):

EYLEM KIPLIĞI		BAKIŞAÇISI KIPLIĞI		ÖNERME KIPLIĞI	
Olasılık Kipliği	[±iç] [±dış]	Duygu Kipliği	Emir Gönüllülük 1 Gönüllülük 2 İstek	Bilgi Kipliği	Önermesel Şart Kipliği
Gereklilik Kipliği	Güçlü Zayıf	Beklenti Kipliği			

Dilek Kipliği	Arzu Niyet	Şart Kipliği		
------------------	---------------	--------------	--	--

Tablo 8: J. Rentsch (2015)'in Kiplik Sınıflandırması

1.5. PALMER (2001) MODELİNE GÖRE KIPLİK TÜRLERİ

Klasik çalışmalardaki *bildirme* (indicative) ve *isteme* (subjunctive) gibi fiil kategorilerinin *kip* (mood) olarak adlandırılmasının daha doğru olduğunu iddia eden Palmer (2001), kip sistemini *gerçeklik* (realis) ve *gerçekdışılık* (irrealis) kavramları temelinde ele almıştır.²⁶ Pek çok dünya dilinde kiplik ayırımı *gerçeklik* ve *gerçekdışılık* arasında yapılmaktadır.²⁷ Mithun (1999)'a göre *gerçeklik* doğrudan algılama yoluyla bilinebilen, gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan durumları; *gerçekdışılık* ise yalnızca hayal gücü ve düşünce yoluyla bilinebilen gerçekleşmemiş ve gerçek olmayan durumları belirtmektedir (Akt. Palmer, 2001: 1).²⁸

Chung ve Timberlake'a göre önermenin olgusallığı (gerçekliği) gönderim dünyası ile ifade edilen dünya arasındaki gönderime bağlı olarak farklılaşmaktadır. Gerçekdışılık, gönderim dünyası olarak ifade edilen dünya ile uyuşmadığı zaman ortaya çıkar. İfade edilen dünya, gönderim dünyasına karşılık geldiğinde de sonuç gerçekliktir (Akt. Uzun-Erk Emeksiz, 2006). Bir olay gerçekleşmişse *zorunlu* olarak gerçekliği ifade eder. Gerçekleşmemiş olay ise *olasıdır* ve gerçekdışı olarak kabul edilir. Kipsel mantık içinde gerçeklik ve gerçekdışılık ayırımının yanında bu nedenle olasılık ve zorunluluk ayırımı da doğmuştur (Hirik: 2014, 16).

Geçmiş, şimdiki ve alışkanlık eylemleri gerçeklik ile bağlantılıdır (Mithun, 1995: 375).

- a. Dün akşam sinemaya gittiler.
- b. Bugün hasta hissediyorum.
- c. Konuyla ilgili incelemeler devam ediyor.

²⁶ Bildirme kipleri gerçek olayları, olgusallığı tanımlar. İsteme kipleri gerçek olmayan, varsayımsal olaylar için kullanılır (de Haan, 2006: 33).

²⁷ Bknz. Mithun (1995: 367)

²⁸ *Gerçeklik* ve *gerçekdışılık* kavramlarının genel geçerliliği yoktur. Mithun bir dilde gerçeklik olarak işaretlenen ifadelerin bir başka dilde gerçekdışılık ifadesi olarak kabul edilebildiğine değinmektedir. Örneğin *olumsuz yapılar* bir dilde gerçeklik iken, bir başka dilde gerçekdışılık ifadesidir (1995: 367). Aynı şekilde bir dil *emir* ifadelerini gerçeklik olarak kabul ederken, başka bir dil gerçekdışılık olarak kabul etmektedir (Palmer, 2001: 2).

- d. 2000 yılından beri derneğimiz faaliyetlerini sürdürmektedir.
- e. Güneş doğudan doğmaktadır.

Tüm cümleler, 1 (a,b,c,d), nesnel gerçekliğe uygundur. (1a) daha önceden tecrübe edilen bir olayı, (1b) ise mevcut bir durumu belirtmektedir. (1c) ve (1d) geçmişten günümüze süregelen bir gerçekliği bize bildirmektedir. (1e)'deki olay doğrudan algılanmaktadır. Konuşur güneşin doğudan doğduğunu bilmiyor olsa bile, söz konusu olay kanıtı dayalı bir gerçektir. Chafe (1995: 350) bazen konuşurun konuşma anında ilgili olayları doğrudan algılayamama ihtimali üzerinde durur. Bu durumda normal beklentilerle birleşen bellek, konuşmacının olayın gerçekte uyumlu olduğuna inanmasını sağlar. Dolayısıyla kanıtı dayalı çıkarımsal bir ifade de gerçeklik ifadesi sayılabilir.

Gerçek-dışı ifadeler evet-hayır soru cümlelerinde, olumsuz yapılarda, gelecek zaman, gereklilik ve olasılık ile işaretlenmiş yapılarda, emir, yasak ve koşul cümlelerinde görülmektedir (Chafe, 1995: 350). Varsayım ifadeleri de gerçektışı ifadelerdir.

- a. Akşam sinemaya gid-*ebiliriz*.
- b. *Farz edelim ki*, seni yemeğe davet et-*ti*.

(2a) ve (2b) gerçektışı ifadelerdir. (2a)'da olay henüz gerçekleşmemiştir. Akşam sinemaya gitme durumu olduğu kadar, gitmeme durumu da bulunmaktadır. Gidildiğinde gerçeklik, gidilmediğinde *gerçektışılık* oluşacaktır. Türkiye Türkçesi geçmiş zaman eki *-DI* ile işaretlenen yapıların salt gerçeklik oluşturacağını düşünmek yanlış olur. (2b)'de *farz edelim ki* kiplik işaretleyicisi ile aslında olayın hiç yaşanmadığını, yaşanma ihtimalinin de oldukça zayıf olduğu ifade edilir. Bu durum Palmer'in tanımı da uymaktadır. (2b) konuşurun hayal gücünün oluşturduğu bir cümledir.

Palmer (2001: 4)'a göre kipliğin dilbilgisel olarak incelenmesi için iki yol vardır. Bu yol, kiplik sistemi (modal system) ve kip (mood) açısından ayrılmaktadır. Gerçeklik ve gerçektışılık ifadeleriyle kip kategorisini (mood) ele alan Palmer için kipliğin de bu iki kavram temelinde değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Palmer kipliği *önerme kipliği* (propositional modality) ve *eylem kipliği* (event modality)²⁹ olmak

²⁹ Palmer (2001: 1) "event" terimini olayları, eylemleri ve durumları kapsayacak şekilde kullanmıştır.

üzere iki temel kategoriye ayırmıştır. Önerme kipliği önermenin olgusal³⁰ durumu veya doğruluk³¹ değerine ilişkin konuşurun tutumuyla ilgilenmektedir. Eylem kipliği ise gerçekleşmemiş ancak gerçekleşme olasılığı olan olayları ifade etmektedir (Palmer, 2001: 8). Kipliğin işaretlediği şey konuşurun tutumudur. Konuşurun bakış açısı, yaklaşımı veya yargıları, kısacası “tutum”u bilgi ve yükümlülükle ilgili olabilmektedir. Bilgisel tutumlar kanıt, doğruluk, inanç, olasılık ve kesinlik iken, yükümlülük ile ilgili tutumlar istenilebilirlik, tercih, niyet, yeterlilik, zorunluluk ve manipülasyondur (Givón, 1994: 266).

Palmer önerme kipliği ile eylem kipliği arasındaki karşıtlığı örneklerle açıklamaktadır (2001: 7):

(1) a. Kate may be at home now. (**olasılık**)

“Kate şuan evde olabilir.”

b. Kate must be a home now. (**çıkarım**)

“Kate şuan evde olmalı.”

c. Kate may come in now. (**izin veya olasılık**)

“Kate şimdi içeri girebilir.”

d. Kate must come in now. (**gereklilik/zorunluluk**)

“Kate şimdi içeri girmeli.”

Kiplik anlamlarını daha net görmek için Palmer olasılık-gereklilik kavramları çerçevesinde a,b,c,d ifadelerini daha fazla kiplik işaretleyiciler ile sunmuştur:

(2) a. It is possible (posibly the case) that Kate is at home now.

(**bilgisel olasılık**)

“Kate’in şuan evde olması mümkün.”

b. It is necessarily the case that Kate is at home now. (**bilgisel**

gereklilik)

“Kate’in şuan evde olması gerek.”

c. It is possible for Kate to come in now. (**yükümlülüksele olasılık**)

³⁰ *Olgusal*: Bir olay yada olgunun gerçekleşmiş olduğunu belirten birim yada yapıdır (DBS, 196).

³¹ Çoğu zaman *gerçeklik* ve *doğruluk* terimleri eş görülmüştür. Oysa bu iki terim arasında felsefi yönden farklılıklar bulunmaktadır. *Gerçeklik* varlığın salt varoluşunu ifade eder. Bilinçten, bilen insan zihninden bağımsız olarak var olan her şeydir ve neseldir (Cevizci, 1999: 378). *Doğruluk* ise öznenin gerçekliğe olan bilgisidir, bilinenin gerçekliğe olan uygunluğudur (Timuçin, 2004: 159). Dolayısıyla gerçeklik durumu tek olmalıdır. Doğruluk ise kişiden kişiye değişebilir.

“Kate’in şimdi içeri girmesi mümkün.”

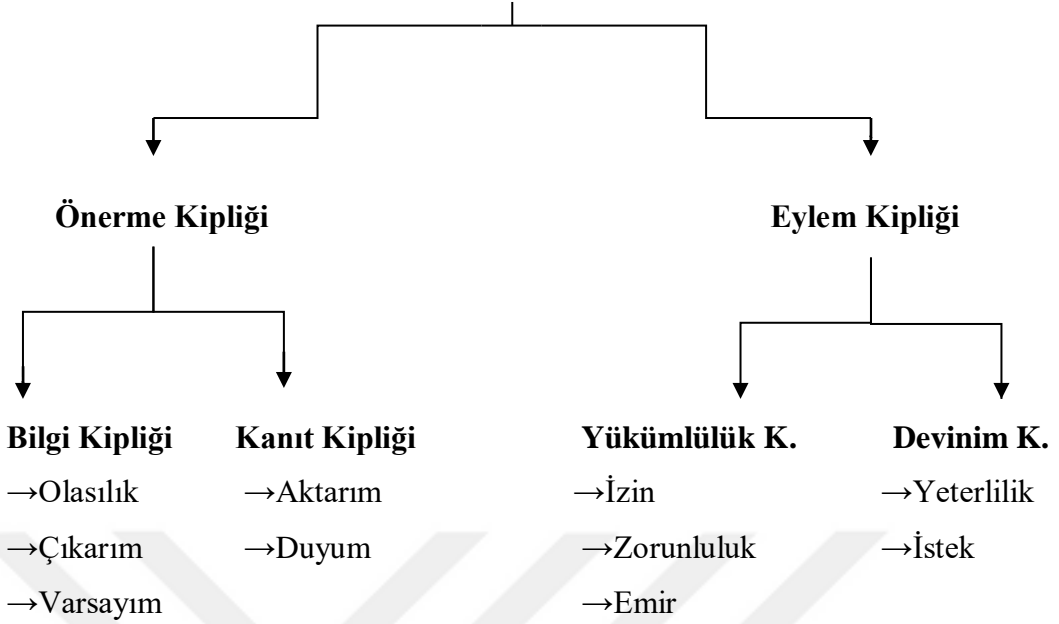
d. It is necessary for Kate to come in now. (**yükümlülüksel gereklilik**)

“Kate’in şimdi içeri girmesi gerekli.”

(1a), (1b), (2a) ve (2b) ifadelerinde *Kate’in evde olması* durumuyla ilgili konuşurun bilgisel yargıları ifade edilirken, (1c), (1d), (2c) ve (2d) ifadelerinde gelecekte gerçekleşebilecek olası bir olaya konuşurun yükümlülüksel tutumu belirtilmektedir. Palmer’a göre önerme kipliği ile eylem kipliği arasındaki temel ayırım bu karşıtlık ile yapılabilmektedir (2001: 7-8). Yukarıda bahsettiğimiz gibi önerme kipliğinin alt ulamları olan bilgi ve kanıt kipliği konuşurun önermenin gerçeklik veya doğruluk değerine olan tutumu ile ilgilenmektedir. Buna karşılık yükümlülük ve devinim kipliği, eylem kipliğinin alt ulamları olarak, gerçekleşmemiş olayları ve gerçekleşmemiş ancak sadece gerçekleşmesi muhtemel olayları işaretlemektedir (Palmer, 2001: 8).

Kiplik çalışmaları ve sınıflandırmaları bölümünde Palmer (2001)’in sınıflandırmasına kısaca değinmiştik ve onun belirlediği kiplik türlerini tablo şeklinde sunmuştuk. Görselliğin daha kolay anımsamaya ve anlamaya yardımcı olacağından hareketle Palmer (2001)’in kiplik sınıflandırmasını yeniden şekil üzerinde gösterdikten sonra kiplik türlerinin ne olduğu anlatılacaktır. Palmer (2001) modelindeki kiplik türlerini daha ayrıntılı ele almak, tezimizin konusu olan Kazak Türkçesinde kiplik türlerinin ve işaretleyicilerinin de daha net olarak tespit edilebilmesine fayda sağlayacaktır.

KİPLİK

1.5.1. Önerme Kipliği

Konuşurun önermenin olgusal durumuna yönelik tutumlarını kodlayan önerme kipliği Palmer (2001) tarafından bilgi kipliği ve kanıt kipliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bağımsız bir kategori olup olmadığına dair araştırmacılar tarafından tartışmalı bir kavram olarak kabul edilen kanıt kipliğini bilgi kipliği ile birlikte önerme kipliği kapsamında değerlendiren Palmer, her iki kiplik türünün de önerme ile ilgili olduğu düşünerek, onları tek bir başlık altında toplamıştır. Bilgi kipliğinde konuşur tecrübelerinden, fikirlerinden, hislerinden faydalanarak önermenin gerçeklik durumu ile ilgili yargıları beyan eder. Kanıt kipliğinde ise konuşur yargılarını dile getirirken faydalandığı bilginin ne tür bir kaynağa dayandığını işaret eder. Bu iki tür arasındaki ortaklık ise konuşurun önerme hakkındaki bilgisidir (Palmer, 2001: 8).

1.5.1.1. Bilgi Kipliği

Palmer (2001), Bybee *vd.* (1994), Auwera-Plungian (1998) gibi pek çok araştırmacının kiplik tasnifinde ele aldığı bilgi kipliği (epistemic modality)³² belki de

³² “epistemic” terimi Yunanca kökenli olup, “bilgi” anlamına gelmektedir (Lyons, 1977: 793).

kiplik sınıflandırmalarında tartışmasız kabul edilen tek kiplik türüdür ve çoğunlukla bilgi-yükümlülük karşıtlığı oluşturularak sınıflandırmaların birçoğunda yer almıştır. Palmer (1990) bilgi kipliğinin sadece ana fiil tarafından belirtilen eylemi değil, tüm önermeyi değiştirmesi bakımından ‘önerme kipliği’ olarak görülebileceğini ifade etmiştir. *Mood and Modality (2001)* adlı çalışmasında da önermenin gerçeklik durumu veya doğruluk derecesi karşısında konuşurun tutumuyla ilgili olmasından dolayı bilgi kipliğini ‘önerme kipliği’ kapsamı altında gruplandırmıştır. Auwera-Plungian’ın iç katılımcılı ve dış katılımcılı kipliği olarak nitelediği kiplik türleri bilgisel olmayan kipliği oluşturmaktadır ve her iki kiplik türü de önermenin belirttiği durumlarla ilgili yönlerle ilgilenirken, bilgi kipliği tüm önermeyi ilgilendirmektedir (1998: 81-82).

Bilgi kipliği bir önermenin gerçeklik değerinin konuşur tarafından değerlendirilmesini kodlamaktadır. Konuşur önermenin doğru veya yanlış, ya da onun doğru olduğu/olması kesin/muhtemel/zayıf ihtimal vs. olmasıyla ilgili yargı ve tutumlarını sunmaktadır (Rentzsch, 2013: 154). Bu yargılar mutlak kesinlikten belirsizliğe doğru değişim göstermektedir. Dolayısıyla kesinlik, belirsizlik, kuvvetli olasılık, zayıf olasılık, tahmin, çıkarım, varsayım, gereklilik, şüphe gibi konuşurun duygu, inanç ve düşüncelerini yansıtan anlam alanlarını kapsamaktadır (Lyons 1977, Kratzer 1981, Coates 1983, Sweetser 1990, Frawley 1992; Bybee & Fleischman 1995, Palmer 2001).

Mantık kökenli araştırmacılar bilgi kipliğinin *mümkün* ve *gerekli* olan şeylerle ilgilendiğini savunur (von Stechow, 2006: 2). Önemli olan önermenin doğru ya da yanlış olması değildir, önemli olan konuşurun önermeyi önceden tecrübe ettiği bilgisine, bilgisinin yetersizliğine, çıkarımına, inancına göre yorumlaması, bir yargıda bulunmasıdır. Bu yargılar kesinlikten belirsizliğe doğru uzanabilmektedir.

→Bilgi: *Otobüs her sabah saat 8’de durağa gelmektedir.*

- (1) Otobüs şimdi gelebilir.
- (2) Otobüs durağa yaklaşmış olmalı.
- (3) Otobüs belki gelmiştir.
- (4) Otobüs şimdi gelmeli.
- (5) Şimdi otobüs gelecek.
- (6) Otobüs geldi.

(1) numaralı önermede konuşur önermenin olasılığı hakkında yorumunu belirtir. Önermenin gerçekleşeceğinden emin değildir. Her sabah düzenli olarak otobüsün saat 8’de geldiğine daha önce tanık olmuştur. Gündelik yaşantısında edindiği bu bilgiye dayanarak bir çıkarımda bulunmaktadır. (2) numaralı önermede konuşur daha önce edinmiş olduğu bilgiye/tecrübeye dayanarak bir olasılıktan bahsetmiştir. Otobüsün yaklaşmış olabileceği söz konusudur. (3) numaralı önermede bir belirsizlik söz konusudur, bu belirsizlik *belki* işaretleyicisi ile sağlanmıştır. (4) numaralı önermede konuşur önceki bilgisine dayanarak otobüsün o saatte gelmesi gerektiğini vurgular. (5) numaralı önermede konuşur her sabah otobüsün aynı saatte durağa gelmesinden dolayı kendinden emin bir şekilde bir yargısını bildirir. (6) numaralı önermede ise otobüs gelmiştir, bu kesin bir bilgidir. Dolayısıyla artık konuşur önermenin gerçekliği hakkında kesin bir yargıya sahiptir olmuştur. Örneklerden de görüleceği üzere konuşurun, önermenin gerçekliğine ilişkin olası, gerekli, kesin ve belirsiz yargıları vardır. Bu yargı ve tutumlar bilgi kipliğinin alt kategorilerini oluşturmaktadır.³³

Givón bilgi kipliğinin temelinde yatan kavramların *gerçeklik-gerçekdışılık* olduğunu savunur. Ona göre gerçeklik ifadelerinde önermenin doğru olduğu kuvvetle iddia edilir. Konuşur inandıklarını savunmak için kanıtlar sunar. Gerçekdışılıkta önermenin olası veya belirsiz ya da gerekli, arzu elden veya istenmeyen olarak doğru zayıf bir şekilde ifade edilir (1994: 268). Gerçeklik-gerçekdışılık kavramları gerçek dünya ve olası dünyalar ayırımını ortaya çıkarır. Decklerck’e göre bilgi kipliği kipsel dünya ile gerçek dünya arasında bir uyumluluk derecesi söz konusu olduğunda ortaya çıkar (2011: 33). Kipsel dünya *olası dünyalar* olarak nitelendirebileceğimiz konuşurun gerçek dünyaya alternatif olarak oluşturduğu yorumlamalar dünyasını temsil etmektedir. Örneğin *Ali bu saate kadar çoktan gelmiş olmalı* önermesinde konuşur bir tahminde bulunarak Ali’nin gelmiş olması durumuyla ilgili bir olası dünya tasarlamış olur. Konuşura göre bu önermede Ali’nin gelmiş olma durumunun gerçek dünyada *muhtemelen* gerçekleştiği ifade edilir. Daha net ifade etmek gerekirse konuşurun ürettiği bu tarz önermeler olası bir dünyada gerçekleşmiş olur.³⁴ “Ali akşam bize gelebilir” önermesinde *Ali gelebilir* ve *Ali gelmeyebilir* şeklinde iki

³³Bybee-Fleischman kipliğinin olasılık ve gereklilik/zorunluluk kavramlarıyla ilişkili olduğunu, bilgi ve yükümlülük alt kategorilerinin de bu kavramlarla şekillendiğine değinerek, Lyons’un, bilgi kipliğinin önerme gerçekliğinin olasılığı veya gerekliliği ile ilgilendiği için bilgi ve inançla ilişkili olduğu görüşüne değinir (1995:4).

³⁴ Hintikka’ya göre belli bir dünyada zorunluluk alternatif olası tüm dünyalarda gerçeği kodlarken, olasılık, en az bir alternatif olası dünyada gerçeği kodlar (Akt. Papafragou-Işık Öztürk, 2007: 281).

olası dünya vardır. Ali gelirse veya gelmezse bu durum olası dünyada gerçekleşmiş kabul edilir. Kısacası konuşurun durumun gerçekleştiği gerçek olmayan olası dünyası ile gerçek dünya örtüştüğünde bilgisel bir anlam ortaya çıkmaktadır. Bilgi kipliğinin açıkça gerçeğin ifadesiyle ilgili olduğunu düşünen Frawley, gerçeğin de konuşura göre göreceli olduğunu savunur ve bu kiplik türündeki ifadelerin konuşurun bilgilerinin gerçekliğine olan güvenine göre ayrıştığını kabul eder (1992: 407). Gerçeklikten gerçekdışılığa kadar (veya olgusalıktan-karşı olgusalığa kadar) uzanan bir ölçek vardır. Bu ölçek farklı derecelere sahip bir takım olgusal değerlere sahiptir. Bu değerlerin sayısı belirsiz olsa da Decklerck aşağıdaki gibi bir sıralama sunmuştur (2011: 36-37):

Olgusallık: Konuşurun olgusal dünyasındaki durumun gerçekleşmesi hakkında hiçbir şüphe yoktur. *John is ill*. “John hastadır.”, *John is not ill*. “John hasta değildir.” önermeleri bir durumun olgusal olarak gerçekleşmesini temsil eder.

Güçlü gereklilik (gerçeğin güçlü varsayımı): *John is not here*. “John burada değil.” → Hasta olmalı.

Zayıf gereklilik (gerçeğin zayıf varsayımı): *The money is not in the till, so...* “Para çekmede değil, bu yüzden...” → ...Zaten güvende olmalı.

Olabilirlik (probability): *John may well be ill*. “John hasta olabilir.”

Olasılık (possibility): *John may be ill*. “John hasta olabilir.” → Doğru olabilir.

İmkansızlık (improbability): *It should not be difficult to find his address*. “Adresini bulmak zor olmamalı.”

İmkansızlık (impossibility): *It cannot be true*. “Bu doğru olamaz.”, *You cannot be serious!* “Ciddi olamazsın!”

Henüz gerçekleşmemişlik: *John will come tomorrow*. “John yarın gelecek.”
→ Mektubu okudum, o okumadan önce.

Karşıolgusallık: *You shouldn't have gone through the woods*. “Ormana girmemeliydin.” → Kaybolmuş olabilirsin. Karşıolgusal bir dünya, olgusal dünyanın tam tersi olduğundan, karşıolgusal dünyada (olumlu ya da olumsuz) bir durumun gerçekleşmesi konusunda hiçbir şüphe yoktur.

Wärnsby (2006: 26)'e göre bilgi kipliği, kesinlikten olasılığa doğru bir söylemde ifade edilen önermenin gerçekliğine çeşitli seviyedeki konuşur bağlılığını gösterir. Bybee ve Fleischman bilgi kipliğinin anlam derecelerini içeren şöyle bir ölçek önermektedir: 1)Önermenin doğru olabileceği hakkında konuşur tarafında en düşük bağlılığı gösteren olasılık ifadeleri; 2)Konuşur tarafında daha fazla bir bağlılığı işaret eden olasılık ifadeleri; 3)Konuşurun önermenin doğru olduğunu ileri sürmek için nedenleri bulunduğunu kuvvetle ima eden, kesin olarak ifade edilen ifadeler (Akt. Wärnsby, 2006: 15-16).³⁵ Holmes (1982) belirlenmiş üç somut nokta (kesin, olası, mümkün) ile kesinlik veya ihtimalin soyut bir ölçeğini sunar. Hoye (1997) ise kesinlik, olasılık ve olabilirlik bilgisel alanlarını benimsemiştir. Rubin *vd.* (2004, 2005), bilgisel tabanlı sundukları ölçeklerinde Hoye ve Holmes modellerini genişletmiştir. Kesinliğin dereceleri *mutlak kesinlik* (belirgin açık tartışılmaz bir inanç veya güvence olarak tanımlanır), *yüksek kesinlik* (yüksek olasılık veya güvenilir bilgi), *orta kesinlik*(ortalama ihtimal veya mantıksal şans tahmini), *düşük kesinlik* (uzak olasılık), *belirsizlik* (tereddüt veya açıklık veya bilgi eksikliği belirtilmiş olarak tanımlanır) şeklinde tasarlanmıştır (Akt. Rubin, 2010: 535-536).

Bilgi kipliğini yukarıdaki gösterildiği gibi kesinlik derecelerine göre gruplayanlar dışında bir de Palmer gibi konuşurun tutumunun kaynağına göre alt kategoriye ayıranlar da olmuştur.³⁶ Palmer'a göre bilgi kipliği *olasılık* (speculative), *çıkarım* (deductive), *varsayım* (assumption) kiplik anlam alanlarını kapsamaktadır (2001: 24).

³⁵ Bybee ve Fleischman'ın bu görüşüne benzer bir tablo da “*kesinlik (certainty)*” alanı için Givón tarafından yapılmıştır. Bu kiplik alanını, düşük kesinlik, orta kesinlik, yüksek kesinlik olmak üzere üçe ayırmıştır. Ona göre *düşük kesinlik* kipliğinde sözce varsayımlara şüphelidir ve bu durum tartışılması söz konusu değildir. *Orta kesinlik* kipliğinde sözce tartışmaya açıktır ve bu yüzden destekleyici kanıt gerektirmektedir. *Yüksek kesinlik* kipliğinde sözce varsayımlar ve tartışmanın ötesindedir (Akt. Wärnsby, 2006: 16).

³⁶ Bybee *vd.* (1994: 179)'e göre yaygın olarak ifade edilen bilgi kipliği türleri *olabilirlik* (probability), *olasılık* (possibility) ve *çıkarımsal kesinlik* (inferred certainty)'tir.

- a. *Ali eve gitmiş olabilir.*
- b. *Ali eve gitmiş olmalı.*
- c. *Ali eve gitmiş olacak.*

Palmer bilgi kipliğini, konuşurun önermenin gerçeklik/doğruluk değeri karşısındaki belirsizlik ifadelerini, gözlemlenebilir kanıtlardan yola çıkarak yaptığı çıkarım ifadelerini ve genel bilinenden yola çıkarak yaptığı çıkarım ifadelerini işaretleyen bir kiplik türü olarak tanımlamıştır (2001: 24). Bu ifadeleri sırasıyla *olasılık* (speculative), *çıkartım* (deductive), *varsayım* (assumptive)³⁷ olmak üzere sınıflandırmıştır. (a)'da konuşur Ali'nin eve gidip gitmediği konusunda emin değildir. Konuşur bilgi eksikliğinden dolayı düşüncesini (a)'daki gibi ifade etmiştir. (b)'de konuşur belirli kanıtlara dayanarak çıkarımda bulunmuştur. (c) ise bir varsayım ifadesidir. Konuşur Ali hakkında genel bildiklerinden yola çıkarak, doğru olduğunu düşündüğü yargıyı dile getirmiştir.

1.5.1.1.1. Olasılık Kipliği

Felsefe biliminde olasılığın ne ifade ettiğini açıklayan çeşitli teoriler öne sürülmüştür. Bunlardan ilki *klasik olasılık teorisidir*. Bu teoriye göre, bir olayın ortaya çıkma şansı, gerçekleşme alternatifinin olanaklı tüm diğer alternatiflere oranından meydana gelmektedir. Bir diğer teori *mantıksal bağıntı teorisidir*. Bu teori olasılığı, veri ve kanıtlarla sonuç arasındaki mantıksal bir bağıntı haline getirir. *Teorik olasılık* öznel bir bakış açısıyla yaklaşır, olasılığı inanç dereceleri aracılığı ile analiz eder. Nesnel bakış açısıyla yaklaşan *empirik olasılık* da bir olayın gerçekleşme şansını belirlerken matematiksel yöntemleri uygular. Son olarak *frekans teorisidir* olasılığı, bir şeyin ortaya çıkabileceği durumlara oranıyla tanımlar (Cevizci, 1999: 640). Dilbilimi çalışmalarında da olasılık felsefe biliminde olduğu gibi farklı açılardan ele alınmıştır. von Wright'a göre olasılık semantik açıdan belirsizdir; “doğrulanmış”, “kararsız” veya “yanlış olduğu bilinmeyen” ifadeleri kapsamaktadır. Olasılığın belirsiz kullanımını, bazen bir bilgiyi ifade etmek için bilgi birikimini bazen de gerçeklik biçimini göstermek içindir (1951: 32). Olasılığı gerçeklik kavramı

³⁷ Kerimoğlu, bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği durumun gerçekliğinden emin olmadığını ancak bu durumu temel alarak *geleceğe yönelik* bir tasarım inşa etmeyi amaçladığını belirtmektedir (2011: 96).

çerçevesinde ele alan Leech *olgusal olasılık* ve *teorik olasılık*³⁸ ayırımına gitmiştir (2013: 121). Hermerén (1978) de tıpkı Leech gibi *olasılığı gerçek* ve *teorik* olmak üzere ayırmaktadır. Ona göre *gerçek olasılık* bir olayın meydana gelme olasılığı hakkında konuşurken kararını içermektedir. *Teorik olasılık* ise bir olayın meydana gelme ihtimalinin ya da bir olayın varlığının çoğunlukla önceki oluşumuna dayandığını gösterir. Yani teorik olasılıkta olay daha önce en az bir kez meydana gelmiştir. Coates, bilgisel olasılığı, yukarıda bahsedilen gerçek olasılıkların örnekleriyle sınırlar ve Hermerén'in tanımladığı teorik olasılığı kök olasılığı olarak düşünür (Akt. Wårnsby, 2006: 16-17).

Bybee vd. (1994) olasılığı daha geniş bir kaplama sahip olan bilgisel kipliğin bir alt ulamı olarak düşünmüştür. Bybee vd. bilgisel kipliği *olabilirlik* (probability), *olasılık* (possibility) ve *çıkarımsal kesinlik* (inferred certainty) şeklinde alt kategorilere ayırmıştır.³⁹ Olasılık, belirtilen önermenin muhtemelen doğru olabileceği ifadelerdir. Olabilirlik ise belirten önermenin, olasılığı belirten önermeye kıyasla daha doğru olma ihtimalini göstermektedir. Konuşurken, önermenin doğru olduğunu varsaymak için iyi bir nedeninin bulunduğunu güçlü bir şekilde ima eden *çıkarımsal kesinlik* kavramında ise daha olabilirlik anlamı vardır (1994:180).

Olasılık, Palmer (2001)'e göre belirsiz ifadeleri işaretlemektedir.⁴⁰ Belirsizlik ifadeleri konuşurken önermenin gerçekliğine dair bilgisine olan güven duygusu çerçevesinde derecelenmiştir. Kimi kiplik araştırmacıları kesinlikten kesin dışılığa

³⁸ Olgusal olasılık İngilizcede "may" ile, teorik olasılık "can" ile ifade edilir:

1. a) <i>The road may be blocked</i>	"Yol kapanabilir"
b) <i>It is possible that road is blocked</i>	"Yolun kapanma ihtimali var"
c) <i>Perhaps the road is blocked</i>	"Belki yol kapanmıştır."
d) <i>The road might be blocked</i>	"Yol kapanmış olabilir"
2. a) <i>The road can be blocked</i>	"Yol kapanabilir"
b) <i>It is possible for the road to be blocked</i>	"Yolun kapatılması mümkün"
c) <i>It is possible to block the road</i>	"Yolu kapatman mümkün."

1 (a,b,c,d) aynı anlamın farklı kiplik işaretleyicileri ile kodlanmış şeklidir ve Leech tarafından olgusal kiplik türü kapsamında değerlendirilmektedir. 2. örnekteki (a), (b), (c) ifadeleri de aynı anlamı yansıtmaktadır ve bu ifadeler de teorik olasılık olarak ele alınmaktadır. 1. gruptaki ifadeler olayın gerçekleşebileceğini öngörmekteyken, 2. gruptaki ifadeler olayın gerçekleşebileceğini farz etmektedir (Leech, 2013: 121).

³⁹ *Probability* ve *possibility* terimlerinin Türkiye Türkçesinde "olasılık, olanak, olabilirlik, imkan, ihtimal" şeklinde karşılık bulması literatürde karmaşıklığa sebep olmuştur. Sözlüklerde terimlerin Türkçe karşılıkları istikrarlı bir şekilde görülmemesi üzerine bir araştırma yapan Kamacı, ihtimal derecesi kuvvetli olan önermeler için *olabilirlik* (probability), ihtimal derecesi düşük olan önermeler için de *olasılık* (possibility) karşılığını önermektedir (2017: 190-199).

⁴⁰ Konuşurken, önermenin olgusalına yönelik tahminde bulunduğu, ihtimal olarak gördüğü, olası kabul ettiği tüm tutumları belirsiz niteliktedir. Bu anlam alanları Palmer (2001) tarafından olasılık kipliği ifadeleri olarak değerlendirilmektedir.

kadar bir skala oluşturmuşlardır. Çünkü gerçekleşmemiş olayları da kapsayan olasılık kipliğinde konuşurun yorumlarını bilgi ve güven olarak aynı dereceyle bildirmediği görülmektedir (Kerimoğlu, 2011: 94). Her önermenin gerçekleşme ihtimalinin aynı olmadığını ve önermede bulunan işaretleyicilerin anlamı etkilediğini belirten Seçkin (2016: 224-226) olasılığın kesinlik dereceleri yönünden 3 başlıkta incelendiğini belirtir: *Muhtemellik, mümkünlik, kesinlik*.

Muhtemellik gerçekleşme olasılığı ile gerçekleşmeme olasılığı eşit olan ifadeleri kapsamaktadır. Konuşurun önermeye ait bilgileri kesin değildir ve sunulan bilgiye duyulan güven derecesi düşük olduğundan konuşur, herhangi bir dayanaktan yola çıkarak çıkarım yapmaz. Sadece ihtimal dahilinde olan durumları dile getirir. *Mümkünlük* konuşurun tahminde bulunduğu ifadelerdir. Bilgisi kesin olmayan konuşur olasılık kipliğinden yararlanmak üzere yorumlarını yaparken iki olası dünya oluşturur. Olası durumların gerçekleşme/gerçekleşmeme durumları belirsiz veya birinin gerçekleşmesi daha kuvvetli olabilir. Bu durumda konuşur fiziki şartlar ve daha önce yaşadığı olaylar gibi olasılığı kuvvetlendirebilecek bilgilerden yararlanarak tahminde bulunur. *Kesinlik* başlığı altında da önermede yer alan olasılıklardan birinin, gerçekleşme ihtimalinin çok yüksek, hatta kesin olduğu ifadeler değerlendirilir.

Seçkin'in belirlediği muhtemellik ve mümkünlik dereceleri Palmer (2001)'in bilgi kipliğinin alt kategorilerini anımsatmaktadır. Muhtemellik Palmer (2001)'in olasılığına yakinken, mümkünlik de çıkarım kipliğine yakındır. Aslında çıkarım, tahmin, ihtimal olasılık kipliğinin pragmatik çağrışımlarıdır. Kimi çalışmalarda ayrı olarak ele alınan bu anlam alanları, kimi çalışmalarda da belli grupların alt ulamı olarak yerini alır. Olasılığın geleneksel bir kategori olan "bilgi kipliği"ne karşılık geldiğini savunan Temürcü'ye göre bu kiplik türü belirsiz veya kesin olarak belirtilmiş ihtimal derecesini ifade etmektedir (2011: 118).

1.5.1.1.2. Çıkarım Kipliği

Çıkarım, doğruluğu doğrudan doğruya bilinmeyen bir önermenin doğru olarak kabul edilmiş diğer önermelerle bağlantısına dayanarak yapılan sonuç çıkarma işlemidir (Akarsu, 1975: 40). Konuşurun önermenin gerçekliği hakkındaki çıkarımsal yargılarını işaretleyen çıkarım kipliği, yargıları ve kanıtları ihtiva etmesinden dolayı hem bilgi kipliği hem de kanıt kipliğinin bir türü olarak kabul edilebilir. Willett

(1988: 57) tasnifinde çıkarım kipliği kanıt kipliğinin bir alt ulamı olarak tanımlanmıştır.⁴¹ Ona göre çıkarım kipliği *sonuca dayalı çıkarımlar* ve *akıl yürütmeye dayalı çıkarımlar* olmak üzere ayrılmaktadır.⁴² Palmer (2001: 8), Willet'in sınıflandırması üzerinde düzenleme yapar ve alt başlıklara ayırmaksızın çıkarım kipliğini bilgi kipliği kapsamında değerlendirir. Ancak çıkarım kipliğinin kanıt kipliğine olan yakınlığının da altını çizer. Ona göre çıkarımın her iki kiplik türüne de dahil edilmesinin nedeni açıktır: Çıkarım kanıtlara dayalı olarak yapılan yargılardır.

Palmer, bilgi kipliğinin bir alt türü olarak kabul ettiği çıkarım kipliği için şu örneği vermiştir (2001: 24-25):

→ Bilgi: Ofisin ışıkları açık.

John must be in his office. "John ofisinde olmalı"

Ofisin ışıklarının açık olması, John'un hala ofisinde olduğunun delilidir. Işıklar kapalı olsaydı, ofisten ayrılmış olması muhtemeldi. Işıkların açık olmasına dayanarak üretilen *John must be in his office. "John ofisinde olmalı"* önermesi konuşurun kararlı bir yargısını oluşturmaktadır. Coates (1983)'e göre *must* işaretleyicisi konuşurun bilinen gerçeklerden elde edilen çıkarımsal yargılara dayalı olarak kendisinin söylediği gerçeğe olan güvenini aktarır (Akt. Palmer, 2001: 9).⁴³

Caner Kerimoğlu *çıkarm* ile *olasılığın* iç içe olduğunu ancak aralarında bir fark olduğunu belirtir. Ona göre çıkarım ifadesinde konuşur yargısının dayanağını belirtir ya da dinleyici konuşurun o sonuca nasıl ulaştığını belli verilerden yola çıkarak bulur (Kerimoğlu, 2011: 95). Olasılık ifadesinde ise konuşur hiçbir delil sunmadan yalnızca öznel düşüncesini dile getirir. Çıkarım doğrudan bir kanıttan çıkarılan kesin bir sonucu ifade etmektedir (Temürcü, 2011: 117).⁴⁴ Yine Temürcü'ye göre tahmin anlam alanı (olasılık kipliği) ile çıkarım kipliğinin

⁴¹ Konuşurun muhakeme yaparak sonuç çıkarma işlemi mantık biliminde *akıl yürütme* olarak tanımlanmaktadır (Öner, 1986: 104). Çıkarım üç temel akıl yürütme çeşidinden biridir (diğerleri endüksiyon ve analogi). Akıl yürütme işlemleri kanıtlarla ilgilidir. Bu yüzden çıkarım kipliği Willet tarafından kanıtsallık kipliği altında değerlendirilmiş olmalıdır.

⁴² Sonuca dayalı çıkarımlar, konuşurun gözlemlenebilir kanıtlardan veya bir olayın gözlemlenebilir sonucundan elde ettiği çıkarımlardır. Akıl yürütmeye dayalı çıkarımlar ise, konuşurun sezgileri, mantığı, önceki deneyimleri ve bazı zihinsel süreçler sonucunda ürettiği çıkarımlardır (Willet, 1988: 96).

⁴³ Çıkarım ile güvenilirlik arasında fark vardır. Çıkarım ifadelerinde konuşur mevcut bilgidan çıkarım yapar. Güvenirlik, konuşurun söylediklerinde sahip olduğu güvenilirlik derecesini gösterir (Palmer, 2001: 35).

⁴⁴ Temürcü (2011)'de çıkarım kipliğini kanıt kipliği altında değerlendirmektedir.

aralarında kesinliğin derecesi bakımından farklılık vardır. Çıkarım kesin bir sonucu, tahmin ise kesin olmayan sonucu içermektedir (2007: 70)

1.5.1.1.3. Varsayım Kipliği

Varsayım kipliği, konuşurun genel bilinenden yola çıkarak ürettiği güvenilirlik derecesi düşük önermeleri ifade etmektedir. Bu kipliği taşıyan ifadeler gerçekdışı, olası ifadelerdir. Varsaymak eylemi “öncül bilgiler ışığında tasarlamak”tır (Timuçin, 2004: 495). Dolayısıyla varsayım bir fikirdir, konuşurun tecrübelerine dayanarak ürettiği fikirlerdir. Kerimoğlu, bu kiplik türünde konuşurun ifade ettiği durumun gerçekliğinden emin olmadığını ancak bu durumu temel alarak *geleceğe yönelik* bir tasarım inşa etmeyi amaçladığını belirtmektedir (2011: 96). Varsayım ifadelerinin güvenilirlik derecesinin düşük olmasına karşın Givón tanımında dinleyicinin bu önermeleri bir olası yargı olarak değil de kesin bir yargı olarak algıladığının altını çizer. Ona göre varsayım kipliği, önermenin önceden yapılmış bir anlaşmayla, belli bir zümrenin kültürel uzlaşımıyla, söylemde bulunan herkese açıkça sunulmasıyla veya konuşur tarafından ifade edilerek ve dinleyici (muhatap) tarafından tartışmasız doğru olarak varsayıldığı (1994: 268) ifadeleri kodlamaktadır.

Palmer konuşurun önermenin doğruluğu hakkındaki yargılarını *olasılık*, *çıkarm* ve *varsayım* olmak üzere sınıflandırmıştır. Verdiği bilgiler ışığında dünya dillerinde olasılık-çıkarm ve çıkarm-varsayım karşıtlığı bulunduğu görülmektedir. Örneğin aktarm ve duyum işaretleyicilerini kapsayan kanıt sistemine sahip dillerde çıkarm-varsayım karşıtlığı mevcuttur. Palmer çıkarm-varsayım arasındaki farkı çıkarmın kaynağını göstererek ortaya koymuştur. Çıkarm konuşurun gözlemlerinden elde ettiği çıkarımsal yargılarını oluştururken, varsayım da konuşurun deneyim veya genel bilgilerden elde ettiği çıkarımsal yargılarını belirtmektedir (2001: 25). Bu kiplik türleri İngilizcede sırasıyla *must* ve *will* işaretleyicileri ile kodlanmaktadır. Coates (1983: 41) bilgi kipliğini işaretleyen *must*'in konuşurun bildiği gerçeklerden yola çıkarak mantıksal bir süreç sonunda elde ettiği çıkarıma dayalı olarak kendi söylediklerinin doğruluğuna olan güvenini aktardığını ifade etmektedir. Coates (1983: 177) *will*'in de tıpkı *must* gibi konuşurun önermedeki doğruluk hakkındaki güvenini aktardığını belirtir ve *will* ile işaretli çıkarımsal yargıların mantıksal bir sürece bağlı olmadığını, bunun yerine sağduyu ve

tekrarlanan deneyimlere dayandığını ekler. Her iki kiplik türü için anahtar kelime “güvenirlik”tir, diğer bir deyişle konuşurun kararlılık derecesidir: *burada olabilir, burada olmalı, kesinlikle burada* (Palmer, 2001: 34).

Temürcü (2007: 71; 2011: 118)’ye göre varsayımsallık, belirsizliği içerdiği ve kanıtsal olmadığı için olasılığa benzemektedir. Fakat olasılığın aksine, varsayımsallık herhangi bir olasılık derecesine olumlu bir şekilde işaret etmemekte olup, sadece gerçeğin bilinmeyen olduğu bir önermeyi tanımlamaktadır. Kerimoğlu’na göre varsayım, olasılık ifadelerinin gerçek kabul edilmesine dayanmaktadır (2018: 41).

Varsayım ifadeleri gerçek olmayan veya hayal edilmiş fakat gerçek olabilecek yargılardır (Bybee *vd.*, 1994: 322). İstek ve koşul ifadeleriyle de ilişkilendirilen varsayımsallık bu sebeplerden ötürü gerçekdışı olarak kabul edilmektedir. Ziegeler (2000: 5)’e göre varsayım kipliği olasılık, belirsizlik ve olanaksızlık gibi dilsel anlamlarla ilişkili farklı olgusal (gerçeklik) derecelerine sahip, bağlama göre değişebilen bir tahmin nosyonu ile ilgilidir.

Johanson varsayım ifadelerini isteme kipinin bir türü olarak değerlendirmektedir. Kuramsal olarak nitelendirdiği varsayım ifadelerinin istek anlamı taşıdığını savunur. Bunun için de *-sA* biçim birimini delil gösterir: *baksam, körseñiz, kelsañ*. Türk dilinin en eski dönemlerinde isteği işaretleyen *-sA*’nın sonraki dönemlerde koşul göstereni olduğunu da eklemektedir (2009: 491).

Konuşurun belli olaylar ışığında (öncül önermelerdeki bilgiler temelinde) yaptığı varsayımsal yargıları dışında, varsayım kipliği koşul cümlelerinde de kendini göstermektedir. İki bileşenden oluşan koşul cümlelerinin ikinci kısmında varsayım işaretli ifadeler görmek mümkündür. Comrie (1986: 88) açık-kapalı koşulluk, gerçek-gerçekdışılık veya varsayımsallık-karşı olgusal (counterfactual) gibi karşıtlıkların, söz konusu önermelerin doğruluk değerlerinin farklı varsayımsallık derecelerine denk olduğunu iddia etmektedir. Ona göre varsayımsallık, koşul cümlelerindeki durumların gerçekleşme olasılığının derecelerini gösterir. “Daha yüksek varsayım ifadeleri” düşük olasılık, “daha düşük varsayım ifadeleri” ise yüksek olasılık değeri taşımaktadır. Böylece olgusal bir cümle en düşük varsayım derecesini, karşı olgusal bir cümle de en yüksek varsayım derecesini temsil etmektedir. Aygen-Tosun (1997) da Comrie’nin koşul cümlelerinin tipolojik bir değerlendirmesi için öne sürdüğü parametreler temelinde Türkçedeki koşul

cümlelerini ele almıştır ve varsayım ifadelerini koşul cümlelerinin öncüllerinde yer alan önermenin gerçekleşme olasılığının derecesi olarak nitelendirmiştir.

1.5.1.2. Kanıt Kipliği

Kanıt kipliği (evidentiality)⁴⁵, konuşurun önermede aktarılan bilginin kaynağına yaptığı atıfı işaretleyen dilbilgisel ulamdır (Aikhenvald, 2003: 1). Kanıt kipliğinde konuşurlar ifadeleri için bir kaynak ya da kanıt gösteriminde bulunurlar. Kanıtlar, örneğin görsel ya da işitsel kaynaklara dayalı olarak, söylenti veya akıl yürütme ile doğrudan ya da doğrudan olmayan, birinci el ya da ikinci el olarak işaretlenmiştir (Auwera-Plungian, 1998: 85). Kanıt kipliği konuşurun önermenin doğruluğunu ne derece üstlendiğini ifade etmektedir (Corcu Gül, 2010: 7). Kanıtsallığın kapsamının farklı şekillerde tanımlamasından dolayı, onun bir alt kiplik türü olduğunu savunanlar (Palmer 2001; Crystal 2008) olduğu gibi, onu ayrı bir kategori olarak görenler de bulunmaktadır (Plungian 2001; Aikhenvald 2003).⁴⁶ Pamer (2001)'a göre bilgi kipliği önermenin doğruluk değerine dair konuşurun yorumunu ifade ederken, kanıt kipliği de konuşurun aktardığı bilgiyi hangi yoldan elde ettiğine işaret etmektedir.

Bilginin kaynağı temelde konuşurun aktardığı olaya tanık olup olmamasına dayanmaktadır. Konuşurun tanık olarak elde ettiği bilgiler dolaysız erişim yoluyla, tanık olmadan edindiği bilgiler ise dolaylı erişim yoluyla elde edilen bilgilerdir. Belli bir zamanda gerçekleşmiş bir olay konuşur tarafından görülmüş, duyulmuş veya deneyim ve izlenimlerden çıkarsamalar şeklinde edinilmiş olabilir. Farklı yollarla edinilen bilgilerin konuşur tarafından dinleyiciye farklı şekillerde aktarılması kanıtsallığın alt türlerini meydana getirmiştir.

a. Ali geldi.

→Ali'nin geldiğini gördüm.

b. Bebek uyandı.

⁴⁵ İngilizcede *evidentiality* terimi, Türkçe alan yazında *delile dayalılık* (Kılıç 2004; Demirci vd. 2010), *kanıtsallık* (Bacanlı, 2006); *tanıtsallık* (Özmen Veld 2006; Corcu Gül 2010; Sargın 2014; Erguvanlı Taylan, 2018), *evidensiyellik* (Demir, 2012) olarak karşılık bulmaktadır.

⁴⁶ Kılıç (2005: 70)'a göre kiplik sadece konuşurun önermedeki gerçekliğe olan tutumu olarak ele alınırsa kanıtsallık ayrı bir kategori olarak değerlendirilebilir. Ancak ölçüt olarak "bilgi" ele alınırsa kanıtsallık ve bilgi kipliği bağdaşmaktadır. Bilgi kipliğinde bilginin değeri, kanıtsallıkta da bilginin kaynağı esastır.

→Ağladığını duydum/duyuyorum.

c. Hastalandığını duydum.

d. Dün eve çok geç dönmüş.

Konuşur (a)' da Ali'nin gelmesini görerek, (b)'de de bebeğin uyandığını duyarak olaya doğrudan tanık olmuştur. (c)'deki duyma eylemi (b)'den farklıdır. Çünkü konuşur olaya doğrudan tanıklık etmemiştir, fakat olaya tanıklık eden başka birinden bilgiyi edinmiştir. (d)'de ise yine konuşurun tanık olmadığı bir olayı başkasından öğrendiği ifade edilmiştir.

Kanıt kipliği üzerine yapılan çalışmaların en önemlilerinden birini oluşturan Willet (1988: 57) bilgi türlerini *dolaylı* ve *doğrudan* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre dolaylı kanıtlar *aktarım* ve *çıkarımsal*, doğrudan kanıtlar ise *kanıtsal*dır. Aktarım kanıtlar ikinci ve üçüncü elden (söylentiden elde edilen) veya sözel kaynaklardan (folklor) alınmış bilgilerdir. Çıkarımsal kanıtlar da gözlemlenebilir kanıtlardan elde edilen *çıkarımsal sonuçları* ve zihinsel düşüncenin ürünü olan *akıl yürütme*yle ulaşılabilecek bilgileri işaretlemektedir. Kanıtsal kiplikler *görsel*, *işitsel* veya *diğer duyu*larımızla algıladığımız bilgileri göstermektedir.

Dolaylı		Doğrudan
Aktarım	Çıkarımsal	Kanıtsal
2.elden} (Söylenti)	Sonuç çıkarma	Görsel
3.elden}	Akıl yürütme	İşitsel
Folklor (Sözlü kaynak)		Diğer duyu

Tablo: Willet (1988)'in bilgi kaynağı türleri

Bybee vd. (1994: 323-324) konuşurun bilgisinin kaynağının ne olduğunu Willet (1988)'ı temel alarak şöyle açıklamıştır:

Doğrudan kanıt: Konuşur bilgiye duyum tanıklık etmeden, doğrudan tanık olmuştur.

Görsel kanıt: Konuşur aktarılan bilgiye görerek tanık olmuştur.

İşitsel kanıt: Konuşur aktarılan bilgiye işiterek tanık olmuştur.

Duyum kanıt: Konuşur aktarılan bilgiyi fiziksel olarak algıladığını ifade eder. (Herhangi bir duyum kanıtları gösterebilir.)

Dolaylı kanıt: Konuşur bilgiye tanıklık ettiğini iddia etmez. Kanıtın bildirilip bildirilmediğini veya basitçe çıkarım yapıldığını da belirtmez.

Aktarılmış kanıt: Konuşur, sözlü araçlarla açıklanan bilgiyi bildiğini iddia eder, ancak bunun ikinci el yoluyla mı, söylenti yoluyla mı yoksa folklor aracılığıyla mı olduğunu belirtmez.

İkinci elden kanıt: Konuşur, bilgiyi doğrudan tanık olan başka bir kişiden duymuştur.

Söylentiye dayalı kanıt: Konuşur, aktarılan bilgiyi bir başkasından duyduğunu belirtmektedir. Ancak konuşurun bilgi kaynağı gerçekliğe doğrudan tanık olmamıştır.

Folklore dayalı kanıt: Konuşur, aktarılan bilginin yerleşik sözlü tarihin bir parçası olduğunu iddia eder (mitoloji gibi).

Çıkarımsal kanıt: Konuşur öncüllerden (olaydan/eylemden) çıkarım yapar. Ancak çıkarımın, gözlemlenebilir sonuçlara veya tamamen zihinsel bir sürece dayalı olup olmadığını belirtmez.

Sonuçlardan çıkarım: Konuşur, aktarılan bilgiyi eldeki kanıtlardan (gözlemlenebilir sonuçlardan) çıkarım yaparak elde etmektedir.

Akıl yürütülerek yapılan çıkarım: Konuşur sezgi, mantık, rüya, önceki deneyim ya da başka bir zihinsel yapı temelinde tanımlanan bilgiyi çıkarım yapar.

Palmer (2001) kanıt kipliğini bilgi kipliğiyle birlikte *önerme kipliği* başlığı altında incelemiştir. Her iki kiplik türü de konuşurun önerme hakkındaki bilgisini kodlamaktadır. Palmer kanıt kipliğini aktarım ve duyum şeklinde tanımlayarak 2 temel bilgi türü olduğunu belirtir. Aktarım (reported) bilgi aktarımının 3 alt türünü muhteva eder, duyum (sensory) ise görsel, görsel olmayan ve işitsel olarak ayrılmaktadır. Palmer, Willett (1988)'in tespit ettiği 3 çeşit aktarımdan bahseder. 2. *elden bilgi*; konuşurun doğrudan tanık olan bir kişiden açıklanan durumu duyduğunu iddia eder. 3. *elden bilgi*; konuşurun bir olaya veya bir duruma doğrudan tanık olan birinden değil, tanık olmayan başka birinden elde ettiği bilgilerdir, bu bilgi türünde konuşur anlatıldığı kadarıyla duyduğunu iddia eder. *Genel/Folklorik bilgi*; konuşur,

açıklanan durumun sözlü tarihin bir parçası olduğunu iddia eder. Palmer'a göre bu 3 alt kategori için isim bulmak kolay değildir. "Alıntı", "Söylenti" ve "Folklor" terimlerinin kullanılmasının kiplik literatüründe büyük bir uyumsuzluk ve bundan dolayı büyük bir karışıklık oluşturacağını iddia eder. Üstelik "folklor" terimi de oldukça yanıltıcıdır. Çünkü aktarımın 3. alt kategorisi folklorun veya geleneğin bir parçası olarak değil, genellikle doğru olduğuna inanılan bilgileri ifade eder. Bu nedenle alt kategorileri *Aktarım 1*, *Aktarım 2* ve *Aktarım (Gen)*⁴⁷ olarak adlandırır (2001: 40-41). Palmer'ın kanıt kipliğinin bir diğer alt kategorisi olan duyum, konuşurun bizzat duyu organları aracılığıyla edindiği bilgiler olduğu için *doğrudan* kanıt türü olarak kabul edilmektedir. Palmer, duyum kipliği *görsel*, *görsel olmayan* ve *işitsel* olmak üzere 3 farklı başlığa ayırmıştır.

Kanıt kipliğinin işaretleyicileri her dil için değişkenlik göstermektedir. Örneğin Tuyuca dili (Brezilya) 5 farklı kanıt içeren karmaşık bir sisteme sahipken, İngilizce kanıt işaretleyicilerine sahip değildir (Crystal, 2008: 177). Türkçe için de özel olarak bir kanıt işaretleyicisinden bahsedemeyiz. Türkçe hem dolaylı hem de doğrudan kanıt türlerini işaretleyen biçimbirimlere sahiptir. Ancak bu biçimbirimler zaman ve görünüş kategorilerinin de işaretleyicileridir. Türkçede kanıtsallık pek çok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Johanson'ın çalışmalarıdır. Johanson Türkçedeki kanıt kipliği ifadelerini *dolaylılık (indirectivity)* kavramı çerçevesinde incelemiştir. Dolaylılık ifadeleri geleneksel olarak *çıkarımsal* veya *söylenti* (2003: 274) gibi çeşitli kavramları kapsayıp dolaylı delilleri, delilsiz dayanakları, sanıları, şüpheleri, alayı, hayreti, umulmazlığı ifade etmektedir (1999: 246). Dolaylı ve doğrudan bilgi türleri Türkçede iki farklı geçmiş zaman eki ile kodlanmaktadır. Bunlardan ilki *-mİş*, ikincisi *-DI* biçimbirimleridir.⁴⁸ *-mİş* ve *-DI* karşıtlığı dışında kanıt kipliği işaretleyicileri Türkçe ve Kazak Türkçesinde zengindir.

1.5.1.2.1. Aktarım Kipliği

⁴⁷ Gen: General Knowledge "Genel Bilgi"

⁴⁸Kerim Demirci ilgili çalışmalarda kanıt kipliğinin geçmiş zaman çerçevesinde sınırlandırıldığını, bu bakımdan kanıtsallık kavramının tanımı ve kapsamının sorunlu olduğunu iddia etmektedir. Bir olayın veya durumun aktarılmasında kullanılan mecburi işaretleyicilerden biri de zamandır ve bu nedenle kanıt kipliğinin geçmiş, gelecek, geniş ve şimdi zamanı kapsamı gerektiğine inanır (Demirci vd., 2010).

Aktarım, konuşurun meydana gelmiş bir olay, durum veya bir gerçeklik hakkındaki bilgiyi doğrudan tanık olmadan, kendisinin duymadığı, görmediği ancak tanık olan başka bir kaynaktan öğrenerek ifade etmesidir. Palmer (2001) tarafından kanıt kipliğinin bir alt türü olarak kabul edilen aktarım, alan yazında dolaylılık (indirectivity) terimi ile de karşılanmaktadır. Dolaylılığın 3 özelliği mevcuttur: a)söylentisel, b)çıkarımsal, c)algısal. Söylentisel dolaylılıkta anlatılan olay veya durum konuşura bildirilir. Çıkarımsal kullanımlarda anlatılan olay konuşur tarafından çıkarım yapılır. Algısal kullanımlarda da anlatılan olay konuşur tarafından algılanır (Johanson, 2003). Türkçede yazıtlar döneminden beri geçerli olan iki dolaylılık işaretleyicisine sahiptir: *-miş* ve *miş* (Bacanlı, 2006: 37) *-miş*, konuşurun doğrudan tanık olmadığı olayları kodlamak için kullanılmasının yanı sıra dolaylılığın çıkarımsal, varsayımsal ve hayret gibi semantik işlevlere de sahiptir (Slobin-Aksu, 1982: 187). Cevheri fiil *er-* ile bitimlilik ifade eden *-miş* ekinin birleşimiyle meydana gelen *miş*, Türkiye Türkçesi gramerlerinde birleşik fiil çekiminle “rivayet” olarak değerlendirilen ve zaman eki olarak kabul edilmektedir. Oysa *miş* aslında zaman atfını kaybetmiş olup yalnız dolaylılık işlevini yerine getirmektedir (Bacanlı, 2006: 37).

a. *Ali hastaymış.*

(a)'da eylemde belirtilen durum konuşurun başkasından edinmiş olduğu bir bilgidir. *Söylenenlere göre/ Söylentiye göre/ Rivayetlere göre/ Deniliyor ki/ Duyduğum kadarıyla* Ali hastaymış şeklinde yorumlanabilen bu ifadede konuşur önermenin gerçekliğini sorgulamaz, yalnızca başka kaynaktan edindiği bu bilgiyi aktarma amacı içindedir.

b. *Ayşe gelmiş.*

(b)'de Ayşe'nin gelmiş olması belirli ipuçlarından yola çıkılarak elde ediliyorsa bu ifade çıkarımsal bilgi ifadesidir. *Dışarıdan eve geldiğimde portmanto üzerinde Ayşe'nin kabanını/anahtarını/ayakkabısını gördüm. Demek ki Ayşe eve gelmiş* şeklindeki bir yorumlama çıkarımı işaretlemektedir.

c. *Ayşe gelmiş.*

(c)'de konuşur Ayşe'nin eve geldiğini algılamıştır. *Gördüğüm kadarıyla Ayşe gelmiş; Gördüğüm kadarıyla Ayşe de gelmiş; Görünüşe bakılırsa Ayşe gelmiş* şeklindeki yorumlamalar konuşurun bu bilgiyi görme duyusuyla edindiğini ifade eder.

Faller, aktarım ifadelerinin güvenilirliğinin zayıf olduğunu belirtir. Ancak bu durum konuşur için önemli değildir, konuşur güvenilirlik derecesini ölçmez yalnızca edindiği bilgiyi aktarır (Akt. Özmen Veld, 2006). Konuşur bu ifadelerin gerçekliğini de sorgulamaz. Palmer'a göre aktarım kipliği ile işaretli ifadeler gerçektir (2001: 176-177).

Kanıt kipliğinin alt ulamları farklı araştırmacıların sınıflandırmalarında çeşitli ölçütlere göre ayrılmıştır. Palmer'ın sınıflandırmasındaki ölçüt konuşurun bilgiyi kaçınıcı derece bir kaynaktan edinmesiyle ilgilidir: *Aktarım 2, Aktarım 3 ve Aktarım (Gen)* (2001: 40-41).

1.5.1.2.1.1. Aktarım (2)

Aktarım (2), konuşurun bizzat tanıklık ettiği bilinen ikincil bir kaynaktan edindiği bilgileri içermektedir. Palmer (2011: 40) aktarım kipliğinin bu türü için *alıntı* (quotative) teriminin de kullanılabilceğini belirtmiştir.

a. *Dün Ayşe ile Elif sinemaya gitmiş.*

Aktarım kipliğinin alt ulamları çoğunlukla kiplik ifadelerin yorumlanmasına göre değişmektedir. Bu ifadelerin hangi kiplik türünü işaretlediğini doğru tespit edebilmek için çoğu zaman ipucu verici bir ikinci kiplik ögesine veya bağlama ihtiyaç duyulmaktadır. (a) bu şekli ile hem aktarım (2) hem de aktarım (3) kiplik türünde değerlendirilebilir. Konuşur Ayşe ile Elif'in dün sinemaya gittikleri bilgisini aktarmaktadır. Bu bilgiyi konuşur eylemi gerçekleştiren Ayşe veya Elif'te duyduysa veya Ayşe ile Elif'i sinemada göre başka bir şahıstan öğrendiyse *Dün Ayşe ile Elif sinemaya gitmiş* önermesi aktarım (2) ifadesi kabul edilir.

b. *Elif dün seni aradım. Annen Ayşe ile birlikte sinemaya gittiğinizi söyledi.*

(b)'de bir aktarım (2) ifadesidir. Konuşur dün Elif'i aradığında annesi ile görüşmüştür. Annesi Elif'in Ayşe ile sinemaya gideceğini bildiği, diğer bir deyişle bu eyleme tanık olduğu için konuşura bilgisini aynen iletmiştir. Konuşurun kaynağı Elif'in annesi, yani eyleme tanık olan ikinci el kaynaktır. (b)'deki önerme (a)'ya göre daha çok ipucu barındırmaktadır. *Dün Ayşe ile Elif sinemaya gitmiş* çoklu okumalara sahip işaretleyiciler nedeniyle yoruma açıktır. Oysa (b)'de konuşur *Annen...söyledi* şeklinde bir açıklama yaparak sahip olduğu bilgiyi ikincil bir kaynaktan öğrenmiş olduğunu göstermektedir.

1.5.1.2.1.2. Aktarım (3)

Aktarım (3), konuşurun üçüncül bir kaynaktan edindiği bilgileri kapsamaktadır. Tıpkı aktarım (2) gibi aktarım (3) de konuşurun doğrudan tanık olmadığı bilgileri içermektedir. Aralarındaki fark ise; aktarım (2) konuşurun olaylara *tanık olmuş* başka birinden edindiği aktarımları, aktarım (3) konuşurun olaylara *tanık olmamış* başka birinden edindiği aktarımları işaretler. Palmer (2011: 40) aktarım 3 için *söylenti* (hearsay) terimini kullanmıştır.

a. *Ali okulu kazanmış.*

Konuşur bu bilgiyi annesinden, annesi de başka bir arkadaşından duymuş olsun. Bu durumda konuşurun bilgiyi edindiği kaynak, annesi, Ali'nin okulu kazandığı bilgisine tanık olmayan bir kaynaktır. Diğer bir deyişle üçüncül bir kaynaktır.

b. *Van Gogh yoksulluk içinde bir hayat sürmüştü.*

Konuşur Van Gogh ile ilgili bilgileri kitaplardan, sanat dergilerinden, belgesellerden okuyarak, izleyerek edinmiştir. Van Gogh'un 19. yüzyılda yaşamış olmasından kaynaklı edinilen bu bilgilerin kaynağının olaylara doğrudan tanık olabileceği ihtimali yoktur. Dolayısıyla bu tarz anlatımlar aktarım (3) ifadeleri kabul edilmektedir.

1.5.1.2.1.3. Aktarım (Gen)

Willett (1988) tasnifinde *folklorik kanıt* olarak adlandırılan kiplik türü Palmer (2001: 40-41) tarafından *aktarım (gen)* olarak tanımlanmıştır. Ona göre folklor terimi yanıltıcıdır, çünkü aktarım kipliğinin bu türü zorunlu olarak folklorun veya geleneğin bir parçası olarak değil, genellikle doğru olduğuna inanılan şeyleri ifade etmektedir. Aktarım (Gen) ifadeleri çoğunlukla kurgusal metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Masal, hikaye, mitoloji, destan gibi edebi türleri aktarmada veya kıssa, fıkra gibi olgusallığa biraz daha yaklaşmış öğretici, öğüt verici metinlerde işaretli olan aktarım (gen) atasözlerinde de sık sık kullanılmaktadır.

Aktarım kipliğinin alt türleri birbirlerinden keskin hatlarla ayrılmayıp, bağlama ve yorumlamaya bağlı olarak tespit edilebilmektedir.

1.5.1.2.2. Duyum Kipliği

Duyu, Cevizci (1999: 271) tarafından “görme, işitme, dokunma, tat ve koku alma yetilerine veya bir insanın kendisinin dışında, zaman ve mekân içinde bulunan fiziki ya da kimyasal nitelikli öğelere ilişkin bilgi edinmesini sağlayan psiko-fizyolojik fonksiyonlar bütünü” olarak tanımlamıştır. Beş duyunun varlığını gösteren Aristoteles’e göre görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyuları bilgi kaynağının temelini meydana getirmektedir (Timuçin, 2004: 168). Duyu organlarıyla algıladığımız her bilgi doğrudan edinilmiş bilgilerdir. Duyum kipliği, *deneyimsel* olarak da adlandırılan konuşurun gerçekliği kendi duyu organlarıyla algıladığı doğrudan elde edilen bilgileri (Nuyts, 2006a: 10) işaretlemektedir. Türk dillerinde görülen geçmiş zaman ekleri dışında duyum kipliğinin işaretleyicileri duyu fiilleridir. Beş duyu aracılığıyla gerçekleşen eylemlere duyu fiilleri denilmektedir. Bu konuda çalışan araştırmacılar duyu fiillerini farklı şekillerde sınıflandırmışlardır.⁴⁹ En basit şekli ile görme, işitme, koklama, tat alma, dokunma olarak ayrılan duyu fiilleri bu çalışma için kanıtların hangi yollarla edinildiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁹ Konuyla ilgili bkz. A. Vıberg (1983), “The Verbs of Perception: A Typological Study”, *Linguistics*, 21: 123-162; B. Levin (1993), *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: University of Chicago Press; G. K. Kuliyeov (1998), *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkah*, Bakı: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy Respubliki; B. I. Ibarretxe-Antunano (1999), *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, Edinburgh: University of Edinburgh, Yayınlanmamış Doktora Tezi; Ö. Yaylagül (2005), “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II (1), Ankara, ss. 17-51; E. Hirik (2017), “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”, *SUTAD*, (41), ss. 53-74.

Duyum kipliği evidensiyellik kategorisi içinde dolaylılığın karşısında yer alan doğrudan delile denk gelmektedir. Konuşurun doğrudan edindiği bilgilerin hangi duyu organı ile aldığını belirtmektedir. Duyu organlarıyla algılama doğrudan kanıt türünün alt ulamlarını oluşturmaktadır. Willet (1988) işitsel, görsel ve diğer duyular olmak üzere 3 çeşit doğrudan kanıt türü sunmaktadır. Palmer (2001) da benzer şekilde duyum kipliğini *görsel*, *görsel olmayan* ve *işitsel* olmak üzere 3 alt türe ayırmaktadır. Bazı diller tek bir duyum kategorisine sahip olmalarına rağmen, bazı diller görsel ve işitsel olmak üzere en belirgin alt kategorilere de sahiptir. Palmer'a göre duyum kipliği bu yönüyle aktarım kipliğine benzemektedir. Duyum kipliği işaretleyicileri ile ilgili olarak *i) tek bir işaretleyici (duyum); ii) Görme için ve diğer duyuların tümü için bir işaretleyici (görsel ve görsel olmayan); iii) işitme ve görme için işaretleyiciler (görsel ve işitsel)* olmak üzere üç olasılıktan bahseder. İlk gruptaki işaretleyiciler görme, duyma, dokunma, tat alma ve koku alma duyusuyla algılanan bilgileri işaretler. İkinci gruptaki işaretleyiciler görerek veya diğer duyularla algılanarak elde edilen bilgileri işaretler. Ayrıca konuşurun kendi duygularını, acılarını veya bilgisine atıfta bulunmak için kullanılır. Üçüncü gruptaki işaretleyiciler de görerek veya işiterek elde edilen bilgileri işaretler. Bu grup daha az yaygındır (2001: 43-44).

1.5.1.2.2.1. Görsel

Konuşurun görme duyu organıyla elde ederek aktardığı bilgileri işaretleyen kiplik türüdür. Konuşurun görerek elde ettiği bu tür doğrudan elde edilen bilgiler en güvenilir kanıt kipliği türü olarak kabul edilir.

1.5.1.2.2.2. Görsel Olmayan

Konuşurun görme dışındaki diğer duyu organlarıyla (duyma, dokunma, tat alma ve koku alma) elde ettiği ve aktardığı bilgileri işaretlemektedir. Plungian doğrudan kanıtları görsel ve görsel olmayan olmak üzere 2'ye ayırmıştır. Görsel olmayan kanıtlar duyuşsal ve algısal kanıtları kapsamaktadır (2001: 353). Duyuşsal kanıtlar duyu organları ile edinilen bilgileri, algısal kanıtlar ise konuşurun bilişsel ve fiziksel olarak algılandığı bilgileri işaretler. Bu çerçevede Kamacı Gencer (2018), Palmer (2001) yaklaşımını benimsediği doktora tezinde görsel olmayan kanıt

türlerini *sezgisel* ve *vücut-durumsal* olmak üzere iki türe ayırmıştır. Palmer (2001) görsel olmayan kanıt türlerini görme dışındaki diğer duyu organlarıyla edinilen bilgilerin aktarılması olarak kabul etmiştir.

1.5.1.2.2.3. İşitsel

Konuşurun duyma duyu organıyla elde ederek aktardığı bilgileri işaretleyen kiplik türüdür. Konuşurun işiterek elde ettiği bilgiyi sunması aktarım kipliği ile karıştırılmamalıdır. *Duyduğuma göre, söylenilere göre* ifadelerin yer aldığı aktarım kipliği ile işaretli önermeler işitsel duyum kipliğinden farklıdır. Bu kiplik türünde konuşur bilgiyi duyarak doğrudan tanık olmaktadır. Örneğin köpek havlamasını duyan bir çocuğun *Köpekler geliyor, kaçın* şeklinde kurduğu cümle işitsel duyum kipliği ile kodlanmış bir ifadedir.

1.5.2. Eylem Kipliği

Palmer eylem kipliğini yükümlülük ve devinim kipliğini kapsayacak bir üst kiplik türü olarak belirlemiştir. Eylem kipliği gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi muhtemel olayları içerdiğinden dolayı bu adla anılmaktadır. Alt ulamlardan yükümlülük ile devinim kipliğinin ayırt edici farkı kılıcının (özne) eylemi gerçekleştirme veya gerçekleştirme sürecinde oluşan etmenlerin içsel veya dışsal yönüdür. Yükümlülük kipliğinde konuşur tarafından katılımcı üzerine dikte edilen eylemler dışsal etmenlerdir, konuşur kılıcıya dayatma yapar, onu zorunlu kılar, ona emir veya izin verir. Bu eylemlerin yapılma zorunluluğu dış bir kaynaktan çıkmaktadır. Kılıcı eylemleri yerine getirmediği takdirde çeşitli yaptırımlara uğrayabilir. Devinim kipliği ise yeterlilik ve istekle ilgili olup, eylemlerin yapılması ilgili kişiden kaynaklanmaktadır, yani konuşurun eylemi gerçekleştirme veya gerçekleştirme durumu içsel niteliktedir (2001: 9-10).

a. John may/can come in now. (**izin**)

John şimdi içeri girebilir.

b. John must come in now. (**zorunluluk**)

John şimdi içeri girmeli.

c. John can speak French. (**yeterlilik**)

John Fransızca konuşabilir.

d. John will do it for you. (**gönüllülük/istek**)

John sizin için yapacak.

Palmer (2001: 10)'ın verdiği yukarıdaki örnekler iki kiplik türü arasındaki farkı belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. İlk iki ifade izin ve zorunluluğu işaretlediğinden yükümlülük kipliği, son iki ifade yeterlilik ve gönüllülük/istek bildirdiğinden devinim kipliği olarak değerlendirilir. (a) ve (b) ifadelerinde John kılıcı konumundadır. John'un içeriye girme izni ve içeri girme zorunluluğu dış bir kaynaktan çıkıp John'un gerçekleştireceği eylemi etkilemektedir. Buradaki dış kaynak canlı bir varlık olabileceği gibi bir kural, yasa, ahlaki normlar olabilmektedir. Kılıcı üzerinde hissedilen, ona izin veya emir veren, kılıcıya zorlayan her türlü canlı veya cansız otorite konuşur olarak nitelendirilmektedir. (c) ve (d)' ise John'un eylemleri gerçekleştirmesi kendisinden kaynaklanmaktadır. Koşullandırma unsuru içseldir.

1.5.2.1. Yükümlülük Kipliği

Olasılık ve gereklilik kavramlarını içeren bir diğer kiplik türü yükümlülük kipliğidir. Yükümlülük kipliği kapsamında değerlendirilen izin ve zorunluluk kipliği yükümlülüksel olarak neyin mümkün olduğunu ve neyin gerekli olduğunu ifade etmektedir (Palmer, 2001: 89). Diğer bir deyişle izin vermek, bir eylemi mümkün kılmaktır ve bir yükümlülüğü üstlenmek onu gerekli kılmaktır (Palmer, 1990: 8). Örneğin bilgisel gereklilik önermelerin gerçekliğiyle ilgili iken, yükümlülüksel gereklilik ahlaki açıdan sorumlu kılıcılar tarafından gerçekleştirilen eylemlerin gerekliliği ile ilgilidir (Lyons, 1977: 823).

Kiplik sınıflandırmalarında sıkça bilgi kipliği ile birlikte karşılaştırılarak⁵⁰ ele alınan *yükümlülük kipliği* (deontic modality 'Yunanca *deon*') bir eylemi

⁵⁰ Bilgi kipliği, konuşurun bir önermenin doğru olup olmadığı hakkında vardığı sonuçları ifade eder. Oysa yükümlülük kipliğinde, (genellikle gelecekte) olası bir durumun meydana gelmesine/gelmemesine dair konuşurun kararları belirtilir. Bilgi kipliğinde konuşur olası "gerçekleri" tespit etmeye çalışır, yükümlülük kipliğinde ise konuşur olası "eylemlere" sebep olmak ister. Bilgi

gerçekleştirmek için cümlenin öznesi üzerine uygulanan kuvvet derecelerini ele alır. Bu kuvvet konuşurdan geldiği gibi açıkça belirtilmemiş üçüncü bir kaynaktan da gelebilmektedir (de Hann, 2006: 29). Yükümlülük kipliği ahlaki normlar⁵¹, hukuk kuralları vs. gibi belli bir otorite tarafından alıcıya yönlendirilen zorunluluk, yasak, emir veya izin kavramlarını kapsamaktadır. Palmer (2001: 9-10)'a göre “otorite” kılıcı üzerine zorunluluk yükleyen veya ona izin veren gerçek bir konuşurdur. Ancak yükümlülük kipliğinde söz konusu otoritenin canlı bir varlık olmasına gerek yoktur. Az önce belirttiğimiz gibi otorite hukuk kuralları, toplumsal kurallar, dini kurallar, kanunlar, yasaklar da olabilmektedir. Üstelik Palmer (2001: 9-10) koşullandırma unsurlarının ilgili bireye dışsal olduğunu savunur. Bu yüzden yükümlülük kipliğini dışsal bir kaynaktan çıkan zorunluluk, izin, emir gibi yükümlülükler olarak tanımlar. Oysa koşullandırma unsurları dışsal bir kuvvet olabileceği gibi, kılıcının ahlaki bakımdan yapmakla yükümlü olduğu düşüncesi ile içsel de olabilmektedir. Bu durumu Nuyts (2001: 25-26) yükümlülük kipliğinin kılıcı odaklı olduğu kadar konuşur odaklı da olduğunu iddia ederek savunur. İzin, zorunluluk gibi yükümlülükler genellikle kılıcıya (alıcıya) yönlendirilir. Ancak konuşur açıkça, ya izini veren kimse olarak, ya da başkası tarafından verilen iznin taşıyıcısı veya habercisi olarak da bulunabilir.

(1) Ali kitabı alabilir.

→Kitap bana ait, bu yüzden Ali'nin almasına izin veriyorum.

(2) Ali kitabı almalı.

→Sınavda başarılı olmak istiyorsa Ali bu kitabı almalı.

(3) Kitabı almalıyım.

→ Sınavda başarılı olmak istiyorum, bu yüzden o kitabı almalıyım.

(1)'de Ali'nin kitabı almasının mümkün olduğunu belirten bir otorite/ yetkili kişi vardır. Ali'ye kitabı alma konusunda yetkili kişi tarafından izin vermiştir. Bu

kipliği ile işaretli sözceler kurgusal (spekülatif) veya yargısal bir ifadeye sahip iken, yükümlülük kipliğinin kodlandığı sözceler yönlendirici (direktif) veya çabasal işleve sahiptir (Mitchell, 2009: 59).

⁵¹ “Ahlak” kavramı Nuyts'a göre geniş çapta tanımlanmalıdır: Bu “toplumsal normlar” ile ilgili olabilir, ancak aynı şekilde yükümlülüksel değerlendirmeden sorumlu kişinin kesinlikle kişisel “etik” kriterleriyle de ilişkili olabilir (2006b: 9).

yüzden Auwera-Plungian (1998: 81)'a göre *izin* yükümlülüksel bir olasılık meselesidir. (2)'de bir zorunluluk ifadesi vardır. Yetkiye sahip olan kişi Ali'nin başarılı olması için bu kitabı alması gerektiğini düşünür. Bu cümle zorunluluğu, diğer bir deyişle yükümlülüksel gerekliliği ifade etmektedir. (3)'te koşullandırma unsuru değişkendir. Başarılı olmak isteniyorsa, o kitap alınmalıdır. O halde koşullandırma unsuru dışsaldır. Ancak bu cümlede hem konuşur hem kılıcı durumundaki özne kendisini sorumlu hissedip kendini eylemi yapmaya teşvik ediyorsa, bu durumda koşullandırma unsuru içsel niteliktedir. Palmer'ın "üstlenme (commissive)" olarak değerlendirdiği bu ifadeleri Searle "kendimizi bir şey yapmaya sorumlu tutmamız" şeklinde tanımlamaktadır ve İngilizce'de *shall* ile işaretlendiğini belirtmektedir. Bu tür ifadelerde konuşur ile kılıcı aynılaştırılmıştır, dolayısıyla koşullandırma unsuru dışsal değil içseldir. Bu tür ifadeler eylemi üstlenen konuşur olduğundan Palmer (2001: 10) tarafından yükümlülük kipliğinin ayrı bir türü olarak kabul edilmiştir.

1.5.2.1.1. Zorunluluk Kipliği

Modal mantığın iki temel kavramından biri olan *gereklilik* kiplik çalışmalarında bazen *zorunluluk* ile aynı kiplik türü kapsamında yorumlanmış, bazen de bilgi kipliğine dahil edilmiştir. Gereklilik bir kılıcıyı eylemi tamamlamaya zorlayan fiziksel koşulların varlığını ifade ederken, zorunluluk eylemi yerine getirme hususunda bir kılıcıyı zorlamaya yönelik güçlü veya zayıf şiddetli dışsal sosyal koşulların varlığını belirtmektedir (Bybee *vd.*, 1994: 177). Bu durumda yükümlülük kipliği kapsamında değerlendirilen gerekliliğin yaptırım gücünün nispeten daha zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Rentzsch'e göre gereklilik, cümlenin eyleminin bir kılıcı⁵² tarafından yerine getirilmesinin bilinçli bir varlık (konuşur/özne) kanısınca gerekli olduğunu belirtir (2013: 146). Corcu (2003) gerekliliği semantik olarak zorunluluk içeren farklı derecelere sahip karmaşık bir kavram olarak değerlendirir.

Gereklilik ve zorunluluğun aynı işaretlerle (*-mAll, gerek/kerek, qajet, must vb.*) gösterilmesi önermelerin semantik açıdan incelenmesini zorlaştırmaktadır. Kiplik çalışmalarında gereklilik ve zorunluluk arasındaki ayırımın şu 3 yolla yapıldığını söyleyebiliriz:

⁵² Rentzsch (2013) *katılımcı* terimini kullanmaktadır.

1) Gereklilik kılıcının *içten gelen* bir etkiyle zorunluluk duyması, kılıcının belirlediği bir ihtiyacın ifadesidir. Kılıcının ihtiyacı dıştan da olabilir. Önemli olan ise bu ihtiyacı kılıcının kendisinin belirlemesidir. Kılıcı eylemi yerine getirme yönünde istekli bir eğilim gösterir veya eylemi yapmaya zorunlu olup olmadığı açık değildir. Kendisinin belirlediği bir ihtiyaç vardır ve bu doğrultuda hareket edip etmeme durumu vardır (Kerimoğlu, 2011: 88). Larreya gerekliliğin istek anlamını içermesine yönelik düşüncesini *John must leave (John ayrılmalı)* örneği ile açıklamaktadır. Bu önermede bir takım kılıcısız veya ahlaki ilkeler tarafından veya konuşur (herhangi bir kişi) tarafından John'un gitmesi istenmekte/rica edilmektedir. Asıl önemli olan nokta John'un yani kılıcının bu isteğe vereceği tepkidir. Eğer söylenilene uyararak gerçekten ayrılırsa, istekli ya da isteksiz bir şekilde ayrılma eylemini yapmaya karar vermiş olacaktır. Böyle bir cümlede üstü kapalı olarak yer alan iradeye bağlı iki unsur bulunur: Larreya bu iki unsuru *içsel istem* ve *dışsal istem* olarak adlandırmaktadır (2009: 17-18).

- a. Çok bunaldım, dışarı çıkmalıyım.
- b. Düğüne gidiyoruz, daha şık bir şeyler giymelisin.

Kılıcının iradi tepkisi, bir nevi “karar verme” durumu gereklilik ifadelerini ortaya çıkarmaktadır. (a)'da kılıcının çok bunaldığını ifade etmesi *içten gelen* bir etkiye maruz kaldığının göstergesidir. kendi isteği ile dışarı çıkması gerektiğine vurgu yapar. (b)'de ise kılıcı-konuşur arasında bir etkileşim gözlemlenir. Konuşur kılıcıya daha şık bir şeyler giymesi konusunda isteğini direktir. Konuşurdan kılıcıya doğru yönelen bu etki her ne kadar dışsal olsa da, eylemin gerçekleşmesi kılıcının iradesine bağlıdır.

2) Zorunluluk herhangi bir otorite tarafından kılıcıya empoze edilen yönergeleri ifade etmektedir. Bu tanıma göre zorunluluk ifadelerinde kılıcı üzerine empoze edilen yönergeler dışsaldır. Kılıcının iradesine bağlı hareket etmesi daha düşük ihtimaldedir. Çünkü zorunluluk ifadelerinin sonucunda bir cezai yaptırım uygulanmaktadır. Ders çalışmak zorunda olan bir öğrenci, iradesine bağlı olarak çalışmamayı seçtiğinde ertesi günkü sınavda başarısız olup sınıfı geçemeyebilir. Sigara içmenin yasak olduğu kapalı alanlarda sigara içilmesi durumunda kişi maddi cezaya çarptırılır. Odasını toplamak zorunda olan bir çocuğun bu eylemi gerçekleştirmemesi sonucunda dışarıda oynaması yasaklanabilir. Sınıfı geçmemek,

para cezası almak, dışarı çıkamamak gibi sonuçlar zorunluluğu iradesiyle delen kılıcının uğradığı yaptırımlardır. Burada konuşur (zorunluluğu kılıcıya yönlendiren otorite) bir yasa, kural, anne, öğretmen, vb. olabilir.

- a. Namaza durmadan önce abdest almak şart.
- b. Öğretmen olmak istiyorsan sınavı kazanmak zorundasın.

(a)'da İslami bir kural söz konusudur. Namaz kılmadan önce abdest almak zorunluluğu vardır. Kılıcı eğer abdest almadan namaz kılsa, o namaz geçersiz sayılmaktadır. Namazın geçersiz kabul edilmesi bir yaptırımdır. (b)'de ise yukarıda verilen örneğe benzer şekilde öğrenci üzerine dikte edilen zorunluluk ifade edilmektedir. Düzenli çalışmayan bir öğrenci sınavı kazanamaz, sınavı kazandıysa da öğretmen olamaz.

3) Bazı araştırmacılar iki kavram arasında şiddet farkı olduğunu belirtir. Tekrar değinmek gerekirse Bybee (1994:177-186) zorunluluğun bir kılıcıyı eylemi tamamlamaya zorlayan dışsal koşulların varlığı olarak tanımlayıp, zorunluluğun kuvvetli ve zayıf olmak üzere 2 türde bulunduğunu iddia eder. Verdiği örneklerden anlaşılacağı üzere bilgisel gerekliliği *zayıf zorunluluk*, yükümlülüksel gerekliliği de *kuvvetli zorunluluk* olarak yorumlamıştır. Zayıf zorunluluk yerine getirilmediğinde sonuçları ciddi olmaz, ancak kuvvetli zorunluluğun yerine getirilmemesi şiddetli sonuçlar doğurabilir. Afşar Timuçin'in *Felsefe Sözlüğü*'nde gerekliliğin *mutlak* veya *varsayımsal* olabileceği belirtilmiştir. *Mutlak olarak gerekli* her durumda varlığı kaçınılmaz olandır; *varsayımsal olarak gerekli* ise varlığı öngörülere bağlı olandır (Timuçin, 2004: 232). Bu tanıma göre mutlak gereklilik *zorunluluk*, varsayımsal gereklilik de *gereklilik* kavramını karşılar diyebiliriz. Zayıf ve kuvvetli zorunluluk şeklinde derecelendirmeye dayalı ayırım Papafragou'nun kipsel alanlar (*modal domains*) terimiyle de desteklenebilir. Gereklilik ve zorunluluk aynı işaretlerle gösterilen kiplik alanlardır. Papafragou (2000: 41-42) çoklu okumaya sahip bu tarz yapıları bağıntı kuramından (relevance theory)⁵³ faydalanarak açıklamaya çalışmıştır. Bağıntı kuramının temel kavramlarından biri de kipsel alanlardır. Kipsel alanlar vasıtasıyla zorunluluk ile gereklilik arasındaki ayırım kolaylıkla saptanabilir.

⁵³ Zeynep Erk Emeksiz, bağıntı kuramını bağlam çerçevesinde çözümleme öneren kuramlardan biri olarak açıklamaktadır. Ona göre bağlamın hangi şartlarda anlam belirleyici olduğu bu kuramda ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır (2008: 56).

Gereklilik/zorunluluk kipliği ile işaretlenen önermeler düzenleyici (regulatory domains) alana aittir. Bu önermeler kısıtlayıcı yasalar, yönetmelikler, dini kurallar ve sosyal düzenlemeler gibi kurallar sistemini kapsamaktadır. Corcu (2006), Papafragou'nun bu tanımlamasından yola çıkarak gereklilik/zorunluluk belirten önermelerin hangi semantik çağrışımı (Zorunluluk mu? Gereklilik mi?) ifade ettiğinin nedenlerini ortaya çıkaran 6 tane kipsel alan belirlemiştir. 1) *Düzenleyici alanlar* kanun, yasa ve kuralları tanımlar. 2) *Toplumsal alanlar* toplum kurallarını tanımlar. 3) *İnanca dayalı alanlar* dini sistemleri ve onların kurallarını tanımlarlar. 4) *Kişisel alanlar* kişisel istek ve görüşleri tanımlar. 5) *Olağan merkezli alanlar* olayların akışına yönelik düzenliliği tanımlar. 6) *İdeal merkezli alanlar* ideal olarak kabul edilenleri tanımlar. Düzenleyici, toplumsal ve inanca dayalı alanların yaptırım gücü kuvvetlidir ve sonunda bir tür ceza işlemi uygulanmaktadır. O halde bu alanlar zorunluluk kipliğini işaretlemektedir. Kişisel alanlar, olağan merkezli alanlar ve ideal merkezli alanlarda ise ideal olana ve arzu edilene ulaşamamak veya olayların doğal düzeninin bozulması gibi kuvvet derecesi zayıf yaptırımlar söz konusudur. Bu alanlar gereklilik kipliğini tanımlamaktadır.

- a. Kırmızı ışıkta durmalısın. (kanun)
- b. Her Müslüman zekatını vermelidir. (dini kural)
- c. Görevlilere boşuna kızma, kütüphanede sessiz olman gerekirdi. (kural)

a,b,c zorunlulukla işaretlenmiş ifadelerdir. (a) ifadesi bir kanundur. Hukuk kuralları kapsamına girmektedir ve uyulmadığı takdirde ceza gibi yaptırımlar uygulanmaktadır. (b) İslam dininin bir kuralıdır. Dini kurallar (semavi dinler için) Allah'ın kutsal kitapları ve peygamberleri aracılığıyla insanlara ulaştırdığı emir ve yasaklardır. Yazılı olmamalarına rağmen yaptırım gücü ağırdır ve genelde uhrevidir. Bazı toplumlarda dini kurallar hukuk kuralları olarak kabul edilmektedir. Bu durumda böylesi toplumlarda yaptırımlar dünyevi bir boyut kazanmaktadır. (c) toplumsal bir kuraldır. Yaptırım gücü daha zayıf olsa da cezai işlem uygulanabilmektedir.⁵⁴

⁵⁴ Ahlaki kurallar sonucunda da zorunluluk işaretlenmektedir. Bu kuralların yaptırımları manevidir. İnsanın kendisine ve topluma karşı yükümlülükleri vardır. Bu yükümlülüklerle birlikte, bazen dini kurallar ve örf-adetler ahlaki kuralların kaynağını oluşturmaktadır. Ahlaki kuralların yaptırımları toplumsaldır. Ayıplama, kınanma, küçümsenme, hakarete uğrama gibi şekillerde ortaya çıkabilir. Kişi utanç duyacağı, pişmanlık hissedeceği bir duruma getirilebilir.

- a. Başarılı olmak için daha hızlı ilerlemeliyim. (kişisel istek)
- b. Bu alanda yeteneğin var, daha çok üstüne gitmelisin. (kişisel inanç)

a ve b gereklilik ifadeleridir. Bu cümlelerde kılıcı üzerinde bir yaptırımdan söz edilemez. Kılıcının kendi istek ve inançlarının yanı sıra konuşurun kılıcıya tavsiye veya öğüt vermesi de gereklilik alanı altındadır. Konuşur tarafından meydana getirilen tavsiyeler/öğütler kılıcıya bir emri, isteği dayatmaktan çok uzaktır. Kılıcı burada iradesi ile önerilen/öğüt verilen eylemi gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceğine karar verir.

Türkiye Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kipliğinin tek morfolojik işaretleyicisi *-mAll'*dir. Örneklerde görüldüğü gibi çok anlamlığa sahip bu işaretleyici cümlelerin hangi kiplik alanına ait olduğu ile ilgili net bir bilgi yoktur. Acak önermeler yukarıdaki kurallar çerçevesinde değerlendirildiğinde hangi kiplik alanının işaretlendiği tespit edilebilmektedir.

- a. Araç kullanırken cep telefonuyla konuşmamalısın.

a'daki ifadenin yalnız cümleye bakarak gerekliliği mi yoksa zorunluluğu mu işaretlediğini söylemek zordur. Araç kullanırken telefonla konuşmak yasaktır, bu trafik kuralıdır. Yani cezai yaptırıma sahip bir kuraldır. Bu bağlam ile değerlendirildiğinde (a) bir zorunluluk ifadesidir. Ehliyetini yeni almış bir gencin araba kullandığını düşünelim. Ailesi araç kullanırken cep telefonuyla konuşmaması gerektiğine dair nasihatte bulunabilir. Bu cümleyi bir nasihat olarak kabul ettiğimiz takdirde, (a) bir gereklilik ifadesi olmaktadır.

Kiplik çalışmalarında zorunluluk/gereklilik ayırımı bu şekilde yapılırken, tezimizde modelini kullandığımız Palmer (2001) bu kiplik türünü yükümlülük kipliği kapsamında değerlendirmiştir. Palmer'a göre kılıcı, önermedeki eylemi

-Affet beni, Feride, dedi. Ben, sana küçük bir şaka yapmak istemiştim. Buna hakkım var sanıyordum. Fakat, hâlâ o kadar çocuksun ki... Beni affediyorsun değil mi?

Başımı hâlâ mantomun içinde saklayarak cevap verdim:

-Peki ama sen, hemen odadan çıkmalısın. (Çalığışu)

Yukarıdaki örnekte Feride ahlaki kurallara uygun olmayacağı gerekçesiyle Kâmran'ın odasından çıkmasını ister. Çünkü Feride bir genç kızdır ve bir genç kızın odasında yabancı bir erkeğin (namahrem bir erkeğin) bulunması hem dini hem de ahlaki açıdan hoş karşılanmaz.

gerçekleştirme sürecinde bir takım koşullandırma unsurları tarafından etkilenir. Koşullandırma unsurlarının içsel veya dışsal yönü ise kiplik türü hakkında bilgi vermektedir. Yükümlülük kipliğinde koşullandırma unsurları kılıcıya dışsaldır. Konuşur tarafından kılıcıya dayatma yapılabilir, zorunlu tutulabilir, emir veya izin verilebilir (2001: 10). Yukarıda gerekliliğin içten gelen, zorunluluğunsa dışsal bir etki sonucu kodlandığına değinmiştik. O halde kılıcı üzerindeki yükümlülüklerin dış bir kaynaktan çıktığını savunan Palmer'a göre zorunluluk/gereklilik ayırımının bulunmadığını söyleyebiliriz. Kılıcıya konuşur tarafından yapılan her tür mecburiyet, dayatma veya yönergeler zorunluluk kipliği olarak kabul edilmektedir.

1.5.2.1.2. İzin Kipliği

İzin kipliği bir eylemin yerine getirilmesi için konuşur tarafından kılıcıya verilen veya kılıcının eylemi gerçekleştirmek için muhataptan istediği onay ifadelerini işaretleyen bir yükümlülük kipliği türüdür. Palmer (2001: 71)'ın *direktif* başlığı altında ele aldığı izin kipliği irade ile ilgili olup, katılımcı dışıdır (Narrog, 2012: 58), diğer bir deyişle koşullandırma unsurları kılıcıya dışsaldır. Bu kiplik türünde dışsal bir etmen olan otorite kılıcıya “yumuşatarak” (Hirik, 2015) eylemi yapmasına olanak tanır. İzin verilmeyen ifadeler ise yasak olarak adlandırılır (von Wright, 1951: 37).

Auwers-Plungian (1998: 81) izin kipliğini yükümlülüksel olasılık olarak tanımlamaktadır. *John must leave now. “John şimdi gidebilir.”* bir izin ifadesidir. John'un gitmesinin mümkün olmasıyla ilgili bir otoriteye ve/veya bazı normlara sahip birileri (konuşur) vardır. Eylemin yerine getirilmesi, konuşurun öznel bakışına göre mümkündür (Rentsch, 2013:146). İzin kipliğinin bu şekilde tanımlanması onun hangi kiplik anlam alanından geliştiğinin açıklanmasına da yardımcı olmaktadır. Auwers-Plungian (1998: 87-88) tarafından katılımcı-dışı olasılık olarak kabul edilen yeterlilik anlam alanı iki yöne doğru gelişim göstermektedir: yükümlülüksel olasılık (izin) ve bilgisel olasılık (olasılık). Yeterlilik kipliğinden gelişen izin kipliğini şöyle açıklamak mümkündür: Yeterlilik kipliğinde konuşur açısından koşulların içsel ve dışsal olduğu durumlar vardır. *Ali yüzerek karşıya geçebilir* cümlesinde Ali'nin eylemi gerçekleştirme kapasitesi Ali ile ilgilidir. Ali yüzmeyi biliyor, o halde karşıya geçebilir. *Akıntı o kadar güçlü ki Ali yüzerek karşıya geçemez* cümlesindeyse Ali'nin bu eylemi gerçekleştirme/ gerçekleştirilememesi kapasitesi bir dış etmen olan akıntıya

bağlıdır. Ali yüzmeyi bilmesine rağmen akıntının şiddeti nedeniyle eylemi gerçekleştirmeye kapasitesi yetmez. İzin kipliğinde bu dışsal etmenler bir otorite veya bir norm tarafından temsil edilirler.

Narrog (2009: 80) izin kipliğinin çoğunlukla koşul yapıları tarafından ifade edildiğini ileri sürmektedir. Bu durumda önermeler iki yönlü incelenmelidir. Kılıcı odaklı bakıldığında koşullu ifadedeki eylemin gerçekleşmesi ve neticesinde izin ifadesi kılıcının “iradesi”ne bağlıdır. Konuşur odaklı ele alınması ise “izin” yerine bir *hoşgörü* veya *kabul* çağrışımını doğurmaktadır. Bybee vd. (1994: 177-179) izin kipliğini hem kılıcı odaklı hem de konuşur odaklı kiplik türünde değerlendirmişlerdir. Yani kılıcıya izin veren, konuşurun izin verdiği olmak üzere koşullandırma unsurları hem içsel hem de dışsaldır. Oysa Palmer (2001: 85) bu iki izin türü arasındaki ayırımın anlaşılmasının oldukça zor olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye Türkçesinde yeterlilik ve olasılık gibi farklı kiplik türlerini işaretleyen *-Abil-* izin kipliğini de kodlamaktadır. Kazakça da ise tıpkı *-Abil-* gibi çok işlevli bir kiplik işaretleyicisi olan *-A al-* bu görevi üstlenmiştir.

1.5.2.1.3. Emir Kipliği

Emir (buyrum) bir eylemin yapılmasını buyurarak anlatan cümlelerdir (DBS, 64; Vardar, 2007: 51). Emir ifadeleri konuşur ve alıcı olmak üzere en az iki kişili iletişim ortamında gerçekleşmektedir. Sema Aslan Demir’e göre bir ifadenin emir olabilmesi için “*bir buyurucunun, bir eyleyicinin ve buyruğun; buyurucudan kaynaklanan yüksek dereceli empoze ve yönlendiriciliğin; buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan, buyuranın görece statü üstünlüğüne dayanan güç ilişkisinin*” (Aslan Demir, 2008: 16) olması gerekmektedir. Çiğdem Usta emrin işaretlenebilmesi için buyurucu ve eyleyici dışında *istek, buyrum gücü (buyurucu güç), eylem-emir uyumu ve emir-fayda ilişkisi* bileşenlerinin de olması gerektiğini savunur (2016: 322-325). Buyurucu, otoritesi sorgulanmayan veya bir durumun kontrolünü sağlayan direktifleri veren kişidir (WINDOS, 1984: 161). Eyleyici ise kendisine emir verilen, bu emre rıza gösteren veya ona karşı çıkararak yapmayı reddeden kişidir.

Emir kipliği, buyurucu-eyleyici (*konuşur-kılıcı*) arasındaki direktif ve yükümlülüklerden ve koşullandırma unsurlarının dışsal olmasından dolayı Palmer (2001) tarafından yükümlülük kipliğinin bir türü olarak değerlendirilmiştir. Yükümlülük kipliği bir eylemi yerine getirmesi için eyleyici üzerine yüklenen kuvvet

dereceleriyle ilgilidir. Bu kuvvet dereceleri yükümlülük kipliğinin alt türlerini belirler. Yükümlülük kipliğinin alt türleri olan zorunluluk ve izin alıcı üzerinde farklı kuvvet derecelerine sahiptir. Emir kipliğinde de eyleyici üzerinde güçlü bir yönlendirme söz konusudur (Kerimoğlu, 2011: 90). Emir kipliğinde kuvvet derecesinin değişmesi sonucunda *istek, dilek, niyet, rica, yalvarma, tavsiye, izin* gibi semantik alanlar işaretlenir. Emrin *rica, yalvarma, istek, temenni* gibi isteme kipliğini oluşturan diğer anlam alanlarıyla kıyaslandığında isteme skalasının en üstünde yer aldığı görülür. Onu skalanın en üstüne çıkararak ise yüksek dereceli empozedir (Aslan Demir, 2008: 32). Bazı araştırmacılara göre emir kipliğinin işaretlediği diğer semantik alanlar *istek derecesi* ile ilgilidir (Kerimoğlu 2011, 2018; Jespersen 1924).

de Haan (2006: 35), Palmer'ın yükümlülük kipliği olarak değerlendirdiği emir kipliğinin bir takım özelliklerinden dolayı yükümlülük kipliğinden farklı olduğunu savunur ve şu örneklerle izahını yapar:

Okula git. (Emir)

Okula gitmelisin. (Zorunluluk)

İki ifade aynı görünse de birkaç özellik sebebiyle birbirinden ayrılır. Emir ifadelerinde buyurucu eyleyiciye doğrudan hitap eder ve ona komutlar vererek zorunluluğu hissettirir. Yukarıdaki ifadelerden ikincisinde verilen emrin doğrudan bir kişiden geliyor olduğunu savunamayız. Çünkü buyurucu konuşur dışında yasa, kural veya söylemde bulunmayan bir kişi gibi farklı bir kaynak olabilir. Üstelik ikinci ifade kılıcı/eyleyici yani ikinci şahıs dışında başka bir alıcıya da olabilir. *O, okula gitmeli* ifadesinde konuşur ikinci şahsa yanlarında bulunmayan üçüncü kişi hakkında direktif veriyor olabilir.

Emir kipliğindeki *istek* bileşeni de kiplik literatüründe emrin farklı kiplik türlerine dahil edilmesine neden olan etkenlerden biridir. Palmer (2001) gibi yükümlülük kipliği kapsamında değerlendirilmesinin yanı sıra *isteme kipliğinin* bir alt türü olarak da kabul edilmiştir. Otto Jespersen emir kip(lik)ini istek unsuru taşıyan bir kip olarak düşünmüştür. Ona göre konuşurun istekleri en katı emirlerden en alçak gönüllü bir yalvarmaya kadar değişebilmektedir (1924: 313). Temürcü tüm direktif ifadelerinin aynı zamanda bir “dileği” yansıttığını ifade eder. Çünkü direktifler konuşurun ne istediğini, neyi tercih ettiğini belirtir, bazen de bir onay gerektirir (2007: 16). Karademir emrin bir istek türü olduğunu belirtir. Çünkü istek

başkasından talep edilen şeydir ve emir ifadelerinde de konuşur alıcıdan bir şeyi yapmasını istemektedir (2012: 2104). Aslan Demir'e göre (2008) istek, rica, yalvarma gibi emir de isteme kipliğinin bir alt kolunu oluşturmaktadır.

Odana git be akşam yemeğine kadar orada kal. (emir)

Kitabını ödünç alabilir miyim? (rica)

Allah'im ne olur bana yardım et. (yalvarma)

Aldığım işi salı gününe kadar bitirmek niyetindeyim. (niyet)

Keşke sinirlerime hakim olabilseydim. (pişmanlık)

Sizi göresim geldi. (istek)

Bana yardım etmelisin. (gereklilik) (=Bana yardım etmeni istiyorum.)

Yukarıdaki ifadeler farklı semantik-pragmatik çağrışımlara işaret etse de hepsinin ortak ögesi “isteme” unsurudur. Vardar (2007, 121) isteme kipini (*subjunctive*) “Eylemin belirttiği kavramı öznel açıdan dilek, istek, gereklilik ve buyrum biçiminde anlatan kip” olarak tanımlamaktadır. Konuşurdan alıcıya doğru giden her dilek, istek, gereklilik ve buyrum gönderiminde bir isteme olduğu için bu anlam alanları isteme kipine müdahil edilmiştir. Sıralanan anlam alanlarının arasındaki fark çoğu zaman isteğin derecesinden kaynaklanmaktadır (Kerimoğlu, 20118: 37).

Çoğu dil emir için özel bir gramatikal işaretleyiciye sahip değildir. İngilizcede olduğu gibi fiilin yalın formu tercih edilir. Ancak İspanyolca (Trask, 1996: 135) ve Japonca (Narrog, 2009: 150) gibi, emir için özel emir çekim ekleri bulunan diller de mevcuttur. Türk dili de emir kipliği için özel emir çekim eklerine sahip bir dildir. Hatta her şahıs için ayrı bir emir eki bulunmaktadır. Her şahıs için ayrı bir ekin bulunduğu Türk dilinde araştırmacılar arasında *emir-birinci kişi* ilişkisi üzerine uzlaşılabilen bir mesele doğmuştur. *Bir kişi kendi kendisine emir veremez* görüşü çerçevesinde gelişen tartışmalar neticesinde *birinci şahıs emir ekleri, istek ekleri ile bütünleşmiştir* görüşünü savunanlar ve *Türkçede birinci şahıs emir eki bulunmaktadır* görüşünü savunanlar olmak üzere iki taraf ortaya çıkmıştır.⁵⁵

⁵⁵ Lyons (1977)'in emrin yalnızca ikinci şahıslarda ortaya çıktığına dair iddiasını terimsel bir sorun olarak karşılayan Palmer'a göre birinci ve üçüncü kişi emir ifadeleri *jussive* “yumuşatıcı kip” olarak tanımlamıştır (2001: 80-81).

Serebrennikov-Gadjieva emir kipinin var olmadığı görüşündedirler. Onu semantik ve yapı bakımından çeşitli şekillerle karışmış bir yapay oluşum olarak kabul ederler. Bunu ispatlamak için Kazak Türkçesindeki emir çekimini örnek gösterirler. Ancak devamında asıl emir kipinin 2. şahıs ile yapıldığını belirtirler: *al, alıñdar* (2011: 183). Muharrem Ergin Türk dilinde emir ve istek kiplerinin bulunduğunu, ancak çekim sırasında düşen istek birinci şahıs eklerinin yerine emir kipi birinci şahıs eklerinin kullanıldığını, bu nedenle de emir ile istek şekillerinin birbirine karıştığı görüşündedir. Ergin, birinci şahıs kendi kendine emir veremez görüşünün yabancı gramerlerin etkisiyle yerleştiğini belirterek, bu kanaatin yanlış olduğunu savunur. Türkçede birinci şahıs dahil her şahıs için bir emir eki vardır. Ancak birinci şahısların ekleri, düşen istek birinci şahısların da yerini tutmasıyla bu iki kip türü birbirine karışmıştır (1983: 307). Emin Özdemir, insanın hem kendisine hem de kendinden uzaktakine emir veremeyeceğini düşünerek 1. ve 3. kişi emir eklerinin yazı dilindeki istek kipiyle birleştiği görüşündedir (1967: 190). Tahsin Banguoğlu da emir kipinin çekiminin tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerle olabileceğini savunur. Buyurucu söz konusu buyuruyu kendine yönetemeyeceğinden bu kipin 1. teklik ve çokluk kişisi ile çekimi yapılamaz. Ona göre 1. kişiye yönelik en kesin kip gereklilik kipidir: *çalışmalıyım, çalışmalıyız* (2011: 473). Sema Aslan Demir emir veren buyurucu ile eyleyici arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurur ve “*Buyurucu ve eyleyici arasında eşit olmayan güç ilişkisi vardır; bu ilişki emrin semantiğinin iletişim ortamına çıkmasına ve ifadenin emir olarak yorumlanmasına ortam hazırlar. Bu durumda eyleyici kim ya da kimler olabilir? Buyurucu ve eyleyici aynı kişiler olabilir mi? Emir-kişi tartışmalarında sıkça sorulduğu üzere ‘Kişi kendine emir verebilir mi?’*” sorularına cevaben iletişimin gerçekleşebilmesi için bir verici bir de alıcı olmak üzere en az iki kişinin bulunması gerektiğini belirterek şöyle devam etmektedir: “*İletişim ortamına ihtiyaç duyulmaksızın kişinin tek başına gerçekleştirebileceği en güçlü söz eylemler niyet etme, etkili bir plan yapma, tasarlama, karar alma vb. bizzat kendisi, kendi iradesi üzerinde etkili olabileceği eylemlerdir. Bu nedenle ‘Yarın mutlaka erken kalkayım’, ‘Otur da yaptıklarımı sana anlatayım’, ‘Onunla mutlaka konuşacağım’ vb. plan yapma, niyetlenme, karar verme vb. bildiren cümlelerde anlamın sınırlarını, ‘kişinin kendine emrettiği’ biçiminde yorumlayarak zorlamak yeterince işlevsel değildir.*” (2008: 40).

Ahmet Topaloğlu, Berke Vardar, Faruk Timurtaş, Haydar Ediskun, Hikmet Dizdaroğlu, İbrahim Necmi Dilmen, Kaya Bilgegil, Oya Adalı, Ömer Demircan,

Tahir Nejat Gencan, Vecihe Hatiboğlu gibi isimler de insanın kendisine emir yöneltemeyeceği gerekçesiyle emir kipinin birinci teklik ve çokluk şahıslarını yok saymaktadırlar (Türkyılmaz, 1999: 15).

Ahmet Bican Ercilsun (1993) *kişinin kendisine emir veremeyeceği* görüşünün aksine söz konusu şekillerin emir kipini işaretlediğini savunmaktadır. Delil olarak *Ahmet dedim, kendi kendime, kalk ve çalış* cümlesini örnek göstermiştir. Verilen örnekte konuşur da alıcı da Ahmet'in kendisidir. 1. Tekil ve çoğul kişi eklerinin emirden çok istek görevinde olduğunu savunanlara eklerin çok işlevli olduğunu hatırlatır. Gramer kavramlarının hem şekil hem de işleve göre adlandırılması gerektiğini düşünen Bican'a göre böylesi durumlarda eklerin *baskın işlevlerini* esas almak gerekir. Verdiği pek çok örnekle emir kipinin farklı işlevlerini gözler önüne sererek aslında istek işlevinin o kadar da baskın olmadığını altını çizer. Zeynep Korkmaz da Ercilasun gibi emir kipinin 1. teklik ve çokluk şahıs çekiminin olduğuna katılır. Eski Türkçe döneminden itibaren *-(A)yIn* eki hem emir hem de istek işlevine sahiptir. Korkmaz'a göre *GA*"A gelişmesi sebebiyle *-A* istek ekinin zayıflaması sonucunda *-(A)yIn* ve *-(A)llm* eklerindeki istek işlevi belirginleşmiştir. Bu iki işlevin birbirine karışmaması için de emir şekli yardımcı unsurlarla desteklenmiştir. Bican'ın "*Ahmet dedim, kendi kendime, kalk ve çalış*" cümlesini tekrarlayan Korkmaz, Eski Türkçe döneminde birinci şahısların, kendilerini ikinci şahıs yerine koyarak emir verebildiklerini iddia etmiştir (2009: 667-670). Burada Palmer (2001)'ın eylem kipliğinin özelliğini hatırlatmakta fayda görüyoruz. Daha önce belirttiğimiz gibi emir kipliğindeki koşullandırma unsurunun dışsal, gönüllülük kipliğindeki koşullandırma unsurunun ise içseldir. 1. şahıslardaki emir-istek ikiliği bu açıdan ele alınırsa, bu işaretleyicilerin gönüllülük olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Adamoviç (1985: 242) ve Tekin (2003:181) gibi Türkologlar 1. tekil ve çoğul kişilerin isteklerini belirten kipin gönüllülük kipi olduğunun altını çizmişlerdir.

Türk gramer çalışmalarında uzlaşılamayan emir-istek sorunsalının temeli emir kipliğinin *istek* unsuru içermesinden kaynaklıdır. Farklı kiplik türlerinde değerlendirmeler araştırmacıların bakış açısıyla ilgilidir. Emir kipliği yükümlülük kipliğindeki gibi bir zorunluluk, isteme kipliğindeki gibi bir istek bileşeni içermektedir. Bu tasniflerdeki değişken yapı ölçüttür. Araştırmacıların dikkate aldığı ölçüte göre emir kipliğinin kiplik sınıflandırmalarındaki yeri değişmektedir.

Palmer (2001)'in kiplik yaklaşımının esas alındığı çalışmamızda emir kipliği yükümlülük kipliğinin bir alt dalı olarak kabul edilmiştir. Yükümlülüğün diğer alt ulamları olan zorunluluk ve izin gibi emirde de otorite tarafından bir zorlama ve alıcıya yüklenen bir yükümlülük söz konusudur. Emir kipliği bir kişiye yönlendirilen doğrudan direktifleri⁵⁶ içermektedir. Bu basit bir komut olacağı gibi, rica da olabilir (Finch, 2000: 103). Ancak Palmer'ın belirttiği emrin semantiğini göz önünde bulundurarak bu kiplik türünün yalnızca komutlardan oluşmadığı görüşünü belirtmekte fayda var. Lyons (1977)'in emrin yalnızca ikinci şahıslarda ortaya çıktığına dair iddiasını terimsel bir sorun olarak karşıladığından, birinci ve üçüncü kişi emir ifadeleri için *jussive* “yumuşatıcı kip” olarak tanımlamıştır (2001: 80-81). Tekrar değinmek gerekirse, emir ifadesinde *istek* unsuru bulunmaktadır. Emir ifadelerinde *istemenin* kuvvet dereceleri son derece güçlüdür. Emrin işaretlediği diğer semantik alanlar ise kuvvet derecesindeki dalgalanmalara göre belirlenmektedir.

1.5.2.2. Devinim Kipliği

Devinim (dinamic)⁵⁷ kipliği konuşurun önermenin eylemini gerçekleştirme kapasitesini ve gerçekleştirme isteğini işaretleyen kiplik türüdür. von Fintel bu kiplik türünün belirli şartlar altında neyin mümkün ve gerekli olduğu ile ilgilendiğini belirtir (von Fintel, 2006: 2). Devinim kipliği gerçek-dünya yeteneği, olasılık ve niyet/istek anlam alanlarını kapsamaktadır (Papafragou, 2000: 4). Palmer devinim kipliğinin bir alt dalı olan yeterliliğin öznenin fiziksel ve zihinsel güçleri açısından, onları doğrudan etkileyen koşulları da içerecek şekilde yorumlanması gerektiğini iddia eder. Bu duruma örnek olarak da İngilizce *can* modal sözcüğünü gösterir. Yükümlülüksel *can* izin gösterir, devinimsel *can* ise sadece yetenek değil aynı

⁵⁶ Emir kipliğinin semantik açıdan ele alındığında sadece komutlarla ilgili olmadığı, izin ve tavsiyeyi de içerdiği görülmektedir (Palmer, 2001: 80).

İçeri gel. (İzin)

O konuda endişelenme. (Tavsiye)

⁵⁷ Türkçe alan yazında bu kiplik türü *devinim kipliği* Kerimoğlu 2011; *içedim kipliği* Corcu, 2005; Kamacı Gencer 2018; *dinamik kiplik* Üzüm, 2017 terimleri ile karşılanmaktadır.

zamanda daha genel bir anlamda olasılık da gösterebilir (Palmer, 2001: 10).⁵⁸ Palmer şu örnekleri vermiştir:

He can go now. (I give permission).

He can run a mile in five minute.

He can escape. (The door's not locked)

Örneklerin Türkçe karşılıklarını incelediğimizde, benzer durumun Türkçe de var olduğunu görmekteyiz.

Şimdi gidebilir. (İzin veriyorum.)

Beş dakika içinde bir mil koşabilir.

Kaçabilir. (Kapı kilitli değil)

Birinci cümlede belirli bir otorite tarafından özneye eylemi yapmasına dair izin verilir. Bu yüzden ilk cümle devinim kipliğini işaretlemektedir. İkinci cümle öznenin fiziksel yeteneği ile ilgilidir. 5 dakika içinde bir mil koşabilme kapasitesine sahiptir. Bu yüzden devinim kipliğini belirtir. Üçüncü cümle öznenin kaçabilme kapasitesinin yanında, kaçabilme ihtimaline de işaret eder. Konuşur cümlenin öznesi ile ilgili kendi değerlendirmesinde bulunur. Öznenin aynı ölçüde kaçma ya da kaçmama ihtimali söz konusudur. Görüldüğü gibi, Palmer'ın sözünü ettiği yükümlülüksel ve devinimsel *can* arasındaki iki farklı okuma, Türkçede *-Abil-* işaretleyicisinde de vardır. *-Abil-* işaretleyicisini bilgisel (olasılık), yükümlülüksel (izin) ve devinimsel (yetenek) olarak sınıflandırmak mümkündür.

Devinim kipliğinin diğer bir ulamı istek kipliği ise konuşurun içten gelen etmenlerin etkisi ile bir eylemin gerçekleşmesi/gerçekleşmemesi yönünde isteğini dile getirmektedir. Devinim kipliği yalnızca yeterlilik ve istek ile sınırlı değildir. Kılıcı için bir ihtiyaç veya gerekliliğin de bir göstergesidir (Nuyts, 2006a: 3). Bu açıklama için Nuyts şu örneği vermiştir:

⁵⁸ Palmer (2001: 77) birçok dilde izin ve yetenek arasında biçimsel bir ayrımın olmadığını belirtir. Kerimoğlu da olasılığın tüm dünya dillerinde olanak, yeterlilik gibi ifadelerle yakın ilişki içerisinde olduğundan dolayı bu ifadelerle ortak işaretleyicilere sahip olduğuna değinmiştir (2011: 95).

I must find a solution for this problem soon now or I'll go crazy. "Bu soruna kısa sürede çözüm bulmalıyım yoksa çıldıracağım."

Excuse me for a minute. I have to go to the bathroom urgently. "Bir dakika. Acilen lavaboya gitmeliyim."

Bu cümlelerde ihtiyaçtan doğan bir gereklilik vardır. Dolayısıyla bu cümleler gerekliliği işaretlediği için *bilgisel*; zorunluluğu işaretlediği için *yükümlülüksel*, ihtiyacı işaretlediği için de *devinimsel* kipliği yansıtmaktadır. Nuyts'a göre devinim kipliği sadece içkin yetenek ve ihtiyacı değil, aynı zamanda kısmen güç ve kontrolün ötesinde olabilecek yerel koşullar tarafından belirlenen yeterlilik ve ihtiyacı kapsamaktadır. Nuyts ilkinin *katılımcılı içkin dinamik (participant-inherent dynamic)*; ikincisini ise *katılımcılı dayatılmış dinamik (participant-imposed dynamic)* olarak adlandırır (2006a: 3-7). Auwera and Plungian (1998), devinim kipliği için *iç katılımcılı kipliğe karşılık dış katılımcılı kiplik (yani Nuyts'un içkin katılımcılı ve dayatılmış katılımcılı dinamik kategorisi)* terimini kullanmışlar.

Hemen yemek yemeliyim, yoksa bayılacağım.

Bu cümlenin öznesi açık bir şekilde dış etkenler tarafından koşullanmıştır. Yemek yemeye ihtiyacı vardır. Aksi halde bünyesi dayanamayacak ve bayılacaktır. Ayakta kalmak için yemek yemelidir.

1.5.2.2.1. Yeterlilik Kipliği

Yeterlilik (ability) bir önermedeki kılıcının eylemi gerçekleştirme potansiyeline vurgu yapan bir kiplik ifadesidir. Konuşur kılıcının söz konusu eylemi gerçekleştirme yeterliliğine sahip olup olmadığı ile ilgilenir (Kerimoğlu, 2011: 84). "ability" Türkçede kimi zaman *yetenek* kimi zamansa *yeterlilik* terimleriyle karşılanmıştır. Genel görüş ikisinin aynı olduğu yönünde olsa da, bazı araştırmacılar yetenek ile yeterlilik kavramlarının ayrı olduğunu savunmuşlardır.⁵⁹ Yetenek ile

⁵⁹ Bybee vd. (1994: 177)'e göre *yetenek* yüklemdeki eyleme ilişkin kılıcıdaki içsel koşulların varlığını bildirir.

yeterlilik arasında bulunan semantik farklılığı Erk Emeksiz (2008: 59) verdiği örneklerle açıklamıştır:

Ayşe Almanca konuşabilir.

Herkes Almanca bildiği için Ayşe toplantıda Almanca konuşabilir.

(a) bir yetenek ifadesidir. Kılıcının Almanca konuşabilme yetisi bulunmaktadır. (b)de ise vurgulanmak istenen Almanca konuşabilme yeteneği değildir. Verilmiş olan bağlam çerçevesinde Ayşe'nin Almanca konuşma olanağı vardır. Çünkü toplantıdaki herkes Almanca bilmektedir. Eğer Almanca bilen olmasaydı, kimse anlayamayacağından dolayı Ayşe bu yeteneğe sahip olmasına rağmen Almanca konuşamayacaktı. Bu durumda iki ifadenin de koşullandırma unsuru birbirine zıttır. Yetenek ifadesi olan (a)'da koşullandırma unsuru içsel iken, yeterlilik olan (b)'de dışsaldır.

Yeterlilik kipliği Palmer (2001)'in tasnifinde devinim kipliğinin, Bybee (1994; 1995)'nin tasnifinde ise kılıcı odaklı kipliğin bir alt kategorisidir. Devinim kipliği bir eylemin yerine getirilmesi için gerekli olan koşulların sağlanmasıyla ilgili olduğu için *durum kipliği* (circumstantial modality) olarak da adlandırılmaktadır (Emeksiz, 2008b: 59). Narrog (2012: 10)'a göre durum kipliği ile iç-katılımcılı kiplik, klasik çalışmalarda devinim kipliği olarak adlandırılan kiplik türünün temelini oluşturmaktadır.

Eğer sağdaki yolu kullanırsan, daha çabuk ulaşabilirsin.

Yeterlilik kipliğinde önemli olan kılıcının eylemi gerçekleştirilme kapasitesidir. Konuşurun direktifler vermesi veya öznel düşüncelerini belirtmesi söz konusu değildir. Odak noktası tamamıyla kılıcı olduğu için kılıcı odaklı kiplik türü kapsamındadır. Bu cümlede kılıcının gideceği yere daha çabuk ulaşması onun yeteneğine/kapasitesine bağlı değildir, sağdaki yolun daha kısa olmasının bir sonucudur. Bu durum kılıcının (veya *katılımcının*) dışında bir etkidir. Dolayısıyla kodlanmış kiplik ifade dış katılımcılı kiplik türü olarak kabul edilmektedir. Ancak bu cümlede dikkati çeken bir nokta daha vardır. Kılıcının eylemi yerine getirmesine ilişkin olasılık anlamını elde etmek mümkündür. “eğer” işaretleyicisi ile konuşur

kılıcıya seçenек sunmuştur. Kılıcının sağdaki yolu kullanma ihtimali, kullanmaması ihtimali ile aynı derecededir.

Ağaç çok yüksek. Tırmanabileceğimi sanmıyorum.

Bir yeterlilik ifadesinin iç katılımcılı kipliği mi, yoksa dış katılımcı kipliği mi işaretlediği kimi zaman yorumlamaya göre değişim gösterebilir (Rentzsch, 2013: 135). Bu ifade de ağacın yüksek olması dışsal bir etmendir, kılıcının ağacın yüksekliğinden dolayı eylemi gerçekleştirebilme olanağı dış katılımcılı kiplik olarak sunulabilir. Ancak kılıcının gücünün yeterliliğinden/yetersizliğinden dolayı ağaca tırmanabilmesi/tırmanamaması içsel bir etmendir. Böylece iç katılımcılı kiplik olarak da yorumlanabilir.

Palmer (2001)'in yeterlilik kipliğini eylem kipliğinin bir alt ulamı olan devinim kipliği kapsamında değerlendirmesi bu kiplik türünün Palmer'a göre yetenek işaretlediğini göstermektedir. Çünkü eylem kipliğinin diğer ulamı yükümlülük ile devinim arasındaki fark daha önce de belirttiğimiz gibi kılıcının eylemi gerçekleştirme veya gerçekleştirme sürecinde oluşan etmenlerin içsel veya dışsal yönüdür. Devinim kipliğinde koşullandırma unsurları içseldir. Dolayısıyla Palmer'a göre yeterlilik kipliği kılıcının bir önermedeki eylemi gerçekleştirme potansiyeli, yetisi, yeteneği ile ilgili ifadeleri işaretlemektedir.

Yeterlilik kipliğinde önemli bir başka kategoriyel ayırım ise *öğrenilmiş yetenek (learned ability)* ve *içkin yetenek (inherent ability)*⁶⁰ olmak üzere katılımcının yeteneği odak noktasında yapılmaktadır. Öğrenilmiş yetenek “-mayı bilmek” anlamında olup, sonradan öğrenilerek edinilmiştir. Örneğin *okumayı bilmek* öğrenilmiş yani edinilmiş bir yetenektir. İçkin yetenek ise doğuştan gelen yetilerdir (Auwera-Plungian, 1998: 82).

a. *Uzağı çok net görebilirim.*

b. *Artık pilotluğu öğrenmişti, tek başına da uçabilirdi. (Beyoğlu Rapsodisi)*

gör- eylemi öğrenilmiş bir davranış değildir, doğal bir yetidir. *Uçmak* ise insanlar için ne doğal ne de öğrenme sonucunda edinilmiş bir davranıştır. İnsanlar

⁶⁰ Auwera-Plungian (1998: 82) *düşünsel* ve *fiziksel* olarak ayırmanın daha iyi olabileceğini belirtmiştir.

ancak belirli araçlar vasıtasıyla uç- eylemini gerçekleştirebilirler. Bu vasıtaları uçurmak öğrenilmiş bir yetenektir. Nuyts da yetenek ifadelerinin ayırımını aşağıdaki örneklerle ayırımını yapmaktadır (2006a: 3):

- a. *That kid can sing like Frank Sinatra.* “Çocuk Frank Sinatra gibi şarkı söyleyebiliyor.”
- b. *Pete is perfectly able to solve this problem if he wants to.* “Pete isterse bu sorunu eksiksiz çözebilir.”

Nuyts’a göre (a) kılıcının bir özelliği olarak tanımlanmalıdır. (b) ise kılıcının kapasitesini taşımaktadır. O halde Nuyts’a göre tüm içkin yetenek ifadeleri aslında kılıcının var olan bir özelliğine işaret etmektedir. Öğrenilmiş yetenek ifadeleri de kılıcının kapasitesinin asıl olarak gösterildiği anlam alanıdır.

Verilen bilgiler ışığında yeterlilik kipliği için aşağıdaki gibi bir tablo önermek yanlış olmayacaktır:

YETERLİLİK	
İç Katılımcı (YETENEK)	
Dış Katılımcı (OLANAK)	
İçkin	Öğrenilmiş

Çalışmamızda yeterlilik kipliği yukarıdaki çizilen tabloya uygun olarak hem yetenek hem de yeterlilik ifadeleri kapsamında incelenecektir.

1.5.2.2.2. İstek Kipliği

Dilek ve istekleri kapsayan istek kipliği (volitive)⁶¹ alan yazında *optative*, *desiderative*, *volitive*, *volition*, *voluntative* gibi farklı terimlerle karşılanmaktadır. Konuyla ilgili *boulomaic* (duygu) terimi de karşımıza çıkmaktadır (Trask, 1996: 299). Kiefer’in konuşurun isteklerini ifade eden bir kiplik türü (1987: 71) olarak tanımladığı *boulomaic* (duygu)⁶² kipliği terimi Palmer (1986) tarafından reddedilmiştir. Aynı şekilde Rentzsch (2015) de *emotive* (duygu) terimini kullanmış

⁶¹ Türkçe alan yazınında volitive *istek*, *gönüllülük*, *gönüllülük/istek*, *gönüllülük/niyet* olmak üzere farklı şekillerde tercüme edilmiştir.

⁶² Duygu kipliği konuşurun beğenmesini veya beğenmemesini, anlık duygu durumunu bildiren kiplik türüdür (Kerimoğlu, 2018: 108).

olsa da, tasarladığı bu terim bir üst kiplik türü olup istek ile birlikte emir anlam alanını da kapsamaktadır. Rentsch'in terimi Türkçe alan yazınındaki "isteme kipliği" adlandırmasına kavramsal açıdan benzemektedir.⁶³ İsteme (subjunctive) kipliği *emir, istek, rica, yalvarma, dilek, gereklilik vb.* gibi isteme ile ilgili pragmatik çağrışımları kapsayan bir üst kiplik türüdür. İstek kipliği ise onun alt ulamlarından biridir.

Kiplik literatüründe istek kipliğinin, kiplik değeri taşıyan bir kavram olup olmadığı ve kiplik olarak kabul edildiği takdirde hangi sınıflandırmada yer alması gerektiği ile ilgili bir fikir birliği bulunmamaktadır. Kimi araştırmacılar istek kipliğini yükümlülük kipliğinin bir alt türü olarak kabul ederlerken (*bkz.* Palmer 1986), kimileri de devinim kipliğine ait olduğunu düşünmüşlerdir (*bkz.* Goosens, 1983; Palmer 2001). Bazı araştırmacılar ise kiplik sınıflandırmalarında bu kiplik türüne yer vermemişlerdir (*bkz.* Auwera-Plungian, 1998). Nuyts istek kipliğinin eylemsel planlamalarla daha az ilgili olduğuna değinir. Ona göre istek daha çok arzularla ilişkilidir. Bu nedenle istek alanının kiplik bir kavram olup olmadığına ve eğer kiplik bir kavram ise hangi kiplik türüne ait olduğuna dair farklı görüşler meydana gelmiştir. Kendisi ise bu kavramın duygu (boulomaic) kipliğine ait olabileceğini düşünür (2006a: 9-12).

Palmer (2001: 131) istekler için *desiderative* teriminin uygun olacağını belirtmektedir. Buna alternatif olarak kullanılan *volitive* ise farklı anlama gelmektedir. Biz çalışmamızda genel olarak istekleri ve dilekleri ele aldığımız ve ayırım yapmadığımız için bu anlam alanı için *istek kipliği* terimini kullandık. Palmer, İngilizcede varsayım ve gelecek zaman işaretleyicisi olan *will*'in aynı zamanda isteği

⁶³ Temürcü *isteme ifadeleri* olarak nitelediği konuşurun isteğine bağlı ifadelerin istek, ümit, dilek, memnuniyet, kabullenme gibi iradi yeteneklerden kaynaklanan çeşitli tutumları kapsadığı görüşündedir. Bununla birlikte emir, rica, tavsiye gibi konuşurun isteğini farklı yollarla belirten ifadeler de isteme ifadelerdir (2007: 16). Temürcü bu ifadeleri aşağıdaki gibi kategorilere ayırmıştır:

Anlık Katkı: Belirli bir iletişimsel bağlamdaki konuşurun iradesinden (isteğinden) çıkacak yansımaları ifade eder. Diğer bir deyişle doğrudan konuşurun anlık niyetlerini aktarır.

Kabul Edilen: Gerçek olduğu kabul edilen bir yansıma sunar.

Zihinde Canlandırılan: Kabul edilen gerçekliğin bir parçası olarak değil, hayal dünyasında olan bir yansıması sunar.

İddia Edilen: Konuşurun gerçek olarak aldığı bir yansımayı ifade ederek iletişimsel içeriğe maksatlı olarak katkıda bulunur.

İstenen: Konuşurun öngörülen bir yansıma gerçekleştirme isteğini dile getirerek iletişimsel içeriğe maksatlı katkıda bulunur.

Kabul Edilebilir: Tam olarak kabul edilmek yerine bir dereceye kadar rıza gösterilmiş (veya ödün verilmiş) bir yansıma sunar.

Genel Bildirim: Belirli bir iletişimsel bağlamda bir bireyin iradesine bağlı kişisel bir iddiada bulunmak yerine, kişisel olmayan (sosyal veya kurumsal) bir otorite hakkında genel bir duyuru yapar (2007: 90)

de işaretlediğini belirtmektedir. Gelecek zaman işaretleyen *will* ile istek işaretleyen *will* arasındaki fark ise kullanım yeridir. İstek işaretleyen *will* koşul cümlelerinde (If clause) kullanılmaktadır (Palmer, 2001: 78). Palmer sınıflandırmasında istek kipliğini devinim kipliğinin bir alt türü olarak değerlendirmektedir. İstek kipliğinde konuşura yönelik koşullandırma unsurları içseldir. Bu nedenle Palmer istek kipliğini *dilemek* (wish) ve *istemek* (want) ikili karşılaştırma temelinde değerlendirmiştir. Bir kişiye ne istendiğini söylemek çoğu zaman o kişiye verilen talimat, direktif niteliğindedir, ancak bir şey dilendiğinde direktif ifadesi o kadar da açık değildir. Endişe ve ümit etmek gibi dilekler geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanla ilgili olabilir (Palmer, 2001: 134-135).

Sema Aslan Demir istek kipliğinin kapsamını şöyle açıklar: “*emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, zaman zaman da gerçekleşme potansiyeli görece düşen dilekleri, arzu veya hayal edilenleri; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılar.*” (Aslan Demir, 2007: 88). Palmer istek kipliğinde etmenlerin konuşura içsel olduğunu savunmaktadır. Oysa görüldüğü gibi hem konuşur hem de kılıcı odaklı olabilen *istek* aynı zamanda hem içsel hem de dışsal olabilmektedir. O halde Palmer’ın belirtmiş olduğu koşullandırma unsurları tıpkı zorunluluk kipliğinde olduğu gibi istek kipliğinde de hem içsel hem de dışsal olabilmektedir.

Lars Johanson’un Türk lehçelerinde kip(lik) kategorisini morfolojik ve morfo-sentaktik olarak ele aldığı çalışmasında isteme (volition) kipliğinin *gönüllülük kipi* (voluntative), *istek kipi* (optative) ve *varsayım işaretleyicileri* (hypothetic markers) tarafından ifade edildiğini ve bu kiplik türünün talep, rica, direktif, emir, yalvarma, uyarı, teşvik, öneri, tavsiye, öğüt, cesaretlendirme, kışkırtma gibi kiplik anlamları kapsadığını belirtmiştir (2009: 489). İsteme kip(lik)i *dilek, istek, gereklik, buyrum* gibi anlamları ifade etmektedir (Vardar, 2007: 121). Sema Aslan Demir (2008) istemenin derecesini, yönünü ve yönlendiriciliğini göz önünde bulundurarak bu kategoriye *emir, istek, rica* ve *yalvarma* olmak üzere dört alt anlama ayırmıştır. O halde *istek*, istemenin alt anlamlarından biridir.

II. BÖLÜM

KAZAK TÜRKÇESİNDE KIPLİK

2.1. KAZAKİSTAN'DAKİ DİL ÇALIŞMALARINDA KİP VE KIPLİK

Kazak Türkçesi gramerinde kiplik *модальдық* (*modal'dıq*); *модалдылық* (*modaldılyq*) veya *модальділік* (*modal'dilik*) terimleri ile karşılanmaktadır.⁶⁴ A. Isqaqov (1974: 321-322) konuşurun fikrinin gerçekliğe olan ilgisinin dildeki sözlüksel, fonetik ve morfolojik yollar vasıtasıyla verilmesinin *kiplik kategorisi* olarak adlandırıldığını açıklamaktadır. Ona göre kiplik anlamlar sadece cümlede rastlanan bir olay değildir, milli dilin tabiatına ve gramatikal yapısına uygun olarak oluşan sistemli sözlüksel-dilbilgisel bir kategoridir. Bu nedenle kiplik dilin gerekli sözlüksel, fonetik ve morfolojik göstergeleriyle verilmektedir.

Kiplik Kazak araştırmacıları tarafından son dönemlerde müstakil olarak ele alınan bir kategori olmuştur. Araştırmacılar öncelikle kip kategorisinin tanımıyla ve türlerinin ne olduğu ile ilgilenmişlerdir. Kip kategorisi ilk olarak 1860 yılında N.İlminskiy tarafından ele alınmıştır. İlminskiy Kazak Türkçesinde bildirme kipi, emir kipi, şarta bağlılık kipi ve mastar kipi olmak üzere 4 kip türü belirlemiştir. 1894 yılında P. M. Melioranskiy ise bu kategoriyi emir, istek, şarta bağlılık, bildirme ve mastar kipi olarak 5 türe ayırmıştır. 1897 yılında V. V. Katarinskiy alt başlıkları genişleterek kip kategorisini 8'e ayırmıştır: emir, bildirme, istek, mastar, şart, şüphe, şarta bağlılık, itiraz kipi (Akt. Doskeyeva, 2013: 13). Mastar kipinin kip türü olarak kabul edilmesi N. İ. İlminskiy, P. M. Melioranskiy, V. V. Katarinskiy ile devam etse de bu görüş birçok tartışmaları beraberinde getirmiştir ve tartışmalara rağmen Kazak Türkçesinde 1960'lı yıllara kadar bir kip türü olarak ele alınmaya devam etmiştir (Düysembekova, 1999: 11). Mamadilov, Kazak araştırmacıların kip ve kiplik kategorisine dikkatlerini 1917 yılından sonra verdiğini belirtir. Bir önermede konuşurun bakış açısının, kaygı veya tahmin gibi yorumlarının kip ekleri vasıtasıyla gösterilmesine dair ilk bilgi Ahmet Baytursunov'un çalışmasında yer almaktadır (1996: 8-9). A. Baytursinov Kazak Türkçesinde *tuyıq ray*, *biylik ray*, *aşıq ray*, *şarttı ray*, *erewil ray*, *reniş ray*, *qalaw ray*, *senimdi ray*, *senimsiz ray*, *boljal ray*, *muñ ray*,

⁶⁴ A. Isqaqov, kiplik için *арайлық* "arayıq"; kiplik anlamlar için de *арайлық реңк* "arayıq reñk" terimlerini kullanmıştır (Isqaqov, 1974: 321).

*könis ray, qayraw ray, azalı ray, teris ray*⁶⁵ olmak üzere 15 kip türü olduğunu iddia etmiştir (1992: 234-244). Baytursinov kip kategorisinin türlerini tahmin, olasılık, pişmanlık, istek gibi anlam alanları çerçevesinde belirlemiştir. A. Baytursinov'dan sonraki araştırmacılar ise kip türlerini en aza indirmişlerdir.⁶⁶ Bugün dilbilgisi kitaplarında *aşıq ray* “bildirme kipi”, *buyrıq ray* “emir kipi”, *şarttı ray* “şart kipi” ve *qalaw ray* “istek kipi” olmak üzere kipliğin 4 türünün olduğu kabul edilmektedir. bkz. Balaqayev-Qordabayev (1961); Isqaqov (1974, 1991); Tomanov (1992); İsayev (1998); QG (2002); Orazbayeva vd. (2005); Bekturov (2006).

Kazak Türkçesindeki kip kategorisi, gereklilik kipi dışında, Türkiye Türkçesindeki kip türleri ile aynıdır. Kazak Türkçesinde kipler A. Isqaqov tarafından ikiye bölünmüştür: *aşıq ray* “bildirme kipi” ve *neğaybil ray* “tasarlama kipi”. Bildirme kipleri eylemlerin geçmiş, şimdiki, gelecek gibi belli bir zaman aralığında gerçekleştiklerini/gerçekleşmediklerini gösteren eklerdir. Tasarlama kipleri ise yalnız gerçek olayları değil gerçektışı eylemlerin de yapılıp yapılmayacağını göstermektedir. İstek, şart, emir, tahmin, şüphe, rica gibi gerçektışı ifadeler tasarlama kiplerince oluşturulmaktadır (1974: 325-327). Bildirme ve tasarlama olmak üzere yapılan bu temel ayırım Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında da görülmektedir. Bildirme kipleri zaman ifadelerini gösterirken, tasarlama kipleri ise gerçektışı ifadeleri işaretlemektedir. O halde bildirme kipleri tamamen olgusal ifadeleri mi göstermektedir? Sınıflandırma ölçütü (olgusallık/gerçeklik-gerçektışılık) kısmen doğru olmakla birlikte en büyük eksiği gelecek zamanla çekimli eylemlerin gerçektışı olduğunun göz ardı edilmiş olmasıdır. Kıstasın gerçeklik temelli olduğunu kabul ettiğimizde gelecek zaman çekiminin de tasarlama kipleri kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmeliyiz. Nitekim tasarlama kipiyle çekimlenmiş ifadelerde, zaman bildirici başka bir işaretleyici kullanılmamışsa, daima gelecek zamana atıf yapılmaktadır: *Ayşe 'ye gitmeye niyetlendim.* (Henüz gitmemiş, gelecekte gidecek.), *Odanı topla.* (Oda konuşma anında dağınık, eylem gelecekte yerine getirilecek.), *Sinemaya gidebilirim.* (Belirsizlik var, sinemaya gidip gitmeyeceği gelecek zamanda gerçekleşecek), vb. Bildirme ve tasarlama kipleri “istek unsuru” taşıyıp taşımasına göre ayrılmış olabilir. Ancak bu ölçüt ve ayırım

⁶⁵ Sırasıyla: mastar kipi, emir kipi, bildirme kipi, şart kipi, küskünlük kipi, sitem kipi, istek kipi, kesinlik kipi, kesinlik-dışı kipi, tahmin kipi, kaygı kipi, razı olma kipi, ısrar kipi, serzeniş-istek kipi, pişmanlık-sitem kipi.

⁶⁶ Mamanov 6 kip türü belirlemiştir: *aşıq ray* “bildirme kipi”, *qalaw ray* “istek kipi”, *buyrıq ray* “emir kipi”, *şarttı ray* “şart kipi”, *şartlılık ray* “şarta bağlılık kipi”, *ökiniş ray* “pişmanlık kipi” (2014: 112).

Jespersen (1924)'nin gruplandırmasından farklıdır. Bildirme kiplerinde istek unsuru olmaksızın zaman ön plana çıkmıştır, tasarlama kiplerinde de istek unsuru ortak noktalardan biri olarak kabul edilebilir.⁶⁷ Çalışmamızda bu tartışmaya yer vermeyeceğiz. Söz konusu sınıflandırma ve ölçütleri bir makale konusu olarak ayrıntıları ile tartışılabilir.

Kiplik diğer dillerde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de kip ekleri dışında ara sözcükler, ünlemler, kiplik yüklemeler, zaman ekleri, kipsel enklitik edatlar, vurgu ve tonlama gibi çeşitli işaretleyiciler vasıtasıyla verilmektedir. Bu konuda A.N. Nurmaxanova, kipliği genel Türkoloji çerçevesinde araştırıp sözlüksel, morfolojik ve sentaktik işaretleyicilerini göstermiştir (Akt. Ordabeyeva, 2012: 33). Q. Mamadilov ve E. Janpeyisov kiplik yüklemeleri, Ö. Tölegenov kiplik anlamları, A. Nurmaxanova fiil yapılarını ve onların cümledeki kiplik işlevlerini incelemiştir (Akt. Yeshniyaz, 2018: 41). Ayrıca Kazak Türkçesinde kipliğin genel teorik temelini, fonksiyonel-semantic esaslarını, tamlamalar vb. gibi dilsel özelliklerini S. İsayev, T. Sayrambayev, O. Tölegenov, G. Medetova, M. Zaynullin, K. Mamadilov, S. Kulmanov, A. İYskakov, İY. Mamanov, N. Oralbaeva gibi araştırmacıların incelediğini görmekteyiz.

Kazak Türkçesinde farklı kiplik anlamları ve onların işaretleyicilerini ele alan S. Kulmanov 5 farklı kiplik türü belirler:

1. *Zorunluluk Kipliği (Mindettilik Modaldiligi)*: Gelecek zamanda gerçekleştirilmesi/gerçekleştirilmemesi gereken gerçek olmayan, olası durumları ifade eder. Bu kiplik türü zorunluluk/gereklilik ve ihtiyacı belirtse de S. Kulmanov'un zorunluluk kipliği yükümlülüksel anlam taşımamaktadır.
2. *Kanıt Kipliği (Ayqındıq Modaldiligi)*: Önermenin gerçeklik değeri ile ilgili konuşurun bakış açısını bildirir.
3. *İstek Kipliği (Qalawlıq Modaldiligi)*: Konuşurun istek, arzu ve dileklerini gösterir. Kazak Türkçesinde gönüllülük kipi ve istek kipi aracılığıyla ifade edilir.

⁶⁷ Nitekim İngilizcede *subjunctive* terimi Türkiye Türkçesi alanyazınında "isteme kipliği" olarak karşılanmıştır. İsteme kipliği istek, gereklilik, dilek-koşul ve buyrum kiplerini kapsamaktadır (DBS, 160; Vardar, 2007: 121).

4. *Emir Kipliği (Buyırıqtıq Modaldiligi)*: Bir eylemin yapılmasının konuşur tarafından emredildiği ifadeleri belirtir.

5. *Olabilirlik Kipliği (Mümkindik Modaldiligi)*: Bir şeyin yapılıp yapılmaması imkanının gösterildiği ifadeleri belirtir. S. Qulmanov bu kiplik türü altında yetenek ve izin kipliğini toplamıştır (Akt. Yeshniyaz, 2018: 41-42).

S. Qulmanov'un Kazak Türkçesi için belirlediği bu türler belirli bir yaklaşım esaslı olmasa da, temel kiplik türleri olarak kabul edilebilecek niteliktedir. Türk dillerinde kipliğin hem kip kategorisi ile hem de sözlüksel, söz dizimsel ve bürünsel işaretleyiciler ile verilmesi ortak bir özelliktir. Bu durum Kazak bilim adamlarının kiplik çalışmalarında nesnel ve öznel kiplik ayırımına gidilmesine yol açmıştır. *Kazak Tilinin Grammatikası* adlı gramer kitabında kiplik kavramının kip vasıtasıyla verilmesi *nesnel kiplik*, kipliği belirten özel sözlerle verilmesi *öznel kiplik* olarak adlandırılmıştır (QTG, 1967: 241). Klasik gramer bakış açısıyla yapılan öznel-nesnel kiplik ayırımı Lyons (1977)'in gruplandırmasındaki öznel ve nesnel kipliğe göre farklılık göstermektedir.⁶⁸ Dilbilimsel bakış açısını benimseyen çalışmalarda Kazakça alan yazındaki öznel-nesnel kiplik ayırımı *istemeye* (facultative) sahip olup olmamaya ilgilidir. Axmetova-Qayrat (2016: 20) nesnel kipliğin gramatikal yollarla verilen söylemin gerçekliğe ilişkisini, öznel kipliğin ise konuşurun söyleme olan ilişkisini bildirdiğini savunur ve öznel kipliğin istemeye bağlı olduğunu dile getirir. Nesnel kipliği tanımlamak için “kiplik” teriminin, öznel kipliği tanımlamak için de “duygusalık” teriminin kullanılabileceğini iddia eder. Benzer bir tanım Orazbayeva vd. (2005: 409) de yapmaktadır. Onlara göre nesnel kiplik konuşurun cümledeki gerçekliğe dair gerçek ve gerçektışı bakış açısını, öznel kiplik de konuşurun cümleye olan güvenirlilik veya tereddüt değerleriyle yaptığı yorumu bildirir. Olasılık, gereklilik, zorunluluk, emir gibi anlamları bildiren kiplik türlerini ise *iç sentaks kipliği* olarak adlandırmışlardır.

Öznel-nesnel kiplik ayırımının yanı sıra *modal sözder* olarak adlandırılan kiplik kelimeler Kazak Türkçesi kiplik alan yazında oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkiye Türkçesi klasik gramer çalışmalarında kiplik kelimelere yer verilmemekte

⁶⁸ Bilgi kipliği bağlamında öznel ve nesnel değerlendirmeler arasındaki ayırımı ilk başlatan Lyons (1977)'a göre nesnel bilgi kipliği, nesnel olarak ölçülebilen durumların gerçek olup olmadığını ifade eder. Oysa öznel bilgi kipliği, gerçek hakkında salt öznel bir tahmin içerir (Akt. Nuyts, 2001: 33).

olup, gramer kitaplarında böyle bir kelime grubundan bahsedilmemektedir. Ancak Kazak dilbilimcileri batı kaynaklı araştırmalar yaptığı için, bizdeki dilbilgisi geleneğinden farklı olarak kiplik kelimeler özel olarak incelenip, gramer kitaplarında yer bulmuştur. Sovyet devrine kadar ki Türkoloji literatüründe kiplik kelimeler⁶⁹ ayrı bir kelime grubu olarak görülmemiş, zarflar veya edatlar olarak değerlendirilmiştir. Kazak dil biliminde kiplik kelimelerin özel olarak incelenmesi, E. Janpeyisov'un 1958 yılında sunduğu doktora teziyle başlamıştır (Akt. Altayeva, 2007: 47; Sayrambayev, 2014: 69).⁷⁰ Janpeyisov kipliğin kiplik kelimelerin yanı sıra kip ekleri, vurgu, ara sözler, enklitik edatları gibi çeşitli yollarla da ifade edilebileceğini savunmuştur (Akt. Orazbayeva vd., 2005: 410). Araştırmacılar, kiplik sözlerin analiz edilmeye başlanmasıyla birlikte onların hangi kelime grubu kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine dair bir fikir birliğine varamamışlardır.⁷¹ Bazı bilim adamları kiplik kelimeleri *edat* olarak değerlendirirken, kimisi de *bağımsız söz* (beytarap söz) grubuna eklemiştir (Sayrambayev, 2014: 70).⁷² E. Janpeyisov editörlüğünde 2002 yılında çıkan *Qazaq Grammatikası* adlı dilbilgisi kitabı kiplik kelimelerin Kazak dilbilgisinde müstakil bir kelime grubu olarak yer almasını sağlamıştır. Bu eserde kiplik kelimelerin leksik-gramatik özelliklerini, kalıplaşma dönemlerini, semantik vasıflarını, kullanılma özelliklerini detaylı olarak anlatılmış, kiplik kelimeler hangi derecede olursa olsun *yardımcı sözler* grubuna dahil edilmiştir (Akt. Molgajdarov, 2011: 77).

⁶⁹ Türk dillerinde kiplik sözleri müstakil olarak inceleyen araştırmacılar arasında A. Aslanov (Bakü, 1957), Z. Alizade (Bakü, 1963), S. Saydov (Taşkent, 1964), N. Petrov (Novosibirsk, 1984), G. İmanov (Bakü, 2008), R. Kamilcanov (Taşkent, 1975), D. Kekilova (Aşkabat, 1972), N. Şarşiev (Frunze, 1969), M. Fedotov (Çeboksarı, 1963) gibi isimleri sıralayabiliriz (Molgajdarov, 2011: 78).

⁷⁰ E. Janpeyisov *Qazirgi Qazaq Tilindeki Modal Sözder* adlı doktora tezinde kiplik kelimelerin üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Onun bu çalışması Kazak dilinde kiplik anlam bildiren dil kurallarını, fiilin kiplerini, ara sözleri, vurgu ve tonlamayı, modal sözleri, bazı enklitik edatları kapsamaktadır (Akt. İmanqulova, 2012: 113).

⁷¹ T. Erğaliyev, 1968 yılında çıkan *Qazaq Tilindeki Sözder Men Taptarınıñ Morfologiyalıq Qurılısı* adlı çalışmasında yardımcı sözlere (*kömeşsi sözder*) edatları dahil etmiş, müstakil sözler (*azat sözder*) grubu olarak da kiplik kelimeler ile ünlemleri almıştır. S. İsayev'in 1996 yılında basılan çalışmasında ilk olarak kiplik kelimeler, kelime grubu olarak gösterilmiştir. Daha sonra 2002 yılında çıkan *Kazak Grameri*'nde detaylı açıklama verilmiştir. Ona göre, kiplik kelimeler edatlar ve ünlemlerle birlikte ayrı kelime grubu olarak değerlendirmelidir. Çünkü bu kelimelerin tek başına leksik anlamları olmasa da, iliştileridikleri kelimeye eklenince gramatikal anlam katmaktadır. Modern Kazak dil biliminde N. Oralbay *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfologiyası* (2007) adlı çalışmasında kiplik kelimelerin analitik oluşumlarda kiplik kategorisinin göstereni olduğundan, onları ekler gibi gramatikal göstergeler olarak kabul etmiştir, ancak sayıca yetersiz olduklarından dolayı sözcük türüne eklememiştir. Bu araştırmacıların aksine B. Kasım ise kiplik kelimeleri cümleye kiplik anlamı eklediğinden dolayı ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirmektedir (Akt. İmanqulova, 2012: 113).

⁷² Edatların bazı özellikleri olduğu için Sayrambayev de bu kelimelere kiplik kelimeler denilmesini uygun bulmaktadır. Edatlar kiplik kelimelerin aksine morfolojik değişimlere uğramazlar. Ayrıca edatlar ismin hal eklerini alan sözler vasıtasıyla sadece yüklem görevlendirilirken, kiplik kelimeler hem isimlerle, hem de fiillerle öbekte iç içe girerek ve yönetilerek ilişki kurar (2014: 70).

Kiplik kelimeler günümüz Kazak Türkçesinde sayı bakımından fazla olmasa da kullanım özelliklerine göre çok çeşitlidir. Örneğin; *bilem* (білем), *körinedi* (көрінеді), *kerek* (керек) gibi sözcükler günlük kullanma sürecinde kademeli olarak dilbilgiselleşip, sözlük anlamının arkasında kiplik anlam da bildirmektedir. Bunların kiplik anlamı önceki sözlük anlamının temelinde sonradan kalıplaşmıştır. Örneğin; *Men onı köpten bilem.* (Bürkit vd., 2012 : 147). Okul kitaplarında ve akademik çalışmalarda kiplik sözler; isimli ve fiilli olmak üzere ikiye ayrılır. *siyaqıtı, sıqıldı, sekildi, taqıletti, räwişti, şaması, tärizdi, zadı, ras, mümkün, bälki, rasında, şınında, kerek, tiis, qajet, ärine* sözcükleri isimli; *bilem, körinedi, deydi, eken, bolar, şıǵar* fiilli kiplik sözlerdir (Sayrambayev, 2014: 70).

E. Jampeyisov kiplik kelimeleri 1) Tahmin; 2) Zorunluluk; 3) Konuşurun cümlede verilen haberin doğruluğuna emin olması; 4) Kendi açısından doğrulama; 5) Söylenen fikir açısından inanma; 6) Şüphe; 7) Dilek; 8) Niyet bildiren kiplik sözler olmak üzere 8 gruba ayırmıştır (Akt. Molgajdarov, 2011: 78). N. Sawranbayev de “*Qazaq Tili*” adlı çalışmasında kiplik kelimeleri şu şekilde gruplandırmıştır: 1) Varsayım, tahmin (*boljal*) manasını veren sözler; 2) Zorunluluk (*mindettilik*) manasını veren sözler; 3) Delile (*derek*) dayanılarak söylenen sözler; 4) Onaylama, doğrulama (*qostaw*) manasındaki sözler; 5) İnanma, güvenme (*senim*) manasındaki sözler; 6) İstek, dilek (*qalaw*) anlamı veren sözler; 7) Şüphe (*kümän/küdik*) bildiren sözler (Akt. Şoybekova-Utegenova, 2014: 156).

Kazak Türkçesi gramerlerinde kiplik kavramı yukarıda açıkladığımız gibi kip ve kiplik kelimeler üzerinden ele alınmış olsa da, kipliğin semantik açıdan ne olduğunu anlatan çalışmalar da mevcuttur. Balaqayev vd. (2005: 213-214)’nin *Qazaq Tiliniñ Stiylıstiykası* adlı çalışmasında “xabarlı, surawlı, buyırıqtı, lepti söylemder” başlığı altında kiplik anlamlara yer verilmiştir. Bir cümlede anlatılan fikre konuşurun öznel bakış açısını bildirmesi cümlenin kipliği olarak adlandırılmıştır:

Kuşkulu Söylemler

1. Yolcular gitmiş.
2. Yolcular gitmiş görünüyor.
3. Yolcular gitse gerek.
4. Yolcular gitmişe benziyor.

Tahmini Söylemler

1. Yolcular gitmiş olabilir.
2. Yolcular gitmiş olmalı.
3. Yolcular gitti diye biliyorum.
4. Yolcular gitmiştir diye düşünüyorum.

Verilen örnekler belli bir kiplik araştırmacısının tasnifine göre yapılmayıp, tamamen anlamsal farklılığı ön plana çıkarmayı ve kiplik kavramının ne olduğunu anlatmayı amaçlamaktadır. Kipliğin türlerini belirlemede ölçüt yelpazesini daha geniş tutan Nurjamal Oraltbay *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfologiyası* adlı dilbilgisi kitabında “fiilin kip kategorisi” başlığı altında belirlediği kiplik türlerini de sıralamıştır: nesnel kiplik, istek kipliği, şart kipliği, olabilirlik kipliği, zorunluluk kipliği, niyet kipliği, tahmin kipliği (2007: 272-288). Oraltbay kip türlerini de ilgili kiplik başlığı altında açıklayıp, kip dışındaki işaretleyicilere de değinmiştir. Daha eski bir tarihte yayınlanan R.S. Āmirov’un *Jay Söylem Sintaksisi* adlı çalışmasında kiplik yüklemlere değinilmiştir. Ona göre kiplik yüklemler: 1) Bir eylemin tahmin edilmesi durumunda kullanılmaktadır. 2) Bir eylemin gerçekliği hakkında konuşulmasına yardım eder. 3) Konuşurun eyleme tanık olup olmadığını gösterir. 4) Konuşurun znel fikrini gösterir (1983: 133-134). Āmirov’un kiplik yüklemler hakkında verdiği bilgiler kiplik kavramının ne olduğunu da açıklamaktadır. Nitekim kendisi kipliğin yalnız yüklemlerle verilmediğini farklı işaretleyicilerin de kullanıldığını belirtmiştir.

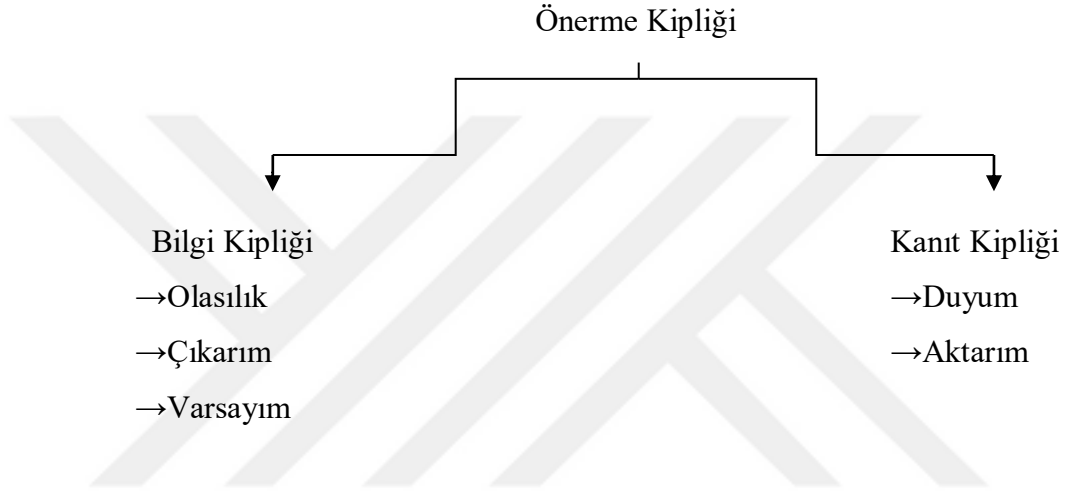
Dil bilim odaklı çalışmalarda Türkiye’de olduğu gibi Kazakistan’da da kipliğin ayrı bir kategori olarak değerlendirildiğini görmekteyiz. Bu çalışmaların çoğu kip eklerinin, kiplik kelimelerin, analitik yapıların temelinde olup yapısal bakış aışıyla ele alınmıştır. Son zamanlarda *metin kipliği (mätin modaldiligi)* üzerine eğilen araştırmacılar da olmuştur. Bu alışmalar özellikle nesnel-öznel kiplik temelinde sınırlı kalmıştır.⁷³

Kısaca sözünü ettiğimiz Kazak Türkçesinde kiplik ile ilgili yapılan çalışmalarda herhangi bir yaklaşımın temel alındığını söyleyemeyiz. Bu açığı kapatmak adına Palmer (2001) yaklaşımına dayalı olarak Kazak Türkçesindeki morfolojik, morfo-sentaktik, sözlüksel, sözdizimsel kiplik işaretleyicileri tarafımızdan analiz edilecektir. Elde edilen örneklerin hangi kiplik ile kodlandığının belirlenemediği durumlarda ise önermelerin bağlamı üzerinden hareketle değerlendirmelerde bulunulacaktır.

⁷³ Bkz. Altınbekova-Zwyeva (2014); Axmetova-Qayrat (2016).

2.2. ÖNERME KIPLİĞİ

Kipliğin tüm önermeyi ilgilendiren bir kategori olduğunu düşünen Palmer (2001) önerme kipliğini konuşurun bilgisi temelinde ikiye ayırmıştır. Önermenin gerçeklik değerine ilişkin yargıların ifade edildiği *bilgi kipliği* ve önermede ifade edilen bilginin kaynağının gösterildiği *kanıt kipliği* bu başlık altında incelenecektir. Palmer (2001)'ın önerme kipliği kapsamında incelenecek kiplik türleri şekilde gösterilmiştir:

2.2.1. Bilgi Kipliği

Konuşurun bir önermenin gerçeklik değeri hakkında yorum yapması, yargı bildirmesi sonucunda bilgi kipliği işaretlenmektedir. Bilgi kipliği Palmer (2001)'a göre 3 tür yargıyı kapsamaktadır: *olasılık*, *çıkarım*, *varsayım*.

2.2.1.1. Olasılık Kipliği

Olasılık kipliği Kazak Türkçesinde tek bir morfolojik işaretleyici ile kodlanmaktadır. Gramer kitaplarında da tahmin bildiren geçmiş zaman çekim eki olarak kabul edilen *-Ar*, konuşurun gelecekte gerçekleştirmeyi düşündüğü, planladığı ancak kararsızlık yaşadığı eylemleri bildirir. Bu ekin kullanılışı önermelerde eylemin gelecekte yapılacağı kesinlik bildirmez. Tek bir morfolojik işaretleyicinin aksine Kazak Türkçesinde olasılık işaretleyen çok sayıda morfo-sentaktik işaretleyici bulunmaktadır. Bunların bir kısmı *bolar*, *şığar*, *deymin*, *körinedi*, *uqsaydı* gibi çekimli fiillerle oluşturulmuştur. Bu işaretleyicileri bir kiplik yüklem olarak

görmekten ziyade dilbilgiselleşmiş bir işaretleyici olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Bazı işaretleyicilerin çoklu okumasından kaynaklanan anlam bulanıklığının en önemli örneklerinden biri Türkiye Türkçesindeki *-Abil-* yapısıdır. *-Abil-* gramer kitaplarında her ne kadar yeterlilik göstereni olarak kabul edilse de anlamsal açıdan bilgi kipliğine de işaret etmektedir. Özellikle kararsızlık, tahmin, ihtimal gibi çağrışımlarla olasılık ifadelerinde kullanılan bu yapının tam karşılığı Kazak Türkçesinde *-A al-* analitik yapısıdır. Olasılığın sözlüksel işaretleyicileri arasında kiplik kelimeler ve özellikle kiplik edatlar yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Olasılığın önemli göstergelerinden biri de *bolsa kerek* yapısıdır. Gereklilik sözcüğü *kerek* konuşura göre eylemin nasıl olması gerektiğini ifade ederek, *ol-* eyleminin de yardımıyla delilsiz olarak konuşurun düşüncesini, muhtemel tahminini muhabata aktarmasına yardımcı olur. Görüldüğü gibi Kazak Türkçesinde olasılık kipliği işaretleyici bakımından oldukça zengindir.

2.2.1.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.1.1.1.1. -Ar

Türk dilinin geniş zaman eki olarak bilinen *-Ar*⁷⁴, yabancı dilbilimciler tarafından *aorist* olarak adlandırılmaktadır (Underhill 1985; Kornfilt 1997; Lewis 2000; Clauson 2002; Göksel-Kerslake 2005). Yunanca kökenli *aorist* terimi Türkçede “geniş zaman”ın karşılığıdır ve devam eden eylemleri göstermektedir (Lewis, 2000: 115). Geniş zamanın geçmişte olan, şimdi olmakta olan ve gelecekte olacak olan olaylara gönderme yapma (Uzun, 2004: 161) fonksiyonunun, yani zaman bildiriminin yanı sıra görünüş ve kiplik işlevleri de vardır. Bu bakımdan *-Ar* eki zaman-görünüş-kiplik işaretleyicisi türünde bir göstergedir.

*-Ar*⁷⁵, Kazak Türkçesinde belirsizlik anlamı taşıyan *gelecek zaman* ekidir (Doğan-Koç, 2004: 269).⁷⁶ Kazak Türkçesinde olasılığı işaretleyen tek morfolojik işaretleyici olan *-Ar* henüz gerçekleşmemiş, gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi

⁷⁴ Ses uyumundan dolayı ek Türk dilinde *Ar*, *Ir*, *Ur* ve *r*'li şekillerde görülmektedir. Tekin (1995) ekin orijinal halinin *-r* olduğunu, Eski ve Orta Türkçede karşılaşılan *-r* ekinin önündeki ünlü seslerin aslında Proto-Türkçedeki kayıp köklerin son sesinin kalıntıları olduğunu ileri sürer (Akt. Kanık, 2015: 104).

⁷⁵ Kazak Türkçesinde *-ar* ve *-er* olmak üzere iki şekillidir.

⁷⁶ Kutalmış *-Ar*'ın gelecek zaman ifade ettiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Ekin bu işlevde gösterilmesinin Rusça yazılmış ilk gramerlerin aynen aktarılmasından kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Oysa, ona göre *-Ar* ekinin gelecek zaman işlevi yoktur, tamamen modal özelliklere sahip olan geniş zaman biçimimidir (2002: 117).

konusunda kesinliği olmayan ifadeleri işaretlemektedir. Öner, Eski Türkçeden itibaren kesin bir zaman ifade etmeksizin, belirsizlik bildiren *-Ur*, *-Ar*, *-r* eklerinden, sadece *-Ur* ekinin Tatar, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde terk edildiğini belirtmektedir. *-Ar* ve *-r* ekleriyle yapılan geniş zaman çekimi *belirsizlik*, *ihtimal*, *tahmin* semantik çağrışımlarına sahiptir (Öner, 1998: 181-185).

Kazak Türkçesi gramerlerinde gelecek zaman çeşitli alt başlıklar altında ele alınmıştır.⁷⁷ Bizim çalışma konumuzu ilgilendiren alt kategori *boljaldı keler şaq* “tahmin bildiren gelecek zaman” tır. Gelecek zamanın bu türü eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesine dair konuşurun tahminini gösterir. Tahmin anlam alanı olasılık ile aynıdır. Konuşur bir gerçeklik hakkındaki tahminini bildirdiğinde, bir olasılığı ifade etmiş olur. Olasılık, bir önermedeki gerçekliğe dair konuşurun şüpheli, emin olmayan, ihtimal dahilinde olan tutumunu belirtir. Palmer (2001)’in *speculative* olarak adlandırdığı bu kiplik türü Türk araştırmacılar tarafından *kurgu kipliği*, *olasılık kipliği*, *tahmin kipliği* gibi çeşitli terimlerle karşılık bulmuştur.⁷⁸ Kazak Türkçesindeki *boljaldı keler şaq* işaretleyicisi *-Ar* tam da bu kiplik türünü işaretlemektedir. Kazak dilcisi İbrayım Mamanov (2014: 139) bu ek için şu örneği vermiştir:

Men erten kinoğa bar-a-mın. “Yarın sinemaya gideceğim.”

Men erten kinoğa bar-ar-mın. “Yarın sinemaya gidebilirim./gideceğim.”⁷⁹

⁷⁷ *şeksiz keler şaq*, *şekti keler şaq*, *maqsattı keler şaq* Begaliyyev-Sawranbayev (1948); *jalpı (amıq) keler şaq*, *boljaldı keler şaq*, *maqsattı, keler şaq* Isqaqov (1974); *boljaldı keler şaq*, *maqsattı keler şaq*, *awıspalı keler şaq* QG (2002), Oralbay (2007) Sayrambayev (2014); *kesimdi keler şaq*, *boljaldı keler şaq*, *maqsattı keler şaq*, *tilekti keler şaq* Jubanov (2010); *awıspalı keler şaq*, *boljaldı keler şaq*, *niyet keler şaq* Mamanov (2014)

⁷⁸ *ihtimal kipliği* Kerimoğlu (2011, 2018); *rastlantısal tahmin kipliği* Sargın (2014); *şüphe kipliği* Hirik (2014); *ihtimal-kurgu kipliği* Üzüm (2017); *kurgusal yargı kipliği* Kamacı Gencer (2018); *olasılık kipliği* Demirel (2018).

⁷⁹ *Men erten kinoğa bararmın* önermesi Türkiye Türkçesine iki şekilde aktarılabilmektedir:

- i) Yarın sinemaya gidebilirim.
- ii) Yarın sinemaya gideceğim.

Türkiye Türkçesi gelecek zaman işaretleyicisi *-AcAk* biçimbiriminin işlevlerinden biri *kesinlik* olsa da, tıpkı İngilizcedeki *will* gibi belirsizlik işlevi de mevcuttur. İngilizcede kesin gelecek zaman için *going to* yapısı kullanılırken, belirsiz gelecek zaman ve niyet ifadeleri için *will* kullanılmaktadır. *Yarın Ankara'ya gideceğim* - *Yarın Ankara'ya gidiyoru* örneklerinde görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde de benzer kullanım görülmektedir. Biz *-AcAk* ekinin taşıdığı bu iki işlevin karışıklığa neden olmaması için belirsiz gelecek zaman işaretleyicisi *-Ar* ile kurulu Kazakça cümleleri Türkiye Türkçesine *-Abil-* ile aktardık.

-A ile işaretli ilk önermede ifade edilmek istenen zaman kavramıdır. Bir kesinlik bildirirse de konuşur aslında sinemaya gitme eylemini gelecekte gerçekleştireceğine dair haber verir. -Ar ile işaretli ikinci önermede ise vurgulanan konuşurun önermedeki gerçekliğe yönelik tutumudur. Konuşur yarın sinemaya gidebilir veya gitmeyebilir. Konuşurun iki seçeneği vardır. Bu durum iki olası dünyaya işaret eder. Olası dünyalardan biri konuşurun yarın sinemaya gidecek olması, diğeri ise konuşurun yarın sinemaya gitmeyecek olmasıdır. Henüz gerçekleşmemiş bir durum olduğundan bu iki önerme de gerçektışı ifadelerdir. İkisi de gelecek zaman ifade etse de taşıdıkları kiplik değeri bakımından ayrılırlar. İlk önerme kesinlik, ikinci önermede ise olasılık değeri taşımaktadır.

(1) *Türkistanğa sonan soñ bararmın, Kökşetawğa da bararmın.*
“Türkistan’a ondan sonra gidebilirim, Kökşetav’a da gidebilirim.”
(QXA, 375)

(2) *Sizdi esen-saw, tap osı qalpiñızda, öz otanımız Angliyada tağı körermin degen senimim mol.* “Sizi sağlıklı, tam da bu halinizde, vatanımız İngiltere’de görme **ihtimaline** dair inancım çok.” (OBJK, 353)

(1) numaralı önermede konuşurun eylemin gerçekleşmesi konusunda kararsızlığından dolayı iki olası dünya seçeneği ortaya çıkmıştır: Eylemi gerçekleştirmek veya gerçekleştirmemek. Konuşurun Kökşetav’a gidecek olması ilk seçenektir. Kökşetav’a gitmeyip Türkistan’a gidecek olması da ikinci seçenektir. Konuşurun tutumu bilgi eksikliğinden veya yanlış yorumlamadan çok uzak olup, tamamen kendisinin gelecekteki planları hakkında kararsız ve belirsizlik içinde oluşu ile ilgilidir. Olasılık değeri her cümlede aynı oranda değildir. Konuşurun bilgisine olan güveninden, inancından veya hislerinden kuvvetle yaptığı yorumlamalarda olasılık daha şiddetli hissedilir. (2) numaralı önerme konuşurun inancına dayalı olarak üretildiğinden buradaki olasılığın şiddeti fazladır. Gelecek zaman biçimlerini -Ar ile işaretli Kazakça cümlelerin aktarmasının -AcAk ile yapılması beklenir. Oysa -AcAk kesinlik bildirir, -Ar ise olasılık bildirir. Kazak Türkçesinde de tahmin bildiren gelecek zaman başlığı altında sınıflandırılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise tahmin, olasılık ve belirsizlik gibi anlam alanlarını -AcAk yerine -Abil veya diğer olasılık

kipliği belirteçleri ile kodlamaktayız. Olasılık kipliğinin de gelecek zaman atfına sahip olduğu unutulmamalıdır. Çünkü olası olay ve durumlar henüz gerçekleşmemiş gerçekdışı ifadeleri meydana getirirler. (1) ve (2) numaralı önermeler olasılık anlamı bildirmektedir. Bu durumda -Ar biçimbiriminin Kazak Türkçesinde tek bir okumaya sahip, yalnız olasılık anlamı bildiren tek işlevli bir ek olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

(3) *Biz mamır ayında Istıq kölge barğan bolatınbız. Mamır ayında köldiñ swı öte salqın boladı eken, onıñ üstine oñtüstikten qattı jel soğıp turdı. Nätijesinde, biz swğa da şomula almadıq, jağajayda da qıdıra almadıq. Endi eşqaşan mamır ayında Istıq kölge barmaspız.* “Biz Mayıs ayında Isık Göl'e gitmiştik. Mayıs ayında gölün suyu çok serindi, üstelik güneyden kuvvetli rüzgar esiyordu. Neticede suya giremedik, plajda da dolaşamadık. Birdaha asla Mayıs ayında Isık Göl'e **gitmeyiz**.” (Jumanova vd., 2014: 92)

(4) *Ol osı dükennen qımbat köylek satıp alğan edi. Jarnaması jaqsı bolğanımen, zattarınıñ sapası onşa jaqsı emes eken. Qunı qımbat, al sapası naşar. Endi osı dükennen eşqanday zat satıp almaspın.* “O dükkandan pahalı bir elbise aldı. Reklamı iyi olmasına rağmen kalitesi o kadar da iyi değildi. Fiyatı pahalı, kalitesi kötü. Artık o dükkandan hiçbir şey **almam**.” (Jumanova vd., 2014: 92)

Kazak Türkçesinde tahmin bildiren gelecek zamanın olumsuz çekimi, olumlu çekiminden farklı bir semantik çağrışıma sahip olup, konuşurun eylemi yerine getirmeme konusunda kararlılığı ve bu konuda güçlü bir iradeye sahip olduğunu işaretlemektedir (Abish, 2014: 63). Tahmin bildiren gelecek zamanın olumsuz çekimi Kazak Türkçesinde -MAs biçimbirimi ile yapılmaktadır. (3) ve (4) numaralı önermelere bakalım. Konuşur (3)'te *Birdaha asla Mayıs ayında Isık Göl'e gitmeyiz* diyerek, (4)'te de *Artık o dükkandan hiçbir şey almam* diyerek eylemi gerçekleştirilmeme konusunda oldukça kararlıdır. Bu kararlılığı nedeniyle ifadeye olması gereken olasılık anlamı ortadan kalkar ve kesinlik taşıyan bir ifadeye dönüşür. Ayrıca bu önermelerde -MAs dışında bir de *eşqaşan* “asla” sözcüğü

bulunmaktadır. Konuşurun kararlılığına vurgu yapan bu sözcük kesinlik ifadesini pekiştirmiştir.

2.2.1.1.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.2.1.1.2.1. -A al-

Kazakçada olasılık kipliğinin en bilinen ve öne çıkan işaretleyicisi *-A al-* analitik yapısıdır. I. Mamanov araştırmasında bu yapının Kazak Türkçesinde olasılık, yeterlilik ve izin kiplik türlerini ifade ettiğini belirtmiştir (Akt. Yeshniyaz-Ryssaldı, 2014: 335).⁸⁰ *-A al-* Türkiye Türkçesindeki *-Abil-* işaretleyicisinin tam karşılığıdır.

(5) *Biz osı aldımızdağı uykendte teatrğa barıp kafede tamaq işe alamız.* “Biz önümüzdeki hafta tiyatroya gidip, kafede yemek yiyebiliriz.” (Muldagaliyyeva-Okuşeva, 2015: 279)

(5) numaralı önerme olasılık anlamı taşımaktadır. Konuşur gelecekteki planlarından bahseder. Planları gelecekte gerçekleştirme niyeti *aldımızdağı uykendte* “önümüzdeki hafta” zaman zarfıyla işaretlenmiştir. Konuşur *-A al-* yapısını da olasılık bildirmek için kullanmıştır. Henüz tasarı halinde olan bu planlar değişebilir. Gerçekdışı olan gelecek zaman kavramı ancak olası dünyalardan biri gerçekleştiğinde olgusal ifadelerle dönüşür. Ancak bu dönüşüm sonunda, yani eylemin gerçekleşmesi sonucunda eylem zamanı artık gelecek zaman bildiriminden çıkıp, geçmiş zaman bildirimine geçer: *1 Haziranda doğum gününü kutlayacağız.* (Henüz gerçekleşmemiş bir eylem var, gelecek zaman işaret edilir.) *Doğum gününü kutladık.* (Konuşur 1 Haziran gününün akşamı veya 2 Haziran günü bu cümleyi kurduğunda, artık eylemin gerçekleştiğini öğrenmiş oluyoruz. Eylem gerçekleştiği için artık geçmiş zaman ile çekimlenmiştir.)

Yeshniyaz-Ryssaldı (2014: 336) *-A al* yapısının geniş/şimdiki zamanda kullanılması durumunda sadece yeteneği işaretlediğini, geçmiş zaman çekimindeyken de yetenek veya olasılık olarak yorumlanabileceğini belirtip, geçmiş zamanda kullanılan *-A al* yapısının önce yetenek anlamında, daha sonra olasılık anlamında yorumlanacağını daha muhtemel olduğunu savunmaktadır.

⁸⁰ Türkiye Türkçesinde *-A bil-* yapısı bu üç kiplik türünü ifade eden tek dil birimidir.

(6) *Al siz sol qubıstıñ nağız siymboli bola alar ediñiz.* “Siz bu olayın gerçek sembolü **olabilirdiniz.**” (DGP, 37)

(7) *Men tağı birewin ala alatın edim.* “Ben de birini **alabilirdim.**” (AS, 196)

(6) ve (7) numaralı önermelerde olasılık mı, yoksa yeterlilik mi kodlanmıştır? Az önce olasılık ifadelerinin gerçekdışı ifadeler olduğuna değinmiştik. Bu ifadeler gerçekleşmemiş, gerçekleşecek veya gerçekleşmeyecek ifadelerdir. Gelecekte bir tasarı halinde veya plan dahilinde bulunurlar. (6) ve (7) geçmiş zaman *edi* işaretleyicisi ile çekimlenmiştir. Geçmiş zamanla işaretli ifadeler gerçek ifadeler olduğundan geçmişteki olasılık ifadelerinin de gerçek olması beklenir. “geçmiş” algısı yaşanmış bir durumun varlığına ilişkin izlenim doğurur. Oysa geçmişteki olasılık ifadelerinde de olası dünyalar oluşmuştur ve sadece bir olası dünya gerçeğe dönüşmüştür. Peki -A *al* ile işaretli önermelerin bağlama bakılmaksızın geçmiş olasılık veya geçmiş yetenek bildirdiği nasıl tespit edilir? Bizce bu durum önermelerin olumsuz çekimi ile kolayca saptanabilir.

a) *Ah Feride Hanım, sizinle ne güzel iki arkadaş olabilirdik.*
(Güntekin, Çalıküşu)

b) *Yanlış yapmışım, bu şehre hiç gelmeyecektim, Londra’dan hiç ayrılmayacaktım, iyi bir gerekçe bulup Simon’un önerisini reddedebilirdim.* (Ümit, Bab-ı Esrar)

c) *Kenara çekilebilirdim, yapmadım; davranışımın yanlış anlaşılacağı düşünerek kıpırdamamayı seçtim.* (Ümit, Beyoğlu Rapsodisi)

(a)’da Kamuran ve Feride Hanım’ın geçmişte iyi arkadaş olabilme ihtimali belirtilmiştir. Bu durum *idi* (olabilirdik) biçimbirimi ile anlaşılıyor. Önerme *Olabilirdik ama olmadık, olmamayı tercih ettik* şeklinde yorumlanmaktadır. (b)’de konuşur yaptığı seçimler nedeniyle pişmanlığını dile getirmektedir. Konuşur

Simon'ın önerisini reddetme ihtimali varken, reddetmemeyi tercih etmiştir. (c)'de konuşur tıpkı (b)'deki gibi geçmişteki seçimleri nedeniyle pişmanlık yaşamaktadır. Bu ifadede açık bir şekilde *seç-* fiili ile konuşurun geçmişte ikilemde olduğu ve bir seçeneğe yöneldiği gözler önüne serilmektedir. Yukarıda verilen ifadelerin ortak özelliği eylemin yapılabirlik durumu değil, konuşurların bir tercihte bulunması ve sonucunda da yapacağı eyleme karar vermesidir. Geçmişte ikilemde kalman durumlarda konuşur tercihte bulunarak bir karara varmış ve mevcut zamanda da o tercihin sonuçlarını yaşamaktadır. Konuşur kimi zaman sadece bu durumdan bahseder, kimi zamansa gururlanma, pişmanlık, hayıflanma gibi duygular eşliğinde geçmişteki tercihlerinin bir sonucu olarak yorumunu dile getirir.

Türkiye Türkçesinde geçmiş olasılık ifadeleri ile geçmiş yetenek ifadeleri söz konusu eylemin olumsuz çekimiyle hem bağlam hem de yapı açısından oldukça kolay ayırt edilebilmektedir.

d) Eskiden saatlerce temizlik *yapabiliyordum* ama artık *yapamıyorum*.

e) Eskiden saatlerce temizlik yapardım ama artık *yapmayabilirim*.

-A *bil-* analitik yapısı Türkiye Türkçesinde hem yeterlilik hem de olasılık kiplik işaretleyicisidir. Yeterliliğin olumsuz çekimi -*AmA* (" -A *u-ma*) ile yapılırken, olasılık kipliğinin olumsuz çekiminde -A *bilme-* yapısı kullanılır. -*AmA* işaretleyicisi ile kodlanmış (d) bir yeterlilik ifadesidir. Konuşur eylemi gerçekleştirmek için zamanında fiziki yeterliliklere sahipken günümüzde bir takım engellerden dolayı eylemi gerçekleştirmeye dair bu kapasitesini kaybetmiştir. (e) olasılık ifadesidir. Konuşur *tercihen* zamanını temizlik yaparak harcamaktadır. Mevcut konuşma anında ise geçmişinde olduğu gibi davranmayı bırakmış, kendi isteğiyle eylemi gerçekleştirmemeye (*temizlik yapmamaya*) karar vermiştir.

Olasılık ve yeterlilik ifadelerinin olumsuz çekimi Türkiye Türkçesinde farklı işaretleyicilerle yapıldığından dolayı bağlamın yetersiz kaldığı ifadelerde bile ayırt edici niteliktedir. Ancak bu ayırımın olumsuzluktan faydalanılarak tespit edilmesi Kazak Türkçesi için söz konusu değildir. Kazak Türkçesinde yeterlilik ve olasılık kipliğinin ortak işaretleyicisi -A *al-* analitik yapısıdır. Bu iki kiplik türünün olumsuz çekimi ise -A *alma-* ile yapılır. Bu nedenle Kazak Türkçesine ait örneklerin ayırt edilebilmesi için bağlam gereklidir.

2.2.1.1.2.2. -GAn bolar

-GAn geçmiş zaman biçimbirimi ile *bolar* olasılık işaretleyicisinden oluşan bu yapı ilk bakışta geçmişteki olasılığı bildiriyor gibi görünebilir. Oysa Hazar (2005: 286) bu yapının geniş zamanı ifade ettiğini ve eski Türkçe *galı bol-* ile benzer oluşunu söylemektedir. Yapının kullanıldığı cümleye olasılık anlamı veren *bolar* işaretleyicisidir. -Gan ise dolaylılığı belirtir. Dolaylılık kısaca konuşurun tanık olmadığı bilgileri aktarması şeklinde tanımlanabilir. İki işaretleyicinin birleştirilerek kullanıldığı önermelerde konuşur tanık olmadığı bir bilginin doğruluğundan emin olmadığı gibi onu dile getirirken de açıkça şüphelerini ifade eder. Türkiye Türkçesine -*mİş olabilir* şeklinde aktarılır.⁸¹

(8) *Qazir bir jerde men siyaqtı közderi bozarıp otırğan bolar.* “Şimdi bir yerde benim gibi gözleri kızarmış bir şekilde oturmuş olabilir.” (AS, 23)

(9) *Onı Orıs Tilinde jazbasa Orıstildi azamattar bes miñniñ ornına on miñ teñge berip dep oylağan bolar.* “Rusça yazmazsa, Rus dilli vatandaşlar beş bin yerine on bin tenge veririm diye düşünmüş olabilirler.”⁸²

(10) *Seniñ munda ekeniñdi bilmegen bolar, bilse keler edi.* “Galiba senin burada olduğunu bilmiyor, yoksa gelirdi.” (Mamanov, 2014: 282)

(8), (9) ve (10) numaralı önermeleri incelediğimizde geçmiş zamana atıf yapılmadığını görmekteyiz. (8) ve (9)’da -*mİş olabilir* işaretleyicisiyle yapılan çeviri bir geçmiş zamandan ziyade dolaylılığı göstermektedir. Burada konuşur bilgi kaynağının güvenilir olmamasından dolayı -*mİş*’ı kullanmıştır. (10)’da ise -*mİş*’lı çeviri yerine en uygun olarak *galiba* işaretleyicisi kullanılmış ve konuşur bir başkasının eylemi hakkında tahmin yürütmüştür.

⁸¹ Gülsevin, *ol-* eyleminin Türkiye Türkçesinde -*yor* ve -*mİş* ekleri ile birleşerek ihtimal bildirdiğini açıklamaktadır. *Ol-* eylemine eklenen -*Abil-* yapısı cümledeki tahmin veya yeterlilik anlamı taşıırken, -*yor* ve -*mİş* eklerinin zaman bildirdiğini ileri sürmektedir (2016: 186).

⁸² <http://abai.kz/post/49451>, 28.03.2018.

(11) *Eger Abay poéziyamen qosa, qalıñ roman tärizdi, povest siyaqtı, ne dramatwrgiya siyaqtı ülgilerde köp jazğan bolsa, öz xalqınıñ sol zamandağı salttıq sözinen, tilinen de köp sözdikter kirgizgen bolar edi.* “Eğer Abay şiirle birlikte sıkça roman, povest, drama gibi türlerde de yazsaydı, sözlüklere kendi halkının o dönemdeki geleneksel söyleminden de dilinden de çok sözcük girmiş **olabilirdi.**”⁸³

(12) *Balwan munday bälege uşramasa, Äbiştiñ zorlığın körmegen bolar edik.* “Pehlivan böyle bir kazaya maruz kalmasaydı, Ebiş'in zulmünü görmemiş **olabilirdik.**” (Mamanov, 2014: 232)

-*GAn bolar* yapısının geçmişteki olasılığı kodlaması için geçmiş zamana atıf yapan *edi* biçimbirimine ihtiyaç vardır. (11) ve (12) numaralı önermelerde bu durum açıkça görülmektedir. Bu önermelerin koşul cümlesi olması da dikkat çekicidir. (11)'de Abay'ın şiir türünde çokça yazmasından dolayı sözlüklere konuşma dilinden pek sözcük girmediği sonucuna ulaşıyoruz. Oysa Abay şiirle birlikte düz yazı türlerinde de sıkça yazmış olsaydı, sözlüklere konuşma dilinden pek çok sözcük girerdi. Geçmiş koşul cümlelerinde konuşurun gerçekleştirdiği eylemin mevcut zamanda bir sonucu olmuştur. Bu eylemlerin konuş tarafından yapılmayıp, ikinci bir alternatifi olan eylemlerin yapılması durumunda ise mevcut zamandaki sonuçlar da değişecektir.

2.2.1.1.2.3. -*AtIn bolar*

-*AtIn/-ytIn bolar* önermede ifade edilen eylemin ihtimalliğini bildirir. -*AtIn/-ytIn* biçimbirimi tıpkı -*GAn bolar* yapısında görüldüğü gibi geçmiş zaman işaretleyicisidir. *bolar* ile birleşmesi sonucunda konuşurun olası yargılarını dile getirmeye başlamıştır.

(13) *Äldebir qawip töngende qiyadağı qıran ğana osılay şañq ete tüsetin bolar dep oyladım da, tez basımdı köterip aldım.* “Herhangi bir

⁸³ <http://emle.kz/articles/get/109>, 05.08.2019.

tehlike anında sadece yamaçtaki şahinin bu şekilde bağırabileceğini düşündüm ve derhal başımı kaldırdım.” (Tursinova-Rıskeldiyeva, 2012: 87)

(14) *Jaz biyıl erte şığatın bolar.* “**Herhalde** bu yıl yaz erken gelecek.” (KTTTS, 626)

(15) *Mektebi jabılmağanda, Āliya xat taniytın bolar edi.* “Okulu kapatılmasaydı, Eliya yazıyı tanıyabilirdi.” (Mamanov, 233)

(13), (14) ve (15) numaralı önermelerde olasılık kipliğinin işaretlendiği çok açıktır. Burada dikkati çeken nokta (15) numaralı önerme üzerindedir. (15)’teki kiplik türü geçmiş olasılık mıdır, yoksa yeterlilik midir? Eğer okul kapatılmasaydı Eliya yazı yazmayı öğreneceği için yazıyı tanıyabilirdi. Ancak okulun kapatılması sebebiyle yazı yazmayı öğrenemedi. Eliya yazı yazmayı bilmediğinden yazı yazma ve yazıyı tanıma yeterliliğine sahip değildir. O halde bu bağlamda önerme bir yeterlilik ifadesidir. Bir de şu açıdan bakalım. Eğer okul kapatılmasaydı Eliya yazıyı tanıyabilirdi, belki de tanımayabilirdi de. Okul açıkken de Eliya’nın yazıyı öğrenip öğrenmediği hakkında bilgi verilmemiştir. Önermenin içeriğinden anladığımız kadarıyla okul kapatılmış ve Eliya yazı yazmayı öğrenememiştir. Burada *-ytIn bolar edi* işaretleyicisi bağlama göre iki tür semantik değer kazansa da, önermenin yeterlilik ifadesi olması kuvvetle muhtemeldir.

2.2.1.1.2.4. +GA uqsaydı

uqsa- “andırmak, benzetmek” (KTTTS,584) fiilinden türetilen bir sözcüktür. Ajarbekova bu yapıyla ilgili şu şekilde bir açıklama yapmıştır: “*uqsaydı*” sözcüğü “*körinedi* “ sözcüğü gibi kiplik anlamını birleşik yüklemün bünyesinde bildirir. “*uqsaydı*” sözcüğü daima yönelme halindeki sözcükten sonra gelip, cümlelerin yüklemi olur. Bu sözcük isimden sonra geldiğinde, “*varsayım*” anlamına göre karşılaştırma anlamını açıkça bildirir. Bununla birlikte *uqsaydı* cümleye ‘belirsizlik’ manası vermektedir.” (2011: 27). +GA *uqsaydı* analitik yapısının Türkiye Türkçesindeki karşılığı “+A benziyor, görünüşe göre...+A benziyor” şeklindedir. Konuşur mevcut duruma bakar ve *görünüşe göre* açıklamasıyla yorumunu dil getirir.

(16) *İşinde bir quwatı barğa uqsaydı.* “İçinde kuvveti var **gibi.**”
(Biray, 2009: 347)

(17) *Qırğızdan bitkenge uqsaydı. Tağdırlı ajal sağamın.* “Kırkız’dan olacağı **benzer.** Alın yazısı ile ecelimin birleştiği yer.” (Biray, 2009: 347)

(18) *Lavrov: Key sözderge qarasañ “qırğıy- qabaq soğıs” ayaqталмағанға uqsaydı.* “Lavrov: Bazı söylemlere bakıldığında “soğuk savaş” bitmemişe **benziyor.** ⁸⁴

(16) ve (17) numaralı önermelerde benzetme aracılığıyla konuşur tahminde bulunur. (18) numaralı önermede Lavrov içinde buldukları mevcut durumu gözden geçirir, önceki bilgileri ile gözlemlediği bilgileri ilişkilendirerek soğuk savaşın bitmemiş olabileceğine dair bir yorumda bulunur. Burada kesinlikten ziyade konuşurun eylemin gerçeklik ihtimali ile ilgili öznel yorumu ön plandadır.

2.2.1.1.2.5. -GAn körinedi; -AtIn/-ytIn körinedi

Kiplik işaretleyicisi olarak *körinedi* sözcüğü -GAn; -AtIn/-ytIn ekleri ile kullanılmaktadır. E. Janpeyisov, O. Tölegenov gibi alimler bu analitik yapılarda konuşurun başka bir kanaldan duyduğu veya okuduğu olayı yorumladığını belirtir (Akt. Ajarbekova, 2011: 26). Konuşurun başka kaynaktan aldığı bilgileri aktarması durumunda dolaylılığın işaretlenmesi beklenir, oysa bu işaretleyici ile konuşur edindiği bilgileri yorumlayarak öznel bir şekilde sunmaktadır.

(19) *Gubernator men çiy novniykter bul jöninde tñdağısı da kelmeytin körinedi.* “Vali ve yetkililer dinlemek istemiyor gibi görünüyor.”
(OBJK, 223)

⁸⁴ <https://www.azattyq.org/a/28317214.html>, 28.03.2018.

(20) *Onıñ kemesinen tarağan adam balası ocı küñge şeyin ömir sürip kele jatqan körinedi.* “Onun gemisinden yayılan insanoğlu bu güne kadar ömür sürüyormuş gibi görünüyor. (AS, 147)

körinedi ile işaretli (19) numaralı önermede konuşur *vali ve yetkililerin dinlemek istemediğini* görsel olarak algılıyor ve bu bilgiden emin olmayarak, kendi yorumunu da ekleyip ifade ediyor. Önermenin kanıt kipliğini ifade etmemesinin sebebini konuşurun öznel yargısını dile getirmesiyle açıklayabiliriz. (20) numaralı önermede konuşurun görsel olarak algıladığı bir olay ya da durum yoktur. Burada Kazak Türkçesinde *-Gan* dolaylılık işaretleyicisi ve *kör-* “gör-” eyleminin birleşimi ile konuşurun tanık olmadığı bir olay karşısında yürüttüğü tahmin dile getirilmektedir.

2.2.1.1.2.6. -GAN şığar

-Ar geniş zaman eki ile çekimlenen *şıq-* fiili Kazak Türkçesinde olasılığı işaretleyen kiplik kodlayıcılarından biridir. Ergöneç Akbaba sıfat fiil eki *-Gan* ile birlikte kullanılan *şıq-* eyleminin önermelere *belki, herhalde* gibi ihtimal anlamı vereceğini belirtir (2008: 429). Kazak Türkçesinde en sık kullanılan iki olasılık işaretleyicisi *şığar* ve *bolar*’ın arasındaki temel fark belirttikleri farklı olasılık dereceleridir. Olasılık yüksek olmadığında *bolar* kullanılır. *Şığar* da yüksek olasılık için kullanılsa da kesinlik kadar kuvvetli değildir (Abish, 2014: 140).

(21) *Qızınıñ senimi men baylamı äkesin xanımız aldına keltirwge mäjbür etken şığar.* “Kızının itimadı ve kararlılığı babasını hanımız huzuruna getirtmeye mecbur etmiş olabilir.” (QXA, 313)

(22) *Jüreyik onda, kütken adamımız da kelip qalğan şığar.* “Oraya gidelim, bekleyen adamımız da gelmiş olabilir.” (AS, 143)

(21) ve (22) numaralı önermelerde olasılığın farklı derecelerini hissetmekteyiz. Abish’in *şığar* ile kodlanan olasılığın kuvvetli hissedilme iddiası (21)’de karşımıza çıkmaktadır. Önermede *şığar* dışında *kızın itimadı ve kararlılığının* vurgulanması

olasılık kuvvetini de arttırmıştır. (22) numaralı önermede ise nispeten zayıf dereceli olasılık söz konusudur.

2.2.1.1.2.7. -(U)w mümkün

Arapça kökenli⁸⁵ bir sözcük olan *mümkın* “belli bir işin olup olmama ihtimali” (QÄTS 11, 389) anlamına gelmektedir. Kazak Türkçesi gramerlerinde kiplik kelime olarak geçen *mümkın*’in hem yalın hem de üzerine iyelik ekleri gelen -w⁸⁶ mastar eki ile kullanıldığı örnekler mevcuttur.

(23) *Onıñ kelwine deyin qanşama künder ötwi mümkün.* “O gelene kadar sayısız günler geçebilir.” (DGP, 247)

(24) *Al osı jaramız jazılmay turıp-aq, şapqınşılıqqa qayta uşırawımız mümkün.* “Bu yaramız iyileşmeden, istilaya tekrar uğrayabiliriz.” (QXA, 135)

(25) *Olardıñ qateleswi de mümkün.* “Onların hata yapması da mümkün.” (AS, 238)

Önermelerin gerçek/doğru olma ihtimallerinin her zaman aynı derecede olmadığını daha önce belirtmiştik. Bir cümlede olasılık, kiplik işaretleyicilerin yükledikleri anlama göre zayıf veya kuvvetli olabilmektedir. Seçkin (2016: 225) olasılık durumunun hafif olduğu önermelerde olayın gerçekleşme ve gerçekleşmeme olasılığının aynı olduğunu, belirtir. Kuvvetli olasılıkta ise konuşur her hangi bir dayanaktan çıkarım yapar veya tahminde bulunur. (23) ve (25) numaralı önermelerde zayıf olasılık, (24) numaralı önermede ise kuvvetli olasılık söz konusudur. (24)’te daha önce yaşanmış bir durumdan dolayı veya karşı tarafın (düşmanın) nasıl

⁸⁵ Molgajdarov *kük* sözcüğünün bir kiplik işaretleyicisi olan *mümkın*’in anlamını verdiğini belirtir. Ona göre Modern Kazakçada *mümkın* sözcüğünün (mü<kü = mü<kün = müm<kün = mü<kük) soru edatı ile eski dildeki haber manasındaki *kü* isminin birleşmesinden oluşması muhtemeldir (2011: 79). Biz bu görüşe katılmamaktayız.

⁸⁶ Türkiye Türkçesindeki *-mAk* mastar eki, Kazak Türkçesinde yerini *-(U)w* ekine bırakmıştır. Bu kullanımın eskiden geldiğini belirten Sızdıqova, Kazak edebi dilinde hem *-w* hem de *-mAk* eklerinin birlikte yer aldığını ve özellikle Abay tarafından bir hayli kullanıldığını ileri sürmektedir. *-mAk* mastar ekinin Türkiye Türkçesinde iyelik, çokluk ve ilgi hali ile çekimlenmesi kabul edilmese de Abay’ın eserlerinde iyelik ve hal kategorisiyle çekimlendiğini görmekteyiz (1968: 247-248).

davranacağı iyi bilinir ve konuşur, daha önceden edinmiş olduğu tecrübelerine dayanarak *İstilaya tekrar uğrayabilirsiniz* şeklinde çıkarım yapmaktadır. (23)'teki sayısız günün geçmesi ve geçmemesi; (25)'teki hata yapma ve yapmama ihtimalleri eşittir. Her iki durum da, her iki olası dünya da gerçekleşebilir.

(26) *Awa rayı buzılıp, jañbir jawa qalsa, teñiz betinde tolqın köterilüwi mümkün.* “Hava bozup, yağmur yağarsa deniz üstündeki dalgaların yükselmesi mümkün.” (OBJK, 97)

(26) numaralı önermede olasılığın gerçekliğe dönüşmesi bir koşula bağlıdır. Yağmur yağdığında denizdeki dalgaların boyu yükselebilir, ancak yağmur yağmazsa böyle bir durum da ortaya çıkmaz. Buradaki olasılık ifadesinin değeri koşula bağlı olarak değişken yapıdadır.

O. Tölegenov ve D.G. Twmaşeva *mümkün* sözcüğünün “imkan” bildirdiğini, E.Janpeyisov ise “yorum, tahmin” bildirdiğini iddia etmektedir (Akt. Ajarbekova, 2011: 26). Ajarbekova da Janpeyisov’un görüşüne katılır. *fiil kökü + (matar eki) w + mümkün* yapısının öznenin cümledeki eylemin gerçekleşme imkanının olup olmadığı düşüncesini bildirmediğini, aksine, o imkanın gerçekliğe dönüşmesi konusundaki yorumu bildirdiğini ifade eder (2011: 26). Burada Rentzsch’in görüşüne de yer vermekte fayda var. Ona göre olanaklılık/yeterlilik ifadelerinden biri de İslamiyet’ten etkilenmiş Türk dillerinde yaygın olan *fiil kökü + (iyelik eki) + mümkün* birleşimidir. İlk anlamı olanak olan bu birleşim semantik olarak olasılığa genişlemiş ve yeterlilik durumlarına uygun olma niteliğini korumuştur (2013: 139). Rentzsch’in bahsettiği yeterlilik durumunu, Türkiye Türkçesinde şu şekilde açıklayabiliriz:

Çocuğun artık derin bir havuzda yüzmesi mümkün.

→**Bilgi:** Küçük çocuk uzun süredir yüzme dersi almaktadır.

Yukarıdaki önermede çocuğun derin bir havuzda yüzme ihtimalinden ziyade, yüzme eylemini yapabilme kapasitesinden bahsedilmektedir. Çocuk yüzme bilmediği için kurs almıştır ve zamanla yüzmeyi öğrenmiştir. Artık öğrenmenin bir sonraki adımına, yani derin havuzda yüzme aşamasına geçmelidir. Konuşur çocuğun yüzmesi ile ilgili öznel bir değerlendirme yapmaz, çocuğun bu eylemi gerçekleştirebilme kapasitesinin oluştuğundan bahseder.

2.2.1.1.2.8. -(U)w iqtimal

Arapça kökenli *ihtimal* sözcüğü *Güncel Türkçe Sözlüğü'nde*⁸⁷ “bir şeyin olabilmesi durumu, olabilirlik, olasılık; belki, ola ki” şeklinde açıklanmıştır. Korkmaz *ihtimal* kiplik işaretleyicisini *durum bildiren tarz zarflarının* bir alt dalı olan *olasılık, duraklama, şüphe ve şaşırma bildiren zarflar* olarak değerlendirmiştir (2009: 509). Sözcük Türkiye Türkçesinde *ihtimal* biçimiyle; alıntı kelimelerdeki /h/ sesi Kazak Türkçesinde /q/ ya dönüştüğü için burada da *iqtimal* biçimiyle yaşamaktadır. -w mastar eki ve iyelik ekleriyle kullanılan *iqtimal* analitik yapısı Kazak Türkçesinde olasılık bildirmektedir. *iqtimal* ile işaretli cümlelerde konuşur edindiği bilgilerden çıkarım yaparak eylemin gerçekleşme veya gerçekleşmeme olasılığını göz önünde bulundurur.

(27) *İs nasırğa şapsa, tayaq jep qalwımız iqtimal.* “İş sarpa sararsa, dayak yiyebiliriz.” (AS, 173)

(28) *Qoqan xanınıñ ornıqtı jağdayına qarap, qazaqpen urıspawı iqtimal dep şamaladı.* “Hokand hanının ağırbaşlı durumuna bakıp, Kazaklarla savaşmaması **ihtimal** diye tahmin etti.” (QXA, 364)

(27) numaralı önerme koşul cümlesi olduğu için, koşula bağlı olarak eylemin gerçekleşip gerçekleşmeme olasılığı eşittir. Bu cümlenin bağlamını *İşler sarpa sararsa dayak yiyebiliriz, ancak her şey yolunda giderse dayak yemeyiz, dayak yeme olasılığımız ortadan kalkar* şeklinde düşünebiliriz ve bu önermenin zayıf olasılık belirttiğini söyleyebiliriz. (28) numaralı cümlede konuşur “hanın ağırbaşlı durumunu” gözlemleyerek çıkarım yapmaktadır. Belli bir dayanak sonucu akıl yürütülerek yapılan bu yargı kuvvetli olasılığı yansıtmaktadır.

2.2.1.1.2.9. -(U)w kädik

kädik Kazak Türkçesinde “şüphe, kuşku” kavramının karşılığıdır (KTTTS, 220). *fiil kökü + mastar eki + iyelik eki + kädik* yapısı gelecekte eylemin

⁸⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=İHTİMAL , 12.03.2018.

gerçekleşme imkanı hususunda ihtimal ve belirsizlik bildirmektedir (Ajarbekova, 2011: 26). Şüphe kavramı bir şeyin doğruluğuyla ilgili olarak tereddüt içinde olmak, kesin karar verememektir (Cevizci, 1999: 532). Şüphe durumunda zihin bir öneriyi benimsemekte ya da yadsımakta kararsız kalır (Timuçin, 2004: 338) ve sonucunda belirsizlik hakim olur. Türkiye Türkçesinde *kedik* sözcüğü kullanılmamakla birlikte *şüpheli*, *şüpheli görünüyor*, *tereddütteyim* işaretleyicilerinin kullanıldığı görülmektedir:

(29) *Eñ alğaş bop qay jerde metall tabıldı? Kimder birinşi bolıp metall balqıttı, öñdedi? Muqabasında köne Palmira şaharınıñ qirandısı bederlengen älgi «DÜNİEJÜZI TARİXI» ne dep edi özi? Grek jeri, älde Mesopatamiya? Osı ekewiniñ birewi bolwı kädik.* “Madenler ilk olarak nerede bulundu? Madenleri ilk kimler eritti, işledi? Kapağı eski Palmira şehrinin yıkıntısıyla süslenen «Dünya Tarihi» ne diyor? Antik Yunan’da mı, yoksa Mezopotamya’da mı? İkisinden biri **olabilir**.”⁸⁸

(30) *Qazaqtıñ sanı 30-40 millionğa jetse de, tildiñ мәselesi şeşilmeytin tüyinge aynalwı kädik.* “Kazakların sayısı 30-40 milyona ulaştığında, dil meselesi çözülemeyecek bir düğüm haline gelebilir.”⁸⁹

(29) numaralı önerme madenlerin hangi uygarlık tarafından, ne zaman keşfedildiğini sorgular. Antik çağ hakkında yeterli bilgi bulunmamasından dolayı konuşur Antik Yunan veya Mezopotamya arasından seçim yapamaz. Bu uygarlıkların yaşama şekillerine, kültür ve ticari hayatlarına vs. bakarak her ikisinin de olma ihtimali üzerinde durur. (30) numaralı önerme Kazakların sosyal hayatları içinde bir sorun haline gelmiş ana dili meselesidir. Konuşur Kazakların nüfusunun artarak 40 milyona ulaşması sonucunda bu meselenin çözülemeyecek duruma gelmesi konusunda fikir yürütür. Konuşurun inancı daha baskındır, diğer önermeye göre tereddüt nispeten vurgulanmamıştır. Bu nedenle (30) numaralı önermenin olasılık değeri daha kuvvetlidir.

⁸⁸ <https://e-history.kz/kz/publications/view/4811>, 3.08.2019

⁸⁹ https://alashainasy.kz/til_tas_jarady/kazaktyin-sanyi-30-40-millionga-jetse-de-tldn-maseles-sheshilmeytn-tuyng-105151/, 3.08.2019

2.2.1.1.3. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.2.1.1.3.1. Kiplik Kelimeler

2.2.1.1.3.1.1. mümkün

mümkün sözcüğü *mastar +iyelik ekli* kullanımının yanı sıra cümlede yalın bir şekilde kullanılarak da olasılık anlamı vermektedir. Kazak Türkçesinde *mastar eki -w + iyelik eki + mümkün* analitik yapısı daha yaygın olarak kullanılmaktadır. *mümkün* sözcüğünün cümledeki yeri, yapısı gereği sonda yer alan analitik yapıdan farklıdır. İşaretleyici tek başına kullanıldığı durumlarda çoğunlukla cümlenin başında olmak üzere, cümlenin sonunda ve arasöz mahiyetinde cümlenin ortasında da yer alabilmektedir.

(31) **Mümkün**, *onıñ jalǵız bolıwı birsıpıra waqıtqa sozılar.* “Onun yalnız kalması oldukça uzun bir zaman sürebilir.” (OBJK, 65)

(32) *Bilem, mümkün külersiñ, dedi suretşi.* “Biliyorum, belki de güleceksin, dedi ressam.” (DGP, 7)

(33) *Is jürgizw qağazdarına qol qoyıp,qarsılıq bildirmeseñ, zañ tarapınan jeñildik körsetemiz, bir-aq jıl alasıñ. Mümkün şarttı türde.* “Dava yürütme evraklarına el koyup, itiraz etmezsen, yasa tarafından muaf tutulacak ve sadece bir yıl alacaksın. **Muhtemelen** şartlı olarak.” (AS, 25)

(34) *-Sen tañerteñgi astı iştiñ be?*

-Joq. Qazir saǵat neşe boldı?

-Saǵat segiz jarım. Mümkün, birge tamaq işermiz.

“-Sen kahvaltını yaptın mı?

-Hayır. Saat kaç oldu?

-Sekiz buçuk. Belki, birlikte yeriz.” (S, 113)

(31), (32), (33) ve (34) numaralı önermelerde olasılık kipliği tahmin çağrışımı üzerinden işaretlenmiştir. Bu önermelerde konuşur eylemin gerçekleşmesine dair öznel bakış açısına sunarak olasılığı kodlanmaktadır. (34) numaralı önermenin

diğerlerinden daha farklı olduğunu ileri sürmek doğru olacaktır. Burada *mümkün* ile teklif ifadesi meydana gelmiştir. *Mümkün birge tamaq işemiz* “Belki birlikte yeriz” cümlesinin *Hayır henüz kahvaltı yapmadım, istersen birlikte yiyebiliriz / Belki birlikte yeriz, ne dersin?* şeklinde bağlamla genişletildiğini varsayalım. O halde konuşur birlikte yemek yeme ihtimalinin yanında, birlikte yemek yeme olanağı da sunmaktadır. Bu karmaşıklığın sebebi *mümkün* sözcüğünün çoklu okumaya sahip olmasıdır.

Sözcüğün cümle başında olduğu kullanımlarda dikkati çeken nokta bulunmaktadır. Bu tür bir kullanımda olasılık kipliğini işaretleyen *bolar* ve *şığar* adeta tamamlayıcı bir unsur gibi cümlenin sonunda kullanılmıştır.

(35) *Mümkün* osılay kinäların jwğısı kelgen *şığar*. "Bu tür günahlarını temizlemek istiyor **olabilir**." (AS, 30)

(36) *Mümkün, ol beyşarağa jârdem kerek bolar*. “O biçareye yardım **gerekebilir**.” (OBJK, 192)

(37) *A mümkün osı it öziniñ iesi qındıqqa uşıraytının küni burın sezıp, sol qıñqıstaw kezde iesiniñ janında bolğısı kelgen şığar, sirä?* "Muhtemelen, köpek sahibinin başının belaya gireceğini önceden sezip, o meşakkatli zamanda sahibinin yanında olmak istedi, herhalde?" (Aymatov, 316)

(38) *Biz şındıqqa tuwra qaraw batıldığın joğaltıp aldıq. Mümkün, ol bizde eşqaşan bolmağan da şığar bälkim*. “Biz gerçeği arama cesaretini kaybettik. Belki o, bizde hiçbir zaman olmayacak da.” (DGP, 30)

(35) ve (36) numaralı önermelerde *mümkün - şığar / mümkün - bolar* şeklinde semantik açıdan pekiştirme sağlayan bir yapı görmekteyiz. (37) ve (38)’de ise *mümkün* sözcüğünün birden fazla olasılık işaretleyicileriyle kullanıldığı göze çarpmaktadır. (37)’de *mümkün, şığar, sirä*, (38)’de *mümkün, şığar, bälkim* bir arada kullanılmıştır. Bu durum olasılığı daha da belirginleştirmek için kullanılmış olmalıdır.

2.2.1.1.3.1.2. bälki, bälkim

Korkmaz, *belki* kiplik işaretleyicisini *olasılık, duraklama, şüphe ve şaşırma bildiren zarflar* olarak değerlendirmiştir (Korkmaz, 2009: 509). Konuşurun tereddütte olduğunun sinyallerini veren bu işaretleyici Kazak Türkçesinde *bälki, bälkim* şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Yalın halde bulunan sözcük cümlenin başı, sonu veya ortasında kullanılmaktadır.

(39) **Bälkim**, *büginşe meniñ ornıma adam jiberer. Qalayda xabar bersin. “Belki, bugünlük benim yerime adam gönderir.”* (Aymatov, 11)

(40) *Aqlıñızdı aytp köriñiz, bälki, sizdiñ söziñizdi tıñdar. “Tavsiye verin, belki sizin sözünüzü dinler.”* (Mamanov, 2014: 262)

(41) **Bälkim**, *bul beyitter bizdiñ дәwirimizdiñ IX-X ğasırlarında, qazaqtardıñ arasında xristiandıqtıñ nestorion türiniñ az waqt taraw kezinde salınğan şıǵar. “Belki bu beyitler 9.-10. yüzyıllarda Kazaklar arasındaki Hristiyanlığın Nestorion türünün kısa bir döneminde oluşmuştur.”* (Sayrambayev, 2014: 490)

(39), (40) ve (41) numaralı önermelerde ihtimal derecesi eşit olan ifadelerdir. (41) numaralı önermede daha açık görülebileceği gibi, konuşurun önermenin gerçekliğine dair bilgisi zayıftır ve bu yüzden öznel bakış açısını dile getirerek bir yorumda bulunmuştur.

bälki, bälkim işaretleyicileri de tıpkı *mümkın*'de olduğu gibi diğer olasılık işaretleyicileriyle birlikte aynı cümle içerisinde yer alabilir.

(42) *Bul bälkim, sol kezdegi özgeristerge tüsken söylew tildiñ äseri de bolar. “Bu belki de o dönemde değişmelere uğrayan konuşma dilinin etkisi de olabilir.”* (İsayev, 2014: 130)

(43) **Bälkim** *awız ädebietindegi negizgi-negizgi epostıq-batırlar jırlarınıñ avtorları da osı belgili jırawlar bolwı mümkın ğoy. “Belki*

sözlü edebiyattaki kahramanlık destanlarının yazarları tanınmış ozanlardır.” (İsayev, 2014: 151)

(42) ve (43) numaralı önermelerde kiplik kelime grubuna dahil edilen işaretleyicilerin cümle başında yer aldığı görülmektedir. Bu kiplik işaretleyicilerin adeta bir tamamlayıcısı veya pekiştiricisi gibi kullanılan diğer olasılık işaretleyicileri genelde *bolar* ve *şığar* gibi kiplik yüklemelerdir. (35) ve (36) numaralı önermelerde de benzer durum gözlemlenebilir. Bu kiplik yüklemeler verilen örneklerde çekimli değildir. *bolar* ve *şığar* çekimli olarak kullanılan, zamanla dilbilgiselleşen işaretleyicilerdendir.

2.2.1.1.3.1.3. şaması, nāti, nāyāti, añğarı, jüdä

*şaması*⁹⁰, *nāti*, *nāyāti*, *añğarı*, *jüdä* işaretleyicileri Kazak Türkçesinde “galiba, herhalde” anlamına gelen olasılık işaretleyicileridir.

(44) **Şaması** sağat kündiz on bir jarım edi. “**Galiba** saat öğlen on bir buçuktu.” (AS, 2015: 42)

(45) **Nāti** sportpen aynalıspağan awıl balası bolmağan şığar, bolmawı da kerek. “Sporla ilgilenmeyen köy çocuğu yoktur **herhalde**, olmaması da gerekir.”⁹¹

(46) **Nāyāti** bes minwt işinde köp nārse aytıldı. “Beş dakika için çok şey söylenmiş **olabilir**.”⁹²

(47) **Añğarı**, Gimalaydıñ silemi bolğıday. “**Galiba**, Himalaya sıradağlarının alçaldığı da oluyordur.” (Biray, 2009: 346).

⁹⁰ *şama* “güç” sözcüğünden gelmektedir (Abish, 2014: 123). Kelimenin diğer bir anlamı ise “imkan, fırsat”tır (KTTTS, 626). Yine bu sözcükten *şamala-* “tahmin etmek, yorum yapmak” fiili türemiştir. Kiplik işaretleyicisi olan *şaması* bu ikinci anlamından çıkmıştır.

⁹¹ <http://mazhab.kz/kk/maqalalar/gibratnama/moinyna-jauapkershilikti-alu-ulken-kisilik-4139/>, 28.03.2018.

⁹² <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=8315>, 28.03.2018.

(48) *Añğarı osı jumısqa sizdi ornalastırğısı keledi. “Galiba, o işe sizi yerleştirmek istiyor.”*⁹³

(49) *Sonda aldınğı küngi jiyırma tutqınnıñ eñ soñğısı bular kelmesten bir sağat burın ölimin, osı jerden tapqan-aw, jüdü. “O sırada geçen günkü yirmi tutuklunun en sonuncusu bunlar gelmeden bir saat önce ölümü o yerden bulmuş, herhalde.”* (SS, 132)

(44), (45), (46), (47), (48) ve (49) numaralı önermeler belirsizlik ifade eden ihtimal cümleleridir. Kazak Türkçesinde olasılık göstereni olan bu sözcüklerin kullanımı sık değildir.

2.2.1.1.3.2. Kiplik Edatlar

Kazak Türkçesindeki olasılığı işaretleyen kiplik edatlar olarak da adlandırılan “gibi” anlamındaki benzerlik edatlarıdır. Türkiye Türkçesinde bulunan *gibi* edatı Gencan’a göre “öyle sanılır ki, sanki...” anlamlı kuşku ya da olabirlik bildirip, eylemin tam olmayan ama tam olmaya yakın bir durumda yapıldığını veya o eylemin yapılıp görüldüğünü ifade etmektedir (1979: 439).⁹⁴ Bu tür edatlar kiplik kullanımında bir nesnenin başka bir nesneye benzetilmesine aracılık etmekten ziyade, konuşurun bir olayı başka bir duruma veya olaya benzeterek yorumlaması şeklinde açıklanabilir. Konuşur benzetme yoluyla tahminde bulunur. Konuşurun tahminini verdiği için “galiba, herhalde” sözcükleriyle tercümesi yapılır. Kazak Türkçesindeki *älpeti*⁹⁵, *älpetti*, *zayırtı*⁹⁶, *siyaqtı*⁹⁷, *tärizi*, *tärizdi*, *sirä*, *sekildi*, *sıqıldı*,

⁹³<https://kazakh.academic.ru/1112/%D0%B0%D2%A3%D2%93%D0%B0%D1%80%D1%8B>, 19.10.2018.

⁹⁴ *Gibi* edatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hirik (2017).

⁹⁵ Bürkit vd. (2012: 150) *älpetti* sözcüğünün diğer kiplik kelimelere oranla daha az kullanıldığını, sadece bazı yazarların eserlerinde karşılaşıldığını belirtmektedir. Sözcüğün “-ti” parçası olmadan da Kazakça da bulunduğu değinir. Sözcüğün *älbette*, *älpeti*, *älpet* şeklindeki varyasyonları da genetik açıdan bir biriyle sıkı bir ilişki içindedir.

⁹⁶ *zayırtı* sözcüğü Arapça *zahir* “belli, açık” sözcüğünden türemiştir. Kazakista’nın sadece bazı yörelerinde kullanılmaktadır (Bürkit vd., 2012 : 150-151).

⁹⁷ *siyaqtı* Arapçada “şekil, görünüm” anlamına gelen *sıyah* sözcüğünden gelmektedir. Kiplik anlamı ve görevi bakımından *siyaqtı* “siyyıqtı, siyyaqtattı, siyyqattı” kiplik işaretleyiciler ile eş anlamlıdır. (Bürkit vd., 2012: 150).

*sıñaylı, ispetti, räwišti*⁹⁸, *sındı, taqıletti* edatları olasılık bildiren edatlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

(50) *Älpeti, eşteñege qarar emes. “Hiçbir şeye bakmayacak gibi./ Herhalde hiçbir şeye bakacak değil.”* (Biray, 2009: 345)

(51) *Zayırı atına qarap ärkimniñ deñgeyin, kim ekendigin jaza baspay tanwğa boladı. “Galiba, adına bakarak herkesin seviyesini, kim olduğunu ıskalamadan bilebilirdi.”*⁹⁹

(52) *Zayırı ol säbilerdiñ perzentxanadan bala baqşağa deyingi, bilim oşağına deyingi mexnatti jolın jeñildetwge üles qosqan bolar. “Galiba, o çocukların doğumevinden kreşe kadar ki, bilim yuvasına kadar ki zorlu yolunu hafifletmek için katkıda bulunmuş.”*¹⁰⁰

(53) *Zayırı, başka jurttıñ tilin meñgerw adam uğlıniñ qadir-qasietin arttırıp, tüsinik-payımın bayıtı tüsedı. “Başka ülkenin dilini iyi derecede öğrenmek ve kullanmak insanoğlunun haysiyetini arttırıp, düşünce ve yorumlama becerisini zenginleştirebilir.”*¹⁰¹

(54) *Ol tipti Äbilpeyiz xandı da, Buxara qalasın da, onıñ xalqın da esinen şığarıp jibergen siyaqtı. “O hatta Ebulfeyz hanı da, Buhara şehrini de, oranın halkını da aklından çıkarmışa benziyor.”* (QXA, 19)

(55) *Qara tulpardıñ şabısında min joq siyaqtı. “Kara tulparın (bir cins at) koşmasında kusur yok gibi.”* (AB, 56)

(56) *Tärizi Qazaqtıñ qariya sözinde jii aytilatın «24 bawlı el» degen tirkes sol bir şalğay kez kezeñnen kele jatqan ürdis bolwı äbden mümkün. “Herhalde, Kazakların kelime hazinesinde sık kullanılan*

⁹⁸ *rewiști* ve *ispetti* sözleri sadece belli bir çevrede kullanılan, yerel özelliktedir. *rewiș+ ti= rewıști, ispet+ti= ispetti*. *Rewiș* Farsça, *ispet* Arapçadır (Bürkit vd., 2012 : 150).

⁹⁹ http://kazdramteatr.kz/index.php/c_main/theatricals_view/id_theatricals/176, 28.03.2018.

¹⁰⁰ <http://arka-azhary.kz/s-z-t-rkinin-sergek-k-il-tani-ma/>, 28.03.2018.

¹⁰¹ <http://reactor.inform.kz/shet-tilin-biludin-kaytarymy-orasan-a14896>, 28.03.2018.

“24 bahçeli memleket” ifadesi, çok eski bir dönemden gelen adet olabilir.”¹⁰²

(57) *Eki ayağı taydın eki qoltığına kirip ketken **türizdi***. “İki ayağı tayın iki koltuğuna **girmiş gibi**.” (QXA, 80)

(58) *Jası ulğayğan aqkönül, bilimdar qariyanın janarına jas irkilgen **türizdi***. “Yaşı ilerlemiş iyi huylu, bilgili ihtiyarın gözüne yaş **durmuş gibi**.” (QXA, 342)

(59) *Seniñ, **sirä**, basımnan ötkendi okiyğalardı bilgiñ kelip tur ğoy*. “**Galiba** başımdan geçen olayları hakkında bilgin var.” (AS, 231)

(60) *Sirä, bul adam iyttiñ qojası bolar*. “**Galiba** bu adam köpeğin sahibi.” (OBJK, 396)

(61) *Biraq köñil-küyi jaqsı **sekildi***. “Fakat keyfi iyi **görünüyor gibi**.” (AS, 201)

(62) *Men onu körgen **sıqıldı** edim*. “Ben onu daha önce **görmüş gibiyim**.” (KTTTS, 501)

(63) *Miçigan Universiteti: "Qazaqstan ükimeti cenzuwrağa dayındalıp jatqan **sıñaylı***. “Michigan Üniversitesi: <Kazakistan hükümeti sansüre hazırlanmış **gibi**.>”¹⁰³

(64) *AQŞ-tağı saylaw: Trampqa qiyın bolatın **sıñaylı***. “ABD'deki seçim: Trump için zor olacak **gibi**.”¹⁰⁴

(65) *Kürsinip saldı. Janarı da jasawrağan-**sındı***. “Ah çekti. Gözleri de **yaşarmış gibi**.” (OJJB, 135)

¹⁰² <http://perevod.nur.kz/kk-ru/t-44362>, 28.03.2018.

¹⁰³ <https://abai.kz/post/95314>, 28.11.2019.

¹⁰⁴ <http://kazgazeta.kz/?p=75853>, 28.11.2019.

(66) *Türlerine qarağanda, olar tım arzanğa da satıla beretin **sındı**.*
“Türlerine bakıldığında, onlar çok ucuza satılacak **gibi duruyor.**”
(DGP, 82)

(67) *Al qazir, bul oyımnıñ durıs ekenin sezip turmın, öytkeni, qalay desek te, swretşiniñ sezimin bayqamaw mümkün **sındı**.* “Şimdi bu fikrimin doğru olduğunu düşünüyorum, çünkü, nasıl desek de, ressamın duygusunu fark etmemek mümkün **gibi.**” (DGP, 176)

(68) *Aqın jüregi süzgi **ispetti**. Köz aynasınan janıña ne tüsti, qanıña ne sindi, sol twadı.* “Akının yüreği sözğü gibidir. Gördüklerinden gönlüne ne düşerse, içine ne sinerse o olur.”¹⁰⁵

(69) *Eger istegeniñ jamandıq bolsa, jaqsılıq tawıp alw da bolsa kerek, tiken ornuna biyday şıqpağan **räwişti**.* “Eğer yaptığım kötülükse, iyiliği bulup almalı, diken yerinde buğday çıkmamış **gibi.**”¹⁰⁶

(70) *Düniye kündes qatın **taqıletti**.* “Dünya kuma olan bir kadın **gibi.**”¹⁰⁷

(71) *...ekewmizdiñ aramızda endi ğana jüzege asıp jatqan **taqıletti edi**.*
“Şimdi sadece ikimizin arasında gerçekleşmiş **gibiydi.**”¹⁰⁸

2.2.1.1.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler

2.2.1.1.4.1. aw deymın

E. Äbilqayev *deymın* sözcüğünün gelecek zaman eki almış fiil ve *aw, ğoy, ma, me* edatları ile birleştiğinde *düşün-* fiilinin anlamına sahip olduğunu ve konuşurun önerme hakkındaki tahminini veya şüphesini bildirdiğini açıklamaktadır

¹⁰⁵<https://baq.kz/kk/news/adebiet/zhanat-zhankashuli-akin-zhuregi-suzgi-ispetti-82283>, 11.04.2018.

¹⁰⁶<https://zhasqazaq.wordpress.com/2007/04/30/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%82/>, 11.04.2018.

¹⁰⁷ <http://www.anck.kz/Publicis/14-10.htm>, 11.04.2018.

¹⁰⁸ <http://jasqazaq.kz/2017/03/03/jgerim-n-rba-yt-yzy-aza-memlekettik-yzdar-pedagogikaly-universitetini-4-kurs-studenti/>, 11.04.2018.

(Akt. Ajarbekova, 2011: 27). *düşün-* fiilinin kullanımında konuşur emin olmadığı ancak doğru olduğuna inandığı öznel bakış açısını dile getirir. O halde *deymin* işaretleyicisi *aw*, *ğoy*, *ma*, *me* enklitik edatlarından sonra ve *şığar*, *bolar* sözcükleriyle kullanıldığında tahmin kipliğini, daha üst anlam olarak da olasılık kipliğini ifade etmektedir.

(72) -*Ol kisi ölgen be?*

-*Ölgen bolar **deymin**, -dep jaybaraqat jawap qattı...*

“-O adam öldü mü?”

-*Ölmüş **olabilir**, diye kaygısızca cevap verdi...*” (OBJK, 44)

(72) numaralı önermede kişinin ölmüş olma ihtimali -*GAn bolar* ile işaretlenmiştir, *deymin* de pekiştirme amacıyla kullanılmıştır. Önerme *Ölmüş olabilir, diye düşünüyorum* şeklinde açılabilir.

(73) *Oğan jetkizbeydi-aw **deymin**. “Ona ulaşamayacağını **düşünüyorum**.”* (ArAr, 60)

(74) *Medewge qaray baramız. Men sağan aytım-aw **deymin**, bizdiñ üy qala sırtında, tipti seloda tur dese de boladı. “Medew'e doğru gidiyoruz. **Sanırım** sana söylemişim, bizim ev şehir dışında, hatta köy desek de olur.”* (Aymatov, 2011: 306)

(75) *Onuñ atı - Djim Balizet.*

-*Djim Balizet! - dep ayqaylap jiberdi Ripston, esine endi tüsirgendey.*

- *Bilem, bilem, biz onu Rawzar dep atap ketkenbiz. Sondıqtan onu birden eske tüsire almadım. Ol Kaw-Kros mañında turadı. Al äkesi, sirä, jük taswşı-aw **deymin**.*

“-Onun adı Jim Balizet.

-Jim Balizet- diye haykırdı Ripston aklına yeni gelmiş gibi. - Biliyorum, biliyorum. Biz onu Rawzar olarak adlandırdık. Bu nedenle birden hatırlayamadım. Kaw-Kros civarında yaşıyor. Babası da **sanırım** hamal.” (ÖB, 58)

(76) *Üyge kireyik. Qıstıñ bası jaqın-aw deymın sirä.* “Eve girelim. Kış yakında başlayabilir.” (ArAr, 155)

Kazak Türkçesinde *deymın* ile birlikte en sık kullanılan *aw* enklitik edatıdır. Zhang Dingjing (2003, 2004)’e göre *aw deymın* işaretleyicisi konuşurun varsayımını yoğunlaştırır ve “söyleyebilirim ki, sanırım” anlamlarını karşılar (Akt. Abish, 2014: 95). (73) numaralı önermede yalnızca *aw deymın* tercih edilse de, (74) numaralı önermede *boladı*, (75) ve (76) numaralı önermelerde *sirä* kullanılarak olasılık pekiştirilmiştir.

2.2.1.1.5. Morfo-sentaktik Semantik İşaretleyiciler

2.2.1.1.5.1. bolsa gerek

Türk dilinde *ol-/bol-* kopula fiilinin çekimlenmesiyle oluşan farklı anlam alanlarını kodlayan işaretleyiciler bulunmaktadır. Üstelik bu işaretleyicilerin Türk lehçelerinde farklı semantik alanlara işaret ettiği de gözlemlenmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde fiilin 3. teklik şahıs geniş zaman çekimi *olur* izni, olumsuz çekimi *olmaz* imkansızlığı ifade etmektedir. Kazak Türkçesinde fiilin 3. teklik şahıs geniş/gelecek zaman çekimi *bolar* ise olasılığı belirtmektedir. *bolsa gerek* işaretleyicisinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı “olsa gerek”tir. Bu analitik yapı ile işaretli ifadelerde konuşur cümledeki yargıya ilişkin tahminde bulunur.

(77) *Jolımbet on eki jasta, Esengeldi bes jasta, Sultangeldi emşekte*
bolsa gerek. “Jolımbet on iki yaşında, Esengeldi beş yaşında,
Sultangeldi emiyor **olsa gerek.**” (QXA, 154)

(78) *-Sabaq? Siz konservatoriyada oqımsız ba?*

-Joq, ä...inyazda oqımın ğoy men, dedi Samal. “inyazı” şet tilder
*institutı **bolsa gerek.***

“-Ders? Siz konservatuarda okumuyor musunuz?

-Hayır. İnyazda okuyorum ben, dedi Samal. “İnyaz” yabancı diller
*enstitüsü **olmalı.***” (AS, 82)

(79) *Sirä, äwlieniñ köz jası siyaqtı- bulaq swı jılı bolsa kerek.*
“Evliyanın gözyaşı gibi- ırmak suyu ılık **olsa gerek.**” (AB, 17)

(80) *Onıñ soñınan saqalı bwırıl tartqan orta jastağı birew jäne tolıq deneli äyel kirdi, şaması, aldıñğıniñ jubayı bolsa kerek. Äyel kişkene qız balanı qolınan jetelep keledi.* “Onun arkasından sakalı kırılmış orta yaşlı biri ve dolgun vücutlu bir kadın girdi. Önündeki eşi **olmalı.** Kadın küçük kız çozuğunu elinden tutup, peşinden sürüklüyor.” (TSBK, 34)

Kazak Türkçesi metinlerinde *bolsa kerek* oldukça yaygın kullanılan bir yapıdır. Konuşurun herhangi bir delile dayanmaksızın ürettiği (77), (78), (79) ve (80) numaralı önermelerde tahmin pragmatik çağrışımın ön plana çıktığını görüyoruz. (79) ve (80)’de olasılık anlamı veren *sirä* ve *şaması* kiplik işaretleyicileri de kullanılmıştır.

Rentzsch *Janılmasam, osı Çernişevskiy pikiri bolsa kerek.*¹⁰⁹ “Yanılmıyorsam, bu Chernyshevsky’in fikri olmalı.” cümlesini örnek göstererek *bolsa kerek* işaretleyicisinin, konuşurun belli bir kanaatinin yüksek derecesini göstermesine rağmen, hata olasılığı barındırdığını ileri sürmektedir. Bu nedenle bu yapının konuşurun aşırı haklı olmadığı durumlarda da kullanıldığını savunmaktadır (2015: 251, 252)

2.2.1.2. Çıkarım Kipliği

Çıkarım kipliği bilinenlerden yola çıkarak, konuşurun gözlemlerinin sonucunda akıl yürüterek yapmış olduğu ifadeleri içermektedir. Sayı bakımından az da olsa inceleme yaptığımız tüm işaretleyici türlerini barındırmaktadır. Kazak Türkçesinde çıkarım kipliği *-sa kerek, -mIs, dep oyla-, anıq, bul jağdayda, boluw kerek* işaretleri tarafından kodlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde de şekil bakımından benzer olan, anlam bakımından ise aynı olan işaretleyicilerin (*-sa gerek, -mIs, diye düşünüyorum, -diğI açık, bu durumda, olması gerek*) kodladığı kiplik türü için büyük ölçüde bağlamı bilmek gerekir. Çıkarım kipliğinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye

¹⁰⁹ M. Äwezov’dan.

Türkçesinde ortak işaretleyicisi *-miş* yapıca birbirinden farklı görünmektedir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde morfolojik bir unsur olarak ele alınan *-miş*, Kazak Türkçesi gramerlerinde tahmin bildiren enklitik edatı olarak kabul görmektedir.

2.2.1.2.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.2.1.2.1.1. -sA gerek

-sA gerek gereklilik bildiren bir yapı olmasına rağmen bazı Türk lehçelerinde daha çok veya daha az güvenilir bir bilgisel (epistemik) işaretleyici haline gelmiş bulunmaktadır. Bilgisel anlamı özellikle *bolsa gerek*, *olsa gerek* parçalarıyla işaretlenmektedir (Rentzsch, 2015: 131). Kazak Türkçesinde şart ekiyle çekimli bir eylemin *kerek* sözcüğü ile birleşmesi, bir eylemin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesine dair konuşurun tahminde bulunmasını, yorum yapmasını ifade etmektedir (Sızdıqova, 1968: 269).

(1) *Erteñine bar aqşanı portfelge saldım da, birden baspanıñ bwxgalteriyasına bardım... Otırğandardıñ bäriniñ de qabağı tüsip ketken. Al Kwzminiçna köp julağan **bolsa gerek**, közi qıp-qızıl bulawday.* “Ertesi gün tüm parayı evrak çantasına koydum ve hemen yayınevinin muhasebe bölümüne gittim. Oturanların hepsinin de yüzü düşmüştü. Kwzminiçna en çok ağlayan **olmalı**, gözleri kırmızıya bulanmış gibi.” (AA1, 91)

(2) *Tosın dıbıstar şığaratın älgi adam, tärizi, qarañğıdan qattu qorqatın **bolsa gerek**, sebebi, basına ülken tas baylap alğan kedir-budur tayağın ustap qara tünekke üreylene jaltaqtar edi.* “Yabancı sesler çıkaran deminki adam çok korkmuş **olmalıydı** ki, başına büyük taş bağlayıp, elinde eğri büğrü sopa tutarak zifiri karanlıkta korku dolu bir şekilde etrafa bakıyordu.” (TS, 53)

(3) *Meni qaldırıp, basqa tutqındardı sultanniñ sarayına alıp ketti. Qaraqşılar kemesiniñ kapitanı meni qasına aldı, jas bolğan soñ jumsawğa qolaylı dep oylasa **kerek**. Qatal tağdır meni köpestikten qulğa aynaldırdı.* “Beni bırakıp, diğer tutkunları da sultanın sarayına

götürdü. Korsan gemisinin kaptanı beni karşısına aldı, genç olduktan sonra harcamaya elverişli olur diye düşünmüş olmalı. Zalim kader beni tüccardan köleye döndürdü.” (RK, 22)

Kazak Türkçesinde *bolsa kerek* yapısının Türkiye Türkçesinde tam karşılığı “olsa gerek” olmasına rağmen kullanım sıklığı açısından Türkiye Türkçesinde çıkarım kipliği işaretleyicisi *-miş olmalı* işaretleyicisi ile aynıdır. Buradaki *-miş*’in geçmiş zaman bildirimini yoktur. Konuşurun emin olmadığı veya doğru olduğuna inandığı yorumunu dile getirme şeklidir. (1) numaralı önermede konuşur yaşamış olduğu bir durum karşısında iş arkadaşlarından Kwzminiçna’nın kendisi için daha çok ağladığı tahmininde bulunuyor. Kwzminiçna adlı bu kişinin gözlerinin kıpkırmızı olmasından dolayı konuşur böyle bir tahminde bulunup, çıkarım yapıyor. (2) numaralı önermede konuşur yabancı adamın çok korkmuş olabileceği çıkarımında bulunuyor. Cümlede bu çıkarımın dayanağını bize *sebebi* “çünkü” bağlacı göstermektedir. Adam korkmuş olmalı çünkü zifiri karanlıkta bir köşeye sinerek elinde sopa korku dolu gözlerle etrafı gözlemektedir. Yabancı adamın bu ürkek ve tedirgin tavrını gözlemleyen konuşur onun korktuğuna dair çıkarımda bulunmuştur. (3) numaralı önermede (1) ve (2)’ten farklı olmak üzere yalnız *-sa kerek* analitik yapısı tercih edilmiştir. İşaretleyicinin kopulasız kullanımı Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır. Bu örnekte korsanlar tarafından yakalanan tüccar genç kendisinin diğer tutuklularla götürülmeyip, kaptanın karşısına çıkarılmıştır. Kaptan bu gencin ileride kullanılabileceği düşüncesiyle onu sultana teslim etmemiştir. Kaptanın davranışı ile özgürlüğü arasında bağ kuran genç artık kaptanın kölesi olacağı çıkarımını yapmıştır.

2.2.1.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.2.1.2.2.1. -miş

Slobin ve Aksu (1986: 159) Türkiye Türkçesinde *-miş* işaretleyicisinin temel fonksiyonunun duyum ve çıkarım bildirmek olduğunu belirtmişlerdir.

Ahmet gel-miş.

Çıkarım anlamını veren ön bilgi: Konuşur Ahmet'in ceketini görüyor, ancak henüz Ahmet'i görmüyor. Mevcut kanıtlardan faydalanarak çıkarımsal yargıda bulunuyor.

Duyum anlamını veren ön bilgi: Konuşura Ahmet'in geldiği söylenmiştir, ancak konuşurun kendisi Ahmet'i görmemiştir.

-*mIs* Kazak Türkçesi gramerlerinde enklitik özelliği göstermesi bakımından da ayrılmaktadır. Dolaylılık ve aktarım işlevinden başka *tahmin, benzerlik, şüphe, belirsizlik, zannetme, alay* gibi çağrışımlara sahiptir (Biray, 2014: 41). Enklitik olarak yer aldığı örneklerde çıkarım veya tahmin anlamı baskın olan -*mIs* işaretleyicisi *Qazaq Grammatikası* (2002: 562) ve *Qazirgi Qazaq Tili- Morfologiya* adlı eserde *boljaldıq demewlikter* “tahmin bildiren enklitikler” (1991: 377); *Qazaq Tiliniñ Grammatikası I* adlı eserde *modaldıq demewlikter* “kiplik enklitikleri” (1967: 235) grubunda yer almaktadır. -*mIs* yüklem ile arasında bir çizgi (-) ile kullanılmakta olup, zaman ve kip eklerinden sonra gelmektedir.

(4) *Amazonka atawı qarw ustawğa neğurlım iñğaylı bolwı üşin qızdardıñ sol jaq tösterin küydırw ğurpınıñ atawınan şıqqan-mıs.*
“Amazon adı, silah tutmaya mümkün olduğunca elverişli olması için kızların sol göğüslerini yakma geleneğinin adından çıkmış olmalı.”
(EQM, 115)

(5) *-Direktor degenniñ öz pikiri bolmawşısı ma edi?*

-Direktor äweli aparatın tıñdap ap , sonan soñ şeşedi-mıs.

“-Müdürün kendi görüşü yok muydu?

-Müdür ilk olarak personeli dinleyip, sonrasında da karar vermiş olmalı.” (Şaşkin, 64)

Çıkarım ile kanıt kipliği birbirine oldukça yakın kiplik türleridir. Üstelik yalnız anlamca değil, sahip oldukları ortak işaretleyiciler de bu alanları yakınlaştırır. Kanıt kipliği bilginin kaynağına işaret ederken, çıkarım kipliği de kanıtlara veya konuşurun bilgi birikimine, yorumlama gücüne dayalı olarak yapılan yargılardır. (4) numaralı önermede konuşur “Amazon” adının kökenini merak eder ve bu

adlandırmanın o bölgede yaşayan kızların sol göğüslerini yakması sonucunda silah tutmaya daha elverişli hale gelmesiyle ilgili olabileceğine dair tahmin yollu bir çıkarım yapar. Yapılan tanım bir halk etimolojisi örneğidir. Halk etimolojileri tıpkı (4) numaralı önermede olduğu gibi bilimsellikten uzak olup, kanıt sunulmadan, daha çok hikayeler etrafında şekillenen etimolojilerdir. (5) numaralı önermede müdürün kararı nasıl verdiği konuşur tarafından tahmin yürütülüyor. Her iki örnekte de *-mIs* enklitiği kullanılırken Türkiye Türkçesi karşılıklarında *-mİş olmalı* yapısına yer verilmiştir. Türkiye Türkçesinde çıkarım anlamını vermek için *-mİş*'in yanına *olmalı* gereklilik işaretleyicisi eklenerek konuşurun belli bilgiler veya kanıtlar ışığında çıkarım yaptığı sonuç cümleleri ortaya çıkmaktadır. Ancak Kazak Türkçesinde *-mIs*'ın *bolw kerek, bolsa kerek* gibi bir yapıya ihtiyacı yoktur. Çünkü Kazak Türkçesinde *-mIs* başlı başına böyle bir anlama işaret etmektedir.

2.2.1.2.2.2. dep oyla-

dep oyla- “diye düşün-” fiili hem olasılık hem de çıkarım kipliği işaretleyicisidir. Aralarındaki fark ise olasılık kipliğinde konuşurun hiçbir dayanak göstermeden önermenin eylemine dair yorum yapması, çıkarım kipliğinde ise konuşurun birtakım delillerden veya geçmiş dünya bilgisinden faydalanarak yorumlamasıdır. Çıkarım kipliğinde konuşur dinleyiciye o sonuca nasıl ulaştığını hissettirir.

(6) *Qaraspan tawın jaylağan,*

Qalıñ qıpşaq elderden... - degen joldar esime tüsti. Men sonda aspanı qap-qara bolıp tünerip turatın bolğan soñ - Qaraspan taw dep atalğan şığar dep oylaytınmın.

“Karaspan Dağına yerleşen

Sık sık Kıpçak memleketlerden...- diye yolları hatırladım. O an gökyüzünün bulutlarla kaplanıp kapkara olması üzerine bu yere Karaspan Dağı denilebileceğini **düşündüm.**” (AA1, 112)

(7) *Suñğaq boylı, tompaq bet kelgen bir jas keliñsek bizdi sıpayılıqpen qarsı aldı. Tarğınmıñ joldası osı bolar dep oylaymın.* “Uzun boylu,

dolgun yüzlü bir genç gelin bizi nezaketle karşıladı. Tarğın'ın eşi olacak **diye düşünüyorum.**” (AAI, 272)

(6) numaralı önermede konuşur Karaspan Dağının neden bu adı almış olabileceğine dair yargısını ifade eder. Gökyüzünün gri ağır bulutlarla kaplı olmasıyla etraf zifiri karanlık olmuştur. Bu manzara karşısında konuşur düşüncesini dile getirir. (7) numaralı önerme çıkarım kipliği bağlama bağlıdır. Konuşur arkadaşının hiç görmediği eşinin fiziksel özelliklerini bildiğini varsayalım. Karşılaştığı bu genç gelin, tasavvurundaki arkadaşının eşine benzediğinden onu eşi olabileceğine dair yorum yapmıştır. (6) ve (7)'de dikkat çekici nokta ise her iki cümlede de *dep oyla-* fiilinden önce belirsizlik, olasılık ve tahmin çağrışımlarını kodlayan *bolar* ve *şığar* işaretleyicilerinin kullanılmış olmasıdır.

2.2.1.2.3. Sözdizimsel İşaretleyiciler

2.2.1.2.3.1. ... anıq

Türkiye Türkçesine “-dığı açık, açıkçası, görünüşe göre” şeklinde aktarabileceğimiz *anıq* işaretleyicisi konuşurun akıl yürütme sonucu ürettiği yargıları ifade eder. Bu tür ifadelerde konuşurun kendine olan güveni kuvvetlidir.

(8) *Dorian esikti aşıp, dälizge şıqtı. Üy işi de mülgip tur. Bären qalıñ uyqıda ekeni anıq.* “Dorian kapıyı açıp, koridora çıktı. Ev halkı da uyukluyor. Hepsinin ağır bir uykuda olduğu **açık.**” (DGP, 240)

(9) *Qıstı küni jolay jük poyızğa minseñ swıqtan qatıp qalasıñ. Vagon işine kirwge bolmaydı, tıyım salınğan, al sırta tursañ - swıqtan qağayıp qalarıñ anıq.* “Kış günü yol üstünde yük trenine binersen soğuktan donarsın. Vagona binemezsin, yasaklandı, dışında durursan da soğuktan kıpırdayamayacağın **açık.**” (Aymatov, 212)

(8) numaralı önermede ev halkının sessizlik içinde olup, uyuklamaları hepsinin uyuyor olduğuna bir delildir. *anıq* işaretleyicisiyle birlikte konuşur bu bilgidен yola çıkarak hepsinin uyuyor olduğu konusunda kendinden emindir. (9) numaralı önermede bir kış günü üzeri açık trene binmenin mümkün olmadığından

bahsedilir. Üstü kapalı olan vagonlara binmenin yasaklandığı bu yerde konuşur dinleyicisini uyarıyor. Konuşura göre dinleyicisinin vagonun dışında durması sonucunda donacağı açıktır, kesindir.

2.2.1.2.3.2. bul jağdayda

Kazak Türkçesinde çıkarım kipliği kodlayıcılarından biri de *bul jağdayda* “bu durumda, o halde” işaretleyicisidir. *bul jağdayda* kendisinden önceki önermede ifade edilen yargıdan bir sonuç çıkarılacağı zaman kullanılmaktadır.

(10) *Biraq jel öte älsiz edi, bayaw ğana soqqan boldı. Bul jağdayda «Piligrimniñ» qayıqqa jetüwi tım-aq qın.* “Fakat rüzgar çok zayıftı, yavaşça vuruyordu. **Bu durumda** «Pilgrim’in» kayığa ulaşması oldukça zor.” (OBJK, 74)

(11) *Pasxi aralınan ötken soñ, ékvatorlıq ağıs pen jel kemeni soltüstik-şıǵısqa qaray aydağan-dı. Bul jağdayda kemeniñ qırıq üş gradus oñtüstik endikten on bes gradusqa barıp qalatını äbden tüsinikti.* “Pashi adasından geçtikten sonra, ekvatoryal akıntı ve rüzgar gemiyi kuzey-doğuya doğru sürükledi. **Bu durumda** geminin kırk üç derece güney enleminden on beş dereceye kadar saptığını söylemek açıktı.” (OBJK, 136)

(10) numaralı önermede konuşur rüzgarın yavaşlığı ile Pilgrim’in kayığa ulaşması arasında ilişki kurmuştur. Gözlemlerine dayanarak Pilgrim’in kayığa ulaşamayacak olduğu sonucuna ulaşmıştır. (11) numaralı önermede konuşur coğrafi kordinat bilgisine oldukça güvenmektedir. Yol aldıkları güzergahta ise okyanus akıntıları sebebiyle geminin kırk üç derece güney enleminden on beş dereceye kadar saptığı çıkarımında bulunur.

2.2.1.2.4. Morfo-Sentaktik Semantik İşaretleyiciler

2.2.1.2.4.1. boluw kerek

boluw kerek “olmalı, olması gerek” analitik yapısı olasılık, çıkarım, gereklilik/zorunluluk kipliği işaretleyicisi olarak çoklu okuma sahiptir. Yapı hakkında Ajarbekova (2011: 26) -w mastar eki almış *bol-* fiili ile *kerek* sözcüğünün birleşmesiyle eklendiği cümleye belirsizlik yüklendiğini ifade eder. Böyle cümlelerde konuşur, yüklemdeki eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmemektedir ve sonuca nasıl ulaştığının dayanağı ürettiği cümlede görülmemektedir, sadece bir tahminde bulunur. Ajarbekova *boluw kerek*’ in belirsizlik ifade etmesiyle aşağıdaki örneği vermiştir:

Sirä, meni maqtağan boluwı kerek. “Galiba beni takdir etmiş olmalı.”

Ajarbekova’nın örnek gösterdiği bu cümle belirsizlik ifade etse de, belirsizliği kodlayan işaretleyicinin yalnızca *boluw kerek* olduğu şüphelidir. Bu anlamı kazanmada cümlenin başındaki *sirä* “galiba” işaretleyicisinin etkisi daha muhtemeldir.

(12) *Olarda qazir sabaq bolıp jatkan boluw kerek.* “Onlar da şuan derste olmalılar.” (ATPG, 162)

(12) numaralı önerme semantik açıdan bakıldığında olasılık ifadesidir. *boluw kerek* gibi çoklu okumaya sahip yapılarda bağlam oldukça önemlidir. Konuşurun onların her gün aynı saatte derste bulduklarını bildiğini düşünelim. O gün de olağan bir gündür ve onlar her zamanki gibi bu saatlerde derste oluyor düşüncesiyle böyle bir çıkarımda bulunmuştur. O halde bu yapılarda daha çok öncül veya soncul cümleler yardımıyla biz bu tarz yapıların hangi kipliği işaretlediğini anlayabiliriz.

2.2.1.3. Varsayım Kipliği

Konuşurun pek çok olası dünyalardan oluşan alternatif gelecekte sadece birinin seçip, doğru kabul etmesi neticesinde oluşan varsayım ifadeleri Kazak Türkçesinde -A/-y, -sA...-A, -AtIn *bolsa* ve *bolsa kerek* ile işaretlenmektedir. Bu işaretleyiciler tam olarak bilinemeyeceği için geleceği varsayımsal olarak yorumlayan önermelerde kullanılmaktadır.

2.2.1.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.1.3.1.1. -A, -y

-a, -e ve -y ekleri ile kurulan gelecek zaman Kazak Türkçesinde *awıspalı keler şaq*¹¹⁰ “değişken gelecek zaman” veya *jalpı (anıq) keler şaq*¹¹¹ “genel (belirli) olarak adlandırılmaktadır. Gelecek zamanın bu türünün bağlama göre değişkenlik gösteren varsayım anlamı da mevcuttur. Palmer İngilizcede varsayım kiplik işaretleyicisi olarak aynı zamanda bir gelecek zaman göstereni olan *will*’e işaret etmektedir. Ona göre gelecek tam olarak bilinmeyeceği için mantıksal bir varsayımdan başka bir şey değildir (2001: 104, 105). Gelecek ile doğrudan ilişkili olan bu kiplik türünde konuşur önermenin gerçekliğine ilişkin bir fikir yürütür. Konuşurun bu düşüncesi bir ön kabul niteliğindedir.

(1) *Äñgimeni tügel oqıǵanda siz onı tüsinesiz. “Tüm hikayeyi okuduğunuzda anlarsınız.”* (ATPG, 174)

(2) **A:** *Bul - oñüstik derbi! Eki komandanıñ özara kezdesüwi atam zamannan tartısqa tolı. Biraq biil «Tarazdıñ» oyını naşar. Adwındı ekin joq. «Ordabası» ülken ärippen bütün bir komanda. Är twrda gol soǵadı. Degenmen, maǵan «Taraz» osı jolı jeñetin siyaqtı körinedi.*

B: *Aqtöbe penaltiden bir gol soǵıp jeñedi.*

C: *Taraz fandarına qurmet Orda jeñedi dep oylaymın.*

“**A:** Bu güney derbisi! İki takım arasındaki karşılaşma babamın zamanından beri tartışmalarla dolu. Fakat bu yıl Taraz’ın oyunu kötü. Etkili değil. Ordabası büyük harflerle tam bir takım. Her turda gol atıyor. Yine de, Taraz yenecek gibi görünüyor.

B: Aktöbe penaltı vuruşundan bir gol atarak yenecek.

C: Taraz taraftarlarına hürmetler olsun. Orda yenecek diye düşünüyorum.”¹¹²

¹¹⁰ Orazbayeva vd. 2005; Oralbay 2007; Mamanov 2014; Tüymebaev-Saǵıydolda 2016.

¹¹¹ Isqaqov (1974, 1991).

¹¹² https://vk.com/wall-55427921_1074503?&offset=20, 15.03.2019.

(1) numaralı önermedeki varsayım anlamı konuşurun deneyimlerine dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Konuşur okunulacak hikayenin muhatap tarafından anlaşılacağına inanır, bu hikayeyi anlayabileceğini sezer. (2) numaralı önerme bir sosyal paylaşım sitesinden alınmıştır. İki futbol takımının karşılaşmasına dair yorum yapan 3 Kazak gencin konuşmasını içeren bir diyalogtur. Burada B ve C'nin ürettiği varsayım kipliği önermeleri -A biçim birimiyle oluşturulmuşken, A'nın işaretleyicisi farklıdır. *Mağan ...-AtIn siyaqtı körinedi* “bana ...-AcAk gibi görünüyor/ bana öyle geliyor ki” işaretleyicileri ile varsayım anlamı sağlanmıştır. *körinedi* kiplik yüklemi aynı zaman bir olasılık işaretleyicisidir, ancak bu örnekte varsayım anlamı taşımamasının nedeni birlikte kullanıldığı diğer işaretleyicilerdir.

(3) *İt üredi, kerwen köşedi.*¹¹³ “İt ürür, kervan göçer/yürür.”
(Tümebayev-Sağıydolda, 2016: 213)

(4) *Joldasın tastağan jolda qaladı.* “Yoldaşımı bırakan yolda kalır.”
(Mamanov, 2014: 332)

(3) ve (4) numaralı önermeler Kazak atasözüdür. Atasözleri toplumu oluşturan bireylerin edindikleri bilgilerin ve deneyimlerin birer aktarıcısıdır. Günlük iletişim ortamında pek çok konuşur önceden kazandıkları tecrübelerine dayanarak geleceği dair bir fikir tasarlayabilirler ve yaşadıkları toplum tarafından gizli uzlaşım yoluyla genel-geçerliği kabul edilmiş bu atasözleri ile fikirlerini dile getirebilirler. Atasözlerinin kullanılmasıyla geleceğe ilişkin yapılan öngörüler varsayım kipliğini kodlamaktadır. Çünkü varsayım, konuşurun genel bilgilerden ve tecrübelerinden yola çıkarak ürettiği çıkarımlardır.

2.2.1.3.1.2. -sA, ...-A

Ruhi *vd.* (2000: 21), koşul cümlelerinde varsayımsallığı ve gerçek karşıtlığını incelediği çalışmasında Türkçe koşul cümlelerindeki -sA/ise (Kzk. Tk. -sA/bolsa) biçim biriminin eylemi olgusallık alanından çıkardığını ve varsayım, dilek, istek, emir gibi gerçekdışı ifadelerle dönüştürdüğünü belirtir. -sA/ise işaretleyicisinin önermeleri

¹¹³ *Babalar Sözü* adlı eserde bu atasözünün *İt ürür, kerwen köşer* (BS 65, 366) şekli de mevcuttur. Varsayım kipliğinin gösteriminde daha uygun olacağını düşündüğümüz şekli tercih ettik.

yargı düzleminden çıkararak varsayım veya zihnin tasarlayabileceği bir düşünce yapmasını da bu duruma bağlar.

Ahmet çalışırsa sınıfını geçer /geçecek.

Ahmet çalışıyorsa sınıfını geçer /geçecek.

Ahmet çalıştıysa sınıfını geçer /geçecek.

Bu tür ifadelerin varsayım anlamı -sA'lı yan cümlelere bakılarak anlaşılabilir. Konuşur Ahmet'in çalışması koşuluyla sınıfı geçeceği varsayımında bulunuyor. Çok çalışma sonucunda başarıya ulaşmak, toplumdaki pek çok bireyin tecrübe ederek genelleştirdiği bilgilerdendir. Bu ifadelerde de konuşur genel bilinenlerden yola çıkarak önermede verilen eylemin gerçekleşmesi hususundaki bir olasılığı kabul etmiş oluyor.

(5) *Sen olarğa kömektespeseñ, olar jumısın waqıtında ayaqtamaydı.*

“Onlara yardım etmezsen, işlerini zamanında bitirmezler.”

(Matiyyeva, 2012: 138)

(6) *Eger sen aytqanday bolsa, ündilik Djonı darğa aspay bosatsa, ol bizdi joq qıladı.* “Eğer senin dediğin gibiyse, Hintli Joe'yu ağaca asmayıp bırakırsa, bizi yok eder.” (TSBK, 78)

(7) *Jinalıs waqıtında bastalsa, sağat jetige şeyin bitedi.* “Toplantı zamanında başlarsa, yediye kadar biter.” (Mamanov, 2014: 422)

Kazak Türkçesindeki koşula bağlı varsayım ifadeleri de Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ruhi vd. (2000)'nin *öncül/öncül tümcecik* olarak adlandırdıkları -sA'lı yan cümlelerin doğruluk değeri bilinmemektedir. Zaten konuşur tarafından öncüldeki eylemin doğruluğu veya gerçekliği sorgulanmaz. (5), (6) ve (7)'nin Türkçe karşılıklarını ele alarak inceleyelim. Bu tür koşul cümlelerinde öncülde 2 seçenek bulunur:

1.Seçenek

Ona yardım etmeyebilirsin

2.Seçenek

yardım edebilirsin

Senin söylediğin gibi olabilir söylediğin gibi olmayabilir
Toplantı zamanında başlayabilir zamanında başlamayabilir (ertelenebilir)

Bu ifadelerde konuşur öncüldeki önermeye dair iki olasılıktan birini bir kanıtla dayanamaksızın kabul eder ve sonuç kısmında (temel cümlede) ilgili yorumunu dile getirir ve böylece varsayım kipliği kodlanmış olur.

2.2.1.3.1.3. -AtIn bolsa

Qazaq Grammatikası (2002: 517)'nda -*AtIn* biçimbiriminin *awıspalı ötken şaq* “değişken geçmiş zaman” olarak adlandırılan geçmiş zaman işaretleyicisi olduğu, fakat aynı zamanda gelecek zamanı da bildirdiği belirtilmiştir. Hem geçmiş zaman hem de gelecek zaman ifade ettiğinden dolayı *awıspalı* “değişken” olarak nitelendirilmiştir. -*AtIn bolsa* ise gelecek zamanın şart çekimidir ve işaretlendiği cümlelerde konuşurun gelecekte olabilecek iki olası durumdan birini kabul ederek varsayımda bulunmasına neden olur.

(8) *Eger balağa äzirlengen tağamdı tağı da jep qoyatın bolsam, ögey şeşem meni tayaqqa jığatının ünemi qaytalay beretin.* “Eğer çocuğa hazırlanan yemeği yiyecek olursam, üvey annem bana dayak atar.” (ÖB, 12)

(9) *Eger men joldastarımmen urısatın bolsam, onda müldem jalğız, äri därmensiz qalarımdı sezdim.* “Eğer dostlarımla kavga edecek olsam, o zaman yalnız ve dermansız kalacağımı hissettim.” (ÖB, 53)

(10) *Eger soldattar men jük köterwşilerdiñ ülesti azığı azaytılp, eriksizderge beretin bolsa, olar janjaldıñ zorın şığaradı.* “Eğer askerler ve yük taşıyıcıların payı olan yiyeceği azaltıp, çaresiz olanlara verecek olsa, onlar kargaşanın büyüğünü çıkarır.” (OBJK, 292)

Her üç cümlenin yan cümlelerindeki olası durum neticesinde konuşurun varsayıma dayalı yorumunu görmekteyiz. (9) numaralı önermede -*AtIn bolsa* işaretleyicisinin yanı sıra *sez-* eyleminin de aynı oranda hizmet ettiğini görmekteyiz.

Varsayım ifadelerinde konuşur akıl yürütme yoluyla mantıksal bir çıkarım yapmaz, sezgilerine ve sağduyusuna bağlı olarak yargıda bulunur. Konuşurun tanık olduğu olaylarda ise varsayımsallık geçerli olmaz (Ruhi *vd.*, 2000: 23).

Koşula bağlı varsayım cümlelerinde yan cümlelerin *bolsa* “ise” ile çekimlenmiş eylemi geniş, gelecek veya geçmiş zaman bildirebilir. Varsayımsallık bildirmesi için temel cümlenin gelecek zaman ile işaretli olması gerekir.

(11) *-Aytşı basıña osı oy kelgen bolsa, sen bizge xabar beretin be ediñ?*

-Jo... bilmeymin. Bul bizdiñ oyunumuzdı buzadı ğoy.

“-Söyler misin, aklınıza bu fikir gelmeseydi bize haber verecek miydin?”

-Ha... bilmiyorum. Bu bizim oyunumuzu bozacak.” (TSBK, 131)

(12) *Eger Negoro bul arağa jalğız kele alğan bolsa, uştrasqan bāleden de bizdiñ jārdemimizsiz-aq qutıla aladı.* “Eğer Negoro bu yere yalnız gelebildiyse, uğradığı bu dertten de yardımımız olmaksızın kurtulabilir.” (OBJK, 192)

(11) ve (12) numaralı önermeler bize geçmiş zamanla işaretli *-sa*’lı cümlenin de temel cümlesinin varsayımsal olabileceğini gösterir. O halde varsayım anlamının öncüldeki zamanla ilgili olmadığını, temel cümledeki zamanla ilişkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2.1.3.2. Morfo-Sentaktik Semantik İşaretleyiciler

2.2.1.3.2.1. *bolsa kerek*

bolsa kerek “olsa gerek, olmalı” yapısı çıkarım, olasılık ve varsayım anlamlarını taşıyan çok anlamlı bir kiplik işaretleyicisidir. İngilizcedeki *must*’ın tam karşılığıdır. Türkiye Türkçesinde de sıkça karşılaşılan bu varsayım işaretleyicisi daha çok 3. şahıslarla çekimlenir (Göksel-Kerslake, 2005: 299).

(13) *Tabiğat suluwlığı arqılı jan jarasın emdewge boladı. Adamniñ köz janarı jasıl tüsti körgende demaladı eken. Demek, tabiğat tән*

jarasın da emdeydi degen söz. Adamdardıñ, äsirese qalalıqtardıñ tabiğatqa umtılısı osıdan bolsa kerek. “Doğanın güzelliği gönül yarasını iyileştirebilir. İnsanın gözü yeşil rengi gördüğünde dinlenir. Bu, doğanın vücut yarasını da iyileştirdiği anlamına gelir. İnsanların, özellikle şehir sakinlerinin doğaya hücumu bu yüzden **olmalı.**” (Jumanova vd., 2014: 82)

(14) *Sizdiñ osınday uzaq serüwennen keyin qarnıñız aş bolsa kerek.* “Uzun bir yürüyüşten sonra karnınız aç **olmalı.**” (Ordabayeva, 2012: 61)

(15) *Ol qazir kitapxanada bolsa kerek.* Şimdi kütüphanede olmalı. (Ordabayeva, 2012: 61)

Konuşur üç ifadede de genel bilinenler ışığında çıkarım yaptıysa, bu üç örnek de varsayım ifadesidir. (13) numaralı önermede dinlenmek için şehrin karmaşasından doğaya kaçan insanların bu davranışının nedeni, doğanın güzelliklerinin insana verdiği huzur olarak varsayılmıştır. Doğanın insanı dinlendirmesi akıl yürütme ile çıkarılacak bir sonuç değildir. (14) numaralı önermede konuşur uzun yürüyüşler yapan biri olmalıdır ki, muhatabı bu tarz bir yorumda bulunabilsin. (15) numaralı önermede ise öznenin her zaman o saatlerde kütüphanede bulunması onu tanıyan açısından bilinen bir genel bilgidir. Bağlamın tam olarak bilinmesi durumunda *bolsa kerek* ile işaretli ifadelerin varsayım ve çıkarım kipliklerinden hangisini kodladığı net olarak anlaşılabilir.

2.2.2. Kanıt Kipliği

Kazak Türkçesi gramer çalışmalarında zaman kategorisinin farklı tasnifleri yer almaktadır. Araştırmacılar sınıflandırma ve adlandırmayı, zaman eklerinin zamanı bildirme işlevinin yanı sıra sahip olduğu anlamlara göre yapmıştır. Kazak Türkçesinde *ötken şaq* terimi ile adlandırılan geçmiş zaman *Qazaq Tiliniñ Grammatikası I Morfologiya* adlı eserde *jedel ötken şaq* “görülen geçmiş zaman”, *burıñğı ötken şaq* “uzak geçmiş zaman”, *awıspalı ötken şaq* “değişmeli geçmiş zaman” olmak üzere üçe ayrılmıştır (1967: 198-199). A. Isqaqov ise *anıq (ayğaqtı)*

ötken şaq “tanık olunan geçmiş zaman”, *tanıq (ayğaqsız) ötken şaq* “tanık olunmayan geçmiş zaman”, *neğaybil (awıspalı) ötken şaq* “belirsiz (değişmeli) geçmiş zaman” şeklinde üç gruba bölmüştür (1974: 339-340). Qudaybergen Jubanov geçmiş zamanı ifade ettiği anlamlara göre 9’a ayırmıştır: *tanık olunan geçmiş zaman*, *tanık olunmayan geçmiş zaman*, *itiraf manalı geçmiş zaman*, *şüphe manalı geçmiş zaman*, *geçmişteki tanıklık*, *geçmişteki alışkanlık*, *geçmişteki pişmanlık*, *geçmişteki hayal* (Jubanov, 2010: 388). Isqaqov’un ve Jubanov’un tasnifinin semantik açıdan kiplik ile doğrudan bağlantı içinde olduğu açıktır. Geçmiş zamanın delile dayalı olup olmaması Palmer’in kanıt kipliğini bize hatırlatmaktadır. Örneğin *-GAN* eki konuşurun eylemin gerçekleşip gerçekleşmediğine tanık olduğunu ifade ederken, *-(I)p* eki ise konuşurun tanık olmadığı geçmişteki eylemleri belirtmektedir.

A. Isqaqov (1974: 339), Türkiye Türkçesi gramerlerinde görülen geçmiş zaman olarak adlandırılan zaman çekiminde konuşurun olan veya olmayan iş-hareketi kendi başından geçmiş gibi, kendi gözüyle görmüş gibi anlatarak dinleyiciye olayı tümüyle inandırdığını belirtir. Kazak Türkçesinde *-DI*, *-GAN*, *-AtIn/-ytIn* ekleri ile hikaye birleşik çekimi *edi* tanık olunan geçmiş zaman işaretleyicilerinden; *-(I)p*, *-GAN eken*, *-A + dI eken* tanık olunmayan geçmiş zaman işaretleyicilerindedir.

Kanıt kipliği Palmer (2001)’a göre 2 tür kaynağa gönderme yapmaktadır: *duyum* ve *aktarım*. Kazak Türkçesinde kanıt kipliği bu başlıklar altında incelenecektir.

2.2.2.1. Duyum Kipliği

2.2.2.1.1. Görsel Kanıt

2.2.2.1.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.2.1.1.1.1. -DI

Görülen geçmiş zamanın en işlek işaretleyicisi *-DI* tüm Türk lehçelerinde müşterektir. *-DI* konuşurun gerçekleştiğini kesin olarak bildiği olayları anlatır (Erguvanlı Taylan, 1997: 5) veya konuşurun eylemde belirtilen kılışa, oluşa, duruma bizzat tanık olduğunu ifade etmektedir. *-DI* yalnız Türkiye Türkçesinde değil Kazak Türkçesi dahil tüm Türk lehçelerinde doğrudan kanıt işlemcisidir.

(1) *Keşe Ayşa ekewmiz kinoğa bardıq. Kinodan soñ Ayşa üyine ketti. Men kitapxanağa kettim.* “Dün Ayşe ile sinemaya gittik. Sinemadan

sonra Ayşe evine **gitti**. Ben kütüphaneye **gittim**.” (Mamanov, 2014: 126)

(2) *Qaztuwğan «Ayt, şuw!» degen bäygi uranın estigen qılañ quyırıqtay, birden ağa jöneldi. Bu jolı ol dombırasın bezektey oynatıp bir tizerley otıra qap aşçı ayqayğa saldı.* “Kaztuvgan «Hey, hurra!» şeklindeki at yarışı seslerini işiten boz kuyruk gibi birden ağasına yöneldi. Bu sefer o, dombırasını konuşturup bir dizinin üstüne çökmüş bir şekilde oturarak acılı bir şekilde çığırmaya başladı.” (K, 71)

(3) *Astıqtı alqapta kombayndar kepyeni tizilip, kökjičke qaray ketip baradı. Ol kezde Eptic awdanında segiz jaña sovxoz ornağan. Biz bes sovxozda boldıq. Endi altınşı sovxozğa kele jatırmız. Äne, ol sovxoz da körindi. Sovxozdñ äsem üyleri alıstan aqquw tärizdi appaq bolıp körinedi.* “Tahıl dolu bölgede biçerdöverler dizilmiş, ufuğa doğru gidecek. O vakit Yertiş bölgesinde de sekiz yeni sovhoz vardı. Biz beşinci sovhozdaydık. Şimdi altıncı sovhoza geliyoruz. İşte, o sovhoz da göründü. Sovhozun zarif evleri uzaktan kuğu gibi bembeyaz görünüyor.” (Mamanov, 2014: 337)

(4) -*Axmet, sen keşe kinoğa bardıñ ba?*

-*İya, men keşe kinoğa bardım.*

-*Kinoğa Samat ta bardı ma?*

-*İya, kinoğa Samat ta bardı.*

“-Ahmet, sen dün sinemaya **gittin** mi?

-Evet, dün sinemaya **gittim**.

-Sinemaya Samet de **gitti** mi?

-Evet, **gitti**.” (Mamanov, 2014: 339)

Duyum kipliği duyular aracılığıyla algılanan bilgilerin konuşur tarafından aktarılmasına işaret eder. (1) numaralı önermede konuşur dün gece Ayşe ile birlikte sinemaya gittiğinden bahseder. Ayşe'nin sinemaya gitmesi, sinemadan sonra evine gitmesi konuşurun bu eylemlere tanık olduğu ve görme duyu organıyla algıladığı bir bilgidir. (2) numaralı önermede konuşurun hem görerek hem de işiterek tanık olduğu

bilgiler sunulmuştur. (3) numaralı önermede konuşur Yertiş bölgesindeki sovhoz hayatını anlatıyor. Kendisi de o bölgedeki 5. sovhozda olduğundan tüm olayları doğrudan tanık olmuş bir şekilde aktarmaktadır. (4) numaralı önermede konuşur Ahmet'e, Samet'in sinemaya gidip gitmediğini sorar. Ahmet'in cevabı duyum kipliğine işaret etmektedir. Ahmet Samet'in gittiğine tanık olduğu için, Ahmet'in sorusunu tereddüt etmeden, kendinden emin bir şekilde cevaplar. -DI ile işaretli önermelerde konuşur eyleme bizzat tanık olduğu için verilen bilgiyi doğrulayabilmektedir ve bu nedenle kendinden son derece emindir.

2.2.2.1.1.1.2. -GAn, -GAn edi, -GAn bolatın

Konuşurun bizzat tanık oluşu veya kesin olarak bildiği iş, oluş, durumu şüphesiz olarak ifade etmektedir. A. İsqaqov -GAn çekiminin *anıq (ayğaqtı) ötken şaq* "tanık olunan geçmiş zaman"ı işaretlediğini savunur (1991: 328). *Qazaq Grammatikası* adlı eserde *buringi ötken şaq* "uzak geçmiş zaman" içinde değerlendirilir (2002: 516). Kazak Türkçesinde *edi*, Türkçe karşılığı *idi* birleşik zaman hikaye çekiminde kullanılmakta olup, zamandan ziyade kanıtsallığı işaretlemektedir.

(5) - *Jäkiş, sen Jumekene nege sälem bermeysiñ?*

-*Jumekendi men älginde körüp, sälem bergenmin.*

"-Jekiş, sen Jumeken'e neden selam vermiyorsun?"

-Jumeken'i az önce görüp, selam verdim." (Mamanov, 2014: 127)

(6) *Qıpşaq jağında ün joq. Qobılandınıñ eki beti tüktenip ketken.*

Biraq xan aldında ustamdı, ün-tünsiz. Sondıqtan da, teñiz tuwlap,

dawıl soqsa da mızğımas, suw jağasındağı jartastay, qozğalmay tunıp

qalğan. "Kıpçaklar tarafında ses yok. Kobılandı'nın yüzünün iki

tarafında kıllar vardı. Fakat hanın önünde ağırbaşlı, sessizdi. Bu

yüzden de deniz öfkelenip kıyıyı dövse de, fırtına çıksa da dayanıklı,

su kenarındaki taş gibi hareket etmeden orayı kaplamıştı." (K, 70)

(7) *Men ol jigitti jaqsı taniymın, institutta birge oqığanbız.* "Ben onu

iyi tanıyorum, enstitüde birlikte okuduk." (Mamanov, 2014: 127)

(5) numaralı önermede Jekiş, Jemegen'le daha önce karşılaştığını ve sırada selamlaştığını, sonraki karşılaşmalarında bu yüzden bir daha selamlaşmadıklarını ifade eder. (6) numaralı önermede Kobılandı'nın yüz hatları ve sessiz sakin duruşu konuşur tarafından gözlemlenerek betimlenmektedir. (7) numaralı önerme konuşurun tanık olduğu, doğrudan elde ettiği bilgiyi sunmaktadır.

(8) *Qojanasır bir küni sabaqqa kelmey qaladı. Erteñine oqıtuwşısı Qojekeñdi suraqqa aladı:*

-*Keşe mektepke nege kelmediñ?*

-*Is bolıp qaldı.*

-*Qanday is?*

-*Ağam tisin suwırtqalı dârigerge barğan edi, soğan birge barğan edim.*

-*Tis suwırtatın ağañ eken, sen nege bardıñ?*

-*Tisin suwırıp awırtıp jatqanda, esik aldında baqırıp, ağamniñ köñilin awlap turdım,- depti Qoja.*

“Kojanasır bir gün derse gelmedi. Ertesi gün hocası Kojekendi sordu:

-Dün okula neden gelmedin?

-İşim vardı.

-Nasıl iş?

-Ağabeyim dişini çektirtmek için doktora gitmişti, birlikte gittik.

-Diş çektiren ağabeyinmiş, sen neden gittin?

-Dişini çekip, ağrıttığı zamanda, kapı önünde bağırap, ağabeyimin gönlünü alıyordum- dedi Koja.” (QE, 90)

(9) *Bir jolı köşede ötip bara jatqan äyeldi öz balasınıñ boqtağanına küwä bolğan edik.* “Bir keresinde sokakta giderken bir kadının çocuğunu azarladığına şahit olmuştuk.” (Aymawıtov, 165)

(10) *Onınşı sınıpta bul taqırıptardı ötken edik.* “Onuncu sınıfta bu konuları işlemiştik.” (Tursınova-Rıskeldiyeva, 2012: 105)

-*GAn edi* ile işaretli (8), (9) ve (10) numaralı önermelerde yapının ilk kısmı - *GAn* konuşurun eylemi konuşma anından uzun zaman önce gerçekleştirdiğini

belirtirken, ikinci kısım *edi* konuşurun doğrudan olaylara tanık olduğunun göstergesidir.

(11) *Mustafa Şoqaydıñ tulğası men tağdırın arqaw etken zerttew jumımız 2001 jılı Ankarada türük tilinde, 2007 jılı Astanada qazaq tilinde jariq körgen bolatın.* “Mustafa Şokay'ın hayatını ve kişiliğini konu alan araştırmamız 2001 yılında Ankara'da Türk dilinde, 2007 yılında Astana'da Kazak dilinde yayınlandı.” (M, 3)

(12) *Munday qoñızdar Oñtüstik Amerikada öte köp boladı. Benedikt ağay osı qoñızdardıñ talayın ustaymın dep ümittengen bolatın.* “Bu tür böcekler Güney Amerikada çoktu. Benedikt bu böceklerin birçoğunu yakalamayı ümit etmişti.” (OBJK, 175)

(13) *Biyıl köktemde sovhoz inkubatordan üş miñ «Pekin» üyreginiñ balapandarın äkelgen bolatın. Qazir ülken üyrek bolğan.* “Bu yıl baharda, sovhoz kuluçka makinesinden üç bin «Pekin» ördeği getirdi. Şimdi büyük ördek oldular.” (Mamanov, 2014: 461)

Kazak Türkçesinde *er-* dışında *bol-* yardımcı fiilin de geçmiş zaman çekimi ile duyum kipliğinin işaretlendiği kullanımlar mevcuttur. (11), (12) ve (13) numaralı önermeler konuşurun tereddüt yaşamadığı, bilgisine güvendiği ifadelerdir.

2.2.2.1.1.1.3. -(I)p edi

-Ip edi Kazak Türkçesinde *anıq (ayğaqtı) ötken şaq* “tanık olunan geçmiş zaman”ı bildiren yapıdır. Bu işaretleyiciler konuşurun cümledeki eylemi başından geçmiş gibi, kendi gözleriyle görmüş gibi, dinlemiş gibi aktarmasına (Isqaqov, 1991: 328) veya gerçekten şahit olduğu olayı ifade etmesine yardımcı olur.

(14) *Kemedен қағаз, қарындаш, сиға алғанымды да айтп әдiм сиздерге, мен оларды шамам келгенше үнемдеп жумсәдiм.* “Gemiden kağıt, kalem ve mürekkep aldığımı da söylemiştim sizlere, ben onları elimden geliğince tasarrufla kullandım.” (RK, 63-64)

(15) - *Al Sızağanıñ özi qayda? - deymın ğoy özimizge özimiz kelip bolğan soñ.*

- *Ertemen Marevkağa ketip edi. Atı keldi özi joq.*

“-Sızağan nerede? - dedim kendi kendimize kaldıktan sonra.

-Sabahleyin Marevka'ya gitmişti. Atı geldi, kendi yok.” (AA1, 213)

(14) ve (15) numaralı önermelerde *-Ip edi* yapısının ilk parçası konuşma anından çok önce gerçekleşen eylemin zaman bildirimini, *edi* parçasığı ise konuşurun tanık olması yoluyla aktardığı bilgiyi ifade eder.

2.2.2.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

Kiplik yüklemeler önermenin gerçekliğine dair konuşurun yargısını, konuşur-kılıcı çerçevesinde eylemlerin yerine getirilme yükümlülüğünü, kapasitesini veya isteğini gösteren işaretleyicilerdir. Duyum kipliğinin bir göstereni olarak aşağıdaki yüklemeler çoğu zaman bir bilgi ifadesi belirtmemektedir. Bulduğumuz örnekler yorumlanırken o önermelerin bağlamı tasavvur edilmiştir. Böylelikle en azından kullanılan eylemler vasıtasıyla bilginin kaynağı açıkça gösterilmiştir. Tümü görme duyusuyla ilgili olan aşağıdaki eylemler konuşurun görerek algıladığı bilgilerin sunulmasına hizmet etmektedir. *Jiyekke jaqındap keldim de, bir töbeşiktiñ basına şıǵıp, teñiz jaqqa köz saldım, qayıq sekildi bir narse qarañdap körindi.* “Kıyıya yaklaştım, bir tepenin üstüne çıkıp, deniz tarafına göz attım, hayal meyal kayak gibi bir şey **göründü.**” (RK, 146) örneğine bakalım. *köz sal-* ve *kör-* eylemleri ile konuşur etrafında gerçekleşen tüm olaylara tanık olabilmektedir. Bu önermenin öncül olduğunu ve devamında konuşurun *Denizin içinde küçük bir kayak sallanıyor* önermesini kurduğunu varsayalım. Bu durumda konuşur denizin içinde bir kayığın var olduğunu görerek algılamış olur. *Denizin içinde küçük bir kayığın sallandığını görüyorum/gördüm* cümlesini de aynı şekilde yorumlamak mümkündür. Görsel kanıt kipliğini işaretleyen kiplik yüklemelerin hangi morfolojik işaretleyicisi ile çekimlendiği de oldukça önemlidir. Söz gelimi *kör-* (Tk. gör-) eyleminin *-mİş* biçim birimi ile çekimlendiği bir ifadede konuşur eyleme tanık olmamıştır ve başkasından öğrendiği bilgiyi aktarmıştır: *Ali Ayşe'nin sinemaya gittiğini gör-müş.*

Aynı eylemin doğrudan tanık işaretleyicisi *-DI* ile çekimlenmesi durumunda ise doğrudan kanıt kipliğinin görsel türü kodlanmış olmaktadır.

2.2.2.1.1.2.1. **baquila-**

Baquila- “kontrol etmek, dikkat etmek, izlemek” (KTTTS, 75) anlamındaki eylemin kullanıldığı bir önermede konuşur çevresindeki olayları gözlemleyerek elde ettiği bilgileri ifade eder.

(16) *Doriyan solğa burıldı, jan-jağına alaqtap qayta- qayta köz saladı. Artınan eşkimniñ tüspegenin baqıladı.* “Dorian sola döndü, etrafına şaşkın şakın bakarak tekrar tekrar bakındı. Arkasından kimsenin gelmediğini **kontrol etti.**” (DGP, 280)

(17) *Ol osı jerge ingenin şögerip, jasırınıp jatıp, älgı juan-juandı baqılaydı.* “O yere deveyi çömeltip, gizleyerek deminki Juan-Juan'ı **takip etti.**” (Aymatov, 146)

(16) numaralı önermede Dorian etrafını kontrol ederek çevresinde gelişen olayları takip etmektedir. Edindiği bilgiler görsel kanıt türünün örnekleridir. (17) numaralı önermede Juan-Juan'ı takip eden konuşur etrafını gözlemleyerek bilgi edinmektedir.

2.2.2.1.1.2.2. **kör-, köz tasta-**

Görme duyu organıyla algılamayı ifade eden *kör-* fiili görsel kanıtlardan elde edilen bilgiye ulaştıran, *-DI* biçimbiriminden sonra en yaygın kullanılan kanıt kipliği işaretleyicisidir.

(18) *Keşe men kinoğa barıp edim, sonda Jumandı kördim.* “Dün sinemaya gitmiştim, orada Cuma'yı **gördüm.**” (Mamanov, 2014: 134)

(19) *Sol başqurttıñ erligin Qartqoja közimen kördi.* “O Başkurt'un yiğitliğini Kartkoca gözüyle **gördü.**” (Aymawitov, 316)

Köz tasta- “bakmak, göz atmak, gözünü dikmek” (Ayan-Türkdil, 2014: 29) eyleminin kullanıldığı önermelerde konuşur gözlemleyerek, görerek algıladığı bilgileri aktarmaktadır.

(20) *Qalay izdese de, jigiti onu taba almağan. Sonda ol qulpitasqa köz tastadı.* “Ne kadar arasa da, delikanlı onu bulamadı. O sırada mezar taşına **baktı.**” (AS, 236)

(21) *Ol tekşeden şığısqa qarap turıp, Kökşetawdıñ asqaq ta alıp keñ ayasına köz tastadı.* “O yamaçtan doğuya bakıp, Gökçedağın mağrur ve dev genişliğine **göz attı.**” (QXA, 104)

(20) ve (21) numaralı önermelerde konuşurun görme duyusuyla algıladığı olayların neticesinde aktaracağı bilgiler doğrudan kanıt türüne örnektir. (20)’de konuşurun mezar taşına bakıp bir bilgiyi aktarması, örneğin ölen kişinin hangi yıl öldüğünü söylemesi görsel kanıt ifadesi kabul edilir.

2.2.2.1.1.2.3. qara-

Qara- “bakmak, göz atmak” (KTTTS, 290) eyleminin kullanıldığı önermelerde konuşur bir yöne doğru yönelerek görme eylemini sürdürür.

(22) *Köbeş qart awır kürsindi, Qabağın kerip, uzın qasın köterip alısqa qaradı.* “İhtiyar Köbeş güçlükle iç çekti, göz kapaklarını çekti ve uzun kaşını kaldırıp uzağa **baktı.**” (ArAr, 11)

(23) *İsalı Jubanğa surawlı keyippen añtarıla qaradı.* “İsalı Juban'a meraklı bakışlarıyla şaşırarak **baktı.**” (OJJB, 84)

(22) numaralı önermede konuşur yönünü uzağa çevirmiş ve uzağı görmeye başlamıştır. (23) numaralı önermede konuşur İsalı Jubana doğru yönelmiş ve ona bakma eylemini gerçekleştirmiştir. *Qara-* eylemi sonucunda elde edilen bilgiler görsel kanıt türünün örneklerini oluşturmaktadır.

2.2.2.1.1.2.4. sığala-

Konuşurun görme duyusuyla algılayarak edindiği bilgileri işaretleyen bir başka gösteren *sığala-* “gözetlemek, gizlice bakmak” (KTTTS, 499) filidir. *sığala-* fiili ile çekimli önermelerde konuşur gizlice gözlemleyerek, gizliden takip ettiği bir kişi, bir olay veya durum hakkında bilgi edinir.

(24) *Tom qorıqqannan dirildep ketti, tesikten sığaladı da, estiler-estilmes ünmen...* “Tom dehşete kapıldığından dolayı korkuyla titredi, delikten **gözetledi** ve belli-belirsiz bir sesle...” (TSBK, 80)

(25) *Körüwge intıqqan Neşet terezege jügirip kelip, perdeden köşege sığalaydı.* “Görmeye istekli olan Neşet pencereye yürüyerek, perdeden sokağı **gözetledi.**” (AS, 229)

(24) numaralı önermede Tom’un korkuya kapılmasıyla tehlikede olduğunu seziyoruz. Tehlikenin geçip geçmediğini kontrol etmek için kapı deliğinden gözetlemesi sonucunda olumlu veya olumsuz bir bilgiye eriştiğini cümlenin gelişinden anlamaktayız. (25) numaralı önermede Neşet sokağı gözetleyerek, örneğin kendini takip eden adamları orada görebilir veya sokağın bomboş olduğunu fark edebilir. Sevdiği kadının sokaktan ayrıldığına da şahit olabilir. (24) ve (25)’i çeşitli şekillerde yorumlamak mümkündür. Bağlı her ne olursa olsun *sığala-* eylemi sonucunda elde edilen bilgi görsel kanıt türünün örneği olarak kabul edilmektedir.

2.2.2.1.2. Görsel Olmayan Kanıt

2.2.2.1.2.1. Sözlüksel İşaretleyiciler

Görsel olmayan kanıtlar görme dışındaki diğer duyu organlarıyla elde edilmektedir. Kazak Türkçesinde tadarak elde edilen bilgiler *awız tiy-* “tadına bakmak” (KTTTS, 536), *asa-* “ağzını doldurarak yemek” (KTTTS, 52), *awqattan-* yemek yemek”, *dämin tat-* “yemek tatmak” (KTTTS, 121), *je-* “yemek” (KTTTS, 170), *tamaqtan-* “yemek yemek” (KTTTS, 517) ve *toy-* “doymak” (KTTTS, 539) kiplik yüklemeler ile işaretlenmektedir. Dokunma duyusu ile algılama ve bilgi edinme *tiy-* “değmek, dokunmak” (KTTTS, 536), *tut-* “tutmak, elle tutmak” (KTTTS, 558),

usta- “tutmak” (KTTTS, 588) ve *qozğa*- “kıvıldatmak” (KTTTS, 311) kiplik yüklemeler ile verilmektedir. Koku alma duyusu ile bilgi edinme ise *iyiskele*- “koklamak” (KTTTS, 213) kiplik yüklemi ve *iyis* “koku” (KTTTS, 212) sözcüğü ile yapılmaktadır.¹¹⁴ İşitme duyusu ile algılamayı kodlayan işaretleyiciler bir sonraki bölümde verilecektir.

(1) *Sütke qaynağan bağlan qozınıñ etinen sen de awız tiyip ediñ ğoy?*
“Sütle kaynatılmış semiz kuzunun etinden sen de **yedin** değil mi?”
(SQ, 178)

(2) *Aqsaqaldar qolınan et asaw jas jigit üşin mārtebe sanaladı.*
“Aksakalların elinden et **yemek**, bir genç için mertebe sayılmaktadır.”¹¹⁵

(3) *Qorğanniñ sırt jağında, baw işinde awqattandıq.* “Kalenin dış tarafında, bahçe içinde **yemek yedik.**” (RK, 215)

(4) *Adam-Ata da aqır soñında jemistiñ dāmin tatıp qoyadı. Sol kezde aspan qağ ayırılıp, «amanatqa qıyanat jasasañdar, senderge tozaq tiyesili!» degen Allaniñ qaharlı buyrıǵı jetipti.* “Atamız Adem sonunda meyveyi **tattı**. O vakit gökyüzü ikiye ayrıldı. «Emanete hıyanet edenler, siz cehenneme aitsiniz!» diye Allah'ın kahırlı buyruǵu ulaştı.” (AS, 96)

(5) *Tört julğa tayaw bizben birge burşaq, nan, kepken jemis jedi, – osıdan keyin qaytadan balıq pen bulan etine qalay köşedi!* “Dört yıl boyunca bizimle birlikte bezelye, ekme, olgun meyve **yedi**. Bunların ardından yeniden balık ve geyik eti nasıl yiyecek?” (TS, 118)

¹¹⁴ Kazak Türkçesinde gerek temel anlamıyla, gerekse yan anlamıyla daha birçok sözcüğün görsel olmayan kanıt türünü kodlayabileceğini düşünüyoruz. Ancak hepsini vermek ve hepsiyle ilgili örnek bulmak zor olcağından, görsel olmayan kanıt kipliğini yukarıda saydığımız sözcüklerle sınırlandırmayı tercih ettik.

¹¹⁵ <https://alashainasy.kz/society/kazakyy-dastarhan-dametu--kazakyy-dastur-49152/>, 2.12.2019.

(6) *Sodan qorjındağı jol azıǵınan alıp balasın **tamaqtandırđı**. “Sonra heybesindeki yolluǵundan alıp çocuǵunu **doyordu**.” (Aytmatov, 147)*

(7) *Sol küngi keşki as tamaşa boldı: olar quwırılǵan jumırtqaǵa silqiya **toydı**. “O gün akşamki yemek mükemmeldi. Onlar kavrulan yumurtaya **doydı**.” (TSBK, 116)*

(8) *Avtobuvstıñ muzday temirine qolıñ **tiyip** ketse, qırqıp tüsedi. “Otobüsün buz gibi demirine eli **değse**, adeta eli kesilir.” (Ayan-Türkdil, 2015: 102).*

(9) *Er Töstik tömen qarap jerdı şuqıp, körsetip äkesiniñ qolın **tutup**: ata-ana, ağalarımıdı oylamay men, kettim goy siz turǵanda bärin umıtıp. “Er Töstik aşağı baktı yeri eşeleyip, babasının elini **tuttu** gösterip: ben ata-ana, abilerimi düşünmeden gittim siz dururken hepsini unutup.” (Ayan-Türkdil, 2015: 102).*

(10) *Ol qızdıñ aljapqışın julqıp, qolınan **ustadı**. “O, kızın önlüǵünden tutup silkeleyip, elinden **yakaladı**.” (TSBK, 62).*

(11) *Ol ölikti **qozǵap**, pışaǵın suwırıp aldı da, Potterdiñ oñ qolına salıp, bos qalǵan tabıttıñ üstine otırdı. “Ölüyü **tutup**, bıçaǵını çekip aldı ve Potter'ın sağ eline tutuştırurup, boş kalan tabutun üstüne oturdu.”*

(12) *Bék ormanda özi üşin özge bir ömirdiñ bastalǵanın ayqın sezindi. Ol ornınan turdı, aynalaǵa qulaq türip, awanı **iyiskeledi**. Alistan älbir älsiz, biraq öte anıq ulıǵan ün estildi. “Bek, ormanda kendisi için başka bir hayatın başladığını hissetti. Yerinden kalktı, çevreye kulak verdi, havayı **kokladı**. Uzaktan ıssız, fakat çok açık uluyan bir ses işitildi.” (TS, 106)*

(13) *Bayşubardı olar **iyisinen** tanıp, şurqıray qorşap alǵan. “Bayşubar'ı onlar **kokusundan** tanıyıp, kişneyerek etrafını sardılar.” (AB, 127).*

2.2.2.1.3. İşitsel Kanıt

2.2.2.1.3.1. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.2.2.1.3.1.1. esit-

Esit- “duymak, işitmek” (KTTTS, 146) önermede verilen bilginin duyma organıyla elde edildiğini belirten eylemlerden biridir.

(1) *Payğambarımız aleyhissalam saxabalarımın birge Tübük soğısında ekinci namazın oqığannan keyin eki şuwmaq esitti.* “Peygamberimiz aleyhissalam sahabeleriyle birlikte Tabuk Savaşında ikinci namazının duasını okuduktan sonra iki kıta (dörtlük) **duydu.**”¹¹⁶

(2) *Jaña parlamenttiñ alğaşqı mäjilisinde bugün jumada Özbekstan prezidenti Karimov Ukrainya elindegidey töñkers äreketine jol bermeymin, dedi. Ol mälimdemeni parlament balkonında otırğan şet eldik diplomattar öz qulağımın esitti.* “Bu cuma, yeni parlamentonun ilk toplantısında Özbekistan başkanı Kerimov Ukraynadaki gibi bir ihtilal hareketine taviz vermeyeceğim, dedi. Bu demeci parlamento balkonunda bulunan yabancı diplomatlar kulaklarıyla **duydu.**”¹¹⁷

(3) *Olar qazaqtıñ xalıq änderin şeberlikpen orındadı. Körermender qazaq ulttıq aspaptarınıñ äwenderi arqılı dalanıñ ünin esitti.* “Onlar Kazak halk şarkılarını hünerleriyle icra ettiler. İzleyiciler Kazak milli enstürmanlarının ezgileriyle bozkırın sesini **işittiler.**”¹¹⁸

2.2.2.1.3.1.2. esti-

Esti- “duymak, işitmek, dinlemek” (KTTTS, 146) anlamındaki fiil konuşurun bir olay veya duruma ilişkin bilgiyi duyarak elde etmesine işaret eder.

¹¹⁶ <https://www.islamdini.kz/termin/23>, 12.02.2019

¹¹⁷ <https://www.azattyq.org/a/1156799.html>, 12.02.2019

¹¹⁸ <http://kostdom.kz/kz/news/558-ulttyik-kundyilyiktar-ulyiktaldy>, 12.02.2019

(4)... *jas batırđıñ qaharlı dawsın aldımen Gülbarşın estigen.* “... delikanlının kahırlı sesini ilk önce Gülbarşın **işitti.**” (AB, 46)

(5) «*Jılan torğaydı arbat jeydi*» *degendi Aqbileq bala kezinde estigen.* “«Yılan serçeyi efsunlayarak yer.» sözünü Akbilek çocukluğunda **duydu.**” (Aymawıtoı, 49)

(6) *Ketip bara jatqan ekewdiñ birewi qayıqta qalğandarğa: «Djek! Tom, jaraydı qoyıñdarşı sonı, äwre bolıp qaytesinder, suw köterilgende özi-aq suw betine şığadı» degenin estidim.* “«Giderken ikisinden biri teknedeki kalanlara: Jek! Tom, peki onu bırakın, zahmet edip dönsünler, su yükseldiğinde kendisi su yüzüne çıkar» dediğini **duydum.**” (RK, 225)

2.2.2.1.3.1.3. tñda-, tñ tında-

Kazak Türkçesinde işitme yoluyla bilgi edinilebilen eylemlerden biri de *tñda-* “kulak vermek, dinlemek” (KTTTS, 569) fiilidir. Konuşur duyarak bir olay veya duruma tanık olur.

(7) *Üy egesi ara-turada ğana söz qosıp qonağınıñ äñgimesin bölmey, ünsiz tñdadı.* “Ev sahibi sadece arada söze girerek misafirinın sohbetini bölmeyerek sessizce **dinledi.**” (DK, 120)

(8) *Muniñ ne ekenin sender jaqsı bilesinder. Ölimşi bolğan iytti ornınan turğıza almaysıñ! Sender sözdin bir tarabın ğana tñdadıñdar.* “Bunun ne olduğunu siz iyi biliyorsunuz. Ölümcül olan köpeği yerinden kaldıramazsın. Siz sadece sözün bir tarafını **duydunuz.**” (TS, 132)

(9) *Älgi qupiya dibis birte-birte qattıraq estildi, onı endi bayqamaw mümkün emes edi. Balalar selk etip bir-birine qaradı, qulaqtarın türip tñdadı.* “Deminki esrarengiz ses gittikçe daha gür işitildi, fark

etmemek mümkün değildi. Çocuklar ürkerek birbirlerine baktı, kulaklarını kısıp **dinledi.**” (TSBK, 106)

İşitme yoluyla konuşurun tank olup, bilgi edinebildiği bir diğer eylem *tuñ tuñda-* “kulak kabartmak” (KTTTS, 569) fiilidir.

(10) *Balalar alısqa qarap, tuñ tuñdadı.* “Çocuklar uzağa bakarak **kulak kabarttı.**” (TSBK, 107)

(11) *Izdewşiler kelgenşe osı jerde qaluwğa tuwra keldi. Ekewi tuñ tuñdadı. Alıstan estilgen ayqaylar bir türli alıstap bara jatqanday.* “Arayıcılar gelene kadar o yerde kalmak zorunda kaldılar. İkisi **kulak kabarttı.** Uzaktan duyulan bağırtılar uzaklaşıyor gibiydi.” (TSBK, 213)

Az önce değindiğimiz gibi bu fiillerin çekimlendiği ekler kiplik kodlamasında oldukça önemlidir. Örneklerden de görüleceği üzere işitsel kanıt türünün işaretlenmesinde *-DI* biçimbiriminin etkisi bir hayli fazladır.

2.2.2.1.3.1.4. qulaq sal-

Qulaq sal- “dinlemek, işitmek” (Türkdil, 2014: 77) eyleminin kullanıldığı önermelerde konuşur bir olayı veya durumu istekli olarak dinleyerek tanıklık eder.

(12) *Men tıp-tınış jatıp, olardıñ sıbirına qulaq saldım.* “Ben sessizce yatıp, onların fısıltısına **kulak verdim.**” (ÖB, 63)

(13) *Bala bolsam da, ülkendermen birge emine otırıp, äjemniñ äñgimesine qulaq saldım.* “Çocuk olsam da, ısrarla büyüklerle birlikte oturup ninemin anlattıklarına **kulak verdim.**”¹¹⁹

¹¹⁹ <https://adyrna.kz/ma-alalar/batyr/soza-ta-y-soj-an/>, 12.02.2019.

(12) numaralı önermede konuşur, konuştuklarının duyulmaması için fısıltıyla konuşan kişileri kendi isteğiyle gizlice dinleyip, söylediklerine tanık olmaktadır. (13) numaralı önermede ise konuşurun istekli veya elinde olmaksızın tanıklık durumu söz konusu değildir.

2.2.2.1.3.1.5. ayt-

Ayt- “demek, söylemek” (KTTTS, 32) fiili işitsel kanıt kipliğinin yaygın kullanılan işaretleyicisidir. Bu eylemle kurulu önermelerde bilgiyi işitme yoluyla agılama söz konusu olsa da diğer eylemlerden farklı olarak söylemde bilgiyi edinme yolu konuşur odaklı değil, muhatap odaklıdır. Konuşur muhatapla bir diyalog sürecindedir ve onun söylediklerine doğrudan tanık olur.

(14) *Jänibek xan bi-bekterin, batırların tügendep, özi alda jalawdı biyik köterip, at üstinde turıp jarlıq ayttı.* “Janibek Han beyleri, yiğitleri kontrol edip, ilerde sancağı yükseğe kaldırarak at üstünde ferman **söyledi.**” (QXA, 110)

(15) «*Üyiniñ qasındağı osı mektepke ornalasıp, äke-şeşesine kömegimdi tiygizem be*» *degen oymen diyrektorına jolığıp edi, ştatınıñ tolıq ekenin ayttı.* “«Evinin yanındaki okula yerleşip, anne babasına yardım edeyim» düşüncesiyle müdürle karşılaştı, kadronun dolu olduğunu **söyledi.**” (A, 79)

(14) numaralı önermede Janibek Han beylere ve kendisini dinleyen yiğitlere hitaben fermanını söylemektedir. Beylerin Janibek Han’ın söylediklerinden çıkardıkları bilgi işitsel kanıt türü örneklerindedir. (15) numaralı önermede müdür konuşura kadronun dolu olduğu bilgisini iletmiştir. Bu bilgi konuşur tarafından doğrudan tanık olduğundan işitsel kanıt kipliği ile kodlanmıştır.

2.2.2.1.3.1.6. de-

Ayt- fiiline paralel olarak *de-* “demek, söylemek” (KTTTS, 123) fiilinde de bilgiyi edinme yolu konuşur odaklı değil, muhatap odaklıdır.

(16) *Adam tözgisiz ünsizdik bastaldı. Aqırı Tom: - Kimsiñ öziñ, atıñ kim?- dedi.* “Tahammülsüz bir sessizlik başladı. Sonunda Tom: Kimsin, adın ne?- **dedi.**” (TSBK, 10)

(17) *Xan iyem, sapar qayırımın boldı! Täñirim köz ja- sındı körıp, tilegimdi qabil etti! - dedi Bayböri.* “Hanım, yolculuk hayırlısıyla oldu. Tanrım gözyaşımı görüp, dileğimi kabul etti- **dedi** Baybörü.” (AB, 28)

(16) numaralı önermede Tom muhatabıyla bir diyalog sürecini başlatmaktadır. (17) numaralı önermede Baybörü ile eşi karşılıklı konuşmaktadır. Baybörü eşine yolculuğunun hayırlısıyla tamamlanmasını dilediğini ve bunun gerçekleştiği haberini iletir. Eşinin kendisinden duyarak edindiği yolculuğu hakkındaki bilgiler doğrudan kanıt türünün bir örneğidir.

2.2.2.2. Aktarım Kipliği

2.2.2.2.1. Aktarım (2)

2.2.2.2.1.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.2.2.1.1.1. -(I)p

Kazak Türkçesinde *-(I)p*, Türkiye Türkçesindeki öğrenilen geçmiş zamana karşılık gelmektedir. Öğrenilen geçmiş zaman adından da anlaşılacağı üzere konuşurun olaylara tanık olmadığı, başka bir kanal aracılığıyla öğrendiği bilgileri aktarmaktadır. Aslında bu çekimde geçmiş zaman kavramından ziyade konuşurun bilgiyi aktarma yolu ön plana çıkmaktadır. Mamanov (2014: 130), Kazak gramerlerinde *-(I)p* ekinin *ejelgi (burıñğı) ötken şaq* “uzak geçmiş zaman” olarak değerlendirildiğini ancak ekin işaretlediği zaman kavramının diğer geçmiş zamanlardan farkı olmadığını savunur. Ona göre bu ek konuşma anından çok uzun zaman önce yapılan eylemleri de, konuşma anından çok kısa süre önce yapılan eylemleri de göstermektedir. Farklılık ise ekin taşıdığı semantik özelliktedir. Diğer geçmiş zaman eklerinden ayrıldığı nokta konuşurun olaylara tanık olmadan ikinci bir şahıstan veya başka bir kaynak aracılığıyla edindiği eylemleri işaretlemesidir. Mamanov *Qayırbek keşe Moskvadan qayıptı.* “Kayırbek dün Moskova'dan

dönmüş.” cümlesini örnek göstererek konuyu aydınlatmaya çalışır. Konuşur Moskova’dan gelen Kayırbek’i eğer istasyonda görmüş olsaydı, yani onun geldiğine tanık olsaydı *Kayırbek keşe Moskva’dan qayttı* cümlesini kurardı. Eğer konuşur Kayırbek’in geldiğini görmeyip, bu haberi başka birinden öğrendiyse o zaman *Qayırbek keşe Moskvadan qaytıptı* cümlesini kurması gerekir.

(1) *Juma küni tañerteñ Tomniñ estigeni quwanıştı xabar boldı: sot Téçerdiñ otbası qalağa kelipti.* “Cuma günü sabahtan Tom'un duyduğu mutlu bir haber vardı: Hakim Tacker'in ailesi şehre gelmiş.” (TSBK, 190)

Aktarım (2) ve aktarım (3) kiplikleri ortak işaretleyicilere sahip olduklarından dolayı önermeler büyük oranda bağlam temelinde analiz edilebilir. Her iki kiplik türü de konuşurun tanık olmayıp bir başkasından duyduğu/öğrendiği bilgileri aktarır. Yalnız aktarım (2)'de konuşurun bilgiyi edindiği kişi bilgiye tanık olmaktadır. Aktarım (3)'te ise konuşurun bilgiyi edindiği kişi bilgiye tanık olmamış ve o da farklı bir kaynaktan öğrenmiştir. (1) numaralı önermede *Sot Téçerdiñ otbası qalağa kelipti.* “Hakim Tacker'in ailesi şehre gelmiş” cümlesinin Tom tarafından kurulduğunu varsayalım. Eğer Tom bu haberi, Tacker ile görüşüp, onların ailesinin şehre geldiğine şahit olan birinden öğrenmişse, bu önerme aktarım (2) olarak adlandırılan kipliğe örnektir. Yani Tacker ile Tom arasında başka bir kişi vardır. Bu kişi Tacker'ın ailesinin geldiğini bizzat bilen, sonrada bunu Tom'a aktaran kişidir. Eğer Tom bu haberi bir söylenti olarak rastgele şehirdeki bir insandan duymuşsa, duyduğu kişi de Tacker'ın ailesinin geldiğini başkası vasıtasıyla öğrenmişse *Sot Téçerdiñ otbası qalağa kelipti.* “Hakim Tacker'in ailesi şehre gelmiş” cümlesi aktarım (3) kipliğine örnektir.

(2) *Sen keşe Bolatpen kinoğa barıpsıñ.* “Dün Bolatla sinemaya gitmişsin.”¹²⁰

Kiplik değeri taşıyan cümle yorumlamalarındaki bağlamı bilme ihtiyacı (2) numaralı önerme içinde geçerlidir. (2)'de konuşur muhatabının Bolatla sinemaya

¹²⁰ <https://stud.kz/referat/show/93338>, 4.11.2019.

gittiğini bir başkasından öğrenir. Bu bilgiyi kimden, nasıl elde ettiği ne dair bir ipucu yoktur. Muhatabını Bolatla sinemada gören bir arkadaşının konuşura haber verdiğini varsayalım. Bu durumda (2) numaralı önermede aktarım (2) kipliği işaretlenmiştir.

(3) *Men tört jasıma deyin nağaşımniñ qolında tärbiyelenippin.* “Ben dört yaşına kadar dayımın tarafından eğitilmişim.” (Mamanov, 2014: 130)

(3) numaralı örnek diğer ikisinden biraz daha farklı bir örnektir. Konuşurun kendisiyle ilgili bir bilgidен bahsetmektedir. Kendisiyle ilgili olup da bu bilgiye tanık olmaması imkansız görünse de, dört yaşına kadar diyerek hiçbir şeyin hatırlanmadığı bebeklik-çocukluk dönemlerine atıfta bulunmaktadır. Konuşur 4 yaşına kadar dayısının yanında eğitilmiş olması, onun bu yıllar hakkında hiçbir şey hatırlamamasından dolayı, muhtemel dayısından veya diğer aile büyüklerinden edinmiş olduğu bir bilgidir. 2. şahsın aracılığıyla öğrenilen bu bilgi de aktarım (2) kipliğini kodlamaktadır.

2.2.2.2.1.1.2. -GAn eken

Qazaq Grammatikası (2000: 516)’nda *buringi ötken şaq* “uzak geçmiş zaman” kabul edilen -Gan ekinin *eken* ile birleşmesiyle zaman kavramı olarak geçmişi nitelendirmeye devam ettiği belirtilir. Bu şekilde çekimlenen cümlede konuşur yüklemde gösterilen eylemin gerçekleştiğine/gerçekleşmediğine tanık olmamaktadır. Iskakov (1974: 340) bu yapıyı *tanık olunmayan geçmiş zaman* içinde değerlendirmiştir. Oralbay da 1. şahısla çekimlenen bu türde geçmiş zamanda konuşurun yaptığı işi unutup, sonra hatırladığına dair anlamsal değerler olduğunu savunur (2007: 292). Yapının konuşurun tanık olmadığını belirten parçası *eken*’dir. Ek fiile öğrenilen geçmiş zaman getirilmesiyle oluşan fiillerin rivayet çekimi Kazak Türkçesinde çekimlenmiş fiile *eken* getirilerek kurulmaktadır. Türkiye Türkçesinde bir evidensiyellik (kanıt) işaretleyicisi olan -(y)mİş’a karşılık gelmektedir. Csató -(y)mİş’ın zaman bildirmediğini belirtir ve onu geçmiş zaman eki -mİş’tan bu yönüyle ayırır (2000: 37-38). Türkiye Türkçesindeki kanıtsallığı işaretleyen -mİş ve -(y)mİş iki envanterli sistem (Aslan Demir, 2014: 22) Kazak Türkçesinde de ikili olarak

kendini göstermektedir: *-Ip* ve *eken*. Birleşik zamanlı çekimlerde *eken* bir zaman işaretleyicisi değil, kanıt (dolaylılık) işaretleyicisidir.

(4) *Sikorskiy oniñ keletin estimegen eken*. “Sikorsky onun geleceğini duymamış.” (Ğ. Müsirepov)¹²¹

(5) *Ospan qalağa qaşıp ketip qalğan eken*. “Osman şehre kaçıp gitmiş.” (Mamanov, 2014: 221)

(6) *Mister Gulliver öz äkesi ömir sürgen Nottingemşirde tuwğanımen, özinen estüwimşe, oniñ ata-tegi Oksford graftıgınan şıqqan eken*. “Guliver babasının yaşadığı Nothingemshir'de doğdu, kendisinden duyduğuma göre soyu Oksfort kontundan çıkmış.” (GS, 5)

(4) ve (5) numaralı önermelerde aktarım kipliğinin türü bağlama göre değişmektedir. Bu ifadelerde konuşur bilgiyi ikinci bir kaynaktan edinmesi durumunda aktarım (2) türü işaretlenmiş olur. (6) numaralı önermenin aktarım (2) olduğu açıktır. Ancak bu kodlama yalnızca *-Gan eken* tarafından oluşturulmamış, özellikle *özinen estüwimşe* “kendisinden duyduğuma göre” kalıbının etkisi bir hayli fazladır.

2.2.2.2.2. Aktarım (3)

2.2.2.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.2.2.2.1.1. -GAn

Kazak Türkçesinde *-Gan* kip ekinin iki temel işlevinden biri bilinen/tanık olunan geçmiş zamanı ifade ederken, diğeri de öğrenilen/tanık olunmayan geçmiş zamanı ifade etmesidir. Kazak Türkçesinde *-GAn* ile işaretli bilginin kaynağı genelde 3. el kaynağa veya söylentilere dayalıdır. Söylentiler nedeniyle Palmer (2001) aktarım (3) için *duyum* (hearsay) terimini kullanmayı tercih etmiştir.

¹²¹ Mamanov, 2014: 79.

(1) *Ol ädebiy sınığa, ädebiyet tarixına zerttew jumıstarın jürgizgen, köptegen mağınalı maqalalar jariyalağan, bayandamalar jasağan, oquwlıqtar qurastırğan, joğarı oquw orındarında dāris bergen.* “O edebiyat eleştirisi ve edebiyat tarihi üzerine araştırmalar yapmış, önemli makaleler yayınlamış, bildiriler hazırlamış, ders kitapları hazırlamış ve yüksek eğitim yerlerinde ders vermiş.” (Jumanova vd., 2014: 54)

Aktarım (2) ve aktarım (3) kiplikleri ortak işaretleyicilere sahip olduklarından dolayı önermeler büyük oranda bağlam temelinde analiz edilebilir. Her iki kiplik türü de konuşurun tanık olmayıp bir başkasından duyduğu/öğrendiği bilgileri aktarır. Yalnız aktarım (2)'de konuşurun bilgiyi edindiği kişi bilgiye tanık olmaktadır. Aktarım (3)'te ise konuşurun bilgiyi edindiği kişi bilgiye tanık olmamış ve o da farklı bir kaynaktan öğrenmiştir. (1) numaralı cümlede konuşurun kendi danışman hocası ile ilgili bilgiler verdiğini varsayalım. Hocasının araştırmalar yaptığını, önemli yayımlar hazırladığını ve ders verdiğini doğrudan ilk ağızdan, yani hocasından duymuştur ve başka bir ortamda bunu aktarmıştır. Bu durumda (1)'de aktarım 2 kipliği işaretlenmiş olur. Eğer konuşurun hakkında bilgi verdiği kişi adı bilinir, başka bir akademisyen ise, bu önermedeki aktarımın kaynağı muhtemelen o kişiyi tanıyanlardan, yani 3. el kaynaklardan elde edilmiştir. Bu durumda (1) numaralı önerme aktarım 3 kipliğini işaretlemiştir.

(2) *Parsı patşasınıñ jawşısına saq eliniñ başşısı İdanfirs: «Patşaña aytıp bar, eger menimen soğışqısı kelse bizdiñ ata-babalarımız jatqan qorımdarğa qolın tigizip körsin, sonda bizdiñ qalay soğışatınımızdı köredi» dep jawap bergen.* “Fars padişahının elçisine Sak yurdunun lideri İdanfirs: «Şahına söyle, eğer benimle savaşmak istiyorsa atalarımızın yattığı merzarlara dokunsun, o zaman bizim nasıl savaştığımızı görür» diye cevap vermiş.”¹²²

(3) *Bilüwimşe, meniñ anam men äkem zañdı türde nekede turğan. Alayda, men düniyege kelmes burın olar ajırasıp ketipti. Estüwimşe,*

¹²² <https://adyrna.kz/ma-alalar/t-riktanu/s-ltan-baybaryis-turalyi-siz-bilmeytin-derektek/>, 11.02.2019.

*äkem anamdı jükti kezinde de urıp-soğatın bolğan. Sol sebepti anam odan ketip qalğan. “Bildiği kadarıyla annem ve babam resmi nikahlılar. Ancak ben dünyaya gelmeden önce onlar ayrılmışlar. Duyduğuma göre babam annemi hamilelik döneminde de dövmiş. Bu yüzden annem onu terk etmiş.”*¹²³

(2) numaralı önerme tarihi bir olaya gönderme yapmaktadır. Tarihi anlatılarda anlatıcı olaya tanık olmamıştır. Bu bilgilerin 2. el kaynaktan edinilmesi de imkansızdır. Araştırma kitapları, vesikalar, vs. türlü kaynalardan edinilen bu bilgiler aktarım (3) ifadeleridir. (3) numaralı önerme geçmişte yaşanan bir olaya tanık olmayan konuşurun bu olay hakkındaki bilgiyi başkasından duyduğu hissettirilmektedir. Konuşur babasının annesini hamilelik döneminde bile dövdüğünü başka bir kaynaktan duyduğunu *estüwimşe* “duyduğuma göre” kalıbıyla açıklamıştır.

2.2.2.2.1.2. -(I)p

Kazak Türkçesi öğrenilen geçmiş zaman ve dolaylılık işaretleyicisi *-(I)p* ile işaretli ifadelerin aktarım (3)’ü kodlaması için konuşurun eyleme tanık olmayan başka bir kaynaktan bilgiyi edinmiş olması gerekmektedir. *-(I)p* kanıtsallığın tüm türlerini işaretlediğinden *dediğine göre, duyduğuma göre söylenenlere göre, duyduğum kadarıyla* gibi kiplik işaretleyiciler yardımıyla bağlama ihtiyaç duyulmaksızın kodlanan kiplik türü doğru tespit edilebilmektedir.

(4) *Birewler sırtumnan mağan «Ündemes» dep at qoyıptı. «Tüsiniksizdew adam» degen sıqıldı kübir-sıbir da qulağıma tiy-di, -dep bastadı äñgimesin Ümbetbay ağa. “Bazıları arkamdan bana «Suskun» diye lakap takmış. «anlaşılamayan adam» gibi dedikodular da kulağıma çalındı, diyerek başladı sohbeta Ümbetbay ağa.”*¹²⁴

¹²³ <https://kaz.nur.kz/1770117-anasy-tastap-ketken-karagandylyk-zigit-auyr-balalyk-sagy-zajly-zan-syryn-ajtty.html>, 4.10.2019.

¹²⁴http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/16094-_mbetbai_uaidin_zhazushy_zhurnalist_feletonshy_bardy_par_yn_b_l_p_ba_ytty_ba_ala_an_zh_n, 12.02.2019.

(4) numaralı önermede konuşur *birewler* “bazıları” diyerek iletişim sürecinde bulunmadığı 3. kişilerden söz etmektedir. Bazılarının kendisi hakkında söylediklerinin *kulağına çalınması* ise konuşurun söylentileri başkaları vasıtasıyla duyduğunu göstermektedir.

(5) *Buringi zamanda, ilgi añ awlawdı ädet qulğan bir patşa bolıptı.*
“Eski zamanlarda, daima avlanma alışkanlığı olan bir kral varmış.”¹²⁵

(6) *Künderdiñ küinde arıstan jortıp oynap jürip, añşılardıñ qurğan tuzağına tüsip qalıptı. Şarq urıp tıyrılap, aqırıp-baqırıp jatsa da tuzaqtan qutula almaptı.* “Günlerden bir gün aslan oynayarak gezerken avcıların kurduğu tuzağa yakalanmış. Çırpınıp, bağırıp çağırса da tuzaktan kurtulamamış.”¹²⁶

-(I)p işaretleyicisi masallarda görülmektedir. Masallar nesillerden nesillere intikal eden bir halk edebiyatı ürünü olduğu için 2. ağızdan dinlenmesi mümkün değildir ve kurgusalılıklarından dolayı tanık olunması da imkansızdır. (5) ve (6) numaralı önermeler bu tarz kurgusal metinlerdir ve -(I)p ifadeyi olgusalılıktan uzaklaştıran işaretleyicidir.

2.2.2.2.2.1.3. -GAn + mIs

Çıkarım kipliğinde de karşılaştığımız *-mIs* enklitik edatı, özellikle geçmiş zaman ekleri ile birleştiği kullanımlarda cümleye dolaylılık anlamı kazandırmaktadır (Biray, 2014: 39).

(7) *Ol politsiya ğimaratınıñ üşinşi qabatınan özi qulap ketken-mıs.*
“Polis binasının üçüncü katından düşmüş.”¹²⁷

¹²⁵ <https://www.zharar.com/kz/ertegi/14291-1.html>, 31.01.2019.

¹²⁶ <https://www.zharar.com/kz/ertegi/10919-tyshkan.html>, 31.01.2019.

¹²⁷ <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-pressure-on-activists/29778586.html>, 5.10.2019.

(8) *Jergilikti politsiyaniñ aytuwınşa, bala balıq awlap jürip, dosınıñ közinşe suwğa batıp ketken-mıs.* “Yerli polisin dediğine göre, çocuk balık avlıyormuş, arkadaşının gözü önünde suya batmış.”¹²⁸

(9) *Qıstıgüni Şalqar okruwgindegi Duana awılında bolğan kezde sol jerde bas qosqan qariyalar awıl atawınıñ tarixi jaylı söz qozğağan bolatın. Olardıñ aytuwınşa, Şalqar köline jaqın qonğan osı awılda bir kezderi sopılıqqa bet burğan bir jan bolğan-mıs.* “Kış aylarında Şalkar Bölgesindeki Duana köyündeyken orada toplanan yaşlılar köyün adının tarihi hakkında konuştular. Dediklerine göre Şalkar gölüne yakın kurulan bu köyde bir zamanlar tasavvuf yönelen bir gönül varmış.”¹²⁹

(7) numaralı önerme konuşur duyduğu bir haberi aktarmaktadır. Konuşurun bu haberi olaya tanık olan bir kaynaktan öğrenip öğrenmediği belli değildir. Biz söylentiler yoluyla veya gazete, televizyon gibi haber kanalları aracılığıyla öğrendiğini varsayıyoruz. (8) ve (9) numaralı önermelerde aktarım (3) kodlaması oldukça belirgindir. (8)’de kullanılan *jergilikti politsiyaniñ aytuwınşa* “yerli polisin dediğine göre” ve (9)’da kullanılan *olardıñ aytuwınşa* “onların dediklerine göre” kiplik belirteçleri ile kiplik ifade açıkça anlaşılır durumdadır.

2.2.2.2.3. Aktarım (Gen)

2.2.2.2.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.2.2.2.3.1.1. -GAn

Aktarım (Gen), Willet’in tasnifinde folklorik olarak sunulmuştur. -GAn eki yalnızca masal, destan, halk hikayeleri, mit gibi anlatılarda kullanılmayan, bizim asla tanık olamayacağımız tarihi olayların veya inanışların anlatımında da aktarım (gen) kipliği kodlanmaktadır.

¹²⁸https://www.inform.kz/kz/almaty-oblysynda-zhogalgan-13-zhasar-balany-izdeu-zhumystary-toktatyldy_a3338715, 6.10.2019.

¹²⁹ <http://oraloniri.kz/?p=27401>, 6.10.2019.

(1) *Kempirqosaq - jañbir jawğannan keyin körinetin tañğajayıp suluw tabiğat körinisi. Ejelgi türikter onu jaman nışan retinde qabıldığan.* “Gökkuşağı- yağmur yağdıktan sonra görünen muhteşem güzellikteki bir doğa olayı. Eski Türkler onu kötü bir sembol olarak algılamışlar.” (Jumanova vd., 2014: 84)

(1) numaralı önermede açıklamada değindiğimiz gibi konuşurun tanık olamayacağı tarihi bir dönemde yaşayan halkın inanışına gönderme yapılmıştır. Gökkuşağının eski Türkler tarafından kötü olarak algılanması konuşurun genel olarak bilinen dünya bilgisinden türetilmiş bir önermedir.

2.2.2.2.3.1.2. -DI, -GAn

Tanık olunan veya konuşurun kendisinden emin olduğu, güçlü derecede inandığı, tereddüt yaşamadığı bilgileri işaretleyen *-DI* tarihi olayların, bilindik şahsiyetlerin hayatlarının anlatımında aktarım (gen) kipliğini işaretlemektedir. Bu zıtlık (doğrudan kanıt ve dolaylılık zıtlığı) geçmiş olay ve durumlarla ilgili kaynaklardan toplanan bilgilerin sonraki nesillere kesin bir ifade ile sunulmasından kaynaklanmaktadır. *-DI*'nin sahip olduğu doğrudan kanıt ve dolaylılık zıtlığına *-GAn* da sahiptir. Buradaki *-Gan*, 2.2.2.2.3.1.1.'deki *-GAn* ile işlev olarak aynı, ifade şekli olarak farklıdır.

(2) *Ulltıq ortalıqtıñ är oblista bölmişesi aşılp, uyımdasa bastadı. Ferğana oblısında Nasırhan Töre, Samarqan oblısında Maxmud Xoja Bexbudiy, Zakaspiy oblısında Oraz Sardar, Sırdariya oblısında Şaxislam Şahiyaxmetov jäne Jetisw oblısında Muxameţjan Tınışbayulı başlılığında uyımdasıp, jumıs istey bastadı.* “Milli merkez her vilayette açılıp, teşkilatlanmaya başladı. Fergana vilayetinde Nasırhan Töre, Semerkant vilayetinde Mahmut Hoca Behbudi, Zakaspiy vilayetinde Oraz Serdar, Siriderya vilayetinde Şahislam Şahiahmetov ve Yedisu vilayetinde Muhammetjan Tınışbayulı önderliğinde organize olunup, çalışmaya başlandı.” (M, 46)

(3) *Säken Seyfullin 1894 jılı Qarağandı oblısı, Jañaarqa awdanında twğan. Ol -Qazaq ädebiyetiniñ negizin saluwşılardıñ biri.* “Saken

Seyfullin 1894 yılında Karağandı vilayeti, Janaarka bölgesinde doğdu. O, Kazak edebiyatının temelini oluşturanlardan biri.” (Mamanov, 2014: 358)

(4) *Kiiz üy bizdiñ zamanımızdan burınğı 3 miñ jil burın qola dävirinde payda bolğan.* “Keçe ev, günümüzden 3 bin yıl önce Tunç Devri’nde ortaya çıktı.” (Jumanova vd., 2014: 88)

(2), (3) ve (4) numaralı önermeler tarihi olayların anlatıldığı ifadelerdir. Konuşur tarafından tanık olunmayan, ama kesin olarak bilinen olaylar Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman işaretleyicileri olan *-DI* ve *-GAN* ile çekimlenmektedir. Genel bilinenlerden öğrenilen ve aktarılan bu bilgiler aktarım (gen) kipliğini kodlamaktadır.

2.2.2.2.3.1.3. -A/-y + -dI + eken

eken dolaylılık işaretleyicisi ile birlikte kullanıldığında aktarım kipliğini işaretleyen *-A/-y* daha çok halk edebiyatı ürünlerinde, özellikle kurgusal metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı ile kurulan çekimlerde fiil daima 3. şahıs çekimindedir. Yapının ortasındaki *-dI* parçacığı Eski Türkçedeki *turur* ile ilgilidir. *turur* yapısı önce *tur*’a, daha sonra da r’sinin düşmesiyle *-dI* ve *-tI* şekillerine dönüşerek Kazak Türkçesinde adeta 3. teklik kişi eki görevini almıştır (Doğan-Koç, 2004: 250)

(5) *Qızılbastı Şaadat degen xan ötedi eken.* “Kızılbaş’ta Şaadat denilen bir han yaşıyormuş.” (BS 49, 9)

(6) *Eldiñ aytuwınşa, olar aqboz atqa salt minip, altınmen aptalğan aq kiim kiip, qalawlı adamdarına ğana körinedi eken.* “İnsanların dediğine göre, onlar akboz ata yalnız binip, altınla kaplı beyaz giysiler giyip, sadece seçkin insanlara görünürlermiş.” (EQM, 177)

(7) *Bizde bul astı «mampar» deydi. Estüwimşe, elimizdiñ özge jerlerinde «ötirik mantı», «jalqaw mantı», «anklbens» sindi ataydı*

eken. “Bizde bu yemeğe «mampar» denilir. Duyduğuma göre ülkemizin farklı yerlerinde «ötirik mantı», «jalqaw mantı», «anklbens» şeklinde adlandırılmış.”¹³⁰

(5) numaralı önerme bir masalın giriş cümlesine benzemektedir. Olgusallıktan uzak bu cümle konuşurun asla tanık olmadığı bir bilgiyi sunmaktadır. Nesillerce anlatılan bu anlatı aktarım (gen) ile işaretlidir. (6) numaralı önerme mitolojik bir anlatıdan alınmıştır. Buradaki kiplik anlam *eldiñ aytuwınşa* “insanların dediğine gör” kalıbıyla desteklenmiştir. (7) numaralı önerme ise diğerlerinden farklı olarak olgusal dünyaya aittir. Konuşurun bilgisinin alındığı kaynak ise *estiüwimşe* “duyduğuma göre” kalıbıyla daha açık hale gelmiştir.

2.2.2.2.3.1.4. -Ar, -A/-y, -Ø, -sIn

Palmer (2001) aktarım (gen) kipliğinin folklor veya geleneğin bir parçası olmadığını iddia ederek, bu kiplik türünün genel bilinen doğrulardan elde edilen bilgileri işaretlediğini savunmaktadır. Atasözleri bu kiplik türü için verilebilecek örneklerdendir. Çünkü onlar uzun yıllardır toplumdaki bireyler tarafından tecrübe edilerek süregelmiştir ve yıllar sonra bile birçok insanın deneyimini öğüt niteliğinde bir başkası ile paylaşmasıyla yaşamaya devam etmektedir.

(8) *Adam tili tas jarar, tas jarmasa bas jarar*. “İnsanın dili taşı yarar, taş yarmazsa baş yarar.” (QXMM, 40)

(9) *Dos jılatıp aytadı, duşpan kuldirip aytadı*. “Dost ağlatıp söyler, düşman güldürüp söyler.” (QXMM, 40)

(10) *Birewge or qazba, öziñ tüsersiñ*. “Biri için çukur **kazma**, kendin düşersin.” (BS 65, 62)

(11) *Üyiñ tar bolsa da, köñiliñ tar bolmasın*. “Evin dar olsa da, gönlün dar olmasın.” (BS 65, 209)

¹³⁰ <https://interesnoe.me/source-69995411/post-193296>, 5.10.2019.

2.2.2.2.3.1.5. -(I)ptI + mIs, -A/-y + -dI + mIs

Yukarıda daha önce *-mIs* enklitik edatının zaman ekleriyle kullanımında dolaylılık anlamı kazandığını belirtmiştik. Aktarım türlerinden (3) ve (gen) kipliğini kodlayan *-mIs* edatı *-Ip* ile birleştiğinde olgusal olmayan dünyaya ait bilgileri aktarmaktadır. *-A/-y* ile birleştiğinde halk arasında anlatılan olgusal dünyaya ait olması muhtemel olayları ifade etmektedir. Ek ve edat arasındaki *-dI* parçacığı 3. şahıs eki olarak kabul edilmektedir.

(12) *Erterekte bir äwliye kisi bolıptı-mıs.* “Eskiden bir evliya varmış.”
(Tursinova- Rıskeldiyyeva, 2012: 89)

(13) *Eñ äweli eşteñe bolmaptı. Sodan soñ Jaratqanniñ özi qarañğı tünekke nur tüsirip, nurmen birge dıbıs payda bolğan eken. Sol dıbıstan bütün dünıe jaratılıptı-mıs.* “İlk başta hiçbir şey yokmuş. Ondan sonra yaratıcının kendisi zifiri karanlığı aydınlatıp, ışık birlikte sesi de meydana getirmiş. O sestən bütün dünya yaratılmışmış.” (AS, 134)

(14) *Ejelgi Grekiyada qudaylar Olimp degen tawda turıptı-mıs.* “Antik Yunanda tanrılar Olimpos denilen dağda yaşamışmış.”
(Aymatov, 43)

(15) *Bala küninde Şaxbozdtı, beyittiñ janındağı diirmen jer betindegi eñ qorqınıştı meken dep qorqıtattın. Onda tün sayın mustan kempirler men orman perileri jinaladı-mıs.* “Çocukluğunda Şahboz'u, kabrin yanındaki değirmen yeryüzündeki en korkunç yer diye korkuturdu. Burada her gece yaşlı cadılar ile orman perileri toplanıyormuş.”
(Aljanbay, 301)

(16) *Qarsı qabaqta tawtekeler bul kezde köp bolatını özine ayan. Arada jalğız-aq «Jer qulağı» bar. Eşki tawdı eki bölgen üñgirdi Qırım jurtı Jer qulağı deydi. Jer qulağı deytinderi, jer astında bolıp jatqan jaqsılıq, jamandıqtıñ bärin de Jer qulağı arqlı estip, bilip jatadı-mıs.*

“Karşı tepede dağkeçilerinin bu dönemde çok olduğu görülüyor. Arada sadece «Yer kulağı» var. Keçi dağı ikiye bölen mağaraya Kırım halkını Yer kulağı der. Yer kulağı diyenler, yer altında olan iyilik, kötülük her ne varsa yer kulağı vasıtasıyla işitip, öğrenirlermiş.” (Baytursımulı, 2013: 84-85)

(12), (13) ve (14) numaralı önerme *-(I)ptI* ile işaretli, (15) ve (16) numaralı önermeler de *-AdI* ile işaretli olgusal olmayan bir anlatıya aittir. Konuşur söylentiler vesilesiyle öğrendiği bu anlatıları aktarmaktadır.

2.2.2.2.3.2. Sözdizimsel İşaretleyiciler

2.2.2.2.3.2.1. aytuwı boyınşa... “söylediğine göre”

aytuwı boyınşa kalıbı konuşurun bilgiyi 3. şahıslardan duyduğunu gösteren bir kiplik ifadesidir. Bilginin alındığı 3. şahıslar olaya tanık olmayıp kulaktan kulağa söylenti olarak yayılan bilgileri aktaran kişilerdir.

(17) *Bir künderi Kişmürdegi Külşahardıñ dıbısı qulağına tidi. Aytuwşılardıñ aytuwı boyınşa qızdıñ suluwlıǵına Şahzada ğaşıq boldı.* “Bir gün Kişmür'deki Külşehir'in sesini duydu. Onların **dediklerine göre** Şehzade kızın güzelliğine aşık oldu.”¹³¹

18) *Qıstıǵını Şalqar okrwgindegi Duana awılında bolǵan kezde sol jerde bas qosqan qariyalar awıl atawınıñ tarixi jaylı söz qozǵaǵan bolatın. Olardıñ aytuwınşa, Şalqar köline jaqın qonǵan osı awılda bir kezderi sopılıqqa bet burǵan bir jan bolǵan-mıs.* “Kış aylarında Şalkar Bölgesindeki Duana köyünderken orada toplanan yaşlılar köyün adının tarihi hakkında konuştular. **Dediklerine göre** Şalkar gölüne yakın kurulan bu köyde bir zamanlar tasavvuf yönelen bir gönül varmış.”¹³²

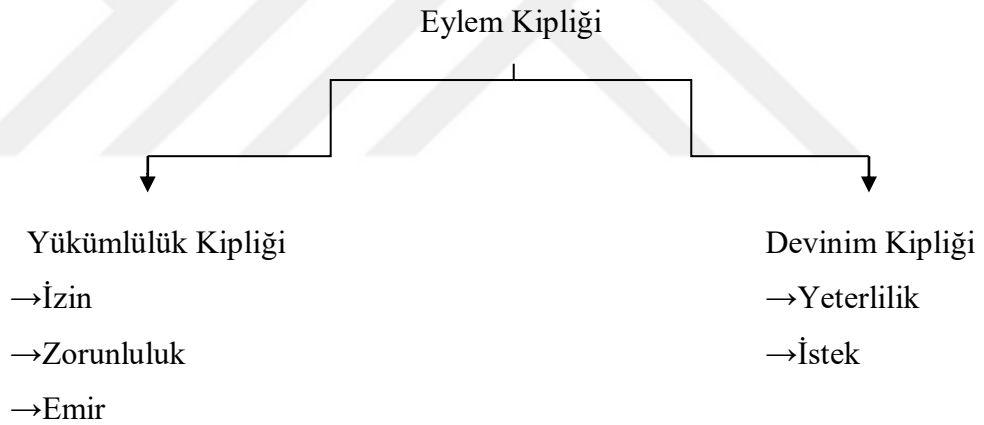
¹³¹ <https://www.zharar.com/kz/ertegi/15152-1.html#sel=34:16,34:16>, 12.02.2019.

¹³² <http://oraloniri.kz/?p=27401>, 6.10.2019.

(17) ve (18) numaralı önermelerde konuşurun aktardığı bilgiler gerçekliği bilinmeyen olaylarla ilgilidir. Konuşur bilgisinin güvenilirliğinden emin olmamakla birlikte, bilgisinin inandırıcılığının zayıf olduğunun da farkındadır.

2.3. EYLEM KIPLİĞİ

Kiplik yalnızca önermenin gerçeklik değeri dışında, önermenin eylemindeki durum veya olayın gerçekleşip gerçekleşmeme olasılığı ve zorunluluğuyla da ilgilidir. Bu tip kiplik ifadeler Palmer (2001) tarafından eylem kipliği başlığı altında toplanmıştır. Olası ve zorunlu koşulların konuşura iç ve dış yönlü olması sonucunda eylem kipliği 2'ye ayrılır. Konuşur üzerindeki dışsal etmenler *zorunluluk kipliği*, dışsal etmenler *devinim kipliği* ile ilgilidir. Palmer (2001)'in eylem kipliği kapsamında incelenecek kiplik türleri şekilde gösterilmiştir:

2.3.1. Yükümlülük Kipliği

Yükümlülük kipliği ahlaki açıdan sorumlu kılıcılar tarafından gerçekleştirilen eylemlerin zorunluluğu veya olasılığı ile ilgilidir. Yükümlülük kipliğinde koşullandırma undurları dışsaldır ve konuşur üzerinde belli bir dayatma uygular. Yükümlülüksel alan zorunluluk, izin ve emir alt ulamlarından oluşur.

2.3.1.1. Zorunluluk Kipliği

Kazak Türkçesinde zorunluluk kipliği *kerek*, *qajet*, *tiyis(ti)*, *şart*, *jön* sözcüklerinden oluşan analitik yapılarıyla kodlanmaktadır. Ayrıca *mindetti*, *mäjbür* ve *parız* sözcüklerinin yalnız kullanılarak işaretlediği örnekler de mevcuttur. Taranan metinlerde Eski Türkçeden beri gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi olan *kerek* sözcüğü ile oluşturulan yapının çok yaygın olduğu gözlemlenmiştir. Bahsettiğimiz sözcüklerin dışında *-w + GA + tuwra kel-* analitik yapısının da çok sık kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.3.1.1.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.3.1.1.1.1. -(U)w + (iyelik eki) *kerek*

Türk dilinde zorunluluk kipliği için en sık kullanılan işaretleyici *kerek* sözcüğüdür. Köktürkçe ve Eski Uygur döneminde *kergek* olarak yaşayan sözcük, Eski Türkçe *kerge-* “gerekli olmak”¹³³ fiilinden türemiş, sonraları /ğ/ sesinin düşmesiyle *kerek* (kerğek”kerek) biçimini almıştır.¹³⁴ *-mİş* ve *-GU*¹³⁵ eklerinden sonra gelerek “-mAll, gerekli” anlamını vermiştir (EDPT, 742). Şirin, yazıtlar dönemi Türkçesinde sadece *kergek bol-* (mecaz anlamıyla “vefat etmek”)¹³⁶ birleşik fiilinde geçen *kergek* sözcüğünün, Eski Uygur Türkçesi döneminde *-GU*, *-mAk* ve *-mİş* ekleriyle birlikte kullanılarak gerekliliği bildirdiğini ifade eder (2015: 161). Gereklilik kipliği için Eski Türkçe döneminde ayrıca *-sAr kergek*; Karahanlı Türkçesinde *kerek*, *-gU kerrek*, ... *-sA*; Harezmi Türkçesinde *-mAk kerrek*, *-mAkİñ kerrek*, *-sA kerrek/kerrek*, ... *-sA*; Kıpçak Türkçesinde *-mAk kerrek*; Çağatay Türkçesinde *-sA kerrek*; Eski Anadolu Türkçesinde *gerek*, *-sA gerek*, *-mAk gerek*, *-A gerek*, *-Up*

¹³³ Mehmet Özmen, bu konunun belirsiz olduğunu, çünkü metinlerde *kergek-* fiilinin tespit edilemediğini belirtir (2003: 179).

¹³⁴ *Kerge-k* şeklinde bir gelişim olduysa *gerek-* fiili nasıl açıklanmalıdır? Mehmet Özmen, bu fiilin nasıl ortaya çıktığının bilinmediğini belirtir. Fiil şekli, *kerek* gelişim sürecinde, kelimenin *kergek-* biçimi görünmediği için, kelime sonu fiilden isim yapma eki /+k/nin, fiilden fiil yapma eki /-k/ olarak algılanmasıyla ortaya çıkmış olabileceğini düşünür (2003: 178).

¹³⁵ Kitabelerde nadiren görülen *-GU* eki mecburiyet ve amaç olmak üzere 2 işleve sahiptir. *saqlan-ğu ol* “korunmak mecburiyetindedir, korunmalıdır”. Ekin hem tek başına hem de *kergek* sözcüğü ile kullanıldığı örnekler mevcuttur. Ancak *kergek* kitabelerde çoğunlukla *-mİş* ile yan yana gelmektedir. (von Gabain, 2007: 83).

¹³⁶ Şirin bu mecaz ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunur: “Tuna bu ibaredeki birleşik fiilin ilk ögesi *kergekin* bir kuş türü adı olabileceğini düşünür. Tuna’nın tezine göre, ruh ve can Şamanizmde kuşa benzetildiği, uçmak metaforu da ölmek karşılığında kullanıldığı için *kergek bol-* ölmek anlamındadır.” Bu görüşe karşı çıkan Şirin, *kergek bol-* yapısının “(yeryüzünde görevi biten kişi için) Kök Teñri’ye gerekme” şeklinde bir mecazlaşma yaşamış olabileceğini belirtir (2015: 161).

gerek, *-miş gerek* yapıları kullanılmıştır (Özmen, 2003: 181). Eski Türkçedeki *kergek* sözcüğü bugün *kerek*, *kérek*, *kerak*, *gerek* şekilleriyle Türk dillerinde yaşamaktadır.

E. Janpeyisov, O. Tölegenov gibi araştırmacılar, Kazak Türkçesinde *kerek* sözcüğünün kiplik anlam bildirmesi için onun şart ve mastar eki ile birlikte kullanılması gerektiğini iddia etmişlerdir (Akt. Ajarbekova, 2011: 26). *kerek* Türkiye Türkçesinde olduğu bir nesnenin gerekliliğini/zorunluluğunu veya bir eylemin yapılmasının/yapılmamasının gerekliliğini/zorunluluğunu işaretleyebilir. Söz konusu bir nesneye duyulan bir gereksinim ise *kerek* sözcüğü *Bizge sol batırdıñ üyi kerek*. “O karamanın evi lazım.” (Qañaz, 91) cümlesinde olduğu gibi yalın olarak kullanılır. Konuşur bir eyleme ihtiyaç duyuyorsa, o eyleme eklenmiş bir takım biçimbirimlerle analitik yapı oluşturarak cümlenin yüklemi olarak yerini alır. Ajarbekova (2011: 26) *-(U)w kerek*¹³⁷ yapısının belirsizlik ve gereklilik/zorunluluk kipliklerinin göstereni olduğunu savunur. Bu yapının eklendiği eylem ise hangi kiplik türünün kodlandığını belirlemektedir. Eğer *bol-* fiili (*boluw kerek*) ile kullanılırsa cümleye belirsizlik anlamı, herhangi bir fiile ile kullanıldığında ise gereklilik/zorunluluk anlamı katmaktadır.¹³⁸ E. Janpeyisov ve O. Tölegenov’ın değindiği şart eki ile kullanımında ise belirsiz, olasılık, tahmin anlam alanları işaretlenmektedir.

(1) *Kitapxanadan alınğan barlıq kitaptar kelesi jumada qaytarılıuwı kerek*. “Kütüphaneden alınan tüm kitaplar gelecek cuma günü iade edilmelidir.” (ATGJJ, 52)

(2) *Qoğamdıq kölikte erejeler:*

- *Kölikte turğanda tuqadan ustap turuw kerek*.

- *Jolaqısın waqıtında tölew kerek*.

“Toplu taşıma kuralları:

- Taşıttayken mandalı tutmak gerek.

¹³⁷ Kazak Türkçesi ve diğer Kıpçak lehçelerinde kullanılan *-(U)w*, Eski Türkçe *-GU*’dan gelişmiştir (Rentzsch, 2015: 122).

¹³⁸ *-(U)w kerek* işaretleyicisinin benzer bir durumu Türkiye Türkçesinde *-mAll* işaretleyicisinde görülmektedir. *-mAll* Türkiye Türkçesinde gerekliliği işaretleyen tek biçimbirimdir ve çok anlamlılığa sahiptir. Tıpkı Kazak Türkçesindeki *-(U)w kerek* yapısına benzer olarak herhangi bir fiil çekimlendiğinde (a)’da olduğu gibi yükümlülüksel (deontik); *ol-* fiili ile çekimlendiğinde ise (b)’deki gibi bilgisel (epistemik) bir değer taşır.

a) Her sabah mutlaka kahvaltı yapmalısın.

b) Saat çok geç. Şuanda uyuyor olmalı.

- Ücretlerin zamanında ödenmesi **gerek.**” (Jumanova vd., 2014: 68)

(3) *Qazaq eliniñ tarixin zerttew üşin mağan Qazaq tilin üyrenüw kerek.* “Kazak memleketinin tarihini araştırmak için Kazak dilini öğrenmek **gerek.**” (S, 35)

(1) numaralı önerme kütüphane tarafından üyelere doğru yönlendirilen bir uyarı cümlesidir. Okurlar kütüphaneden aldıkları kitapları en geç Cuma gününe kadar iade etmesi hususunda zorunlu tutulmuştur. Bu eylemi gerçekleştirmedikleri takdirde bir yaptırıma (*üyeliklerinin iptal olması* gibi) uğrayacakları açıktır. (2) numaralı önerme toplumsal iki kurala işaret etmektedir. *Taşıtayken mandalı tutmak gerek* maddesi zayıf derecedeki zorunluluk olarak nitelendirilebilir. Çünkü bu, yolcunun hareket esnasında düşmemesi için bir uyarıdır. Yaptırım veya cezai işlem söz konusu değildir. *Ücretlerin zamanında ödenmesi gerek* maddesinin ise zorunluluk şiddeti önceki maddeye nispeten daha fazladır. Bu davranışın sonunda yolcu araçtan indirilerek bir çeşit cezai işlem uygulanabilir veya ödeme yapmayan yolcu kalabalık içinde uyarılarak utanç duymasına, dolayısıyla ahlaki yönden yaptırıma uğramasına sebep olunabilir. Önermede verilen her iki maddede kılıcı üzerinde şiddet dereceleri farklı da olsa bir otorite baskısı meydana gelmektedir. (3) numaralı önerme koşula bağlı zorunluluğu içermektedir. Kılıcı eğer Kazak tarihi araştırmak istiyorsa Kazak dilini öğrenmek zorundadır. Bu dili bilmeden doğru bilgiye ulaşması olası değildir. Zorunluluğu yerine getirmese Kazak tarihini eksiksiz ve doğru bir şekilde öğrenemez.

(4) *Jelkendi kememen üş miñ l'e¹³⁹ jol jürüw kerek.* “Yelkenli gemi ile üç bin l'e yol gitmek **gerek.**”(OBJK, 8)

(4) numaralı önerme (1), (2) ve (3) gibi önermelerden farklı olarak toplumsal, yasal, dini ve ahlaki düzenleyici alanlarıyla ilgili değildir. Fiziksel bir koşula bağlı olarak hedeflenen yere ulaşmak için yelkenli bir geminin ne kadar yol gitmesi gerektiği işaretlenmiştir. Eğer istenilen yere yelkenli ile gidilecekse üç bin l'e uzunluğunda yol gidilmek zorunludur.

¹³⁹ Eski bir Fransız uzunluk birimidir. Bir l'e 4,5 kilometreye denktir.

(5) *Endi sağan dem aluw gerek.* “Şimdi dinlenmelisin.” (OBJK, 124)

Bir tavsiye cümlesi olan (5) numaralı önermede konuşur kılıcıya bir dayatmadan ziyade onun iyiliği için bir öneride bulunmaktadır. Burada konuşurun bir anne ise çok yorulmuş olan çocuğuna dinlenmesi gerektiğini söylediğinde ona baskı uygulamış sayılmaz. Konuşurun bir doktor, kılıcının da hasta olduğunu varsayalım. Bu durumda önermenin zorunluluk şiddeti kuvvetlenecektir. Çünkü hastalığın ilerlemesi veya iyileşmesi kılıcının dinlenmesine bağlıdır. Hastalık gibi bir dışsal dayatma söz konudur.

(6) *Ata-babamızın saltı boyınşa jalğız şapqan jawğa aldımın kezegin berip, jekpe-jekke şıǵuwımız gerek.* “Atalarımızın geleneğine göre yalnız kalan düşmana fırsat vererek teke tek düello yapmalıyız.” (AB, 102)

(6) numaralı önerme Corcu (200)’nun belirlediği kipsel alanlardan olan kişisel istek ve inançlarla ilgilidir. Atalarından kalan gelenekler ahlaki ve manevi bir yaptırımı oluşturduğu için zorunluluk derecesi görecelidir. (6) numaralı önerme bu geleneklere hala bağlı olan bir kılıcı tarafından dile getirilmiştir. Burada konuşur da kılıcı da geleneklere uyulması gerektiğini düşünen aynı kişi olmasına rağmen, ikinci bir kılıcı daha vardır: geleneklere uyulması beklenen toplum bireyleri. Otorite ise geleneklerin manevi gücüdür. Kişisel istek ve inançlar söz konusu olduğundan koşullandırma etmenleri içseldir. Ancak toplum içinde geleneklere uyulmamasından dolayı küçümsenme, ayıplanma, dışlanma gibi manevi yaptırımlarla karşı karşıya kalınma ihtimalinden dolayı aynı zamanda dışsal etmenler de söz konusudur ve toplum bireyleri için bir zorunluluğu da meydana getirmektedir.

(7) *Esimi élemge éygili jazuwşu Djek Londonniñ «Qaskır» şıǵarması M.Äwezovtiñ awdarwımen 1936 jılı jeke kitapşa bolıp şıkkandıǵın da ayta ketüwimiz gerek.* “Dünyaca ünlü yazar Jack London’ın «Kurt»

adlı eserinin M. Evezov'un aktarmasıyla 1936 yılında ayrı bir kitapçık olarak çıktığını da söylemeliyiz.”¹⁴⁰

Edebi eserler ve onların yazarları hakkında bilgiler veren, yorumlamalar yapan bir internet sayfasından alınan (7) numaralı önermedeki zorunluluk kuvveti oldukça zayıftır. Jack London ile ilgili bilgi veren konuşur, Kazak edebiyatının önemli isimlerinden olan M. Evezov'un çevirisinden bahsetmenin zorunluluğunu hisseder ve bu bilgisini okuyucuları ile paylaşır. Bu içten gelen bir zorunluluktur, hiçbir yaptırımını bulunmamaktadır.

Yukarıdaki önermelerde dikkat çekici konulardan birisi de *-(U)w kerek* yapısının iyelik eki alıp almamasıdır. Kimi örnekler *-w* mastar ekinden sonra iyelik eki almış, kimileri ise yalnız mastar eki ile kullanılmıştır. El alacağımız bir sonraki zorunluluk kipliği işaretleyicisi olan *-mAQ kerek* yapısında göreceğimiz gibi *-w kerek* yapısında da şahıs belli değildir. Şahıs belli olduğunu, diğer bir deyişle kılıcının yapmasının zorunlu olduğu eylemlerde iyelik ekli analitik yapısı kullanılmaktadır. (1) numaralı önermede kütüphaneden alınan kitapların gelecek cuma günü iade edilme zorunluluğu bir şahıs için istenilen bir durum değildir. Burada bir şahıstan ziyade tüm üyeler tarafından yüklemdeki eylemin gerçekleştirilme zorunluluğudur. Aynı durum toplumsal kuralları ifade eden (2) numaralı önerme için de geçerlidir. Oysa (3) numaralı önermede şahıs bellidir. Kazak tarihini araştırmak isteyen bir şahıs Kazak dilini öğrenmeye zorlanmaktadır. Aksi halde bu dili bilmeden Kazak tarihini öğrenemez. (5) numaralı önermede kullanılan *-(U)w kerek* yapısında ise biz 2. tekil şahsın izlerini görmekteyiz. *Endi sağan dem aluw kerek* “Şimdi dinlenmelisin” cümlesini “dinlenmek gerek” şeklinde çevirmememizin nedeni *sağan* (Tk. sana) zamirinin kullanılmış olmasıdır. Cümlenin bire bir karşılığı “Şimdi sana dinlenmek gerek” olacağından *sağan* ile şahıs vurgulanmıştır.

(8) *Balağa дәри ішүwi kerek edi.* “Çocuğun ilacı içmesi gerekirdi.”
(ATPG, 158)

¹⁴⁰<https://kazaksha.info/қазақстан-тарихы/қазақ-драматургиясының-тақырыптық-к/>, 26.01.2019.

(8) numaralı önermede görüldüğü gibi mastar ekinden sonra iyelik eki getirilmiştir. Şahsı belli olan bu kodlamada 3. teklik kişi olan çocuğun ilacı içmesi zorunlu tutulmuştur. *Çocuğun ilacı içmesi gerekirdi* cümlesinin geçmiş zaman ile çekimlenmesi bize çocuğun ilacı içmediğini ve bu zorunluluğa karşı çıkması sonucunda da daha kötü bir duruma geldiğini gösterir.

2.3.1.1.1.2. -MAQ kerek

Fiil isimleriyle kurulan gereklilik kiplerinden en eskisi *-MAq kerek/gerek* yapısıdır. Örnekleri Eski Uygur dönemine dek gitmektedir (KTLG I, 2013: 559). Bu yapı belirsiz gereklilik çekimidir. Bu çekimde şahıs belli değildir, asıl vurgulanan yüklemdeki harekettir (Koraş, 2005: 140). Rentzsch *-mAk* ile birleştirilen *gerek/kerek* sözcüğünün Batı Oğuz grubunda şahıs belirtmediğini, şahıs belirtileceği zaman *-mAk* yerine iyelik ekleri alan *-mA* (*-mA + m/+n/+sı/+mız/+nız/+ları*)'nın kullanıldığını ileri sürmektedir (2015: 122). Yapı, Kazak Türkçesinde de bulunup, aynı şekilde şahıs belirtmemektedir. Şahısın bildirildiği kullanımlarda ise iyelik eki alan *-w* mastar eki tercih edilmektedir. Özmen bu yapının gerekliliğin öznesiz kullanımının karşılığı olarak görmektedir (2003: 182).¹⁴¹

Demirtaş “*Dede Korkut Hikayeleri’nde ‘Gerek’ Kelimesi ile Kurulu Cümleler*” adlı makalesinde Dede Korkut hikayelerindeki gereklilik kipi ile işaretli cümleleri anlam yönünden sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmasında *-mAk kerek* yapısının mutlak/kesin gereklilik bildirdiğini, zorunluluk ifadesine sahip olup “olmalı” anlamını taşıdığını ifade etmiştir (2008: 16).

(9) *Orışa oquw kerek, xikmet te, mal da, öner de, ğılım da - bāri orista tur. Zararınan qaşıq boluw, paydasına ortağ boluwğa tilin, oquwın, ğılımın bilmek kerek.* “Rusça okumalıyız, bilgelik de, hayvan(cılık) da, sanat da, ilim de - hepsi Rusta’dır. Zararından uzak olmak, faydasına ortak olmak için (Rus) dilini, okumasını, bilimini **bilmek gerek.**” (QS, 25. Söz)

¹⁴¹ Yine de Özmen *-mAk kerek* ile oluşturulan yüklemelerin ayrıca özne aldığı durumların da bulunduğunu belirtmektedir (2003: 183).

Ajarbekova'ya göre *-MAQ kerek* yapısı Kazak Türkçesinde tavsiye anlamını işaretlemektedir (2011: 24). Tavsiye, gereklilik ve zorunluluk ayırımı yapan araştırmacılar tarafından gerekliliğin bir pragmatik çağrışımı olarak kabul görmektedir. Bu yapılarda şiddeti az da olsa zorunluluk anlamları bulunmaktadır. (9) numaralı önermeye bakalım. Abay'ın "Qara Sözder"inden alınmış olan bu cümlede Abay okurlarına Rus dilini öğrenmeleri konusunda tavsiyeler veriyor. Çünkü O'na göre bilim, eğitim, ziraat, sanat, zanaat her türlü bilgi Ruslarda'dır ve Kazaklar da ilerleyebilmek için Rus dili aracılığıyla onlardan bu bilgileri öğrenmek zorundadır. Her ne kadar zayıf zorunluluk gibi görünse de bu cümle, Kazaklara yüklediği sorumluluktan dolayı toplumsal ve manevi yaptırım açısından kuvvetli zorunluluğa gelişmiş bir cümledir.

2.3.1.1.1.3. *-(U)w + GA tiyisti, -(U)w + (iyelik eki) tiyis, -(U)w + GA tiyis*

tiyişli sözcüğü Codex Cumanicus'ta ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye'de geçer. Tuhfe'de kelimeye "lazım" anlamı verilmiştir. Bu sözcüğün *tiy-* fiilinden çıktığı anlaşılıyor. *Tiy-*, *teg-* fiilinin Kıpçak lehçelerinde aldığı biçimdir. Nitekim *teg-* fiili Tuhfe'de de *tiy-* şeklindedir. Gereklilik kiplerinde kelime *tiyis/tiyiş* ya da *+li* eki almış olarak *tiyisli/tiyişli* biçiminde kullanılmaktadır (KTLG I, 2013: 561). Sözcüğün Kazak Türkçesindeki görünümü *tiyisti* şeklindedir. *Tiyis* şekli ile de kullanılan bu kiplik sözcüğü *mastar* eki üzerine gelen yönelme hal eki veya *iyelik* ekleri ile birlikte kullanılmaktadır.

(10) *Siz şındıqtı, tek qana şındıqtı aytuwğa tiyistisiz.* "Siz gerçeği, yalnızca gerçeği **söylemeye mecbursunuz.**" (S, 44)

(11) *Meniñ qızım Ğayıp-Jamal-Sultan-Begim babaları zañı boyınşa «qan tögilmey» ölüwge tiyisti- dedi oğan.* "Benim kızım Ğayıp-Jamal-Sultan-Begim atalarının kanununa göre «kan dökülmeden» ölmesi gerekir- dedi ona. (K)

(10) numaralı önermede zorunluluk *-wga tiyyisti* ile işaretlenip, *tek qana* "sadece, yalnızca" ile pekiştirilmiştir. Bu önermede zorunluluk zayıf kuvvettedir.

(11) numaralı önerme kişisel istek ve inançlarla ilgilidir. Atalarının geleneği doğrultusunda yapılması gereken bir eyleme işaret edilmektedir.

(12) *Köp keşikpey şaharımızğa Alpamıs Batır kelüwge tiyis.* “Çok geçmeden Alpamıs Batır’ın şehrimize gelmesi **gerek.**” (AB, 101)

(13) *Onda bizdiñ şaruwamız joq. Joğarıdan kelgen tapsırmanı buljıtpay, merziminde orındawğa tiyissiñ!* “Bizim orada işimiz yok. Yukarıdan gelen görevi olduğu gibi, vaktinde yerine **getirmek zorundasın.**” (SQ, 236)

(12) numaralı önermedeki zorunluluğun sebebi bağlama göre değişebilmektedir. Önermeye bakarak acil bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Belki bir düşman işgali söz konusudur. Alpamıs Batır onları bu durumdan kurtarabilecek bir kurtarıcı şeklinde tasavvur edilmişse, bu önermeyi kuranlar tarafından Alpamıs Batır’ın şehre gelmesi zaruri bir durumdur. (13)’te işçiler resmi bir otorite tarafından bir duruma zorunlu tutulmaktadır. Eğer işçiler yüksek makamdan gelen görevi zamanında yapmazlarsa cezai işlem görme olasılıkları çok yüksektir.

(14) *3-4 aydan bastap -10° temperaturada 1 sağattay seruwendewge boladı. Alayda, dalada jel bolmawı kerek jäne bala durıs kiingen boluwı tiyis.* “3-4 aydan itibaren -10 derecede 1 saat gezdirebilirsiniz. Ancak, rüzgar olmamalı ve çocuk uygun şekilde giydirilmelidir.”¹⁴²

(14) numaralı önermede zorunluluk derecesi oldukça yüksektir. Çünkü bir ebeveyn çocuğunu -10 derece soğukta dışarı çıkarırsa, onu sıcaklığı muhafaza edebilecek giysilerle giydirmek zorundadır. Aksi halde çocuk hasta olabilir ve bunun ciddi sonuçları olabilir. (14) diğerlerinden farklı olarak *-w + teklik 3. şahıs iyelik eki + tiyis* ile işaretlenmiştir.

2.3.1.1.1.4. -(U)w + (iyelik eki) şart

¹⁴² <http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019.

Kazak Türkçesinde morfo-sentaktik zorunluluk kipliği işaretleyicilerinden birisi de *-(U)w + (iyelik eki) + şart* yapısıdır.

(15) *Eñ bastısı - adam eñbekke qabiletti, zeyindi boluwı qajet jāne onıñ mamandıǵı özi ösken ortaǵa mañızdı, baǵalı üles qosatınday boluwı şart.* “En önemlisi- bir kişi çalışkan, akıllı olmalı ve onun mesleği büyüdüğü çevreye önemli ve değerli bir katkı sağlama**lıdır.**” (Jumanova vd., 2014: 13)

(16) *Qalday xanşa aldımen «quday bir, quran şın, payǵambar xaq» dep şın dilimen islam dinin qabıldap osını öz awzınan aytadı, sosın iman keltiredi, yaki jeti kälimanı biliwi şart.* “Kalday Prenses öncelikle «Allah bir, Kur'an gerçek, peygamber hakiki» diyerek içten İslam dinini kabul edip, bunu kendi ağzıyla söyleyecek, sonra da iman edecek. Yada yedi kelimeyi (kelime-i şehadet) **bilmesi şart.**” (QXA, 313).

Gereklilik/zorunluluk ayırımı yapılan araştırmalarda (15) numaralı önerme gereklilik, (16) numaralı önerme ise zorunluluk olarak kabul edilir. (15)'de bilgili ve aydın bir insanda olması gereken nitelikler sıralanmıştır. Bu özellikler yazara göre gereklidir. (16)'da ise Kalday Prensesin Müslüman olması için zorunlu şartları yerine getirmesi ifade edilir. Bir kişinin Müslüman olması için mutlaka kelime-i şehadet getirmesi zorunludur. Aksi takdirde Müslüman olamaz.

2.3.1.1.1.5. *-(U)w + (iyelik eki) qajet*

qajet, “herhangi bir şey için gerekli olma, ihtiyaç, lüzum”¹⁴³ anlamındaki Arapça kökenli *hacet* sözcüğünün Kazakçadaki görünümüdür. Sık kullanılan bir kiplik sözcüğüdür. Mastar ve iyelik ekleriyle birlikte zorunluluğu işaretlemektedir. Türkiye Türkçesinde *hacet* sözcüğü yerine “ihtiyacım var/yok” işaretleyicisi kullanılmaktadır.

¹⁴³http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5da6f55bbf1c32.21731407-hacet,16.10.2019.

(17) *Müxiytqa jetkenşe äli talay kündik jol bar, onıñ üşin jolşıbay bes adamğa azıq tabuw qajet.* “Okyanusa ulaşincaya kadar daha çok yol var, onun için yol üzerinde beş adama yemek bulmak **gerekir.**” (OBJK, 380)

(18) *Anna, bizdiñ tarixımızdı bilüw üşin Arab, Şağatay, Parsı tilderin de bilüw qajet.* “Anna, bizim tarihimizi bilmek için Arap, Çağatay ve Fars dillerini de **bilmek gerek.**” (S, 35)

(19) *Jolawşılar kölikke artqı esikten kirip, aldıñğı esikten şıǵuw qajet.* “Yolcular araca arka kapıdan girmeli ve ön kapıdan **çıkmalıdır.**” (Jumanova vd., 2014: 67)

(20) *Sizge dâriğerden keñes aluw qajet.* “Bir doktora danışmalısın.” (ATGJJ, 45)

(17) numaralı önermede bir grup yolcunun gidecekleri yere varmak için okyanusu geçmek zorunda oldukları açıktır. Yolcuların henüz buldukları yer ile okyanus arasında daha çok yol olması, 5 adamın yemek aramasını zorunlu kılmıştır. Burada zorlayıcı güç yolun uzun olmasından dolayı yolcuların acıkma ihtiyacıdır. Zorunlu kılınan eylem ise yemek bulma girişimidir. (18) numaralı önermede Anna'nın Kazak tarihini öğrenmesi için Çağatay, Arap, ve Fars dillerini bilmesi zorunlu tutulmuştur. Çünkü Kazak tarihinin dönemlerine baktığımızda bu üç dille yazılmış vesikalar, belgeler, edebi eserler bulunmaktadır. Tarih öğrenmek için bu gibi yazılı belgelerden faydalanmak gereklidir ve Kazak tarihini öğrenmek için bu dilleri bilmek zorunludur. Aksi takdirde tam olarak bir öğrenme gerçekleşmez. (19) numaralı önerme toplumsal bir kurala işaret etmektedir. Toplu taşıma araçlarında geçerli olan bu kural yolcular için zorunludur. Yerine getirilmediği takdirde yaptırım gücü düşük de olsa ceza uygulanmaktadır. (20) numaralı önerme bir tavsiye cümlesidir. Kılıcının hasta olduğunu varsayarsak, doktora gitmesi onun için zorunlu bir durumdur. Aksi bir durumda hastalanabilir hatta daha kötü sonuçlarla karşılaşabilir.

(21) *Mağan demalı kúnderi erte turuwga qajeti joq.* “Tatil günleri erken kalkmama **gerek yok.**” (ATPG, 165)

(21) numaralı önermede Türkiye Türkçesi “ihtiyacım yok” kalıbının karşılığını görmekteyiz. *Joq* sözcüğü ile olumsuz kodlanan cümlede kılıcı cumartesi, Pazar gibi tatil günlerinde erken kalkma zorunluluğu olmadığını ifade etmektedir.

2.3.1.1.1.6. -GAn + (iyelik eki) jön

“Yön; Vaziyet, durum” anlamlarına gelen *jön* sözcüğü Kazak Türkçesinde -GAn sıfat fiil eki almış bir eylemle kullanıldığında zorunluluk belirtmektedir.

(22) 3 ayğa deyin serüwendewdi 20-30 minuttan bastağan **jön.** “3 aya kadar yürüyüş 20-30 dakikadan başlamalıdır.”¹⁴⁴

(23) 4 jastan keyin balalar odan da köp serüwendey aladı. Alayda temperaturanıñ -15°-tan tömen bolmağanı jäne dalada jel bolmağanı **jön.** “4 yaşından sonra çocuklar daha çok gezdirilebilirler. Fakat, sıcaklığın -15 derecenin altında olmaması ve dışarıda rüzgar olmaması **gerek.**”¹⁴⁵

(22) ve (23) numaralı önermeler 3-4 yaşlarında bir çocuğun kış mevsiminde dışarı çıkarılması ile ilgili bir yazıdan alınmıştır. Her iki önerme de birer tavsiye cümlesi olmakla birlikte, zorunluluk şiddeti de kuvvetli ölçüdedir. Çünkü tavsiyeye uyulmadığı takdirde, örneğin yazıya göre sıcaklığın -15 derecenin altında olduğu zamanlar dışarı çıkarılması durumunda çocuk hastalanabilir ve hatta bu durum daha kötü sonuçlar doğurabilir.

2.3.1.1.1.7. -(U)w + GA tuwra kel-

¹⁴⁴ <http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019

¹⁴⁵ <http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019

Kazak Türkçesinde sık kullanılan bir diğer zorunluluk kipliği işaretleyicisi - (U)*w* + *GA* + *tuwra kel-* yapısıdır. Yapının işaretlediği zorunluluğun derecesi kuvvetlidir.

(24) *Qara! Jañbir qattı bastalıp jatır, sondıqtan şatırımıdı aluwğa tuwra keledi.* “Bak! Yağmur şiddetli yağmaya başladı. Bu nedenle şemsiyemi almak **zorundayım.**” (Jañabekova, 2011: 125)

(25) *Men universitetten alıs turamın. Sondıqtan mağan sabaqtan qalıp qoymas üşin erte turuwğa tuwra keledi.* “Üniversiteden uzakta yaşıyorum. Bu yüzden derse yetişmek için erken kalkmak **zorundayım.**” (ATPG, 165)

(26) *Sasıqköldiñ qulağınan ötkenimde kün battı. Endi qonalqalıq jer izdewge tuwra keldi.* “Sasikköl'ün kanalından geçtiğimde güneş batmıştı. Şimdi konaklayacak yer aramak zorundayım.” (AAL, 138)

(24) numaralı önermedeki dış etken yağmurun yağıyor olmasıdır. Yağmur anında kılıcı ıslanacağına bilincindedir ve ıslanmaktan korunmak için şemsiye almak zorundadır. Kuvvet derecesi güçlü olan (25) numaralı önermede kılıcı üniversiteden uzakta yaşamaktadır ve derse geç kalmamak için sabah daha erken uyanmak zorundadır. Derse geç kaldığı takdirde sınıfın otoritesi olan öğretmen tarafından derse alınmayabilir ve dersten kalabilir. Bu olumsuz sonucu yaşamamak için öğrenci erken kalkmak zorundadır. (26) numaralı önermedeki kılıcı Sassikköl adlı bir gölün kanallarından geçerken güneşin battığını dile getirir. Güneş battıktan sonra hava hemen kararacağından dolayı kılıcı konaklayacak yer bulmak zorundadır. Çünkü muhtemelen bir yerleşim alanından uzak ıssız bir yerde bulunan kılıcı karanlıkta yola devam edemeyecektir. Bu nedenle kalacak bir yer bulmak zorundadır.

2.3.1.1.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.3.1.1.2.1. mindetti

Kazak Türkçesinde *mindet* “görev, yükümlülük, vazife” (KTTTS, 393) sözcüğü *-LI* yapım ekini alarak “zorunlu, mecburi” anlamında kullanılan *mindetti* zorunluluk işaretleyicisini meydana getirmektedir. Bu işaretleyici ile kodlanan cümlelerde kılıcı üzerindeki zorunlu yükümlülük kuvvetli derecededir.

(27) *Orazanı ustawdıñ da özindik şarttarı bar. Olar:*

a. *Musılman boluw.*

b. *Baliğat jasına toluw.*

c. *Aqıl-esi durıs boluw.*

Mine, bul adamdardıñ oraza tutuwı mindetti sanaladı.

“Oruç tutmanın da kendine has şartları vardır. Onlar:

a. Müslüman olmak.

b. Buluğ çağını doldurmak.

c. Akli yerinde olmak.

Bunlar, insanların oruç tutması için zorunlu kabul edilir.”¹⁴⁶

(28) *Sayt materialdarın qoldanuw üşin silteme körsetüwiñiz mindetti.*

“Web sitesi materyallerini kullanmak için referans göstermelisiniz.”¹⁴⁷

(29) *Keñes kezinde är adam jumıs istewge mindetti bolatın.* “Sovyet döneminde herkes çalışmak zorundaydı.” (Jumanova vd., 2014: 81)

(30) *Ärbir baliğatqa tolğan negr eñbek borışın ötew retinde portugaldarğa birneşe jil jumıs istewge zañ boyınşa mindetti boldı.*

“Buluğ çağını dolduran her bir zenci, yasalara göre, emeğinin borcunu yerine getirmek için birkaç yıl Portekizde çalışmak zorunda kaldı.”

(OBJK, 212)

(27) numaralı önermede İslam’ın şartlarında biri olan oruç tutmakla ilgili kurallar belirtilmiştir. Dini kuralların da insanlar üzerinde yaptırımları kuvvetlidir. Örneğin oruç tutarken yukarıda belirtilen şartlar sağlanmıyorsa tutulan oruç geçerli olmaz. Hatta o kişi oruç tutmakla yükümlü değildir. Yukarıda sıralanan a, b, ve c

¹⁴⁶ <http://asylsoz.kz/kk/myna-adamdar-oraza-ustauga-mindetti-1876/>, 28.03.2018.

¹⁴⁷ <http://bilimainasy.kz/?p=31622>, 28.03.2018

maddeleri oruç tutmanın zorunlu şartlarındandır. (28) numaralı önerme bir web sitesinden alınmıştır. Uyarım mahiyetindeki bu cümleye göre bu sayfadan alıntı yapacak olan internet kullanıcıları sayfanın adresini kullandıkları yazıda göstermek zorundadır. Aksi takdirde haklarında cezai işlem uygulanabilmektedir. (29) numaralı önermede Sovyet döneminde yaşayan her bir kişinin çalışmak zorunda olduğuna işaret etmektedir. Çalışmayanlar en yüksek otoritelerden biri olarak kabul edilen hükümetler tarafından cezalandırılabilir. (30) numaralı önermede ergenlik çağına erişen zencilerin yasalar gereğince Portekiz’de zorunlu olarak çalıştırıldığı ifade ediliyor. Böyle bir yasanın varlığı zencileri çalışmaya zorlamıştır. Yasa yaptırım gücü en yüksek olan otoritelerden biridir. Karşı gelindiği takdirde ağır cezai işlem uygulanabilir. Bu önermede zorunluluk şiddeti oldukça fazladır. (28) numaralı önermede *mindetti* yalın şekli ile çekimlenmişken (27), (29) ve (30)’da *sanala-*, *bol-* gibi eylemler yardımıyla çekimlenmiştir. Bu cümlelerde sıfat görevinde kullanılmıştır. Taradığımız metinlerde bu işaretleyicinin *mindetti türde* şeklinde geçen bir de zarf kullanımı mevcuttur.

(31) *Osi kezde men şağın qaruw dükeniniñ janınan ötip bara jatır edim. Söytip, meniñ basıma bükil dünie özine qarısı bolğan adam mindetti türde qaruw alıp jürüwge tiyis degen oy keldi.* “O anda küçük bir silah dükkanının yanından geçiyordum. Böylece aklıma bütün dünyaya karşı olan bir kişinin **mecburi olarak** silah almak zorunda olduğuna dair bir fikir geldi.” (ÖB, 153)

(32) *Patşa ükimetiniñ resiminşe mektepte xristian dini sabağı oqıtılın-dı. Orıs-qazaq mektebinde 1859 jıldan bastap musılman dini mindetti türde oqıtılın bolğan.* “Çar hükümetince okulda Hristiyan dini dersi okutuluyordu. Rus-Kazak mektebinde 1859 yılından itibaren İslam dini **zorunlu olarak** okutuldu.” (İsayev, 2014: 199)

(31) numaralı önermede bir adamın iç sesini duymaktayız. Dünyaya karşı olan bir kişinin neden mecburi olarak silah almak zorunda olduğunu bilmiyoruz. Bu konuda ancak bağlama bakarak bir fikir edinebiliriz. Oysa (32) numaralı önermede İslam dininin Rus-Kazak okullarında mecburi okutulduğuna dair bilgi açıktır.

Hükümetin yapmış olduğu yasa veya direktif güçlü bir otorite olduğundan yaptırım gücü de fazladır.

2.3.1.1.2.2. mājbur

“herhangi bir konuda yükümlü, bir şeyi yapmak zorunda olan”¹⁴⁸ Arapça kökenli *mājbur* sözcüğü *bol-* ve *et-* yardımcı fiilleriyle Kazak Türkçesinde kullanılan bir diğer zorunluluk işaretleyicisidir. *meccur* şekli Türkiye Türkçesinde de aynı görevde kullanılmaktadır.

(33) -*Keşe sizge erte turuwğa twra keldi me?*

-*Keşe men erte turuwğa mājbur bolğanım joq.*

“-Dün erken kalkmak zorunda mıydın?

-Dün erken kalkmak **zorunda değildim.**” (ATPG, 165)

(34) *XIX ğasırdıñ jetpisiñşi jıldarınan keyin Portugaliya ükimeti quldarğa «bostandıq» berüwge mājbur boldı.* “1870’li yıllardan sonra Portekiz hükümeti kölelere «özgürlük» vermeye **meccur kaldı.**” (OBJK, 212)

(35) *Men onı bul añgimeni oquwğa mājbur ettim.* “Onu bu hikayeyi **okumaya zorladım.**” (ATGJJ, 46)

(36) *Muğalim onı jattıǵuwdı qayta jazuwğa mājbur etti.* “Öğretmen **alıştırmayı yeniden yazması için onu zorladı.**” (ATGJJ, 48)

(33) numaralı cümlede kılıcı dün erken kalkmak zorunda olmadığını dile getirir. Burada *dün* muhtemelen tatil günlerinden birisidir ve kılıcı bu yüzden erken kalkmak gibi bir zorunluluğu olmadığını belirtir. Eğer iş günü olsaydı okuldan/işten atılmamak için erken kalkmak zorunda olacaktı. (34)’te Portekiz hükümetinin kölelere özgürlük vermek zorunda kaldığının altı çizilmiştir. Halk tarafından yapılan kitlesel isyan veya protestolar sonucu yaptırım ve dayatma gücü yüksek otoriteler

¹⁴⁸ <https://sozluk.gov.tr/?kelime=meccur>, 16.10.2019.

bile bir eylemi yapmaya zorlanabilirler. Muhtemelen bahsedilen tarihlerde böyle bir protesto sonucu Portekiz hükümeti kölelere özgürlüklerini vermek zorunda kalmıştır. (35) numaralı önermede zayıf zorunluluk mevcutken, (36) numaralı önermede kuvvetli zorunluluk bulunmaktadır. Çünkü (36)'da zorunluluk yükleyen otorite bir öğretmendir ve hiyerarşik sıralamada öğretmenin her zaman öğrenciler üzerinde yaptırım gücü kuvvetlidir.

2.3.1.1.2.3. parız

Arapça kökenli *parız* “şart, farz” (KTTTS, 438) sözcüğü Kazak Türkçesinde yaygın bir kullanım alanına sahip olmasa da gereklilik/zorunluluk işleviyle kullandığı örnekler mevcuttur.

(37) *Marqumniñ aytqan arızı solay. Aqırğı tilegin orındaw bizge parız.* “Merhumun söylediği istek bu. Son dileğini yerine getirmek bize **farz**.” (Aytmatov, 27)

(38) *Xazret Payğambar ğalissa bılay deydi: «Joldastarıñ ölgen zaman onı qoyıñdar. Onıñ soñına tüspeñder. Tirilerdi ğaybattağannan keyin olardan keşirim surawğa boladı, ölgen kisiden keşirim suraw mümkün emes».* *Sondıqtan ölimniñ jamandığın aytpay, jaqsılığın aytuw - äri adamgerşilik, äri iclami parız.* “Hazreti Peygamber (AS) şöyle der: «Arkadaşlarınız öldüğünde onları bırakın. Onların ardına düşmeyin. Yaşayanların dedikodusunu yaptıktan sonra onlardan af dileyebilirsiniz, ölen kişilerden ise af dilemek mümkün değil.» Bu yüzden ölünün kötülüğünü söylememek, iyiliklerini anmak hem beşeri hem de İslami **farz**.” (Qañaz, 58-59)

(39) *Ata jurtınıñ topırağın tuñğış basıp turğan mına kişkentay batırğa sälem berüw parız deydi.* “Ata yurdunun toprağına ilk basan şu küçük kahramana selam vermek **farz**, dedi.” (OJJB, 267)

(37) numaralı önerme bir zorunluluktan ziyade, bir üstlenme ifadesidir. Zorunluluk kipliğinde baskın bir otorite tarafından kılıcı üzerine zorunluluk yüklenir.

(37)'de böyle bir durum gözlemlenmemektedir. Aksine ölen kişinin son dileğini yerine getirmemek kılıcıya vicdanen rahatsız edeceğinden, bu görevi üstlenmeyi tercih eder. (38) numaralı önermede ölen kişinin kötülüklerini anmayıp, iyiliklerini dile getirmenin farz olduğu söylenmektedir. İsamın şartlarından olmayan bu sakınma ölüye karşı duyulan hürmetten doğmuş olmalıdır. (39) numaralı önerme de tıpkı (37)'deki gibi bir üstlenme ifadesidir. Konuşurun kendini zorunlu hissettiği bu kullanımlarda, baskı yapan otorite çoğunlukla konuşurun vicdanı veya ferdi tutumlardır.

2.3.1.2. İzin Kipliği

Kazak Türkçesinde izin kipliği morfolojik, morfo-sentaktik, sözlüksel ve söz dizimsel işaretleyiciler tarafından kodlanmaktadır. Morfolojik işaretleyicilerden emir ekleri izin anlamını da vermektedir. İzin kipliğini kodlayan morfo-sentaktik ve söz dizimsel işaretleyiciler *al-* ve *bol-* eylemi ile oluşturulmaktadır: *-A al-*, *-(U)wGA bol-*, *-sA+* (*iyelik eki*) + *bola ma?*, *Ruqsat* ve *ruqsat et-* Kazak Türkçesinde izin kipliğinin sözlüksel işaretleyicileridir. İzin anlam alanı konuşur ve kılıcı olmak üzere iki türdür. İzin alan kişi sıklıkla soru cümlesi oluşturmaktadır. Kazak Türkçesinde de kılıcı odaklı izin türleri soru cümlelerinde kodlanmaktadır.

2.3.1.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.3.1.2.1.1. *-(I)ñIz, -sIn, -(I)ñdAr*

Johanson (2009: 489) gönüllülük/istek işaretleyicilerinin istek, emir, rica anlamların yanı sıra izin anlam alanını kodlayabildiğini de belirtmektedir. Emir eklerinin kullanılması izin veren ile izin arasında toplumsal statü farkına işaretir.

(1) *-Ruqsat pa? Bul aspiyanttar bölimi me?*

-iyä, kiriniz. Otırınız. Siz qay fakultettin aspiyantsız?

-Tarix fakultetiniñ.

-Demek, tarixsız ğoy, ä?

-İyä. Men qujattarımdı körseteyin dep edim.

-Jaqsı. Mağañ qujattarıñızdı tastap ketiñiz.

“-İzninizle? Burası yüksek öğrenim bölümü mü?

-Evet, **giriniz**. Oturunuz. Siz hangi fakültenin yüksek lisans öğrencisisiniz?

-Tarih fakültesinin.

-Demek tarihçisiniz.

-Evet. Belgelerimi göstereyim dedim.

-Tamam. Belgelerinizi bana bırakınız.” (S, 59)

(2) -*Kiriwge bola ma?*

-*Kiriñder, sender kimsiñder? Kimge keldiñder?*

“-Girebilir miyim?

-**Girin**, kimsiniz? Kim için geldiniz?” (Mamanov, 2014: 460)

(3) - *İä, anama baram! Eger anañ tiri bolsa, sen de bargıñ keler edi.*

Men sen siyaqtı säbimin.

Djonıñ jılağısı kelip tur.

-*Jaraydı, meyli bizdiñ jılawıq säbi üyine barsın, anasına, biz onu jiberemiz, ras qoy, Gek? Beyşara anasın sağıngan goy! Qaytemiz! Meyli barsın!*

“-Evet anneme gidiyorum. Eğer annen yaşıyorsa, sen de gitmek istersin. Ben senin gibi çocuğum.

Joe'nun ağlayası geldi.

-Tamam, bizim sulu göz çocuk evine **gitsin**, annesine, biz onu göndeririz, değil mi Jack? Biçare annesini özlemiş. Geri dönüyoruz. Pekala **gitsin**.” (TSBK, 118)

(1) numaralı önerme yüksek lisans öğrencisi ile fakülte sekreteri arasında geçmektedir. Sekreterin odasına belge bırakmayan isteyen öğrenci içeri girmek için izin alır. Sekreter de öğrenciye *Evet girebilirsiniz, Girmenizi izin veriyorum* anlamındaki *Giriniz* bildirimini sunar. Toplumsal statü açısından aralarında çok büyük farklar olmayan durumlarda daha çok nezaket ekleri kullanılır. Nezaket eki kullanılması, eyleme izin verenin kılıcıya (izin verilen) saygılı ve mesafeli olduğunu gösterir. Emir eklerinin kullanılmasıyla konuşur ile kılıcı arasındaki toplumsal mesafe ve statü farkı vurgulanır. Bu şekilde konuşmak konuşurun otoritesini ve

statüsünü güçlendirir. Bu nedenle kılıcıya bu farkı hatırlatmak için konuşur tarafından özellikle kullanılır (Aslan Demir, 2008: 63). (2) numaralı önermede izin veren nezaket ekini tercih etmemiştir. Konuşur otoritesini güçlü tutarak kılıcıya mesafeli tavrını göstermiştir. (3) numaralı önermenin içeriğinden ikisi de çocuk olan kişilerden birinin otorite olarak daha baskın olduğu, diğerinin ellerinde rehin olduğu anlaşılmaktadır. Önermedeki izin anlamı yalnız *-sIn* eki ile değil, aynı zamanda *jaraydı* “tamam”, *meyli* “pekala” gibi onay verme işaretleyicileriyle de verilmektedir.

2.3.1.2.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.3.1.2.2.1. -A al-

Rentzsch (2011: 53) Türk dillerinde izin kipliğinin ettirgenler, 3. şahıs gönüllülük/istek eki ve olasılık kipliği göstergeleri gibi çeşitli işaretleyiciler tarafından sunulma eğiliminde olduğunu belirtir. Tüm Türk dillerinde (Oğuz grubu dışında) *-A al-* yapısı standart olasılık ve yeterlilik kipliği işaretleyicisidir. Bu yapı aynı zamanda izin kipliğinin de en sık kullanılan gösterenidir. Auwera-Plungian (1998: 87-88)’a göre yeterlilik anlam alanı izin ve olasılık olmak üzere iki yöne doğru gelişim göstermektedir. Birbiriyle yakın ilişki içinde olan bu kiplik türlerinin arasında birçok dilde biçimsel bir ayrımı yoktur (Palmer, 2001: 77). Dolayısıyla olasılık, yeterlilik ve izin kiplik türlerinin ortak gösterenleri olması anlamsal gelişimin bir sonucudur.

(4) *Siz mağan tağı da bir närse bere **alasız** ba?* “Bana daha fazla bir şeyler **verebilir misiniz?**”¹⁴⁹

(5) *Siz muna kitaptardıñ bärin **ala almaysız.*** “Bu kitapların hepsini **alamazsınız.**” (ATPG, 160)

İzin kipliği ile kodlanmış önermeler kılıcı odaklı ve konuşur odaklı olması bakımından iki yönlü incelenmektedir. (4) numaralı önerme bu açıdan kılıcı odaklı izin cümleleridir. İzin kipliğinin bu türünde isteme kılıcıdan konuşura doğru yönlendirilir. Kılıcıdan konuşura doğru olduğu cümlelerde izin anlamı soru yoluyla

¹⁴⁹ <https://45minut.biz/2014/12/21/ағылшын-тіліндегі-модальды-егістікті/>, 29.03.2018.

meydana getirilmektedir. (5) numaralı önerme konuşur odaklıdır. Palmer (2001: 85) kılıcı odaklı ve konuşur odaklı iki izin türü arasındaki ayırımın güç olduğunu dile getirir. Ona göre izin bir yükümlülük kipliğidir ve yükümlülük kipliklerinde koşullandırma unsurları daima dışsaldır. Dolayısıyla (5) numaralı önerme tam da Palmer (2001)'in izin kipliğine uyan bir örnektir. Burada konuşurun bir kütüphane görevlisi olduğunu varsayalım. Görevli kütüphane kuralları nedeniyle okurlara sınırlı sayıda kitap verebileceğinden dolayı kitapların hepsini almalarına izin vermemektedir.

2.3.1.2.2.2. -(U)wGA bol-

Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü'nde *bol-* fiilinin emir 3. şahıs çekimi ve *-wğa* yapısının eklendiği fiil ile birleşerek *onay*, *izin* ve *anlaşma* bildirdiği açıklanmıştır. Olumsuz çekimlerde ise *ikna olmama*, *inanmama*, *baş kaldırma*, *anlaşmama* anlam alanlarını işaretlemektedir (QÄTS III, 437). Yapı Kazak Türkçesinde çok sık kullanılan bir işaretleyicidir.

(6) *Kiriwge bola ma?* “Girebilir miyim?” (Matiyeva, 2012: 104)

(7) *Ämiriñizdi atqaruwğa biz dayarmız. Biraq, ruqsat etseñiz, mende bir küdik bolıp otır, aytuwğa bolar ma?* “Emrinizi yerine getirmeye hazırız. Ancak, izin verirsiniz, benim bir tereddütüm var, söyleyebilir miyim?” (QXA, 239)

(8) *Sizge mına kitaptardıñ birewin aluwğa boladı.* “Bu kitaplardan birini alabilirsiniz.” (ATPG, 160)

(9) *Bul oquw zalında barlıq qajetti kitaptardı oquwiñızğa boladı.* “Bu okuma salonunda tüm gerekli kitapları okuyabilirsiniz.” (S, 58)

(10) *Siz üsteldiñ üstindegi sözdikterdin kez kelgenin aluwıñızğa boladı.* “Masanın üstündeki sözlüklerin herhangi birini alabilirsiniz.” (ATPG, 152)

(6) ve (7) numaralı önermeler kılıcı odaklı izin cümleleridir. (6)'da kılıcı bir odaya/ofise/derse girmek için konuşurdan izin istemektedir. Bu tür ifadelerde genellikle konuşur hiyerarşik olarak kılıcıdan daha üst bir konumdadır. Otorite sahibi olduğu için izin veren/vermeyen de konuşurdur. Bu (7)'de daha belirgindir kılıcı konuşurdan aldığı emri yerine getirmek için hazır olduğunu ifade eder. Ancak almış olduğu emirle ilgili tereddütleri vardır ve otorite olacak kadar yetkili olmadığından bunları açıkça söylemek için izin istemektedir. (8), (9) ve (10) numaralı önermeler konuşur odaklıdır. (8)'deki önermede (5)'te karşılaştığımız kütüphane görevlisini görmekteyiz. Olumsuz bir cümlede izin kipliği işaretlenmişti. (8)'de ise kütüphane görevlisi okurlara yalnızca bir kitap almalarına izin veriyor. (9) numaralı önerme okuma salonunun kuralı ile ilgilidir. Okurlarına salondaki tüm kitapları okuma izni verilmektedir. (10) numaralı önermede de konuşur kılıcıya sözlüklerin herhangi birini kullanım iznini vermektedir. Konuşur odaklı önermeler Auwera-Plungian (1998: 81)'in da dediği gibi yükümlülüksel (deontik) olasılıktır. Her şey eylemin mümkün olmasıyla ilgilidir. Ancak eylemin gerçekleşmesi konuşura bağlıdır. (8), (9) ve (10) numaralı önermelere bu açıdan bakalım. (8)'de okurların bir kitap alması mümkündür ve bu izin kütüphane kuralları tarafından verilmiştir. (9)'da okuma salonu kurallarına göre salondaki tüm kitapların okunması üyeler tarafından mümkündür. (10)'da kılıcının sözlükleri kullanmasına olanak tanınmıştır. Örneklerden görüldüğü gibi izin kipliği yeterlilik kipliği ile yakın ilişki içindedir. Ancak bu kiplik türünde dışsal koşullar eylemin gerçekleştirilmesini mümkün kılmaktadır.

(11) *Mümkün ol şunıqırdıñ tereñdigi üş fut, tipti jüz fut bolar, äytewir onı aynalıp ötüwge bolmaydı.* “O çukurların derinliği üç feet, hatta yüz feet de olabilir. Sonuç olarak atlayarak **geçilemez.**” (TSBK, 213)

İzin ifadelerinin olumsuz çekimlerinde önermenin üç tür semantik değeri bulunmaktadır: izin verilmemesi, imkansızlık¹⁵⁰ ve yasak. Eğer olumsuzlukla çekimli eylem edilgen yapıdaysa bu ifadeler imkansızlık bildirmektedir. (11) numaralı

¹⁵⁰ Kazak Türkçesinde olumsuzlukla çekimlenmesi sonucunda imkansızlık bildiren bir diğer yapı *mümkün emes* “mümkün değil” yapısıdır.

Brazilyada qolşatırsız jüretinder öte siyrek uşırasadı, sebebi kün ıstıq, küñniñ közin kölegeylemey jürw mümkün emes. “Brezilyada şemsiyesiz yürüyenlere seyrek rastlanır. çünkü hava sıcak, gözü elle gölgelendirmeden yürümek **mümkün değil.**” (RK, 121-121).

önermenin eylemi *-üwge bolma-* ile çekimlenmiştir. Yani mastar ekinin iyelik eki almaması bu çekimin şahıssız yapıldığını gösterir. Türkiye Türkçesine edilgen yapı olarak aktardığımız bu önermede tek bir kılıcıya hitaben eylemin yapılamayacağı ifade edilmez. Genel bir kullanım söz konusudur. Tüm kılıcılar için bu derinlikteki bir çukurdan atlayarak geçmenin imkansız olduğu vurgulanır.

2.3.1.2.3. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.3.1.2.3.1. ruqsat

ruqsat “izin” sözcüğü soru cümlelerinde kullanılmaktadır. Daha çok kılıcı tarafından yönlendirildiğinden daha çok toplumsal mesafenin çok olmadığı durumlarda, nezaketen kullanılan bir kalıptır. Türkiye Türkçesinde “Affedersiniz?, İzninizle?” kalıpları bu kullanıma uygundur.

(14) *-Ruqsat pa? Bul aspiyranntar bölümi me?*

-iyä, kiriniz. Oturınız

“İzninizle? Burası yüksek öğrenim bölümü mü?

-Evet, giriniz. Oturunuz.” (S, 59)

(15) *-Al endi, portretke bir köz saluwğa ruqsat beresiz be?*

Dorian basın şayqadı.

- Joq, suramañız da, Bézil. Men sizge tipti jaqın kelüwge de ruqsat etpeymin.

- Biraq, keyin bir säti kelgende, ruqsat etersiz?

- Eşqaşan.

“-Şimdi, portreye biz göz atmama izin verir misin?

Dorian başını salladı.

-Hayır, sormayın, Bezil. Hatta sizin yakınlaşmanıza da izin vermiyorum.

-Fakat, sonra zamanı geldiğinde, izin verirsiniz?

-Asla.” (DGP, 177)

(16) *- Jaqsı, oturuñız. Küwäger bar ma?*

- Bar, - dedi äldekim.

- *Şaqrıñız!*
- *Mağan söylewge ruqsat pa?* - dedi Xaqnazar ornınan turıp.
- *Otırıñız. Sizge de kezek keledi.*
“-Tamam oturunuz. Tanık var mı?
-Var,- dedi birisi.
-Çağırınız.
-Konuşmama izin var mı?- dedi Haknazar yerinden kalkarak.
-Oturunuz. Size de sıra gelecek.” (AS, 42)

(14) numaralı önerme yukarıda örneklerini gördüğümüz öğrenci-fakülte sekreteri arasındaki diyalog sürecini göstermektedir. Konuşur kılıcı arasındaki mesafe olsa da otoriter üstünlük güçlü değildir. (15) önerme iki samimi kişi arasında geçen bir diyalogdur. Bezil, Doriyan'ın portresini görmek ister ve nezaketen izin ister. Ancak bilmediğimiz bir sebepten ötürü Doriyan portreyi görmesine müsaade etmez. Bu durum toplumsal statü veya mesafe göstergesi değildir. Tamamen kişisel hak ve aidiyetle ilgili olarak konuşurun istemediği bir eyleme onay vermemesidir. (16) numaralı önerme (14)'den çok farklıdır. Bir mahkeme sürecine tanık olduğumuz bu konuşmada konuşur resmi bir görevlidir. Kılıcı ise mahkemeye çağrılmış bir vatandaşdır. Konuşmak için izin istediğinde kurallar gereği ancak sırası geldiğinde konuşmasına izin verilir, o sırada konuşmasına müsaade edilmez. Burada güçlü otorite kaynağı hissedilir derecededir.

- (17) *Komissar:*
- *Endi kim baradı?* - dep suradı.
- *Komissar joldas, men baramın,* - dedi Qusayın.
- *Ruqsat.*
“Komiser:
-Şimdi kim gidecek?
-Komiser yoldaş, ben gideceğim- dedi Qusayın.
-İzin verildi.” (Mamanov, 2014: 477)

(18) *Mında temeki tartuwğa mında ruqsat joq.* “Burada sigara içmeye **izin yok.**” (ATGJJ, 50)

(17) numaralı önermede *ruqsat* diğerlerinden farklı olarak bir soru cümlesinde geçmemektedir. Onay ifadesi olarak otorite sahibi komiser tarafından kullanılmıştır. (18) numaralı önermede eylemi yapma konusunda kılıcıya izin verilmemektedir. İzin verilmeyen bir eylem geneli kapsıyorsa (burada kimsenin sigara içmesine izin verilmiyor), bu durum çoğunlukla yasakları kodlanmaktadır.

2.3.1.2.3.2. ruqsat et-

ruqsat sözcüğü *et-* eylemi ile “izin vermek” olarak kullanılan konuşur odaklı bir işaretleyicidir. Konuşurdan kılıcıya yönelik izin cümlelerinde, konuşurun otoritesinin baskın hissedildiği durumlarda kullanılır.

(19) *Ol balasına onda baruwğa ruqsat etti.* “Oraya gitmesi için çocuğuna izin verdi.” (ATGJJ, 46)

(20) *Balalarğa bir sağat şomiluwğa ruqsat etildi.* “Çocuklara yüzmek için bir saatliğine izin verildi.” (ATPG, 156)

(19) numaralı önerme anne-çocuk ilişkisini ifade etmektedir. Ebeveynler çocukları üzerinde söz söyleme hakkına sahiptir. Onları yetiştirdiklerinden ve çocuklara göre doğru karar verme becerisine sahip olduklarından dolayı bir takım eylemleri gerçekleştirmelerine veya gerçekleştirmemelerine izin verebilirler. (19)’da toplumsal rol üstünlüğü söz konusudur. (20) numaralı önermenin de çocuklarla ilgili olduğunu görmekteyiz. Burada konuşur bir anne değil, tahminime göre çocukların spor yapmasına da olanak tanıyan bir okuldur. Okul kuralları gereği çocuklara yüzmeleri için bir saat izin verilerek, konuşurun otorite şiddeti yansıtılmıştır.

2.3.1.2.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler

2.3.1.2.4.1. -sA+ (iyelik eki) bola ma?

bol- fiili Kazak Türkçesinde istek eki *-sA* ile de birleştiğinde izni kodlamaktadır. Bu kullanım kılıcı tarafından soru şeklinde kullanıldığından kılıcı odaklıdır.

(12) -*Sizdin qalamıñızdı bir miynutqa ala tursam bola ma?*

-*İyä, boladı.*

“-Kaleminizi bir dakikalığına **alabilir miyim?**

-Tamam, olur.” (ATPG, 155)

(13) -*Men de sizben birge barsam bola ma?*

-*Biraq, siz Bâzil Xolluwordqa baram dep wäde etken siyaqtı ediñiz ğoy?*

-*Meniñ sizben birge bolğım kelip tur. İä, iä, mağan dâp qazir sizben birge baruw kerek. Bola ma?*

“-Ben de sizinle birlikte **gelebilir miyim?**

-Fakat siz sanki Bezil Holluword'a gideceğim demiştiniz?

-Sizinle birlikte olmak istiyorum. Evet, evet şimdi sizinle gitmeliyim. Olur mu?” (DGP, 68-69)

(12) numaralı önermede kılıcı bir dakikalığına konuşurdan kalemini ister. İzin cümlelerinde konuşur kılıcı arasındaki ilişki yalnızca hiyerarşik bir sıralama gerektirmez. Bu cümlede konuşur ve kılıcı da birbirinden daha üstün değildir. Ancak ikisi arasında belli bir samimiyetin olmaması veya birbirlerini hiç tanımamaları gibi durumlarda resmiyetten ötürü bu tarz izin alma/verme durumları ortaya çıkabilir. Kılıcının kaleme ihtiyacı vardır. Kalemi olan konuşurun kalemini kullanması için izin ister. (13)'te kılıcı konuşurla birlikte seyahat etmek için ondan izin ister. Burada da kılıcı konuşur arasında alt-üst konum ilişkisi bulunmamaktadır. Ancak buna rağmen kılıcı daha pasif konumdadır ve sanki konuşur ile gitmeye muhtaçmış gibi davranarak üstünlüğü konuşura verir. Bu bir resmi otorite üstünlüğü olmasa da toplumsal bir hiyerarşik üstünlük olabilir. (12) ve (13) numaralı önermelerde rica anlam alanı da öne çıkmaktadır. Ancak rica cümlelerinde çoğunlukla kılıcı konuşurun bir eylemi yapmasını ister. Kılıcı odaklı izin cümlelerinde ise kılıcı eylemi kendisinin yapması için konuşurdan izin ister. Dolayısıyla (12) ve (13) numaralı önermeler birer izin cümlesidir.

2.3.1.3. Emir Kipliği

Kazak Türkçesi alan yazınında emir kipliği *buyırıq ray* “emir kipi” terimi ile kip kategorisinde incelenmektedir. Tüm Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de her şahıs için özel bir emir eki bulunmaktadır.

	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
<u>1.Şahıs</u>	-(A)yIn	-(A)yIK
<u>2.Şahıs</u>	Ø -(I)ñIz (Nezaket şekli)	-(I)ñdAr -(I)ñIzdAr (Nezaket şekli)
<u>3.Şahıs</u>	-sIn	-sIn

Şekil : Kazak Türkçesinde Emir Kipi Ekleri

Türkçe dilbilgisi kaynaklarında karşılaştığımız emir-istek ikiliğinden kaynaklı tartışmalar Kazak gramercileri arasında da yaşanmaktadır. *Qazaq Tiliniñ Grammatikası I-Morfologiya* adlı eserde emir kipinin konuşurun (buyurucu) dinleyiciye/muhataba (kılıcı) veya dinleyici aracılığıyla üçüncü şahsa buyurduğu eylemi belirten bir kip türü olduğuna dair tanımı yapılmıştır. Verilen açıklamaya göre bu çalışmada 1. şahıs emir ekleri bir buyruk işaretlememektedir (1967: 195).

A. Iskakov, 1. şahıs teklik ve çokluk eklerinin bir emirden ziyade istek bildirdiğine değinir. 1. şahıs çekimlerinde konuşur istekli bir şekilde eylemi yerine getirme yükümlülüğünü üstlenir (1974: 329).

Tomanov, 1. şahıstaki emrin konuşurun kendisine yönlendirdiği için bir sesleniş, öğüt niteliğinde görüldüğünü ileri sürmektedir. Ona göre emir ifadesi yalnızca 2. şahıs çekimindedir. Bu ifadeyi bazen güçlendirmek, bazen azaltmak için, bazen de farklı kiplik anlamlar sağlamak için çeşitli işaretleyiciler kullanılır (1992: 155)

İsayev, 1. şahıs çekiminde konuşurun kendi kendine emredemeyeceği için emirden ziyade niyet ve dilek anlamlarının baskın geldiğini dile getirir. Bundan

dolayı 1. şahısta hatta bazen 3. şahısta emir olamayacağını düşünen araştırmacılar olduğunu belirtir (1998: 195).

Orazbayeva *vd.*, emir kipindeki buyruk anlamının ikinci şahısla ilgili olduğunu belirtir. Konuşur kendi kendine emredemeyeceği için birinci şahısta niyet ve dilek anlamı üstün gelmiştir. Üçüncü şahıstaki buyruk anlamı ise zamanla solmuş, emir ile birlikte daha baskın olarak dilek ve rica anlamları ortaya çıkmıştır (2005: 345).

Nurjamal Oralbay 1. şahsın buyurucu olmasından dolayı, emrin dinleyici olan 2. şahsa ve dinleyici dışındaki yabancı biri olan üçüncü şahsa yöneltildiğini açıklar (2007: 275).

Mamanov, bazı Türkoloji kaynaklarında kişinin kendisine emir verememesinden dolayı 1. şahsın emir çekiminin olmadığını, bu eklerle aslında isteğin işaretlediğini savunan bilim adamları olduğuna değinir ve kendi görüşünü açıklar. Ona göre sadece birinci değil, ikinci ve üçüncü şahıslar da her daim emir ifade etmez. Ancak bu eklerin işaretlediği anlamların da farklı kategorilere ayrılmasının doğru olmayacağını dile getirir (2014: 120).

Düysembekova'ya göre 1. şahıs çekiminin istek kipi olarak kabul edilmesi bir hatadır. Çünkü Kazak Türkçesinde zaten 1. şahıs istek kipinin kendi işaretleyicileri mevcuttur. Ayrıca ona göre emir kipinin 2. ve 3. şahıslarda olup da, 1. şahısta olmaması mantıken doğru değildir (1999: 31).¹⁵¹

P. M. Melioranskiy, A. N. Kononov, N. K. Dmitriyev, A. A. Yuldaşev gibi Türkologlar da 1. şahıs emir çekimini emir kipine değil de, istek kipine dahil etmişlerdir (Akt. Düysembekova, 1999: 29). A. Borovkov, E. Tölevov, İ. Kenesbayev, M. Orazov, N. İlminskiy, N. P. Direnkova, T. Abuxanov, V. A. Bogodoretiskiy gibi araştırmacılar ise emir ifadesinin 1. şahısta işaretlendiğini savunmaktadırlar (GDTB: 176)

Kısacası Kazak Türkçesindeki emir-istek sorunsalı için araştırmacıların yorumunu şu şekilde özetleyebiliriz:

¹⁵¹ Düysembekova (1999)'nın belirttiği gibi Kazak Türkçesinin ayrı bir istek 1. şahıs işaretleyicisi bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde bizdeki gibi emir ekleri ile istek ekleri gramer kitaplarında ortak gösterilmemektedir. İstek kipi başlığı altında verilen işaretleyiciler ile emir kipi başlığı altında verilenlerle aynı değildir. Ancak Seydimbekkızı'nın savunduğu, istek kipi için özel bir işaretleyici olması 1. şahıs emir ekinin yalnız emir bildireceği anlamına gelmez veya eklerin tek bir işleve sahip olduğunu göstermez. Nitekim çalışmamızda her emir işaretleyicisinin istek veya dilek işlevine sahip olduğu gösterilecektir.

- 1. şahıs çekimi emir ifade etmektedir.
- 1. şahıs çekimi emirden ziyade istek ifade etmektedir.
- 1. şahıs çekiminde emir ifadesi yoktur, bu çekim konuşurun kendine yönlendirdiği bir çeşit üstlenme ifadesini meydana getirir.
- 1. şahıs çekiminde niyet ve dilekler ön plana çıkmaktadır.
- Emir yalnızca 2. şahıs üzerinedir.
- Emir 2. ve 3. şahıslar üzerinedir.

Çalışmamızda emir-istek anlam alanlarını tartışmayacağız. Her iki kiplik türünün işaretleyicilerini vererek, özellikle çoklu okumaya sahip işaretleyicilere ait örneklerde açıklamalar yaparak ifadenin hangi işlevi ile karşımıza çıktığını belirteceğiz.

2.3.1.3.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.3.1.3.1.1. -(A)yIn

Kazak Türkçesinde teklik 1. şahıs emir eki *-(A)yIn* biçim birimidir. Ekin tarihi geçmişi incelendiğinde Eski Türkçeden bu yana değişmeden kullanıldığı görülmektedir. Emir teklik 1. şahıs ekleri Köktürkçede *-(A)yIn*¹⁵², *-Ayn*; Uygurca y ağzında *-(A)yIn*, *-Ayn*, n ağzında nadiren *-(A)yAn* (Gabain, 2007:79); Karahanlı Türkçesinde *-(A)yIn*, *-Ay*, *-(A)yI*, *-eyim* (Hacıeminoğlu, 2008: 190); Harezmi Türkçesinde *-(A)yIn*, *-GAyIn*, *AyIm* (Argunşah vd., 2010: 131) Tarihi Kıpçak Türkçesinde *-AyIm*, *-GAyIm* (Argunşah vd., 2010: 233); Eski Anadolu Türkçesinde *-AyIn*, *-AyIm* (Karaağaç 2012: 370); Osmanlı Türkçesinde *-AyIm* şeklindedir (Ergin, 1983: 305).¹⁵³

Emir kipinin teklik 1. şahıs çekiminde buyurucunun da eyleyicinin de aynı kişi olması, verilen emrin konuşurun kendisine yönlendirdiğini gösterir ve konuşurun belli bir eylemi yapmaya karar verdiğini veya belli bir eylemi yapmaya razı olduğunu, itaat ettiğini bildirir (Düysembekova, 1999: 31).¹⁵⁴

¹⁵²Talat Tekin 1. şahıs eklerini emir çekimine dahil etmemiştir. Ona göre 1. şahıs teklik *-(A)yIn* ve çokluk *-(A)Im* ekleri gönüllülük işaretlemektedir (2003: 181).

¹⁵³ Eckmann emir çekiminin 2. ve 3. şahıslarda bulunduğunu savunmaktadır. Bu nedenle 1. şahıs göstermemiştir (2017: 115).

¹⁵⁴ *-AyIn* biçim birimi tarafımızdan emir alanının işaretleyicisi olarak görülmemektedir. Nitekim bulduğumuz örneklerde emir anlamından ziyade istek, üstlenme, karar verme veya razı olma anlam alanları ön plandadır. Ancak Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarında *-AyIn* teklik 1. şahıs emir kipi eki

(1) *Bayqaymın, şaldıñ basında “birdeme” bar sekildi. Men onı tezirek kapitanğa alıp barayın.* “Bakıyorum, ihtiyarın başında “bir şeyler” var gibi. Ben onu çabucak kaptana götürüyüm.” (TS, 20)

(2) *Bılay bolsın, Edige. Men öz balalarımın birge seniñ qızdarıñdı da oqıtayın.* “Öyle olsun, Yedigey. Kendi çocuklarımla birlikte senin kızlarına da öğretiyim.” (Aymatov, 112)

(3) - *Ret-retimen, qısqa aytıñız.*

-*Jaraydı. Ret-retimen, qısqa aytayın.*

“-Sırasıyla kısa bir açıklama yapınız.

-Tamam. Sırayla kısaca anlatayım.” (Aymatov, 315)

Emir semantiğinin en önemli unsurlarından birisi yüksek dereceli empozedir. Aslan Demir (2008: 16) emir ifadelerinde buyurucu ve kılıcı arasında eşit olmayan buyurucunun görece üstünlüğüne dayanan bir güç ilişkisi olduğunu belirtmektedir. Birinci şahıs emir ekine bu açıdan bakarsak buyurucu ve kılıcının aynı kişi olduğunu söylemek ne derece doğru olur? 1. şahıs çekiminde buyurucu da kılıcı da yani komutu veren de alan da aynı kişiye, Aslan Demir’in belirttiği buyurucunun güç üstünlüğü nerededir? 1. şahıs çekiminde buyurucunun ve kılıcının gücü eşit görünmektedir, çünkü etki eden ve etkilenen yalnız bir kişi vardır. Nitekim birinci şahıs emir ekiyle işaretlenmiş (1), (2) ve (3) numaralı önermelerde buyurum olarak nitelendirebileceğimiz emir anlamı görememekteyiz. Bu önermelerde konuşur daha çok kendisini eylemi gerçekleştirmeye sorumlu hissedip, kendisini o eylemi yapmaya teşvik etmektedir. Bu tür ifadeler Palmer tarafından *üstlenme* (commissive) olarak değerlendirilmektedir.

Qazaq Grammatikası adlı dilbilgisi kitabında teklik 1. şahıs çekiminde emirden ziyade niyet ve dilek anlamlarının baskın geldiği ifade edilmektedir (2002: 513). O halde yukarıdaki önermelerde de görüldüğü gibi aslında birinci şahıs çekimlerinde emrin tamamlayıcı unsurları olmadığından, asıl işaretlenen anlam istek veya niyettir.

olarak kabul edildiği için bu işaretleyiciye çalışmamızın emir kipliği bölümünde yer vermiş bulunmaktayız.

(4) *Ey, jüregimniñ quwatu, perzentlerim! Sizderge adam uǵılıniñ minezderi tuwralı biraz söz jazıp yadkar qaldırayın.* “Ey yüreğimin kuvveti, çocuklarım! Size insan oğlunun mizacı hakkında bir kaç kelime yazıp yadigar bırakayım.” (QS, 38. Söz)

(5) *Men osı balanı alıp oralmas alısqa keteyin.* “Bu çocuğu alıp geri dönülmez bir şekilde uzaklara gideyim.” (QXA, 31)

(4) ve (5) numaralı önermelerde konuşurun eylemi gerçekleştirmeye yönelik niyet ve isteği açık bir şekilde görülmektedir. Yukarıda (1), (2) ve (3) numaralı önermelerde de kodlandığı gibi (4) ve (5) aynı zamanda üstlenme ifadeleridir.

2.3.1.3.1.2. -Ø

Kimi araştırmacı tarafından esas emir çekimi olarak kabul edilen¹⁵⁵ 2. şahıs tüm Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de *sıfır* (Kz. *nöldik*) olarak kabul edilen -Ø biçimbirimi ile işaretlenmektedir. -Ø ile işaretli ifadeler Talat Tekin tarafından *normal buyurma* olarak tanımlanmıştır. Bir de -*gil* eki ile kurulan *pekiştirmeli buyurma* olarak kabul ettiği ikinci bir tür emir kipi vardır (2003: 179). Ergin eksiz veya sıfır ile yapılan bu şahısın, Eski Türkçede bir eke sahip olduğunu belirtir. Bu ek -*Gil* ekidir. Eski Türkçede ekin kullanıldığı örneklerin yanı sıra, eksiz örneklere de rastlanmaktadır. Ergin, ilk olarak ekli şeklin kullanıldığını, sonradan eksiz şekillerin ortaya çıktığını düşünür (1983: 306).¹⁵⁶

Daha önce belirttiğimiz gibi Aslan Demir’e göre emir semantiğinin tamamlayıcılarından biri *buyuranın üstünlüğüne dayanan güç ilişkisidir*. Buyurucu ile eyleyici arasında eşit olmayan güç ilişkisi buyurucudan eyleyiciye yönelik ifadenin emir olmasına zemin hazırlar (2008: 32). -Ø ile işaretli kiplik ifadeler buyurum gücü en şiddetli olan söylemlerdir. Jumanova vd. (2014: 31)’dan

¹⁵⁵ Bkz. İsayev (1998); Tomanov (1992); Orazbayeva vd. (2005)

¹⁵⁶ Türk dilinin tarihi seyrine baktığımızda teklik 2. şahıs emir ekleri Köktürkçe -Ø, -*Gil*, -*Kil* (von Gabain, 2007: 79); Uygur Türkçesinde -Ø, -*Gil* (Eraslan, 2012: 346); Karahanlı Türkçesinde -Ø, -*Gil*, -*Gln* (Hacıeminoğlu, 2008: 190); Harezmi Türkçesinde -*Gil*, -*GUL*, -*qıl*, -*gün*, -Ø (Argunşah vd., 2010: 131); Tarihi Kıpçak Türkçesinde -*Gil*, -*Kıl*, -*GUL*, -*Gln*, -*Kın*, -Ø (Argunşah vd., 2010: 233); Çağatay Türkçesinde -*Gil*, -*Gln*, -*Kıl*, -*Kın*, -Ø (Eckmann, 2017: 115); Eski Anadolu Türkçesinde -*Gil* (Karaağaç, 2012: 370); Osmanlı Türkçesinde -Ø, -*Gil* (Ergin, 1983: 306) şeklindedir.

alıntıladığımız aşağıdaki kısa ifadelerin hangi iletişim ortamında kullanıldığını bilmemek de işaretleyicilerinden dolayı emir ifadeleri olduğu hissini oluşturmaktadır.

- (6) a. *Nan kes.* “Ekmek **kes.**”
- b. *Oyınşıqtar jina.* “Oyuncakları **topla.**”
- c. *Şay äkel.* “Çay **getir.**”
- d. *Däpter aş.* “Defter **aç.**”

Yukarıdaki ifadeler sosyal statü, toplumsal rol, otoriter güç bakımından aralarında hiyerarşik bir sıra olan iki kişinin iletişim ortamında görece üstün kişinin ürettiği buyruk cümleleridir. (a) ve (b) bir anneden çocuğuna yönelik bir direktif olsun. Anne toplumsal rol ve otorite bakımından evladından daha üstündür. Dolayısıyla -Ø ile işaretlediği bu cümle bir emir ifadesidir. (c)’nin çay ocağı ile müşterisi arasında geçtiğini varsayalım. Müşteri bir ücret karşılığı hizmet göreceği için bu şekilde kabaca komut verme hakkını kendinde bulan birisidir. Üstünlük ise müşterinin para ödediği için üstün olduğunu sanıp, öyle davranması ile ilgilidir. (d) bir öğretmenden öğrencisine yönelik bir direktif olabilir veya ev ödevini yapmayan bir çocuğun annesinden çocuğuna yönelik bir komut olabilir. Toplumsal rollere dayalı üstünlük (d)’de açıkça görülmektedir.

- (7) *Kempir mağan suwğa tez barıp kel, jolay eşkimmen söylesip kidirme dep buyırdı.* “Yaşlı kadın bana suya çabuk **git gel**, yol boyunca hiç kimseyle konuşup dolaşma diye buyurdu.” (TSBK, 15)

Yaşlı bir kadın küçük bir çocuğa bakmaktadır. Küçük çocuk kan bağı olmadan bakılıp büyütüldüğü bu evde yaşlı kadından korkup çekinmekte, o her ne derse yapmaktadır. (7)’de kadının çocuktan eve su taşımamasını istemesi bir emirdir. Çocuğun anlattığı bu ifade en kuvvetli emir ifadelerini kodlayan -Ø işaretleyicisi ve *buyur-* filidir.

- (8) *-Öziñ kimsiñ? - dep suradı.*
-Men be! Men... osı jerge ağaş otırğızıp, egin egip degen-dey... Köp jıldan beri...

-O, onda öte durıs! - dedi Qulja. - Al, endi meni **tuñda**. Mına zamanı ötken kâri ağaştardıñ bärin de tüp-tügel kesip **tasta**. Bärin de jañadan bastaymız.

-Qalayşa?! - dep Şäpek añ-tañ boldı. - Ağaştardıñ ne jazıǵı bar...

-Olar ötkenniñ közi. Al, men bärin dep jañasha jürgizsem deymın.

-Jaña ağaş egüwge de jer jetedi. Ağaştı kesüw-obal... - dep, Şäpek şırıldap jawap ayta bastap edi, Qulja aşuw şaqırdı.

-Sen sözdi **tuñda**! Men ayttım-bitti! Bul jerde eki qojayın bolmaq emes. Qısqası, erteñnen bastap, mundaǵı eski ağaştardı tüp-tügel qırqıp **tasta**. Eñbegiñdi jemeymin. Aqısın sosın ayta jatarsıñ.

“-Sen kimsin- diye sordu.

-Ben mi! Ben... orada ağaç dikip, ekin ekiyorum. Uzun yıllardan beri...

-Öyleyse doğru!- dedi Kulja. Şimdi beni **dinle**. Bu zamanı geçmiş yaşlı ağaçların hepsini kesip **at**. Baştan başlayacağız.

-Nasıl?- diye şaşırđı Şäpek. -Ağaçların ne günahı var.

-Onlar geçmişin gözü. Hepsini yeniden sürsem diyorum.

-Yeni ağaç dikmek için de yer var. Ağaç kesmek günah...- diye cevap vermeye başladı Şäpek. Kulja kızgınlıkla:

-Sen sözümü **dinle**. Ben söyledim- bitti. Burada iki patron olmayacak. Kısaca, yarından itibaren eski ağaçların tümünü **kes**. Emeğini göz ardı etmeyeceğim. Karşılığını sonra söylersin.” (EME, 12)

(8) numaralı önermede işveren-işçi arasındaki statü üstünlüğü net bir şekilde görülüyor. İşveren Kulja ağaçları kesmesi için yeni işe başlamış olan işçiye emir verir. Ağaçları kesmek istemeyen işçi ne kadar krş çıkırsa da Kulja ona patron olduğunu hatırlatarak verdiği emirde ısrarcı tavrını sürdürür. Özellikle *Sen sözdi tuñda! Men ayttım-bitti!* “Sen sözümü dinle! Ben söyledim bitti!” cümlesiyle bu konuşmaya kesin bir nokta koyar. İşverenin bu cümleyi üretirken kullandığı tonlaması emrin tamamlayıcı unsurlarından biridir. İşçi ya emri yerine getirecek, ya da yapmayı reddedip işten atılarak bir yaptırıma uğrayacaktır.

(9) *Aqırı ekewi uqtasıp turdı. Tom ayttı:*

- **Ket bul jerden!**

- *Öziñ ket!*
- *Ketpeymin.*
- *Meniñ de ketkim joq.*
- “Sonunda ikisi birbirlerine omuz attı. Tom dedi ki:
- Git** burdan.
- Sen **git**.
- Gitmiyorum.
- Benim de gitmeye niyetim yok.” (TSBK, 11)

(9) numaralı örnekte Tom ile akranı olduğu düşünölen yabancı bir çocuğun tartışma süreci verilmiştir. Toplumsal rol ve otoriter güç bakımından aralarında eşitlik olan bu çocukların birbirlerine üstünlük sağlama isteklerinden dolayı konuşma tonları hiddetli, verdikleri komutların derecesi yüksektir.

2.3.1.3.1.3. -(I)ñIz

-(I)ñIz Kazak Türkçesinde teklik 2. şahıs emir çekiminde nezaketi işaretlemektedir. -(I)ñIz biçimbiriminin -(I)ñ parçacığı Mamanov’a göre arkaıktır. Eskiden emir kipi teklik 2. şahıs çekiminde -(I)ñ ekinin kullanıldığını iddia eder ve delil olarak da Kazak Türkçesi emir kipinin 2. şahıs nezaket çekimi ve çokluk 2. şahıs emir çekimindeki -(I)ñ ekini gösterir: *al-iñ-dar* (2014: 120).

Emir çekimindeki nezaket, buyurucunun baskın bir otorite olmamasından veya hiyerarşik düzlemde kılıcının buyurucu ile yakın statüde olmasından kaynaklı söylemin yumuşatılması ile ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili G. Ramstedt şöyle bir açıklama yapmıştır: “Kore dilindeki eksiz emir kipi o kadar güçlü ve kaba ki, nezaket işaretleyicilerine yer vermek zorunda kalıyorlar.” (Akt. Mankeyeva, 2014: 23). Bu açıklama nezaket eklerinin kullanımının nedenini ortaya koymaktadır.

(10) *Şıbıqtıñ dıbısı jıñışkere bastadı da, sosın ile buyırq estildi:*

-*Endi, mirza, barıñız da, qızdarmen otırıñız! Jäne bul sağan sabaq bolsın.*

“Çubuğun sesi incelmeye başladı, ardından emir duyuldu:

-Şimdi, beyfendi, **gidin**, kızlarla **oturun!** Ve bu size ders olsun.”
(TSBK, 54)

(11) *-Egerde altındı egip şığara almasañ, ne qılayın? - deydi.*

Aldar Köse:

-Öltirñiz! - deydi.

-Maqul, - dep miñ dildälik altındı beredi.

“-Eğer altını çıkaramazsan ne yapayım? der.

Aldar köse:

-Öldürün! der.

-Peki, diyerek bin altın akçeyi verir.” (AKX, 124)

(10) ve (11) numaralı önermelerde kılıcıya yöneltilen buyruk nezaket ekleri vasıtasıyla yumuşatılarak verilmiştir.

2.3.1.3.1.4. -sIn

Teklik ve çokluk 3. şahıs emir çekimi Kazak Türkçesinde *-sIn* ile işaretlenmektedir. Ekin tarihsel değişimi şu şekildedir: Köktürçede *-zUn, -çUn* (Gabain, 2007:79); Uygur Türkçesinde *-zUn* (Eraslan 2012: 346); Karahanlı Türkçesinde *-sU, -sUn, -sUnI* (Hacıeminoğlu, 2008: 192); Harezmi Türkçesinde *-sUn, -sU* (Argunşah vd., 2010: 132); Tarihi Kıpçak Türkçesinde *-sIn, -sUn* (Argunşah vd., 2010: 233); Çağatay Türkçesinde *-sUn, -dek* (Eckmann, 2017: 115); Eski Anadolu Türkçesinde *-sUn* (Karaağaç 2012: 370); Osmanlı Türkçesinde *-sIn, -sUn* (Ergin, 1983: 306) şeklindedir.

Emir-kişi ilişkisi tartışmalarının diğer bir odak noktası da üçüncü şahıstır. Bazı araştırmacılara göre yalnız ikinci şahıs için emir çekimi mevcuttur (Lyons, 1977). Oysa semantik açıdan istek çağrışımı da yapan üçüncü şahıs emir çekiminin emir bildirdiği de açıktır. “*Söyle ona, çabuk aşağı insin.*”, “*Burayı dağıttığı gibi toplansın.*” cümlelerinde emir net bir şekilde görülmektedir. Bu yapının diğer çekimlerden farkı ise buyurucunun 3. şahıs yerine 2. şahıs ile muhatap olmasıdır. Buyurucu emrini araya bir aracı koyarak ikinci şahsa vermektedir, oysa emri yerine getirecek olan üçüncü şahıstır. İsqaqov bu durumla ilgili olarak 3. şahıs emir eki *-sIn* ile çekimli ifadelerde emirin alıcıya yani ikinci şahsa verilmesine rağmen, eylemin gerçekleştirilmesinin üçüncü şahıstan beklendiğini açıklamaktadır (1991: 319).

(12) *-Ey, sen, ana Däwkenge başına jastıq qoyıp, körpe tösep ber. Jatıp demalsın. Aqa, siz keşke kelip tamaq jeñiz!*

“-Ey, sen, anne Dewken'in başına yastık koyup, yorgan ver. Yatıp dinlensin. Ağabey, siz akşam gelip, yemek yiyiniz.” (A, 57)

(13) *Qazir jiber, maşınağa sap alıp kelsin.* “Şimdi gönder, arabaya kol alıp gelsin.” (Şaşkin, 436)

(14) *Abılay, sen qazaqtıñ xanısıñ, bizdiñ qolımızğa tüsken soñ qazırşe tiri qutılar amalıñ joq. Xanımızdıñ aşuw-ızası qattı kelgen, seni öltirip jiberüwge jarlıq şaşpaq edi, biz, osı orda keñesindegi köpşilik seni ölminen qutqarıp aldıq. Xanımızdan surap aldıq, ötindik, endi sağan minaw orda keñesindegi köp atınan minaday şartnama aytamız. Eger ölmey, eliñe aman-esen qaytıp barsañ, qalmaqtan kek aluw niyetine xalıqtarıñ kelmesin. Osı şartnamağa ant berip, qoliñdı qoysañ, biz seni aman-esen qaytaramız, - dedi.* “Abılay, sen Kazakların hanısın, bizim elimize geçtiğinden bu zamana dek hayatta kalma şansın yok. Hanımızın öfkesi çok büyük, seni öldürmek niyetinde idi, biz saray meclisindeki çoğunluk seni kurtardık. Hanımızdan icazet aldık, şimdi sana saray meclisinin şartlarını söyleyeceğiz. Eğer ölmeden, memleketine sağ salim varırsan, halkın Kalmuk'tan öç almak amacıyla gelmesin. Bu sözleşmeye imza atarsan, seni sağ salim göndereceğiz, dedi.” (QXA, 241)

(12), (13) ve (14) numaralı ifadelerde 3. şahsa verilen buyruğun daima 2. şahsa yönlendirildiğini, konuşurun 2. şahsı muhatap aldığı görülmektedir. Bu ifadelerde konuşur buyurucu, 3. şahıs kılıcı, 2. şahıs ise aracıdır.

(15) *Kolxozdarğa zorlap kirgiziüw toqtatılsın. Olar tek erikti negizde qabıldansın.* “Kolhozlara zorla sokulmak durdurulsun. Sadece gönüllü olanlar kabul edilsin.” (AA, 27)

İsayev'e göre 3. şahıs emir çekiminde emir kuvveti azalır, dilek ve rica anlamları yerleşmektedir (1998: 195). (15) numaralı önermede vatandaşın kolhozlara zorlamayla katılımın durdurulmasını, işin gönüllülük esaslı sisteme döndürülmesini arzu ettiğini görmekteyiz.

(17) *Oy, öñşeñ qanqumar qaraqşılar! Meniñ körgeñ azabımdı bastarıña bersin... Eşki jasınan aspay jer jastanıñdar... bastarıñnan qasiret tumanı arılmasın!* “Ah, kan düşkünü eşkiyalar! Benim çektiğim azabı başına versin. Keçi yaşını doldurmadan geberin... Başlarından kahr dumanı eksik olmasın.” (AB, 138)

(18) *Al endi juan-juandardıñ qolında quldıqta qalğan tutqındardıñ küñin quday körsetpesin.* “Şimdi Juan Juanların elinde köle olan tutsakların halini Allah göstermesin.” (Aymatov, 128)

(19) *Qudayım osınaw üyge dua bersin, til-awzın duşpanıñ buwa bersin. Kelinniñ balağınan bala sawlap, Salpı erin sarı uldar tuwa bersin.* “Rabbim bu eve dua versin, düşmanın ağzını bağlasın. Gelinin paçasından çocuk aksın, kocasının sarı oğulları doğsun.”¹⁵⁷

(20) *Äy, men sağan aytım ğoy: qanday derek, qaydağı derek - ol bizdiñ isimiz. Jäne de biz eşkimniñ aldında esep bermeymiz. Esiñde bolsın.* “Ben sana söyledim: Hangi kaynak, neredeki kaynak -bu bizim işimiz. Ve de biz kimseye hesap vermeyiz. Aklında olsun.” (Aymatov, 191)

İyi dilek, beddua, temenni manalarını da veren *-sIn* ekinin doğrudan ikinci şahısa seslendiği de görülür: *joliñ bolsın, köziñ şıksın* (Düysembekova, 1999: 36). (17), (18) ve (19) numaralı önermelerde *-sIn* ile işaretli konuşurun muhatabına iyi dileklerini ve beddualarını görmekteyiz. (20) numaralı önerme diğerlerinden farklı olarak bir uyarı cümlesidir.

¹⁵⁷ <https://www.zharar.com/kz/bata/128-dastarhan.html>, 27.02.2019

2.3.1.3.1.5. -(A)yIQ

Kazak Türkçesinde çokluk 1. şahıs emir eki -(A)yIK biçimbirimidir.¹⁵⁸ Türk dilinin tarihi gelişim sürecinde çokluk 1. şahıs emir çekimi Köktürçede -(A)IIm (Gabain, 2007: 79); Uygur Türkçesinde -Allñ, -Allm (Eraslan 2012: 346), n ağzında -AlAm (Gabain, 2007:79); Karahanlı Türkçesinde -Allñ, -(A)IIm (Hacıeminoğlu, 2008: 192); Harezmi Türkçesinde -Allñ, -GAllñ, Allm, AlıK, -All (Argunşah vd., 2010: 132); Tarihi Kıpçak Türkçesinde -Allm, -GAllm, -AllK, All (Argunşah vd., 2010: 233); Eski Anadolu Türkçesinde -alum, elim (Karaağaç, 2012: 370); Osmanlı Türkçesinde -Allm (Ergin, 1983: 306) biçimbirimiyle karşılanmıştır.

Emir kipinin teklik 1. şahıs çekimi konuşurun belli bir eylemi yapmaya karar verdiğini bildirirken, çokluk 1. şahıs çekiminde doğrudan bir buyruk verilmemektedir, konuşur eylemi birlikte yapmaya çağırılmaktadır (Düysembekova, 1999: 32).¹⁵⁹

(21) *Olarğa sol bir minut mäñgiliktey körindi. Bir minut boyı tınıştıq ornadı. Sodan soñ saltanattı tınıştıqtı tağı da “bum” degen dibıs buzdı. - Barıp qarayıq!*

“O bir dakika onlara sonsuzluk gibi göründü. Bir dakika boyunca sessizlik hüküm sürdü. Sonra töreni de sessizliği de "bum" diye bir ses bozdu.

-Gidip bakalım!” (TSBK, 106)

(22) *Sen kel, biz kitapxanağa barayıq. “Sen gel, biz kütüphaneye gidelim.”* (Jumanova vd., 2014: 28)

(23) *Jağa boyımen jüreyik. “Kıyı boyunca yürüelim.”* (ATGJJ, 55)

¹⁵⁸ Düysembekova, Kazak edebi dilinde nadiren de olsa çokluk 1. Şahıs emir çekimi için-(A)IIm ekinin de yer verildiğine değinir. Ayrıca güney bölgesinde yaşayanlar tarafından da sık kullanılmaktadır. Araştırmacılar bu ekin yerli dil özelliklerine özgü olduğunu düşünmektedir (1999: 32).

¹⁵⁹-AyIQ ekli çekimlerde emir anlam alanı işaretlenmemekte, onun yerine istek ve öneri ön plana çıkmaktadır. Biz tıpkı teklik 1. şahıs emir eki -AyIn gibi, -AyIQ ekinin Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarında çokluk 1. şahıs emir eki olarak gösterilmesinden dolayı bu işaretleyiciye emir kipliği bölümünde yer vermeyi tercih etmiş bulunuyoruz.

-(A)yIQ ile işaretli (21), (22) ve (23) numaralı önermelerde konuşur kendisini de dahil ederek bir eylemin yapılması için muhatabını/muhataplarını davet etmektedir.

2.3.1.3.1.6. -(I)ñdAr

Çokluk 2. şahıs emir çekimi Kazak Türkçesinde -(I)ñdAr eki ile yapılmaktadır. Teklik 2. şahıs eki -(I)ñ ile -lAr çokluk ekinin birleşimiyle oluşan bu çekim Köktürçede yalnız -ñ (Gabain, 2007: 79) ile karşılamaktadır. Diğer devirlerde ekin çokluk ile kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁰ Ergin -lAr ekinin çokluk ifadesini kuvvetlendirme amacıyla eklendiğini savunur. Bu şekliyle diğer dönemlere de geçen kullanım Batı Türkçesinde yerini -z çokluk belirtisine bırakmıştır (1983: 306-307).

(24) -Kele jatqan kim? - degen birewdiñ qoñır dawısı estildi.

-Tom Soyer, İspan teñizderiniñ qara kek aluwşısı. Sender esimderiñdi atañdar!

“-Gelen kim?- diyen kişinin soğuk sesi işitildi.

-Tom Sawyer, İspan denizlerinin kara öç alıcısı. Siz isimlerinizi söyleyin!” (TSBK, 97)

(25) Mına jolawşılar şarşap keldi ğoy, qonaqüyge jayğastırñdar, - dedi. Jigit «jüriñizder» dep äkeli-balalı ekewin soñnan ertip baradı.

“Bu yolcular yorgun, misafirhaneye yerleştirin, - dedi. Genç «Yürüyün» diyerek baba ve çocuğu peşinden beraberinde götürdü.”

(QXA, 52)

(26) Tünerip ketken Attila esiktegi jasawılğa:

-Tabıñdar, sol jawıngerdi, - dep buyıradı.

“Somurtan Attila kapıdaki askere:

-Bulun, o cengaveri, - diyerek buyurdu.” (A., 90)

¹⁶⁰ Uygur Türkçesinde -ñ, -ñlAr (Eraslan 2012: 346); Karahanlı Türkçesinde -ñ, -ñlAr (Hacıeminoğlu, 2008: 193); Harezmi Türkçesinde -İñ, -Uñ, -(I)ñlZ, (U)ñlZ, -(I)ñlAr, -(U)nlAr (Argunşah vd., 2010: 132); Tarihi Kıpçak Türkçesinde -ñ, -ñlZ, -ñlAr (Argunşah vd., 2010: 234); Çağatay Türkçesinde -(I)ñ, -(U)ñ, (I)ñlZ, -(U)ñlZ, -ñlAr, -ñlZlAr (Eckmann, 2017: 115); Eski Anadolu Türkçesinde -ñ, -ñlZ; Osmanlı Türkçesinde -(I)ñ, -(U)ñ, -(I)ñlZ, -(U)nlZ (Ergin, 1983: 307) şeklindedir.

(24) numaralı önermede Tom Sawyer'ın *isimlerinizi söyleyin* cümlesini sert ve kararlı bir tonlama ile kurduğunu hissediyoruz. (25) numaralı önermede ev sahibini olan buyurucu hizmetinde çalışanlara misafirleri odaya yerleştirilmesi konusunda buyruk vermektedir. (26) numaralı önermede ise emir hem *-(I)ñdAr* eki ile hem de *buyır-* fiili işaretlenmiştir.

2.3.1.3.1.7. -şI

-şI, Eski Türkçe *çu* enklitik edatından (Barutçu, 2001) gelişmiş olup, emir kipinin her üç şahsına da eklenen, buyurucunun kuvvetli tondaki emrini yumuşatan, hatta çoğu zaman nazik bir isteğe dönüştüren bir işaretleyicidir (QG, 2002: 513; Orazbayeva, 2005: 345; Mamanov, 2014: 120; Düysembekova, 1999: 37).

(27) *Mınawıñ kim eken, barıp bilşi!* - *dep bay kisi jiberedi.* “Bu kimmiş, gidip **öğren!**- diyen zengin adamını yolladı.” (AKX, 38)

(28) *Öziñnen keyin esikti japşı.* “Arkanızdan kapıyı kapatınız.” (ATGJJ, 55)

(27) numaralı önermede zengin bir ev sahibi kapısına gelen misafirin kim olduğunu öğrenmek için çalışanlardan birini gönderiyor. *bilşi* buyruğundaki *-şI* emiri yumuşatmayıp, pekiştirmiştir. Oysa (28) numaralı önermede durum farklıdır. *Japşı* buyruğundaki *-şI* buyruk gücünü yumuşatıp rica bildirmeye başlamıştır.

2.3.1.3.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.3.1.3.2.1. buyır-, buyırq ber-, buyırq et-, buyırq al-

buyır-, *buyırq ber-*, *buyırq et-* fiilleri buyurucunun eyleyiciye bir şeyi yapmasını kesin olarak söylediği önermelerde kullanılmaktadır. Buyrum gücü yüksek olan bu işaretleyiciler kılıcı üzerindeki baskın otoritenin varlığını hissettirmektedir.

(31) *Ol öziniñ sözün şäkirtterdiñ erekşe ıqılaspen tuñdawların buyırdı.* “Sözünü özellikle öğrencilerin dikkatle dinlemesini **emretti.**” (TSBK, 32-33)

(32) *Sol kezde kapitan aylaqqa baylanğan arqandı şeşiñder dep buyırdı.* “O vakit kaptan limana bağlanan halatın çözülmesini **emretti.**” (RK, 13).

(33) *Patşayım osı jaqtan tabılatın eñ juqa jibek matadan mağan arnap sırt kiim tigüwge buyırq berdi.* “Padişah orada bulunan en ince ipek kumaştan bana giysi dikilmesini **emretti.**” (GS, 117)

(34) *Qalağa kirmey sırtağı bir baw-baqşağa üy tiktirip, qazaq jasaqtarınıñ sırta öz aldarına demaluwlarına buyırq etti.* “Şehre girmeden dışta kalan bir bahçeye ev yaptırıp, Kazak askerlerinin dışta dinlenmelerini **emretti.**” (QXA, 362)

(31) numaralı önermede öğrenciler için otorite öğretmendir. Ancak önerme her ne kadar buyur- eylemiyle işaretli olsa da, buyruğun semantik değeri kabaca değildir. Öğretmen öğrencilerden kendisini dinlenmesini kesin bir şekilde, biraz tonlama yüksekliği ile dile getirmiştir. (32), (33) ve (34) numaralı önermeler bu açıdan biraz farklıdır. Bir kaptanın tayfalarına, bir padişahın herhangi birine, bir komutanın askerlere yönelik emri buyrum gücü en yüksek ifadeleri göstermektedir.

(35) *Bul jerde menimen ańgimelesüwge buyırq alğan din qızmetkerleri men zañgerler (olardı men kiimderine qarap ayırdım) de boldı.* “Burada benimle konuşmak için **emir alan** din görevlileri ile avukatlar (onları giysilerine göre ayırt ettim) da oldu.” (GS, 28)

(35) numaralı önermede konuşur ile görüşmek için emir alan din görevlilerden bahsedilir. *Buyırq al-* eyleminde buyruğun niteliği kılıcı odaklıdır. Buyurucunun verdiği emirden ziyade, kılıcının aldığı buyruk söz konusudur. (35)’te muhtemelen hapiste kalan mahkum ile görüşmeleri için din görevlileri kendilerinden statü olarak daha yüksek makamdaki kişilerden emir almışlardır.

2.3.1.3.2.2. jarlıq şıq-, jarlıq şıgar-, jarlıq şaş-, jarlıq ber-, jarlıq et-

Jarlıq “ferman, emir” (KTTTS, 164” sözcüğü *şıq-*, *şıgar-*, *şaş-*, *ber-*, *et-* fiilleri ile kullanıldığında buyrum gücü yüksek emir işaretleyicilerini oluşturmaktadır. Sözcük sıklıkla tarihi metinlerde kullanılır.

(36) *Köp uzamay, ölüm jazasımen üreylendire, bul äreketke tıym salğan jarlıq şıqtı.* “Çok geçmeden ölüm cezasıyla korkutmaya, bu hareketi yasaklayan **ferman çıktı.**” (GS, 24)

(37) *Jänibek xan Kökşetawdağı xan ordasınıñ jinalıs dayındığına jedel kirisüwine jarlıq şığardı.* “Canıbek Han Kökşetaw'daki han sarayının toplantı hazırlığına acilen başlanmasına **emir verdi.**” (QXA, 137-138)

(38) *Xanımızdıñ aşuw-ızası qattı kelgen, seni öltirip jiberüwge jarlıq şaşpaq edi, biz, osı orda keñesindegi köpşilik seni ölimnen qutqarıp aldıq.* “Hanımızın hiddeti arttı, seni öldürme **emrini vermek niyetindeydi,** saray meclisindeki çoğunluk seni ölümden kurtardık.” (QXA, 241)

(39) *İske jarar tiri qalmaq jawğa qarsı attansın! - dep Qaldan xan jarlıq berdi.* “Kaldan Han -İşe yarayan bir canlı olarak kalmak için düşmana karşı çıkın!- diye **emir verdi.**” (QXA, 253)

(40) «*Jerge kirse şaşınan, kökke şıqsa ayağınan tartıp alıp keliñder aldım!*» - *dep jarlıq etti.* “«Yerin dibine girse saçından, göğe çıksa ayağından tutup getirin önüme!» diye **buyruk verdi.**” (QXA, 25)

Jarlıq ile işaretli örneklerde emir bir padişah veya yüksek makamlı bir beyden verilmektedir. Padişah ülkenin esas ve en baskın, en güçlü otoritesi olduğundan eyleyiciler üzerine yapılmasını istediği her eylemi dikte etme kudretine sahiptir. Az önce de basettiğimiz gibi *jarlıq* ile işaretli cümleler tarihi metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

2.3.1.3.2.3. tapsır-

“bir işi bir kimseye verme, yükleme, sorumluluğuna verme” (KTTTS, 520) anlamındaki *tapsır-* eylemi ile işaretli her önerme emir ifadesi olmamakla birlikte buyurucunun otoritesi, verilen işin kılıcıya dayatılması, tonlama gibi özellikler önermede kodlanmış semantik değeri emir ifadesine dönüştürmeye yeterli olabilmektedir. (41) ve (42) numaralı önermelere bakalım.

(41) *Erkindik alğannan keyin, men äweli memlekettiñ astanası Mildendonı körip şıǵuwğa ruqsat suradım. Patşa buğan eş qinalmay kelisse de, turğındar men olardıñ üyelerine eşqanday ziyan tigizbewimdi qattı tapsırdı.* “Özgürlüğü kazandıktan sonra ben öncelikle ülkenin başkenti Mildendo'yu görmek için izin istedim. Padişah zorluk çıkarmadan kabul etse de, halka ve onların evlerine hiçbir zarar vermemem konusunda kesinkes **emir verdi.**” (GS, 46)

(42) *Abılay xan qosınnıñ bul qandı qırğın bolğan jerden alğa qaray, qaşqın qalmaqtar artınan on bes şaqırımday qıis soltüstigindegi özen boyına baruwin tapsırdı.* “Abılay Han grubun bu kanlı kırım yapılan yerden ileri doğru, kaçkın Kalmukların ardından on beş kilometre kadar kuzeyindeki nehir boyunca gitmelerini **emretti.**” (QXA, 260)

Her iki önermede de buyurucu padişaktır. Kılıcı üzerine yapması zorunlu tutulan görevler otoritesi kuvvetli padişah tarafından verilmiştir. Verilen görevler kılıcı için sorumluluk almaktan çok uzak olup, bir emre dönüşmüştür.

2.3.1.3.2.4. ämir ber-, ämir et-

ämir ber-, *ämir et-* eylemleri emir kipliğinin en sık kullanılan sözlüksel işaretleyicilerinden biridir. Buyurucudan kılıcıya yönelik yüksek şiddetli buyrukları işaretlemektedir.

(42) *Qul sawdageri aydawşılarga alğıs aytıp, sol sağatında jük köteriüwşilermen esep ayırısuwğa ämir berdi.* “Köle taciri sürücülere

şükranlarını belirtip, aynı saatte yük taşıyanlarla hesaplaşmayı **emretti.**” (OBJK, 300)

(43) *Sağat beste ol qızmetşisin şaqırtıp, oğan kiimderin jinap, küymeni segiz jarımğa dayın qıluwğa **ämir berdi.*** “Saat beşte hizmetçisini çağırıp, ona giysilerini toplattırdı, faytonu sekiz buçukta hazırlaması **emrini verdi.**” (DGP, 312)

(44) *Qorqınıştı sät tuwdı. Dorian ne istep, ne qoyarın bilmedi.*
- *Tizerle,- dep **ämir etti** Djeyms Veyn. Bir minut berem, duğa oqıñız.*
“Korkutucu bir an oldu. Dorian ne yapıp, ne edeceğini bilemedi.
-Diz çök, -diye **emretti** James Vane. Bir dakika vereceğim, duanı et.”
(DGP, 287)

(42), (43) ve (44) numaralı önermelerde buyurucunun toplumsal statüsü belirsiz olmakla birlikte buyurum gücünün şiddetli olmasının nedenler bulunmaktadır. (42)’deki köle taciri maddi manevi yükselerek birçok kişinin saygınlığını kazanarak, üstelik maddi açıdan da yanında çalışanlardan daha güçlü olduğundan bir otorite olarak kabul edilmiştir. Emri altın çalışanlara sert bir tonda verdiği her emrin şiddeti fazladır. (43)’teki ev sahibi ücretli çalışanları için bir otorite kabul edildiğinden ev işlerine dair yapılmasını istediği her eylem bir emir olarak algılanmaktadır. (44)’te Dorian ile James Vane’nin staüleri hakkında bir ipucu bulunmasa *da ämir et-* eylemi ile konuşma anında J. Vane’nin anlık gücü elinde tuttuğu açıktır.

2.3.2. Devinin Kipliği

Devinim kipliği, bir önermenin eyleminin konuşur tarafından gerçekleştirilme kapasitesini ve gerçekleştirilme isteğini ifade eder. Devinin kipliğinde konuşura etki eden koşullandırma unsurları içsel olduğundan Palmer bu kiplik türünü yeterlilik ve istek olmak üzere ikiye ayırmıştır.

2.3.2.1. Yeterlilik Kipliği

Türk dilinde yeterlilik ifadeleri tarih boyunca *u-*, *bol-*, *bil-* ve *al* yardımcı eylemleri ile gösterilmiştir. Kısaca değinecek olursak yeterliliği kodlayan bu eylemleri şöyle açıklayabiliriz:

U- : Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde “muktedir olmak” anlamında kullanılan bir esas eylemdir. *-Gall* veya *-U/-I* ekleriyle yapılan zarf fiillerden sonra, olumlu ve olumsuz ifadelerde, esas fiile *iktidar* anlamı katmıştır (von Gabain 2007: 89; Korkmaz, 1959: 109). Diğer bir ifadeyle *u-* başlarda esas bir eylem iken “muktedir olmak” anlamından dolayı zamanla yardımcı fiile dönüşmüş ve eklendiği ifadeye yeterlilik anlamı katmış, zamanla da eklendiği eylem ile kaynaşmış, ekleşmiştir. Eylemin olumsuz çekimi *-U/-I uma*¹⁶¹ bugün Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır ve olumsuz yeterlilik ifadelerinin tek işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır.

Bol- : Yaygın kullanılan bir yeterlilik işaretleyicisi olmayan *bol-* fiilinin *-A*, *-U/-I* ve *-Gall* zarf-fiil ekleriyle birlikte yeterlilik işaretlediği ilk örnekler Uygur Türkçesi döneminde görülmektedir (von Gabain, 2007: 88; Korkmaz, 1959: 120). *-A/-U/-I* zarf fiil ekleriyle kullanılan *u-* olumlu-olumsuz ifadelerde görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *-U uma-* yapısının olumlu karşılığından biri de *-U bol-* işaretleyicisidir. *-U bol-* birinin bir şey yapamayacağını söylemez, söz konusu eylemin hiç kimse tarafından gerçekleştirilemeyeceğini belirtir. *Bol-* eyleminin yeterlilik işaretleyicisi olarak kodlanması *-gAll bol-* ve onun olumsuz *-gAll bolma-* şeklinde de görülmektedir (Erdal, 2004: 259). Korkmaz’a göre bu yardımcı fiil şahsı belirsiz olumsuz ifadeler için kullanılan, imkansızlık ve meçhullük özelliği taşıyan bir gösterendir (1959: 120). Bu dönemde imkan belirten yapılardan biri de *-mAK bol-* oluşumunun geniş zaman çekimidir: *kulğağda ün işidilmek bolur* (Eraslan, 2012: 425).¹⁶² Karahanlı döneminde *-gAll bol-* yapısının yerini *-sA bol-* almıştır (Erdal, 2004: 259). *Bol-* fiili ile kurulu analitik yapıların imkan ve iktidar belirtmesine daha

¹⁶¹ Eski Türkçede iktidar bildiren *u-* eylemi yerine Atebetü'l-hakayık ve Kutadgu Bilig’de daima *bil-* kullanılmış; *u-* ise ekleşmesi ve eklendiği zarf fiil eki ile kaynaşması sebebiyle olumlu ifadelerde düşmüştür. Korkmaz’a göre *u-* eylemindeki iktidar fonksiyonun artık hissedilemez hale gelmiş olması *bil-* eyleminin kullanım sıklığını arttırmıştır. Böylece *u-* eyleminin kaynaşmış olduğu zarf fiil ekleri eklendiği eylemlerin ünlü benzeşmesi kuralına uygun olarak düzleşip *-I* şekline geçip, sonra da genişleyerek *-A* şekline geçmiştir. *-mA* olumsuzluk eklerini de alarak *-ama/-eme* şekilleriyle Türkiye Türkçesinin “olumsuz iktidar” yapan ekleri olarak yerleşmiştir (1959: 109-114). Türkiye Türkçesindeki yeterlilik kategorisinin olumsuz çekiminde görülen *-ama* yapısı Radloff ve Bang tarafından *al-* yardımcı fiili ile açıklanmıştır. Radloff ve Bang *bulamadı* şeklinin **bul-a al-ma-dı> -bula(l)madı* birleşmesinden çıktığını ileri sürmüşlerdir (Akt., von Gabain, 1953: 24).

¹⁶² Korkmaz *-mAK bol-* işaretleyicisinin olumlu ve olumsuz çekimleri ile birlikte bugün Orta Asya Türkmencesinde imkan bildirdiğini söylemektedir (1959: 123).

sonraları Ermeni harfli Kıpçakçada (Kasapoğlu Çengel, 2012), çağdaş Kıpçak lehçelerinde (Tanç, 2005) ve Çuvaşça'da (Ersoy, 2016) rastlanılmıştır.¹⁶³

Al- : Eylemin çıkış noktası, ne zamandan beri kullanıldığı kesin değildir. Clauson'a göre kuzeybatı lehçelerinde ve Çağatayca'da izlenilebilir. Ancak Harezm, Kıpçak ve herhangi bir erken devir lehçelerinde veya güneybatı lehçelerinde örneklerine rastlanılmamıştır (Clauson, 1972: 124). Eraslan ise *al-* eyleminin esas eyleme "iktidar" ifadesi kazandırdığını, ancak tasvir fiil olarak kullanımının Eski Uygurcada yaygın olmadığını belirtir (Eraslan, 2012: 443). Bugün fiil bu fonksiyonu ile Türk dilinin Kıpçak ve Karluk lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Oğuz lehçelerinde ise bu görevi *bil-* tasvir fiili üstlenmiştir. Kırgızca, Kazakça gibi bazı lehçelerde birleşmiş ve ekleşmiş durumdadır. Özbekçede ise kalın sözcüklerde ekleşmiş, ince sözcüklerde ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak iki türde de görülebilmektedir. Kazan Tatarcasında ise birleşmiş ancak ekleşmemiştir (Arat, 1992: 104).¹⁶⁴

Bil- : Eylemin yeterliliği işaretlediği örnekler ilk olarak Kutadgu Bilig'te karşımıza çıkmaktadır. *U-* eyleminin ekleşmesinin ve kaynaşmasının bir sonucu olarak olumlu yapılarda kullanılmaması *bil-* fiiline yer açmıştır. Bu dönemden itibaren fiilin olumlu ve olumsuz şekillerine rastlamaktayız. *Kıyasü'l-enbiya* ve *Codex Cumanicus*'ta ise olumlu-olumsuz şekilleriyle birlikte *al-* tasvir fiiline paralel olarak ilerlemiştir. Eski Anadolu Türkçesinden itibaren yeterlik kategorisinin olumsuz çekiminde hem *u-ma-* hem de *bil-me-* şekilleri devam etmiştir. *Bil-me-* şekli Osmanlı metinlerinde körlenmiş, Türkiye Türkçesi yazı diline ulaşmamıştır. Fakat Azerbaycan ve Türkmen lehçelerinde *bil-me-* kaideli olarak devam etmiştir (Korkmaz, 1959: 115-119). Gabain, modal yardımcı fiillerle yapılan fiil birleşmelerinde modal yardımcı fiillerin asıl anlamlarını muhafaza ettiğini belirtmiştir ve bu grup fiiller arasında *bil-* eylemini de göstermiştir (1953: 24). Oysa *bil-* tasviri fiildir. Yeterlilik ifade ettiği durumlarda yardımcı fiilin esas anlamı

¹⁶³ Bkz. M. Tanç (2005) "Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine"; F. Ağca (2007) "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil + -mAk + İyEk bol- yapısı Üzerine"; C. Turgunbayer (2008) "Kırgız Türkçesinde Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları"; H. Koraş (2008) "Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerin Birbirinin Yerine Kullanılması"; U. Özalan (2014) "Türk Dilinin Çağda Diyalektlerinde Cevheri Ek Fiil Olarak +(B)O(L)-"; F. M. Erdem Uçar (2016) "Çağatay Türkçesinde Bol- 'Olmak' Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı"; A. Atay (2018) "Tarihi Türk Şivelerinde Bol->Ol- Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine".

¹⁶⁴ Bkz. M. Yıldız (2016) "Yeni Uygur Türkçesinde Al- Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları".

kaybolur, ana fiilin konuşur tarafından yapıp yapılamayacağı ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesindeki yeterlilik çekimi bil- tasvir fiili ile yapılır.¹⁶⁵ bil- fiilinin olumsuz çekiminde ise kişinin yetersizliğini değil, yapmamaya yeterliliğini gösterir (Banguoğlu, 2011: 490).¹⁶⁶

2.3.2.1.1. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.3.2.1.1.1. -A al-

al- fiili, Harezmi-Kıpçak dönemi eserlerinde *iktidar ve imkan* belirten bir yardımcı fiil vazifesini almıştır. Tarihi Kıpçak Türkçesi metinlerinde yalnızca olumsuz ifadeler için kullanılan *al-*, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde olumlu ve olumsuz *iktidar* ifadesi için kullanılmaktadır (Tanç, 2005: 84-85). Çağatay Türkçesinde de *al-* fiili *yeterlilik* ve *olabilirlik* ifade etmektedir (Eckmann, 2017: 108) ve bu dönemden itibaren fiil Oğuz grubu Türk lehçeleri dışındaki Türk lehçelerinin en sık kullanılan yeterlilik işaretleyicisi olmuştur.

-A al- yapısı Kazakçada içkin/öğrenilmiş ve zihinsel/fiziksel gibi yeterliliğin tüm semantik anlamlarını ifade etmektedir. İçkin yetenek eylemin özne tarafından gerçekleştirilebileceğini, diğer bir deyişle öznenin yetenek, yeti ve eylemi gerçekleştirme kapasitesi gibi doğuştan sahip olduğu yetenek anlamına gelir. Öğrenilmiş yetenek ise edinilmiş bilgi veya beceri ile konuşurun eylemi gerçekleştirme kapasitesidir. Fiziksel yeterlilik konuşurun eylemi gerçekleştirme konusundaki gücünü gösterirken, zihinsel yeterlilik konuşurun entelektüel yeteneği ile bağlantılıdır. Belirgin farklara rağmen Yeshniyaz-Ryssaldy yine de bu anlamlar arasındaki ayırım net olmadığını, birbiriyle örtüşen örneklerinin de bulunduğunu savunur. Aralarındaki anlamsal fark, çoğunlukla bağlamsal çerçeve ve fiilin semantiği ile belirlenir (2014: 336)

(1) *Uşatın tiinder Australiyada ömir süredi. Olardıñ dene pişimi 45-90 sm aralığında ğana boladı. Qara ağaştı meken etetin bul tiinder bir ağaştan kelesi ağaşqa eş qındıqsız uşıp jete aladı... Tiin bir sekirgen kezde 30 metrge deyin uşa aladı eken. “Uçan sincaplar Avustralyada*

¹⁶⁵ *Bil-*, Korkmaz'a göre “iktidar/yeterlilik”ten ziyade “imkan/olasılık” göstermektedir. Çünkü *bil-* olumsuz fiil tabanlarında *imkanı/olasılığı* işaretlemektedir: ben gelmeyebilirim vb. (1959: 108).

¹⁶⁶ Bkz. F. Kara (2011) “*Bil- Tasvir Fiilinin İşlevleri*”; N. Günay (2014) “*Türkçede Bir Kiplik İşaretleyicisi Olarak -(y)Abil- ve Öğretimi Üzerine*”.

yaşıyor. Vücut ölçüleri sadece 45-90 cm aralığındadır. Büyük ağaçlı yerlerde yaşayan bu sincaplar bir ağaçtan diğerine hiç bir zorluk yaşamadan uçup ulaşabiliyor... Sincap bir sıçramasında 30 metreye kadar uçabilir.”¹⁶⁷

(2) *Suwda baliqtay jüze alamin.* “Su içinde balık gibi yüzebilirim” (M. Mağawin)¹⁶⁸

(3) *Ol şaxmat oynay aladi.* “O satranç oynayabiliyor.” (Matiyeva, 2012: 103)

(1) numaralı önerme bir içkin yetenek örneğidir. Uçan sincapların hiçbir zorlanma yaşamadan bir ağaçtan diğerine uçabilme yetenekleri öğrenilerek edinilemeyen, yaratılıştan gelen, kendi türlerine özgü bir kabiliyettir. Bu nedenle (1) fiziksel yeterliliği de işaretlemektedir. Bir insanın bu şekilde uçabilmek için fiziksel olarak kapasitesi yoktur. Ancak uçan sincap bu eylemi yerine getirebilecek fiziksel koşullara sahiptir. (2) numaralı önerme öğrenilmiş yetenek ifadesidir. Yüzme insanın doğuştan gelen bir yeteneği olmasa da sahip olduğu fiziksel koşullar neticesinde kolaylıkla öğrendiği eylemlerden biridir. Burada belirtilen *balık gibi yüzme* konuşurum çok iyi yüzdüğünü, balıkların yaratılıştan sahip olduğu bu yeteneğin kendisinde de olduğunu ifade etmek için kullanılmış bir tabirdir. (3) numaralı önerme öğrenilmiş yeteneğe örnektir. Satranç kendine has kuralları olan bir zeka-strateji oyunudur. Oynayabilmek için her bir taşın nasıl hareket ettiğini ve bazı özel hamleleri öğrenmek gerekir. (3) aynı zamanda zihinsel yetenek için de örnektir. Satranç oynamak için kuralları bilmek yeterli değildir. Aynı zamanda hem kendi hamleni düşünmek, hem de rakibinin hamlesini tahmin ederek yeni hamle planları yapmak gerekir. Bu özelliğe sahip olanlar iyi birer satranç oyuncusudur.

(4) *İyä. Jüzi tanıs. Bir jerde körgen. Biraq qaydan körgenin esine tüsire almağan.* “Evet. Yüzü tanıdık. Bir yerde gördüm. Fakat nerede gördüğümü hatırlayamıyorum.” (AS, 139)

¹⁶⁷ http://asylarna.kz/article/adamdy_tangaldyratyn_10_haiuan, 15.02.2019.

¹⁶⁸ Yeshniyaz, 2014: 256.

(5) *Jumıstan şarşağan Aldan basın kötere almay, astı jatıp işipti.*
“Çalışmaktan yorulan Aldan Başını kaldıramadan, yemeği yatarak yemiş.” (AKX, 6)

(4) numaralı önerme zihinsel yeterlilikle ilgilidir. Kılıcının daha önce gördüğü kişiyi hatırlayamaması kılıcı dışı etkenlerin sebep olduğu bir durumdur. Aradan uzun yılların geçmesiyle konuşur hatırlayamayabilir. (5) numaralı önermede (4) gibi yetenek ile ilgili olmayan yeterlilik ifadelerindedir. Konuşurun fiziksel yorgunluğu başını kaldırma eylemini gerçekleştirememesini neden olmaktadır. (4) ve (5) gibi ifadeler genelde olanak veya olabirlik olarak adlandırabileceğimiz konuşurun kapasitesinden ziyade, konuşurun eylemi iç veya dış etmenler nedeniyle yapabilmesi veya yapamaması ile ilgilidir.

2.3.2.1.1.2. -A bil-

bil- fiili ile yapılan iktidar ve imkan Korkmaz’a göre günümüzde güney-batı lehçelerine özgüdür. Yazıtlar döneminde *bil-* fiilinin tasvir fiil olarak kullanıldığı örnekler yoktur (KT’de *körü bil-* yapısındaki *bil-* asıl anlamını kaybetmese de esas fiil olmaktan da çıkmış, esas fiilin anlamına tesir etmeye başlamıştır). İlk örneklerine Kutadgu Bilig’de rastlanır. Çünkü bu dönemde artık *u-* ekleşip esas fiile kaynaşma yoluna girdiğinden olumlu ifadelerde kullanılmamaya başlanmıştır (1959: 115-117).

-A *bil-* Kazakçada yeterliliği bildirmektedir. Oğuz grubu lehçelerindeki işlevinin aksine Kazak Türkçesinde yalnız yeterlilik için kullanılmış olup olasılık, izin, rica gibi kiplik anlamları kodlama görevini -A *al-* işaretleyicisine devretmiştir. Yeshniyaz vd. (2015: 211-215) -A *bil-* analitik yapısı üzerine yapmış oldukları çalışmada bu yapının yalnızca iç katılımcı kipliği işaretlediği sonucuna varmışlardır. İleri sürdükleri görüşe göre -A *bil-* Kazakçada fiziksel, zihinsel, öğrenilmiş ve içkin yeteneği, ayrıca katılımcıya içsel olan etmenlerle yapılabilen/yapılamayan yeterlilikleri işaretlemektedir. Rentzsch (2013: 137; 2015: 88) de -A *bil-* yapısının Kazakçada salt öğrenilmiş yetenek için kullanıldığını belirtmektedir

(6) Men Ağılınşa söyley bilemin. “İngilizce konuşabiliyorum.”
(ATGJJ, 44)

(7) – *Sen osı dombıra, mandolin tarta bilesiñ be? – dep suradı.*

– *Joq.*

– *Biraq, än salasıñ ğoy?*

– *Änge de sonşa emespin.*

“-Sen bu dombırayı, mandolini çalabiliyor musun?, diye sordu.

-Hayır.

-Ama şarkı söylüyorsun değil mi?

-Çok değil.” (AAI, 37)

(8) *Dingoniñ bükil alfavit arasınan «S» pen «V» ärpın ajırata bilüwi, Samyuél Vernonnıñ iti ekendigine talassız дәlel bola aladı.*

“Dingo'nun bütün afabe arasından «S» ve «V» harflerini ayırabilmesi, Samyuel Vernon'un köpeği olduğuna tartışmasız delil olabilir.”

(OBJK, 49)

(6) numaralı önerme öğrenilmiş yeteneği işaretlemektedir. Yabancı bir dili öğrenmek ve onu kullanmak kişiden kişiye değişebilen bir yeterlilik durumudur, kapasite ile ilgilidir. İngilizce konuşabildiğini belirten konuşurun başka bir anadile sahip olduğunu, başka bir dil biliyor olma özelliğini göstermek için de İngilizce konuşabildiğini ifade ettiğini görmekteyiz. İngilizce konuşmak anadili farklı insanlar için öğrenilmiş bir yetenektir. (7) numaralı önermede eylem olumlu çekimlenseydi öğrenilmiş yetenek ifadesi olacaktır. Bir enstürman çalmak doğuştan gelen bir özellik değildir. Sonradan belirli kuralları çerçevesinde çalışarak öğrenilir. Burada konuşurun enstürman çalabilme yeteneği sorgulanmıştır. (8) numaralı önermede Dingo adlı köpeğin S ve V harflerini tanıyıp ayırabilmesi köpeğin zihinsel yeterliliği ve öğrenilmiş yeteneği ile ilgilidir.

2.3.2.1.1.3. -(U)wGA bol-

Bol- Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren -A, -U, -GAlı, mAK ve -sA ekleri ile birleşerek imkan ve imkansızlık belirten tasvir fiili olarak karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz, 1959: 120). Fiil bugün Kazak Türkçesinde mastar eki -(U)w + yönelme hal eki GA ile birlikte yeterlilik için kullanılan yaygın işaretleyicilerden

birdir. *fiil kökü + mastar eki + yönelme hal eki + bol-* yapısı, Türkiye Türkçesinde “-mak mümkün, -ması mümkün” karşılığını vermektedir.

(10) *Endi tawdıñ biik şoqısın anıq körüwge boladı.* “Şimdi dağın yüksek zirvesi görülebilir.” (OBJK, 119)

(11) *Endigi qalğan eki üş mildi bir sağatta aluwğa boladı.* “Kalan iki üç mili bir saatte gitmek mümkün.” (OBJK, 196)

(12) *-Sizderge basqa elderden kelgen mamandar dâris beredi me?*

-iyä, ötken jıldan bastap.

-Paydası bar ma?

-ärine, paydası köp qoy.

-Tildi jedeldetip üyrenüwge boladı ma?

-Awızeki tildi tez üyrenüwge boladı.

“-Sizlere başka memleketlerden gelen uzmanlar ders veriyor mu?”

-Evet, geçen yıldan beri.

-Faydası var mı?

-Elbette faydası var.

-Dili hızlandırıp, öğrenebiliyor musunuz?

-Konuşma dilini çabuk öğrenebiliyoruz.” (S, 79)

(13) *Dert бүkil denesine jayılmay tuğranda, beyşaranı qutqaruwğa boladı eken.* “Hastalık bütün vücuduna yayılmadan biçareyi kurtarabilirmiş.” (QAY, 62)

(10) ve (11) numaralı önermeler fiziksel yeterlilikle ilgili ifadelerdir. (10)’da dağın etrafını çevreleyen sisin dağıldığını farzedelim veya kılıcının dağın karşısında bulunan yüksek bir tepeye çıktığını varsayalım. Bağlam ne olursa olsun burada fiziksel şartların elverişliliğinden dolayı eylemin gerçekleştirilebilir olması mümkün hale gelmiştir. (11)’de kılıcının daha gideceği iki mil uzunluğunda yolu kalmıştır. Bu mesafeyi bir saatte gitmek kılıcının hızına bağlı olup, onun fiziksel yeterliliği ile ilişkilidir. (12) numaralı önermede dil kursunda öğretilen yabancı dillerin yabancı uzmanlar tarafından verilmesi ile ilgili bir iletişim sürecine tanık oluyoruz. Kılıcı

arkadaşına yabancı uzmanlar tarafından çalıştırılan bu dillerin daha hızlı öğrenilebildiğini aktarıyor. Çabuk öğrenmek yabancı uzmana, yani bir dış etmene bağlı olsa da kılıcının zihinsel yeterliliğini de işaretlemektedir. (13) numaralı önerme doktorun hastayı kurtarabilme kapasitesini belirtir. Doktorun hastalık hastanın vücudunun her yerine yayılmadan tanı koyup, iyileştirebilme yetkinliğinden bahsedilmektedir.

2.3.2.1.1.4. -(U)wGA kel-

Nurjamal Oralbay (2007: 284-285), Kazak Türkçesinde yeterlilik kipliği işaretleyicilerinden biri olarak -(U)wGA kel- analitik yapısını da göstermektedir. Oralbay'ın bu yapı ile ilgili verdiği tek örneğin olumsuz çekimlenmiş olması ve taradığımız kaynaklarda -(U)wGA kel- işaretleyicisinin yeterlilik ifade ettiği örneklerin çoğunun olumsuz yapıda olması dikkati çekmektedir. Buna rağmen olumlu çekimlenmiş olarak birkaç örneğe rastlanılmıştır. Diğer işaretleyicilerle kıyaslandığında -(U)wGA kel- seyrek kullanılmaktadır.

(14) *Tübir sözder büginde bölşektewge kelmeydi. Sondıqtan olar birtutas, som närselep siyaqtı bolıp körinedi.* “Kök halindeki sözcükler bugün de bölünemez. Bu nedenle onlar bir bütün, büyük bir parça gibidirler.” (Jubanulı, 2013: 54)

(15) *Munday dara söylemderdi öleñ jelisinen bölip aluwğa kele beredi.* “Böylesi tek cümleleri şiir şemasından ayırmak mümkündür.” (Ömiräliyev, 2014: 267)

(14) ve (15) numaralı önermeler yeterlilikten ziyade olanak ifadeleridir. (14)'te kök halindeki sözcüklerin eskiden olduğu gibi bugün de bölünemeyeceği hakkında bir dilbilgisi kuralından bahseder. Bu önermede eylemi yapabilecek bir kılıcı bulunmamaktadır.

(16) *Meniñ qolımnan jazuw keledi, bir kün emes bir küni jazuwşı bolamın dep oyladı Genri.* “Yazabiliyorum, bir gün yazarolacağım diye düşündü Henry.” (Muldagaliyeva-Okuşeva, 2015: 279)

(16) numaralı önerme bir yeterlilik ifadesidir. Konuşur yazma yeteneğinin olduğunu belirtiyor. Bu yalnızca kalemi eline alıp yazı yazma eylemi değildir, aynı zamanda yazarlık yeteneğinin olduğunu özgün yazılar, kurgusa yazılar yazabildiğinin göstergesidir. *kel-* fiili ile kurulan bu yeterliliğin benzer şekli Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. *Elimden her iş gelir* → Her işi yapabiliyorum şeklinde kullanımlarla sık olmasa da karşılaşılmaktadır.

2.3.2.2. İstek Kipliği

Kazak Türkçesinde *qalaw ray* olarak adlandırılan istek kipi konuşurun bir hareketin veya eylemin gerçekleştirilmesi/gerçekleştirilmemesi hususunda isteğini, dileğini, niyetini, arzusunu bildiren bir tasarlama kipi türüdür ve *-GAy (edi)*, *-sA iygi*, *-sA edi*, *-sA eken*, *-GI + (iyelik eki) kel-* yapılarıyla çekimlenir (QTG I, 1967: 197; Isqaqov, 1974: 331, Isqaqov, 1991: 320; QG, 2002: 514). İstek kipini *tilek modal'dılık* “dilek kipliği” başlığı altında değerlendiren Oralbay’a göre istek kip(lik)i gerçek hayatta olmuş veya olacak eylemi değil, konuşurun eylem hakkındaki fikrini belirtir. Bu nedenle de gerçekdışı kip olarak değerlendirilir. İstek kipinin *-GAy*, *-GAy edi*, *-sA iygi*, *-sA edi*, *-sA eken* yapılarıyla çekimlendiğini belirtir (2007: 280). İstek semantiği kapsamında yer alan niyet anlam alanı Oralbay tarafından müstakil bir başlık olarak değerlendirilmiştir. Ona göre *niyet modal'dılığı* “niyet kipliği” - *GI(iyelik ekleri) kel-* analitik yapısı ile kodlanmaktadır (2007: 286). Ünlü Kazak dilcisi A. Baytursinov istek kipinin *-sA + (iyelik eki) eken* kalıbıyla çekimlendiğini göstermiştir. *-GAy* eki ile çekimlenen kipi *senimdi ray* “kesinlik kipi”; *-sA iygi edi* ile çekimlenen kipi de *teris ray* “pişmanlık kipi” olarak sınıflamıştır (1992: 242-246).

Mamanov Kazak Türkçesindeki istek kipini *erikti* “gönüllü” ve *tilekti* “dilek bildiren” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Gönüllü istek kipi konuşurun veya kılıcının bir eylemi yapma veya yapmama niyetini gösterir. *-GI + (iyelik eki) kel-* analitik yapısı ile işaretlenir. Dilek bildiren istek kipi konuşurun bir eylemi gelecekte olmasını veya olmamasını dilediğini gösterir. *-Gay (edi)*, *-sA eken*, *-sA iygi edi* yapıları dilek bildiren istek kipi işaretleridir (2014: 114-115).

2.3.2.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

2.3.2.2.1.1. -GAy, -GAy edi

-GAy eki Eski Türkçede gelecek zaman işaretleyicisidir (Gabain, 2007: 81). Ek bu şekli ve kısaltmış şekli olan -GA ile Uygur Türkçesi (Eraslan, 2012: 343), Karahanlı Türkçesi (Hacıeminoğlu, 2008: 187), Harezmi Türkçesi (Argunşah vd., 2010: 129-130) ve Tarihi Kıpçak Türkçesi (Argunşah vd., 2010: 232-233) dönemlerinde gelecek zaman kipini kurmaya devam eder. Çağatay Türkçesi döneminden itibaren de ekin istek işlevi ile de kullanıldığını görmekteyiz (Eckmann, 2017: 120)¹⁶⁹

Kazak Türkçesinde istek kipi -GAy ve -GAy edi yapıları ile çekimlenmektedir. Mamanov -GAy ekini dilek bildiren istek kipi göstereni olarak nitelendirir ve bu çekimin daha çok eski kıssalarda, dini kitaplarda kullanıldığını, günümüz edebi eserlerinde çok rastlanmadığını ifade eder (2014: 115). Isqaqov -GAy edi'nin konuşurun bir eylemi bir başka kişinin (2. veya 3. şahıslar) yapmasını veya yapmamasını arzu ettiği ifadeler için kullanıldığını belirtir (1991: 321). Baytursinov -GAy ekinin *senimdi ray* "kesinlik kipi" bildirdiğini açıklamaktadır (1992: 242).¹⁷⁰

(1) *Sen dosıña xat jazğaysıñ. "Keşke arkadaşına mektup yazsan."*¹⁷¹

(2) *Bärine menen duğay sälem aytqaysız. "Herkes benden selam söyleyin."*¹⁷²

(3) *Men onı körgey edim. "Keşke onu görsem."*¹⁷³

(4) *Bizdiñ baqqa kiyn jılı bolğay edi. "Umarım şansımıza hava sıcak olur."* (Mamanov, 2014: 236)

(1) numaralı önermede konuşur muhatap olduğu kişinin mektup yazmasını ister. (2)'de ise muhatap alınan kişiler birden fazladır. Çokluk 2. şahıs eki almış önermede konuşur iletişim ortamında bulunmayanlara selam göndermek ister ve bu isteğini 2. şahıs kişiler aracılığıyla gerçekleştirmeyi hedefler. (3) numaralı önermede

¹⁶⁹ -GAy, -GAy edi işaretlerinin tarihi Türk lehçelerindeki varlığı, kullanım biçimleri ve işlevleri için bkz. Kutalmış (2002).

¹⁷⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Kutalmış (2002).

¹⁷¹ <http://kaz-tili.kz/glag5.htm>, 31.10.2019.

¹⁷² <http://kaz-tili.kz/glag5.htm>, 31.10.2019.

¹⁷³ http://bilimdiler.kz/kazakh_tili/11040-kalau-ray.html, 31.10.2019.

konuşur kendi yapmak istediği eylemi doğrudan ifade eder. (4) numaralı önerme ise bir dilek cümlesidir. Bir ailenin pikniğe gideceğini varsayalım. Hava güzel ve sıcak olursa piknik de güzel geçer. Konuşur şanslarına güvenerek havanın güzel olmasını ummaktadır. (2) numaralı önerme dışındakiler bir dileğin, arzunun gerçekleşmesi yönünde bir isek belirtirken, (2) numaralı önermede Baytursinov'un belirttiği *senimdilik* “güvenirlilik, emin olma” durumunu gözlemlenmektedir. Diğer önermelere görece daha somut olan bu istek konuşurun içinden geçen dileğin daha net bir şekilde ifade edilmiştir ve gerçekleştirilebilirlik oranı daha yüksektir.

-GAy eki ile çekimli önermelerde iyi niyet, güzel dilek, hayır dua gibi konuşurun daha çok ilahi veya manevi bir güçten dilediği istekler de kodlanır. Örneğin *Qayırılı bolğay!* “Hayırlı olsun.”; *İsiñ oñnan bolğay.* “Kolay gele.” (Tüymebayev-Sağidolda, 2016: 187) gibi dilek cümleleri -GAy ile işaretlenerek oluşturulmaktadır.

(5) *Alla Tağala elimizdiñ amandığın, jerimizdiñ tınıstığın bayandı etkey! Tawelsizdigimizdiñ tuğırı biik bolğay.* “Allahu Teala yurdumuzun esenliğini, ülkemizin huzurunu daim etsin. Bağımsızlığımızın yeri yüce olsun.”¹⁷⁴

(6) *Raxmet sizge! Biz bir qonaqqa orın tawıp alayıq! İsteriñiz ilgeri bola bergey. Aman-sawlıqpen didarlaswdı Alla näsip qılğay!* “Teşekkür ederim. Biz bir pansiyon bulalım! İşleriniz yolunda gitsin. Sağlıkla görüşmeyi Allah nasip etsin.” (QXA, 38)

(7) *Bata-tilekteriñiz qabil bolğay!* “Dualarımız dilekleriniz kabul olsun!” (QXA, 88)

(5) numaralı önermede konuşur memleketinin selameti ve huzuru için Allah'a dua etmektedir. Bu dilek ifadeleri Kazak Türkçesinde *aq bata sözder* olarak da geçmektedir. Bu tür ifadelerde konuşur kendisi için veya diğer şahıslar için arzu ettiklerini Allah'tan dilemektedir. (6) ve (7) numaralı önermelerde de konuşurun muhatapları için güzel, iyi ve samimi isteklerini Allah'tan dilediklerini görmekteyiz.

¹⁷⁴ <http://muslim.kz/news/bas-mufti-tauelsizdigimizdin-tugyry-biik-bolgayi>, 31.10.2019.

2.3.2.2.1.2. -sA

Kazak Türkçesinde şart ve istek işlevlerine sahip -sA Eski Türkçede şart bildiren -sAr ekinden gelişmiş ve ekteki r'nin düşmesiyle bugünkü halini almıştır (Ergin, 1983: 309). r'nin düşme hadisesi Eski Türkçe döneminde başlayıp Orta Türkçede tamamlanmıştır. Bu dönemde artık -sA'nın bir yandan da istek kipi de kurduğu görülmektedir (Korkmaz, 2005: 161). Korkmaz şart ve istek bildiren -sA'nın aynı unsurlardan oluşmadığını, istek bildiren -sA'nın istek ve düşkünlük gösteren -sAk sıfat-fiil ekinden geliştiğini savunmaktadır (2005: 164-167). Ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de ayrı işlevlere sahip olsa da biçim yönünden tek olup, çoklu okumaya sahip bir biçimbirim olarak kullanılmaktadır.

-sA Kazak Türkçesi istek kipi işaretleyicilerinden biridir, konuşurun isteklerini, dileklerini, arzu ve hayallerini ifade etmektedir (Isqaqov, 1991: 320).¹⁷⁵ Türkiye Türkçesinde -sA potansiyel/gerçekleşebilir isteklerle birlikte -DI ve -mİş ekleriyle gerçekleşmemiş istekleri de işaretleyebilmektedir (Aslan Demir, 2008: 113). Kazak Türkçesinde ise -sA çeşitli yapılarla birleşerek de istek, dilek, pişmanlık, rica ve niyet anlam alanlarını işaretlemektedir (Orazbayeva vd., 2005: 346). Bu birleşik yapılar -sA *eken*, -sA *eken de-*, -sA *edi*, -sA *iygi edi*, -sA *goy*, -sA *de-*, -sA *etti* şeklinde sıralanmaktadır.

Aslan Demir -sA'nın semantiğini “*Gerçekdışı olan yada normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmayan istek ve dilekleri, gerçek olup gerçekleştirilebilirliği düşük olanları, ikili/çoklu iletişimde yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşük, baskı oluşturmayan, eylemden çok eylemden önceki razı olma eşiğine vurgu yapan istek ve beklentileri karşılar.*” şeklinde açıklamıştır (2007: 108). Johanson'ın varsayımsal işaretleyici (hypotetic marker) olarak adlandırdığı -sA arzu, istek veya umut anlamı taşımaktadır (2009: 491).

(8) *Ötinemin, sāl qattıraq aytsañız.* “Lütfen biraz daha yüksek sesle söylemeniz.” (TSBK, 164)

¹⁷⁵ Gülsevin (1990) -sA ekinin bir kip eki değil, gerundium olduğunu savunmaktadır. Karahan (1994) ise -sA'nın istek bildirdiği durumlarda yargı taşıdığını, bu nedenle de bir kip eki olduğunu; şart bildirdiği durumlarda ise bir yargı taşımadığı için kip eki olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürmektedir.

(9) *Qarğam-aw, jasıñ keldi ğoy, üylenseñşi, awılğa qaytsañşı, men üstip ien üyde, japadan-jalğız qaşanğa otıram.* “Evladım, yaşın geldi, evlensen, köye dönsen, ben sahipsiz başıboş evde, yapayalnız ne kadar oturacağım.” (AS, 128)

(10) *Kelesi küni onı qar üstinde ölip jatqan jerinen tawıp aladı. Söytip bayğus Djektiñ qısta äyeli men özi äli körmegen balasına barsam degen armanı jelge uştı.* “Ertesi gün onu kar üstünde, öldüğü yerde buldu. Böylece biçare Jack'in kışın karısı ile görmedikleri evladına **gideyim** dediği hayal rüzgara karıştı.” (TS, 132)

(8) numaralı önermede konuşur muhatabına somut ve gerçekleştirilebilir bir istek yöneltmiştir. *ötin-* filinin kullanılmasıyla konuşur rica ederek isteğini dile getirir. (9) numaralı önermede bir annenin uzakta yaşayan kızından eve geri dönmesini, evlenmesini ister, hatta umar. Burada *keşke* anlamı kuvvetlidir. Anne sahipsiz, başıboş evde yalnız yaşadığının altını çizerek kızının duygusal anını yakalamayı amaçlamaktadır, isteğinde oldukça ısrarlıdır. (10) numaralı önermede Jack ve karısı uzun zamandır görmedikleri evlatlarının yanına gidip onu görmeyi arzular. *-sa*'nın devamında gelen *de-* fiili bir tasarıyı, geleceğe dair yapılmış bir planı işaretlemektedir. Bu kullanıma Kazak Türkçesinde sık rastlanılmaktadır.

2.3.2.2.1.3. -sA eken

Yapıca şart kipinin rivayet çekimi olarak açıklayabileceğimiz *-sA eken* geçmiş zaman bildiriminden ziyade konuşurun gelecekte yapılmasını istediği eylemi arzuladığını ifade eder (Isqaqov, 1974: 332). Kazak Türkçesinde *-sA eken* gerçek olup, gerçekleşmesi düşük bir ihtimale sahip istekleri bildirmektedir.

(11) *Anam tezirek kelse eken.* “Keşke annem hemen gelse.”
(Meyirbekov, 2018: 40)

(12) *Men mektepke barsam eken.* “Keşke okula gitsem.”
(Meyirbekov, 2018: 40)

(11) ve (12) numaralı önermelerde mevcut konuşma anında gerçek olmayan durumların gelecekte gerçekleşmesine dair bir arzu bulunmaktadır. (11)'de konuşurun annesi şuan bulunduğu ortamda yoktur ve konuşur onun çabuk gelmesini istemektedir. (12)'de konuşur konuşma anında okula gitmemektedir, bu yüzden okula gitmeyi dilemektedir. Ayrıca bu örnekler gerçek ve gerçekleşmesi mümkün olabilecek istekleri taşımalarına rağmen, isteğin gerçekleşme ihtimali daha düşük görülmektedir.

(13) *Jaratqannan bir-aq tilek tilegen: meyli mäñgürt bolsın, meyli essiz, aqılsız pende bolsın, kim bolsa, ol bolsın, äytewir, meniñ balam bolıp şıqsa eken, äytewir, tiri körsem eken...* “Yaratandan bir dilek diledi: Peki mankurt olsun, peki akılsız köle olsun, kim olursa, o olsun, eninde sonunda benim çocuğum olup çıkısa, sonunda yaşıyor olarak görsem...” (Aymatov, 141)

(14) *E, qudaya, sol beyşara mäñgürt başqa birew emes, tek meniñ ulım bolsa eken dep zarığa, zarlana tiledi. Mäñgürt turmaq, tağı bir bäle bolıp ketse de, tek meniñ ulım bolsa eken...* “Ey Allahım, şu biçare mankurt başka biri değil, yalnız benim oğlum olsa- diye özlem duyarak, ağlayarak diledi. Mankurt yaşamak başka bir dert olsa da, sadece benim oğlum olsun...” (Aymatov, 142)

(13) ve (14) numaralı önermeler oğlu mankurtlaşan Nayman Ana'nın iç sesidir. (13)'te Allah'tan bir dilek dilediğini *tile-* fiili ile görmekteyiz. Oğlunun yaşadığından bihaber Nayman Ana onun mankurt olsun olmasını yaşamasına razıdır. Akılsız bir köle de olsa onun yaşadığını görmeyi arzular. (14)'te Nayman Ana mankurtlaştırılmanın ne derece kötü olduğunu bilincindedir. Kendi evladının bu tür bir köleye dönüştüğünü hissetmiş ve bu kötü durumun başka hiç kimsenin evladının başına gelmesini istememiştir. En azından bu belanın yalnızca kendi oğlunun başına gelmesi için ve diğer evlatları koruması için Allah'a yalvarır, yakarır. Her iki önermede de Nayman Ana'nın soyut istekleri dile getirilmektedir. Bağlama bakarak dileklerinin gerçekleşme ihtimali olmadığı açıkça görülmektedir. Özellikle (14)'te Mankurtlaşanın yalnızca oğlu olmasını, diğer gençlerin başına böyle bir durum gelmemesini dilemesi gerçektir.

2.3.2.2.1.4. -sA edi

Kazak Türkçesi'nde istek bildiren bir diğer yapı -sA edi eylemin yapılıp yapılmadığı hakkında bir bilgi vermez (Isqaqov, 1974: 332). İşaret soyut ve gerçekleştirilebilirliği düşük dilekleri ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de kullanılan yapı daha çok geçmişte gerçekleştirilmeyen bir eylem nedeniyle konuşma anında duyulan hayıflanmayı işaretlemektedir.

(15) *Otırğan Täşkendegi kuşbegisin, şirkin-ay, jerge tıǵıp ketsem edi.*
“Taşkent’te yaşayan kuş ustasını ah, yerin dibine soksaydım keşke.”
(Balcı, 2014: 72)

(16) *Eñ bolmasa, keterinde soñǵı ret tursañ edi bir.* “Giderken hiç olmazsa son bir kez dursaydın.” (Balcı, 2014: 72)

(15) numaralı önermede konuşur tartışma yaşadığını düşündüğümüz Taşkent’te yaşayan kuş ustasını yerin dibine sokmadığı için hayıflanmaktadır. Onunla karşılaştığında sözce tavrca onu yenme fırsatını yakalayamadığı için üzülmemektedir. Önermedeki *keşke* pekiştiricisi daha çok *şirkin-ay* ünlemiyle oluşturulmuştur. (16) numaralı önermede konuşur kendini terk eden sevdiğinin en azından bir kez bile olsa durup tereddüt etmesini dilemektedir. Burada da *keşke* anlamı baskındır. Her iki önermedeki dileklerin gerçekleşme oranları düşüktür.

2.3.2.2.1.5. -sA iygi edi

Kazak Türkçesi istek kipliği işaretleyicilerinden olan -sA iygi edi konuşurun bir başka kişinin (2. ve 3. şahıslar) eylemi yapmasını diler. Fakat eylemin yapılıp yapılmadığı kesin olarak bilinmez (Isqaqov, 1974: 332). Baytursinov ise -sA iygi edi yapısının *teris ray* “pişmanlık-sitem kipi” olarak açıklamaktadır (1992: 244). N. Oralbayeva ise -sA eken,-sA edi, -GAy edi yapılarıyla dilek anlamı bildiren analitik yapılar olarak değerlendirmektedir (Akt. Egizbayeva, 2017: 58).

(17) *Jigitter erterek jilip bolsa igi edi. “Keşke delikanlılar biraz erken toplansa.”* (Balwan Şolaq)¹⁷⁶

(18) *Endi, osı diviziyondağı ornımızdı saqtap qalsaq iygi edi. “Şimdi bu gruptaki yerimizi korusak keşke.”* (Balcı, 2014: 69)

(19) *Jıl keldi. Jaqsılıqpen ötse iygi edi. Joğalıp jamandıqtar ketse iygi edi. Añsap jürgen, jete almay şarşap jürgen. Aq qanat quwanışım jetse iygi edi. “Yıl geldi. Keşke iyilikle geçse. Kötülükler yok olup gitse. Özleyen ama özlediğine ulaşamayan ak kanatlı gönlüm, keşke muradına erse.”* (Balcı, 2014: 70)

(17) numaralı önermede konuşur 3. kişiden beklenen bir istekte bulunarak, toplantıya katılacak gençlerin biraz daha erken gelmesini istediğini göstermektedir. (18)'de konuşur mevcut haldeki konumlarını korumayı amaçlamaktadır. (19)'de olması hayal edilen dilekler işaretlenmiştir, burada konuşur yeni yılın iyilik güzelliği getirmesinin dilemenin yanında kötülüklerin yok olmasını kendisinin de muradını kavuşmasını talep etmektedir.

2.3.2.2.1.6. -Ar edi

Kazak Türkçesinde tahmini gelecek zamanı çekimleyen -Ar eki ile geçmiş zaman işaretleyicisi *edi* birleşerek başka bir kiplik değer kazanmıştır. -Ar *edi*, gelecek zamanın hikaye çekimi, semantik açıdan gelecekte yapılmasına niyetlenen ancak konuşma anında niyetlenen bu eylemlerin gerçekleşmediğine işaret eden bir yapıdır.

(20) *Samat erterek kelgende, onımen şaxmat oynar edik. “Samet daha erken gelseydi, onunla satranç oynayacaktık.”* (Mamanov, 2014: 451)

(21) *Şam sönbegende, gazetti oqip bolar edim. “Işık sönmeseydi, gazeteyi okuyacaktım.”* (Mamanov, 2014: 232)

¹⁷⁶ Mamanov, 2014: 237.

(20) ve (21) numaralı önermeler iki düzlemde oluşan koşul cümleleridir. - *GandA* ile kurulu öncülde gerçekleşen bir eylemin gerçekleşmeme ihtimali göz önünde tutularak gerçekleşen eylem olgusal alanından çıkmış ve sonuç cümlesi niyet anlam alanı ile kodlanmıştır. (20)'de gerçekleşen eylem Samet'in geç gelmesidir. Samet eğer erken gelseydi konuşur onunla satranç oynayacağını ifade eder. Aslında satranç oynamaya niyetleri olduğunu, ama geç gelmesi sonucunda bu eylemi gerçekleştiremediklerini belirtmektedir. (21)'de gerçekleşen eylem ışığın sönmesidir. Eğer ışık sönmeseydi konuşurun gazete okuma gibi bir niyeti olduğunu, ama ışık söndüğünden bunu gerçekleştiremediğini anlamaktayız.

(22) *Şirkin-ay, sol sur julannan qutqarğan adamğa bar qazınamdı berer edim!* “Ah, o gri yılandan kurtaran adama bütün hazinemi verseydim!” (Ä. Saraev).¹⁷⁷

(22) numaralı önermede geçmiş zamana atıf yapılmıştır. *O gri yılandan kurtaran adama bütün hazinemi verecektim* şeklinde aktarılması beklenen cümlenin eylemi *verseydim* olarak çevrilmiştir. Bu farklı çevirinin nedeni cümle başında kullanılan *şirkin-aw* ünlemidir. *şirkin-aw* cümleye “ah, vah, keşke” gibi konuşurun üzüntü, pişmanlık, hayıflanma gibi duygu durumlarını yansıtmaktadır. Bu işaretleyici (22)'ye *keşke* anlamı katmasıyla geçmiş zamana atıf da yapmıştır. Konuşur kendisini yılandan kurtaran adama teşekkür olarak maddi bir ödül vermemiştir veya çok az miktar maddi ödül vermiştir. Konuşma anında da bu durumun üzüntü ve pişmanlığını yaşamaktadır.

İstek işlevine sahip *-Ar edi* yapısı arasına *-MA* edatının da girdiği örnekler bulunmaktadır (Doskeyeva, 2016: 174).

(23) *O, şirkin, eñ bolmasa, bizdiñ qolumızda pışaq bolar ma edi!* “Oh, hiç olmazsa bizim elimizde bıçak olsaydı!” (J. Vern)¹⁷⁸

(24) *Şirkin, mına atqa miner me edi!* “Keşke şu ata binse!” (J. Vern)¹⁷⁹

¹⁷⁷ Doskeyeva, 2016: 174.

¹⁷⁸ Sayrambayev, 2014: 554.

(23) ve (24) numaralı önermeler (20) ve (21) gibi bir niyet ifadesinden ziyade (22) gibi soyut isteklerin ağır bastığı örneklerdir. Özellikle bu önermelerde *şirkin* ünleminin yer almasıyla kazanılan *keşke* anlamı konuşurun gerçekleşmesi görece düşük isteğini işaretlemektedir. Nitekim Türkiye Türkçesine de *-AcAktI* olarak değil, istek işaretleyicisi *-sA* kullanılarak aktarılmıştır. (23) ve (24) numaralı önermelerde konuşur yapılan eylemden memnun olmadığından o eylemin aksinin gerçekleşmesini umut ediyor. Ancak konuşurun isteğinin tersi yönünde gerçekleşen bu ifadeler, konuşur yönünde gerçek dışı istekleri doğurmuştur: *Elimizde bıçak olsaydı* (Gerçekte ellerinde bıçak yok.) *Şu ata binse* (gerçekte ata binmiyor).

2.3.2.2.1.7. -MAQ(şI)

Kazak Türkçesinde niyet ifadelerinin çekiminde *-MAQ* (*-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek*) bazen yalın bazen de *-şI* ile birleşerek kullanılmaktadır. *-MAQ(şI)* Kazak Türkçesinde *maqşattı keler şaq* “maksatlı gelecek zaman” çekim eki olarak gösterilmektedir (Isqaqov, 1991: 333; QG, 2002: 519; Orazbaeva vd., 2005: 351; Oralbay, 2007: 306; Musabayev, 2014: 183).¹⁸⁰ Gelecek zamanın bu türü Kazak Türkçesinde konuşurun bir eylemi gelecek zamanda gerçekleştirme maksadı olduğunu ve bu eylemin şüphesiz olarak yapılacağını ifade eder (Isqaqov, 1974: 344). Araştırmacılardan Mamanov *-MAQ(şI)* ile yapılan çekimi *niyet keler şaq* “niyet bildiren gelecek zaman” olarak adlandırmıştır (2014: 140).¹⁸¹

(25) *Men sizden özimniñ eski küimderimdi berüwge jäne onı mına jerge qoyuğa buyırıq berüwiñizdi ötinemin. Men onı tañerteñ kimekpin.* “Sizden kendimin eski giysilerimi vermeniz için ve onların buraya koyulması için emir vermenizi rica ediyorum. Onu sabah giymek **niyetindeyim.**” (ÖB, 72)

¹⁷⁹ Sayrambayev, 2014: 554.

¹⁸⁰ Baskakov *-maq, -mek* ekinin tanık olunmayan bir süreç bildirme işlevi dışında, maksat ve niyet anlamlarını da bildirdiğini belirtir. Ona göre ekin bu anlamı *-mA* kökü ile maksat ve niyet bildiren yönelme hal eki *-ğa, -ge*’den gelmiş olmalıdır (Akt. Doskeyeva, 2012: 101).

¹⁸¹ S. Kenesbayev ile S. Jiyenbayev’in 1945 yılında çıkarmış olduğu *Qazaq Tili Grammatiykası* adlı eserinden itibaren *-MAQ* mastar fiil grubundan çıkarılmış ve fiilin zaman kategorisi içinde *maksat bildiren gelecek zaman* başlığı altında değerlendirilmiştir (Akt. Doskeyeva, 2012: 101).

(26) *Ospan qalağa özi jürmekşi edi, Jorğa Nurımnıñ keletin xabarın estigen soñ jürmey qaldı. “Osman şehre gitmek niyetindeydi. Jorga Nurım'ın geleceği haberini işittikten sonra vazgeçti.”* (S. Torayğırov)

182

(27) *AQŞ kompaniyası Ayğa «temirjol» salmaq. “ABD şirketi Ay'a demiryolu inşa etmek niyetinde.”*¹⁸³

(28) - *Öziñ qayda bet aldıñ?*

- *E, bazarğa barmaqşı em. Özime qısqı etik satıp almaqpin.*

- *Men de bazarğa bara jatırmin. Üyge stol satıp alsam ba degen oyım bar.*

“-Nereye gidiyorsun?

-*Çarşıya gidiyorum. Kendime kışlık çizme almak istiyorum.*

-*Ben de çarşıya gidiyorum. Eve masa alsam mı acaba diye düşünüyorum.”* (EME, 22)

Yukarıdaki önermelerde konuşurun eylemi gerçekleştirme niyetinin işaretlendiği görülmektedir. (25), (26), (27)'de doğrudan konuşurun isteklerini ve bu isteği gerçekleştirmek için niyetlerinin olduğunu görmekteyiz. (28) ise diyalog sürecini gösterdiğinden konuşurun konuşma anında çarşıya gitmekte olduğunu, niyetinin çarşıya gidip bir şeyler almak olduğunu ifade etmektedir. verilen önermelerin tümünde görebileceğimiz üzere -*MAQ(şI)* konuşurun yüksek oranda gerçekleşebilir somut isteklerini meydana getirmektedir.

(29) *Bügin osındağı tanıstardıñ birine tüney ketip, öziniñ şalğayda jatqan Jangeldi awılına erteñ erte attanbaq boldı. “Bugün oradaki tanıdıkların birinde geceleyip, uzakta bulunan Jangeldi köyüne yarın erkenden gitmeye niyetlendi.”* (Aymatov, 64)

¹⁸² Mamanov, 2014: 233.

¹⁸³https://www.azattyq.org/a/us_a_private_company_is_building_a_railroad_to_the_moon/24809713.html, 4.10.2019

-*MAQ(şI)* biçimbirimi *bol-* yardımcı eylemiyle de kullanılmaktadır. (29) numaralı önermede konuşur geceyi geçirdikten sonra, asıl gitmek istediği yere ulaşma eylemini ertesi gün gerçekleştirmeye niyet etmektedir.

2.3.2.2.1.8. -GAI

Kazak Türkçesi dilbilgisi kitaplarında -*GAI* ile yapılan çekimlerin sınıflandırılmasında fikir birliği bulunmamaktadır. Isqaqov ekin gelecek zamanı bildirdiğini ve konuşurun eylemi yapmaya niyetlendiği durumlarda kullandığını (1974: 320) belirtmesine rağmen maksat/niyet bildiren gelecek zaman başlığı altında eke yer vermemiştir (1974: 344-345). *Qazaq Grammatikası* (2002) adlı eserde de gelecek zaman içinde gösterilmeyen -*GAI*, Sayrambaev tarafından maksat bildiren gelecek zaman eki olarak gösterilmiştir (2014: 373).¹⁸⁴ Oralbay'a göre ise ek *otr*, *jatur*, *jür*, *tur* fiilleriyle birleşerek maksat bildiren gelecek zamanı işaretlemektedir (2007: 306).¹⁸⁵

(30) *2017-2018 oquw jılında 1500-den astam maman oquw bitirgeli otr.*
“2017-2018 akademik yılında 1500'den fazla uzman eğitimini tamamlamak üzere.”¹⁸⁶

(31) *Kayırlı kün jaqsılarım! Mine köktem de külimdep kelgeli tur.* “İyi günler canlarım! İşte bahar da gülümseyerek gelmek üzere.”¹⁸⁷

(30) numaralı önermede 1500'den fazla uzmanın eğitimlerini tamamlama niyetinde olduğunu görmekteyiz. (31) numaralı önermede ise

¹⁸⁴ Öner, kimi Kazak gramer kitaplarında *otr*, *jatur*, *jür*, *tur* fiilleriyle şimdi zaman çekiminde, kimi gramer kitaplarında ise yalın olarak gelecek zaman çekiminde gösterilen bu ekin Türkçenin yazılı devresi boyunca maksat veya sebep bildiren zarfların kuruluşunda kullanılan bir zarf-fiil eki olduğunu ileri sürmektedir. Ekin Kazak gramerlerinde bir zaman eki olarak gösterilmesinin sebebini *otr*, *jatur*, *jür*, *tur* fiillerinin etkisine dayandırmaktadır (1998: 171-172).

¹⁸⁵ Öner, ekin yalnızca Kazak Türkçesinde *otr*, *jatur*, *jür*, *tur* gibi devamlılık işlevine sahip yardımcı fiillerle ekleşip, gelecek zaman çekimi haline geldiğini belirtir. Ona göre buradaki ekleşme hadisesi zarf-fiillerin giderek zaman bildirme işlevi kazanması ve yardımcı fiilin haploloji yoluyla ses ve şekil yönünden kalıplaşıp asıl anlamından uzaklaşması yoluyla olmuştur (1998: 171).

¹⁸⁶ <https://news.kaznmu.kz/kaz/%D2%9B%D0%B0%D0%B7%D2%B1%D0%BC%D1%83-%D0%B1%D0%BE%D1%81-%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81-%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B-%D0%B6%D3%99%D1%80%D0%BC%D0%B5%D2%A3%D0%BA%D0%B5%D1%81%D1%96-2-2/, 4.11.2019>

¹⁸⁷ <https://stalkture.com/media/1984747663472819190, 4.11.2019>

bahar mevsimi kişiselleştirilmiştir. Burada baharın niyet veya dileğinden ziyade zaman kavramı vurgulanmıştır.

2.3.2.2.1.9. -(A)yIn

Emir teklik birinci şahıs eki -(A)yIn'ın, Kazak Türkçesinde emir kipini mi yoksa istek kipini mi çekimlediği çalışmamızın *emir kipliği* bölümünde tartışılmıştır. Ekin emirden ziyade istek kipliğini kodladığı açıktır. Bu çekimde konuşur ve kılıcı aynı kişidir. Konuşurun isteğinin yönü kendisinedir, bağlam ve tonlamaya bağlı olarak konuşurun kendisini bir eylemi yapmaya teşvik etme veya caydırma, niyet etme, tasarlama, rıza gösterme gibi pragmatik çağrışımlar ortaya çıkmaktadır.

(32) -*Baltabay, Marat institutqa kelse, sen oğan ayt, mağan telefon soqsın. Biz Jaqıptıñ üyine baramız.*

-*Jaraydı, Marat kelse aytayın.*

“-Baltabay Marat enstitüye geldiğinde, ona söyle, beni arasın. Biz Yakup'un evine gideceğiz.

-Tamam, Marat gelince söyleyeyim.” (Mamanov, 2014: 491)

(33) *Nursipat menen sälem ayt degen edi, qarız bolmasın, sonı aytayın...* “Nursipat benden selam söyle demişti, üstüme borç olmasın, onu söyleyeyim.” (AS, 56)

(34) *Kün sonday ıstıq boldı bugün. Balalar şarşap, şöldedi ğoy, ana aq üyge kirsin. Al men şay qoyayın.* “Bugün hava çok sıcak. Çocuklar yorgun ve susamış. Anne eve girsin ben de çay koyayım.” (AA1, 139)

(32) numaralı önermede iki arkadaş arasında geçen iletişim sürecini göstermektedir. Arkadaşı Yakup'un evine gideceğini Marat'a bildirmek için Baltabay'ı aracı tutar ve Baltabay'da bu durumu Marat'a söylemesini ister. -Ø işaretli *ayt-* filinde emir işaretli gibi hissedilse de konuşur-kılıcı arasında güç dengesizliği olmadığından istek olarak kodlanması kuvvetle muhtemeldir. Baltabay ise bu isteği yerine getireceğine dair onay vermektedir. (33) numaralı önermede Nursipat herkese selam gönderdiğini konuşur aracılığıyla iletir. Konuşur selam

söyleme talebini üstlenerek yerine getirmiştir. (34) numaralı önerme de tıpkı (33) gibi Palmer’ın deyimiyle bir üstlenme ifadesidir. Anne eve gitsin, çocuklarla ilgilen sin ben de çay koyayım diyen konuşur bir çeşit rastgele görev dağılımıyla bir eylemi yapmayı üstlenmiş bulunmaktadır.

2.3.2.2.1.10. -Ø

Kazak Türkçesi emir teklik 2. şahıs çekimi -Ø ile işaretlenerek yapılmaktadır. -Ø, buyurum gücü en şiddetli emir ifadelerini kodlamaktadır. Ancak 2. şahıs emir çekimi esas buyruk manasıyla birlikte dilek, rica, öğüt, öneri kiplik anlamlarını da bildirmektedir. Bu anlamlar bağlama, vurgu ve tonlamaya göre belirginleşmektedir (Isqaqov, 1991: 319). Özellikle buyurucu ve kılıcı arasındaki samimiyet, resmiyet, tanışıklık gibi ilişkiler istek anlam skalasını ortaya çıkarmaktadır.

(35) -*Basıñdı joğarı köter, Tolğanay, qayrat qıl.*

-*Jaraydı. Onan basqa şaram bar ma.*

-Başını yukarı **kaldır**, Tolğanay, gayret **et**.

-Tamam. Başka çarem mi var. (Aymatov, 359)

(35) numaralı önermede konuşur *Gayret et* diyerek muhtemel zor durumda olan Tolğanay’ı teşvik etmekte, cesaretlendirmektedir.

(36) *Jatqa sıruñdı aytpa, ürkez ötirik aytpa.* “Yabancıya sırrını **açma**, her daim yalan **söyleme**.” (BS 66, 152)

(37) *Jatqan jilannıñ quyrğın baspa.* “Yatan yılanın kuyruğuna **basma**.” (BS 66, 152)

(38) *Qatınıñmen dos bol, üyiñe bereke kiredi. Azamatpen dos bol, qadiriñdi bile di. Bilimdimen dos bol, sasqanda aqıl beredi.* “Eşin ile **dost ol**, evine bereket girer. İnsan ile **dost ol** kadrini bilir. Bilgili ile **dost ol**, şaşır dığında akıl verir.” (QBTÖ, 171)

(36) ve (37) numaralı örnekler Kazak atasözleridir. Buyurucu ve kılıcı arasında deneyim farkı olduğundan, kendince daha tecrübeli ola veya yaşça büyük olan atasözüler vasıtasıyla muhataplarına uyarıda bulunabilir, öğüt verebilir. (36) ve (37) öğüt ve öneri anlamlarını işaretlemektedir. (38) numaralı önerme az önce değindiğimiz gibi daha tecrübeli olan konuşurun muhatabına verdiği tavsiyeleri içermektedir.

(39) *Wa, qudayım, tilegimdi qabil et,*

İmanımı kâmil et

Tozaqta janğan ottan saqta,

Qañğırıp tigen oqtan saqta!

“Ey Allah’ım dileğimi **kabul et,**

İmanımı **tamam et,**

Cehennemde yanan ateşten **koru,**

Amaçsızca dolaşıp değen oktan **koru!**”¹⁸⁸

(40) *Közdiñ nuri bol ,*

Köñildiñ güli bol .

Baq quşıp, bal jutıp ,

Xalıqtıñ ulı bol .

“Gözün nuru **ol,**

Gönlün gülü **ol,**

Baht kucaklayıp, bal yutup,

Halkın oğlu **ol.**”¹⁸⁹

(41) *Qudaydan tap!* “Allahtan **bul!**” (Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 90)

(42) *Atanıñ qarğısın al.* “Atalarımın bedduasını **al.**” (Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 92)

¹⁸⁸ <https://informburo.kz/kaz/batany-asiet-ony-adam-mrne-tigzer-ser-anday.html>, 1.11.2019.

¹⁸⁹ http://www.elarna.net/oku_kk.php?tur=11&id=1227, 1.11.2019

-Ø ile işaretli ifadeler aynı zamanda dilek, dua ve beddualarda da kullanılmaktadır. (39) numaralı önermede konuşur Allah'tan günahlarının affını istemektedir. Cehennemden korunmak ve dünyadaki her türlü kötülükten korunmak için yalvarıp, yakınmaktadır. (40) numaralı önerme Kazak kültüründe *aq tilek* olarak kabul edilen yeni doğan bir çocuk için yapılmış bir dilektir. Allah'a dua etmeyi kapsayan bu tür dua ifadelerinde istek anlam alanı yalvarmaya doğru genişlemektedir. (41) ve (42) numaralı önermeler de Kazak kültüründe *teris tilek* olarak adlandırılı beddua örnekleridir.

2.3.2.2.1.11. -(I)ñIz

-(I)ñIz eki Kazak Türkçesinde emir teklik 2. şahıs çekiminde nezaketi işaretlemektedir. Muhataplar arasındaki sosyal ilişkiye bağlı olarak kullanılan nezaket kalıpları, emir ifadelerinin daha yumuşatılarak ve kibarlaştırılarak istek anlam alanına dönmesine vesile olur.

(43) *Bölmede jılı boluwı üşin terezeni jabıñız.* “Odanın ılık olması için pencereyi kapatınız.” (ATGJJ, 69)

(44) *Men bir düğa bilemin. Sonı istesek, qalay bolar eken? - deydi.*

Xan kızdarı:

-Düğa qıla köriñiz! - dep, jalınadı.

“-Ben bir dua biliyorum. Onu yapsak, nasıl olur? - der.

Hanın kızları:

-Dua ediniz. - diye yalvarır.” (AKX, 126)

(43) numaralı önermede oda sahibi içerideki havanın ılık olması için odada bulunanlardan pencereyi kapatmalarını ister. -(I)ñIz nezaket işaretleyicisinin kullanımıyla emir ifadesi ricaya değişmiştir. (44) numaralı önermede dua bilen konuşur ile hanın kızları arasındaki ilişkinin durumu anlaşılmamaktadır. Ancak bize ipucu veren *jalın*- “yalvar-” fiilidir. Bu fiil çoğunlukla kendinden daha üst konumda olanlardan bir şey istek için kullanılır. Bir de konuşurun çok arzuladığı bir eylemi yalnızca karşısındaki muhatapı gerçekleştirebilecek konumdaysa muhatabım sosyal konumuna bakılmaksızın konuşur tarafından kullanılabilir. Muhtemelen (44)'deki

konuşur hanın kızlarından daha üst konumda değildir. Ancak onların çok istediği, arzu ettiği bir şey için dua etmeyi teklif eder. Hanın kızları ise konuşurun duasının kabul olduğuna güçlü bir inanç duyduklarından dolayı yalvarırcasına ondan dua etmelerini isterler.

2.3.2.2.1.12. -sIn

3. şahıs emir eki *-sIn*' in buyruk derecesine bağlı olarak hem emir hem de istek işlevi bulunmaktadır. Bu ekle ile işaretli cümlelerde konuşurun isteğinin yönü 3. şahıs üzerine olsa da, istek 2. şahıs aracılığıyla yapılır: *Elif*' söyle bir dahaki sefere bize de gelsin cümlesinde konuşurun muhatabı Elif değildir. Konuşur Elif'in kendi evine de gelmesini ister. Bu isteği muhatabın Elif'e aktarmasını isteyerek, 2. şahıs olan muhatabı aracı konumuna getirir. Bu durum dua, beddua, temenni gibi iyi ve kötü dilek cümlelerinde daha net görülmektedir.

(45) *Edige, onda bizdiñ şaruwamız qanşa. Balaları kelsin de, özderi jerlesin.* “Yedigey orada bizim işimiz çok fazla. Çocukları gelsin de, kendileri defnetsin.” (Aymatov, 12)

(45) numaralı önermede buyurucu Yedigey'i muhatap alır. Kılıcı ise Yedigey değildir, o yalnızca aracıdır. Kılıcı ölen kişinin çocuklarıdır. Buyruk ise çocukların ebeveynini defnetme eylemidir. Buyurucu-kılıcı arasından otoriter bir güç sıralaması olmadığından verilen buyruğu emirden ziyade istek olarak kabul edilmektedir.

(46) *Alla razı bolsın.* “Allah razı olsun.” (AA,132)

(47) *Uliñ uyadan uşsa elin, kızıñ qiyyağa uşsa jerin umitpasın!* “Oğlun yuvadan uçunca memleketini, kızın yad ele (gurbete) gidince yerini unutmasın!” (Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 54)

(48) *Adal tapqan tağamıñ dastarqanıñnan keptesin!* “Helal yemeğin sofrandan eksik olmasın” (Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 53)

(49) *Balalarıñniñ jası uzın bolsın,*

Joldası Qızır bolsın,
Öneri tasıp-tolsın,
Basına baqıt qonsın!
Bastı bolsın,
Maldı bolsın,
Öz qurbısınıñ aldı bolsın!
“Çocuklarının ömrü uzun **olsun,**
Yoldaşı Hızır **olsun,**
Marifeti dolup **taşsın,**
Başına talih **konsun,**
Başlı **olsun,**
Mallı **olsun.**
Yakınlarına öncü **olsun.**”¹⁹⁰

(50) Süyegini iyt kemirsin. “Kemiğini köpek kemirsin.”
(Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 91)

(51) *Aq tilegi orındalmasın.* “Dileği gerçekleşmesin.” (Axmetjanova-Ğafurova, 2005: 92)

(52) *Quday seni qor qılsın,*
Duşpanıñdı zor qılsın!
Jeteyin degende jer qılsın,
Eñbegiñdi sor qılsın,
Basqan jeriñdi şöl qılsın,
Köz jasıñdı köl qılsın!
“Allah seni hor **kılsın,**
Düşmanını güçlü **kılsın!**
Ulaşayım dediğinde sabit **kılsın,**
Emeğini verimsiz **kılsın,**
Bastığın yeri çöl **kılsın,**
Göz yaşını göl **kılsın.**”¹⁹¹

¹⁹⁰ <https://www.qazbrand.info/quttyqtau/192/r-adam-a-ber-let-n-r-ily-bata-t-rle/>, 1.11.2019.

¹⁹¹ <https://sputniknews.kz/society/20181012/7570543/bata-beru-dastur.html>, 1.11.2019.

(46), (47), (48) ve (49) numaralı önermeler dua ve iyi niyet, iyi dilek ifadeleridir. (50), (51) ve (52) numaralı önermeler de beddua ifadeleridir. Konuşurun muhatabı için ürettiği kötü veya iyi dilekleri Allah'tan istediği için bu tür cümlelerde 3. şahıs eki olan *-sIn* kullanılmaktadır. Önermelerin ortak özelliği konuşurun gerçekdışı dileklerini yansıtmasıdır. Bu dileklerin gerçekleşme ihtimalleri de zayıftır. Konuşurun içten dilediği, samimi arzuları dile getirmektedir.

2.3.2.2.1.13. -(A)yIQ

Çokluk 3. şahıs emir eki *-(A)yIQ* doğrudan bir buyruk belirtmeyip, daha çok konuşurun ikinci şahısı veya kendini de dahil ettiği bir grubu bir eylemi yapmaya davet etmesini ifade eder.

(53) *Oy, Samal, qaytayıq biz, qarañğı tüsip ketti ğoy, -dedi Aygül bir kezde, - qurmetti mirzalar, şay işip bolsañdar, dastarqandı jinayın.* “Ah, Samal, gidelim biz, karanlık oldu.- dedi Aygül -Sayın beyler siz çay içerken ben sofrayı toplayayım.” (AS, 91)

(54) *Bügin teatrğa barmay-aq qoyıñız, Dorian. Menimen qalıñız, keşki astı birge işeyik.* “Bugün tiyatroya gitmeyiniz, Dorian. Benimle kalınız, akşamki yemeği birlikte yiyelim.” (DGP, 47)

(55) *Täwekelge bel baylap, tuwğan jerimiz Buxara qalasın betke alıp, jolğa şığayıq. Apam aman-esen bolsa, osında alıp kelip, birge turayıq, - dep odan arı üni şıqpay buwlığıp qaldı.* “Tevekkül edip, ana yurdumuz Buhara'ya doğru yönelip, yola çıkalım. Eğer ablam sağ ise, onu da alıp birlikte yaşayalım- deyip daha fazla sesi çıkmadı, boğazı düğümlendi.” (QXA, 70)

(56) *-Qolımızğa tiri tüspey-aq ketti, - desip küñkildepti quwlar. -Kel, muniñ molasına barıp köreyik,- deydi birewi. Özgesi maqıldap, molağa keledi.*

“-Onu diri yakalayamadan öldü gitti- diye homurdandı düzenbazlar.

-Gel, mezarına gidip görelim- dedi birisi. Diğeri onayladı ve mezara gittiler.” (AKX, 16)

(53) numaralı önermede Aygöl gitmek eylemini gerçekleştirmek için Samal'ı davet etmektedir. (54) numaralı önermede konuşur Dorian'ın tiyatroya gitmesi yerine kendisiyle kalmasını ve birlikte yemek yemelerini ister, bu konuda Dorian'a teklifte bulunur. (55) ve (56) numaralı önermelerde de aynı şekilde konuşurların muhataplarını bir eyleme davet ettiğini görmekteyiz.

2.3.2.2.1.14. -(I)ñIzdAr

2. şahıslarla çekimlenen ifadeler buyruk şiddetinin en kuvvetli hissedildiği cümlelerdir. -(I)ñIzdAr Kazak Türkçesinde çokluk 2. şahıs emir çekiminde nezaketi işaretlemektedir. Böylelikle emir yumuşatılarak ifadeye istek anlamı eklenmiş olur.

(57) *Meni tuwra törtte oyatıp jiberiñizderşi. Tek umıtpañızdar!* “Beni tam dörtte uyandırınız. Unutmayınız.” (TS, 128)

(58) *Sizderge qanday kömek kerek, aşıq aytıñızdar. Munday küyge qalay duşar boldıñızdar?* “Size nasıl bir yardım gerek, açıkça söyleyiniz. Bu duruma nasıl düşünüz?” (RK, 227)

(57) numaralı önermede konuşur *Beni uyandırın, unutmayın* şeklinde bir cümle üretmiş olsaydı bu doğrudan buyruk gücüne sahip bir cümle olurdu. Nezaket ekinin kullanılmasıyla birlikte bu güç büyük ölçüde kırılmış ve cümleyi emir sahası içinden çıkararak istek anlam alanına dahil etmiştir. (58) numaralı önermede konuşur muhatapın nasıl bir yardıma ihtiyacı olduğunu anlatmasını ister. Nezaket ekinin kullanılmasıyla buyruğun şiddeti hafiflemiş ve istek ifadesine dönüşmüştür.

2.3.2.2.1.15. -şI

Emir kipinin her üç şahsına da eklenen -şI kılıcının bir eylemi yerine getirmesi hakkında kendisine, dinleyiciye ve yabancı bir üçüncü şahsa nazik bir istek bildirir (QG, 2002: 513; Mamanov, 2014: 120). Ekin güçlü emri yumuşatarak

rica, hatta kimi zaman yalvarma (Düysembekova,1999: 37) anlam alanına genişlediği de görülmektedir.

(59) *Meniñ de ketkim keledi, Tom, - dedi aqırı Gek. Mında bir türli köñilsiz, endi burınğıdan da köñilsiz boladı. -Biz de keteyiksi, Tom!*
“Ben de gitmek istiyorum Tom, - dedi sonunda Jack. Burda çok üzgün, öncekinden de keyifsizdi. -**Lütfen** biz de gidelim, Tom!”
(TSBK, 118)

(60) *Maysalbek körinbeydi. Poyızdı quwalay jügirip, esikterden basın qıttııp turğan kisilerden: «Suwbanqulov Maysalbek bar ma? Aytıñdarşı, aynalayındar, Suwbanqulov Maysalbek bar ma?» dep surasaq, keybirewleri bilmeyimiz dese keybirewleri ündemey, endi birewleri külip qoydı.* “Maysalbek görünmüyor. Treni kovalayıp, kapılardan başını uzatan kişilere «Subankulov Maysalbek var mı? Söyleyin efendiler, Subankulov Maysalbek orda mı?» diye sorsak kimileri bilmiyoruz dese de kimileri seslenmeyip, kimileri de gülümsedi.” (Aymatov, 377)

(59) numaralı önermede ruh hali keyifsiz ve üzgün olarak betimlenen Jack gitmek istemektedir. Onun ruhsal durumu göz önünde bulundurulduğunda Tom’a gitmek istediğini neredeyse yalvaracak bir şekilde tekrar etmiştir. (60) numaralı önermede konuşur Maysalbek adlı kişinin trende olup olmadığını yolculara sormak için nezaket ekiyle çekimlenmiş *aytındarşı* “söyleyin, söyleyiniz” cümlesini kurmuştur, diğer bir deyişle konuşur Maysalbek’in trende olup olmadığını kendisine yabancı olan, aralarında gayri samimiyet olan yolculara rica ederek sormuştur.

-şI ekinin, -sA ekinden sonra eklenerek istek bildirdiği durumlar da mevcuttur. Mamanov (2014: 117) birinci şahısın şart çekimine -şI eklenmesiyle konuşurun geçmişte yaptığı bir eylem nedeniyle duyduğu pişmanlığın ifade edildiğini belirtir. Bu kullanımda -sA ile -şI ekleri arasına iyelik ekleri eklenmektedir.

(61) *Qasın bolğanşa, dosıñ bolsamşı, jatın bolğanşa, jaqınıñ bolsası. Eñ bolmasa, sol jigittiñ atı-jönnin surasamşı.* “Düşmanın olacağıma,

dostun olsaydım. Uzağın olacağıma yakınım olsaydım. Hiç olmazsa şu yiğidin kim olduğunu sorsaydım.” (Ğ. Müsirepov)¹⁹²

(62) *Edige keri oraldı. Şırıldap jılağan balanı, käne, jubata alsaşı...*
“Yedige geri döndü. Bağırıp ağlayan çocuğu, avutabilse...”
(Aytmatov, 198)

(61) numaralı önermede Mamanov’un belirttiği gibi konuşur yaptığı eylem nedeniyle pişmanlığını ifade eder. *Eñ bolmasa, sol jigittiñ atı-jönnin surasamşı* “Hiç olmazsa şu yiğidin kim olduğunu sorsaydım” ifadesinde konuşur o gence adını sormadığı için bir pişmanlık dile getirmektedir. (62) numaralı önermede pişmanlık görülmez. Konuşur çaresiz kaldığı bir durum karşısında bir şeyler yapabilmeyi diler. Gerçek dışı, gerçekleştirilme oranı çok düşük olan bu istek konuşurun elinden bir şey gelmediği durumda ortaya çıkmıştır.

2.3.2.2.2. Morfo-Sentaktik İşaretleyiciler

2.3.2.2.2.1. -GI + (iyelik eki) kel-

Kazak Türkçesi istek kipi işaretleyicilerinden biri -GI kel- analitik yapısıdır. Isqaqov çekime bağlı olarak geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanda konuşurun gönlündeki arzu ve istekleri işaretlediğini ifade etmektedir (1974: 332). -GI kel-, Oralbay tarafından niyet kipliği başlığı altında değerlendirilmiştir. Ona göre niyet kipliği eylemin gerçek hayatta yapılmasıyla veya yapılmamasıyla ilgilenmez. Önemli olan eylemin yapılacağına veya yapılmayacağına dair konuşurun isteğidir (2007: 286). -GI’ dan sonra tüm şahısların iyelik ekini alabilen bu yapı Türkiye Türkçesinde istek bildiren -AsI kel- analitik yapısının karşılığıdır. -AsI kel- Kazak Türkçesindeki yapıdan farklı olarak -Ası ile kel- arasına sıklıkla teklik ve çokluk 1. şahıs, çokluk 2. şahıs ve teklik 3. şahıs iyelik eklerini almaktadır.

(63) *Men bugün demalğım keledi.* “Bugün dinlenesim geldi.”
(Jumanova vd., 28)

¹⁹² Mamanov, 2014: 117.

(64) -*Sen, Töre-Kerelti, patşa bol!*

-*Joq, men patşa bolğım kelmeydi, - dep jawap qattı buğan inisi. - Mağan Qudaydıñ kitabınan basqa tük te kerek emes. Men Täñir tuwralı oylarmen ğana ömir sürüwdi qalaymın. Taqqa oturuwğa inimiz Şar-Jaaltı layıq.*

“-Sen, Töre-Kerelti, padişah ol.

-Hayır ben padişah **olmak istemiyorum**- diye cevap verdi kardeşi. - Bana Allahın kitabından başka hiçbir şey gerekmez. Ben sadece Tanrı hakkındaki düşüncelerle yaşamak istiyorum. Tahta oturmak küçük kardeşimiz Şar-Jaaltı'ya yaraşır.” (EQM, 79)

(65) *Aldar Kösege bir sarañ bay kelip, dos bolıptı. Sol waqıtta xannıñ bir öte sülüw qızı bar eken. Qızdı körgisi kelgen adam, ärbir körgenine miñ dilda beredi eken. “Aldar Köse ve cimri bir zengin dost oldular. O sırada hanın çok güzel bir kızı vardı. Kızı göresi gelen adam kızı her gördüğüne bin akçe verecekti.” (AKX, 117)*

(66) -*Bul мәseleni biz qazir şeşemiz, - dep jawap qattı Dik Sénd. - Siz, missis Wéldon, Benedikt murza, Djek, Nan - törtewiñiz üñgirde boluwğa tiyissizder. Bat, Ostin, Gerkules pen Akteon sizdiñ janiñızda qalsın, al Tom ekewmiz jer şolıp qaytamız. Mümkin, Negoro da osında qalatın bolar, qalğısı kelse, qalsın. “-Bu meseleyi şimdi çözeceğiz,- diye cevap verdi Dick Sand. -Siz Bayan Weldon, Bay Benedict, Jack, Nan dördünüz mağarada olmalısınız. Bat, Austin, Hercules ve Acteon sizin yanınızda kalsın. Tom ve ben de yer araştırıp döneceğiz. Negoro burada kalabilir, kalmak istiyorsa kalsın.” (OBJK, 142)*

(67) - *İä, anama baram! Eger anañ tiri bolsa, sen de barğın keler edi. Men sen siyaqtı säbimin.*

Djonıñ jılağısı kelip tur.

- *Jaraydı, meyli bizdiñ julawıq säbi üyine barsın, anasına, biz onu jiberemiz, ras qoy, Gek? Beyşara anasın sağıngan ğoy! Qaytemiz! Meyli barsın!* “-Evet anneme gidiyorum. Eğer annen yaşıyorsa, sen de gitmek istersin. Ben senin gibi çocuğum.

Joe'nun ağlayası geldi.

-Tamam, bizim sulu göz çocuk evine gitsin, annesine, biz onu göndeririz, değil mi Jack? Biçare annesini özlemiş. Geri dönüyoruz. Pekala gitsin.” (TSBK, 118)

(63) ve (64) numaralı önermelerde konuşurun isteğinin ne olduğu yönünde bir işaretleme olmuştur. (65)'te zamanın en güzel kızını görme isteyen bir adam görülmektedir. (66)'da Negora'nın kalma durumu onun tercihinin bırakılmıştır, Negora'nın bu yönde bir isteğinin bulunup bulunmadığına değinilmemiştir. (67) numaralı önermede Joe'nun ağlama iateği işaretlenmiştir. *-GI kel-* ile işaretlenmiş bu önermelerde istek gerçek, somut ve gerçekleşme oranı yüksektir.

2.3.2.2.2.2. -A kör-

N. Oralbaeva *-A* zarf fiil eki ile *kör-* fiilinin birleşmesiyle oluşan *-A kör-* yapısının emir kipini çekimlediğini ifade etmektedir. *-A kör-* 'den sonra yalnızca fiil çekim eklerinin gelebildiğini savunan Oralbaeva'ya göre yapı emri yumuşatıp istek işlevini işaretlemektedir (1975: 130). *-A kör-* analitik yapısı *Quday* “Hüda”, *Teñir* “Tanrı”, *Alla* “Allah”, *Jasağan* “Yaradan” sözcükleriyle sık kullanılmaktadır (Doskeyeva, 2016: 173).

(68) *Quday üşin, olardı körsetken men ekenimdi ayta körmeñderşi!*
Quday üşin! “Allah için, onları gösterenin ben olduğumu söylemeyin!
Allah için. (TSBK, 198)”

(69) *Munu estigen beyşaranıñ köñili bosap, dükenşige jalbarına bastaydı: «Quday üşin keşire köriñiz. Olay istey körmeñiz. Biz üyde tarazi bolmağandıqtan, sizden alıp jürgen 1 keli qantımızdı sonimen ölşep jürmiz.»* “Bunu duyan biçarenin gönlü gevşeyip, dükkan sahibine yalvarmaya başladı: «Allah için affediniz. Böyle yapmayınız. Evde terazi olmadığından, sizden alıp 1 kilo şekerimizi onunla ölçüyoruz.»¹⁹³

¹⁹³ <http://studentmedia.kz/bireudi-a-syn-zheu-turaly-t-msil/>, 31.10.2019

(70) *Allah tağalam, bügingi küni qındıq körıp jatqandarğa küş bere kör, awırıp jatqandarğa densawlıq bere kör. Qayğı, muñdı basınan ötkerip jatqandardıñ jüzine külki sıylay kör.* “Allah’ım, bugün zor durumda olanlara güç kuvvet **ver**, hasta olanlara şifa **ver**. Derdi, sıkıntısı olanları yüzlerine tebessüm **ver**.”¹⁹⁴

(71) *Balasına meyirlene bir qarap alıp, iştey Jaratqan iesine sinıp tilegin tileydi. «Ey, Jaratqan iem, osı qalqamdı jamandıqtan saqtay kör!»* “Çocuğuna merhametle bakıp, içinden Yaratıcısına sığınp dileğini diledi: « Ey yaradan, bu yavrumu kötülükten **koru!**»” (QXA, 37)

Yukarıdaki önermelerde konuşur olmasını istediği eylemi Allah’tan diler ve ona yakarır. Bu önermelerde istek anlamı yalnız *-A kör* analitik yapısıyla değil, *-ñIz*, *-Ø*, *ñdArşI* gibi diğer istek işaretleyicileri ile de sağlanmıştır. (68) ve (69) numaralı önermelerde konuşur muhatabında istekte bulunur. Allah adını kullanarak yakarır bir ifadeyle muhatabını ikna etmeye çalışır. (70) ve (71) numaralı önermelerde konuşur Allah’tan dilediği istekleri ifade eder. Soyut isteklerin işaretlendiği bu tür ifadelerde konuşur ümit ettiği dilekleri dile getirmektedir. Gerçekleşme potansiyali düşük olan bu istekler daha çok gerçekdışı ifadelerdir.

2.3.2.2.2.3. -sA de-, -sA eken de-

-sA de- ve *-sA eken de-* kalıpları konuşurun hem kendisinin yapmasını istediği hem de ikinci bir şahsın yapmasını istediği dilekleri, istekleri, ricaları işaretlemektedir. Konuşurun olmasını istediği ve tasarladığı eylemlerin bildirim için *de-* eylemi ile *-sA* birleştirilmiştir. Somut ve gerçek isteklerin işaretlendiği bu ifadeler konuşurdan muhataba doğru yöneltilmişse, isteklerin yönlendiriciliği yüksek olur.

¹⁹⁴ <https://tuz.kz/article/40137153170017.html>, 31.10.2019

(72) *Jarıqtıq äkeñ ekewmiz seniñ toyıñdı körsek deymiz.* “Babanla ikimiz düğününü görsek diyoruz.” (Meyirbekov, 2018: 40)

(73) *Keşkisin Aymanmen serüwendep qaytsam ba deymın!* “Akşam üzeri Aymanla dolaşsam mı diyorum.” (Meyirbekov, 2018: 40)

(74) *Senimen söylessem dep edim.* “Seninle konuşmak istiyorum.”¹⁹⁵

(75) *Sol awılğa tezirek jetsem eken, xat iesin tezirek körsem, jağdaylarımın tezirek tanıssam eken deymın.* “O köye daha çabuk ulaşsam, mektup sahibini derhal görsem, vaziyetlerini biran önce öğrensem diyorum.” (AA1, 275)

(76) *Bizdiñ barlıq äreketimiz, ümitimiz, tilegimiz, kütkenimiz - erterek jeñis kelse eken, erterek soğıs bitse eken degen jalğız oy.* “Bizim tüm hareketimiz, ümidimiz, dileğimiz, beklentimiz, tek düşüncemiz - daha erken zafer gelse, daha erken savaş bitse.” (Aymatov, 395)

(72) numaralı önermede istek konuşurdan muhabata yöneliktir, yani konuşur eylemi kendisinin değil de başkasının gerçekleştirmesini istemektedir. Burada anne ve baba çocuğunun düğününü görmek istediklerini dile getirir. (73) numaralı önermede *ba* edatı ile konuşurun isteği dışında yaşadığı tereddüt, eylemi yapma veya yapmama arasındaki ikilem de açıkça belirtilmiştir. (74) numaralı önermede smout, güçlü ve gerçekleştirilme oranı oldukça yüksek bir istek kodlanmıştır. İstek anlam alanı birinci kişilerde bir üstlenme veya tasarlanan eylemlere niyet etme gibi çağrışımları gösterirken, ikinci ve üçüncü şahıslarda tavsiye, teklif, öğüt, tembih gibi anlamları ifade etmektedir (Demir, 2009: 225). (75) numaralı önermede de konuşurun tasarladığı eylemlere niyet etmektedir. (76) numaralı önermede diğerlerine nazaran gerçekleşme oranı düşük bir istek işaretlenmiştir. Buradaki kodlanmış ifade bir istekten ziyade konuşurun elinde olmayan, çaresiz kaldığı durumlarda ortaya çıkan sessiz bir yakarış, güçlü bir dilektir.

¹⁹⁵ <http://kaz-tili.kz/glag4.htm>, 31.10.2019

2.3.2.2.2.4. -sA Goy, -sA etti

Kazak Türkçesinde -sA eki ile çekimlenen istekler, eke *Goy* veya *etti* edatları getirilerek daha da pekiştirilmektedir.

(77) *Mağan köp tätti äkelse ğoy.* “Bana pek çok tatlı getirirse **keşke.**”
(Meyirbekov, 2018: 41)

(78) *-Angliyaniñ tarixındağı eñ ulı adamdardıñ biri. Eñ, eñ, mıqtı kisi!
Qaraqşı, durısı tonawşı.*

-Men de sonday bolsam ğoy.

“İngiltere tarihindeki en büyük insanlardan biri. En güçlü kişi.
Harami, daha doğrusu eşkıya.

-Keşke ben de onun gibi olsam.” (TSBK, 176).

(79) *-Oy, qanday jaqsı! - dedi qız. - Men de suret saluwdı üyrensem
ğoy!* “-Ay, ne güzel!- dedi kız. -Ben de resim yapmayı öğrensem
keşke.” (TSBK, 55)

(80) *Ağamdar qaladan tezirek kelse etti.* “Ağabeyimler **keşke** şehirden
hemen **gelseler.**” (Meyirbekov, 2018: 41)

(81) *Ayimjan tezirek än aytsa etti.* “Ayimjan derhal şarkı söylese.”
(Meyirbekov, 2018: 41)

(82) *Öziñniñ janazaña qatısuw üşin sen börenege otırıp, özennen
ötkensiñ, eñ bolmasa, üyge kelip, tiri ekeniñdi mağan bildirseñ etti.*
“Kendi cenazene katılmak için kirişe oturup, ırmaktan geçmişsin. **En
azından** yaşadığımı bana bildirseydin.” (TSBK, 130)

(77), (78) ve (79) numaralı önermelere “keşke” anlamı kazandıran -sA *Goy*, konuşurun yoğun olarak arzuladığı istekleri işaretlemiştir. (80), (81) ve (82) numaralı önermelerde de benzer durum -sA *etti* ile sağlanmıştır.

2.3.2.2.3. Sözlüksel İşaretleyiciler

2.3.2.2.3.1. qala-

qala- “istemek, arzulamak” (KTTTS, 278) eylemi ile işaretli önermelerde istek yönü değişkendir. Konuşurun kendi yapmayı arzuladığı eylemleri, konuşurun başkasının yapmasını istediğı eylemleri ve başka bir şahsın konuşurun yapmasını istediğı eylemler *qala-* ile ifade edilir.

(83) *Äkem zañ qızmetkeri bolğanımdı qaladı, biraq men teñiz sayaxattarı tuwralı armandadım jäne basqa eşnärse tuwralı estigim kelmedi.* “Babam hukuk görevlisi olmamı **istedi**. Fakat ben deniz seyahatlerini arzuladım ve başka hiçbirşey hakkında duymak istemedim.” (RK, 5)

(84) *Jänibek Älimxanulı: Janküyerlerim tek Qazaqstanda emes, bükil elde bolğanın qalaymın.* “Janibek Alimxanulı: Taraftarlarımın yalnız Kazakistan'da değil, bütün memlekette olmasını istiyorum.”¹⁹⁶

(83) numaralı önermede istek konuşurun babasından konuşura yönelik olmuştur. Babanın isteği somut ve güçlüdür, gerçekleştirilebilirlik oranı yüksektir. (84) numaralı önermede konuşur kendi isteğini ifade eder. Janibek Alimxanulı adlı sporcu taraftar kitlesinin tüm ülkeye yayılmasını isterken, isteğinin derecesi son derece güçlüdür ve gerçekleştirilebilirlik oranı da yüksektir.

2.3.2.2.3.2. tile-

Gerçeklik ve gerçekleştirilebilirlik oranı düşük istekleri işaretleyen *tile-* “dilemek” eylemiyle işaretli önermelerde istek tek yönlüdür. Konuşurun daha çok içten dilediğı, zaman zaman yalvarma ve yakarma niteliklerine sahip ifadeler *tile-* ile kodlanır.

¹⁹⁶ <http://qsport.kz/11653>, 25.11.2019.

(85) *Budan keyin Gek tawdıñ astında qalğanday mazasızdana kütti. Ol qarsı aldınan şam jarq etse eken dep tileydi, ärine, bul qorqıp edi, biraq Tomniñ tiri ekenine közi jeter edi.* “Bundan sonra Jack dağın altında huzursuzca bekledi. Karşı taraftan ışık yansa keşke diye **diledi**, elbette, korkmuştu., fakat Tom'un yaşadığına inanıyordu.” (TSBK, 187)

(86) *Abılay xan oğan oñ qolın köterip ruqsat berip, Alladan medet tiledi.* “Abılay han sağ elini kaldırıp ona izin verdi, Allahtan yardım **diledi.**” (QXA, 205)

(87) *Al bizdiñ bärimizdi bir qul sawdageri alsa eken dep tileyik. Eñ bolmasa birge bolar edik!* “Hepimizi bir köle taciri alsa keşke diye **diledik.** Hiç olmazsa birlikte olurduk!” (OBJK, 310)

(85), (86) ve (87) numaralı önermelerde istek konuşurdan dışı doğrudur. (85) ve (87)'de -sA eken dep “keşke” yapısıyla çaresiz bir durumda kalan konuşurun gerçekleşmesi güç görünen istekleri dile getirilmiştir. (86) numaralı önermede ise konuşur manevi bir güçten, Allah'tan yardım dilemiştir. Yukarıdaki önermelerde *tile-*soyut istekleri işaretlemiştir.

2.3.2.2.3.3. armanda-

armanda- “hayal etmek, düşlemek” (KTTTS, 50) anlamındaki eylem gerçek olmayan, gerçekleşmesi arzu edilen, fakat gerçekleşme ihtimali düşük olan soyut istekleri belirtmektedir.

(88) *Össe eken, adam bolsa eken dep armandadı.* “Büyüse, adam olsa diye **düşledi.**” (AA1, 27)

(89) *Özendegi ağaş sal qızıqtırdı da, ol şetine kelip otıra ketti, sosın şetsiz-şeksiz köñilsiz, tınış jatqan suw betine qarap, özin iñğaysız jağdaylarğa urındırmay jäne eşteñeni sezınbey osı tuñğıuqqa batıp ketüwdi armandadı.* “İrmaktaki tahta sal ilgisini çekti. Kıyısına gelip

oturdu. Sonra uçsuz bucaksız neşesiz, sessiz olan suyun yüzüne bakarak, kendini rahatsız durumlara sokmayıp ve hiçbirşey hissetmeden bu derinliğe batıp gitmeyi **hayal etti.**” (TSBK, 26)

(90) *Aqırı men oraluw tuwralı kez kelgen oydı bılay qoyıp, jaña sayaxattar tuwralı **armanday** bastadım.* “Sonunda ben geri dönme ile ilgili herhangi bir fikir bırakmayıp, yeni seyahatlerle ilgili **hayal kurmaya** başladım.” (RK, 19)

(88), (89) ve (90) numaralı önermelerde konuşurun içinden geçen hevesler ve derinden arzuladığı soyut istekler gerçek değildir ve gerçek olma ihtimali görece düşüktür.

2.3.2.2.3.4. **ötin-**

ötin- “istemek, rica etmek” (KTTTS, 434) eylemi somut istekleri ifade etmektedir. Rica edilen isteklerde isteğin yönlendiriciliği güçlüdür, ancak emir anlam alanındaki isteğin derecesi kadar kuvvetli değildir.

(91) *Asıǵıñızdar at bāygesine! Jatqandariñiz turiñızdar, turǵandariñiz şay işiñizder, şay işkenderiñiz bāyge alañına jaqındap orın ala beriñizder! Keşikpewleriñizdi **ötinemiz**, joldastar! Attar ıstıqqa qalmasın!* “Hadi at yarışına! Oturanlar kalksınlar, ayakta olanlar çay içsinler, çay içenler at yarışı alanına yaklaşıp yer tutsunlar! Gecikmemenizi **arzu ederiz**, yoldaşlar! Atlar sıcakta kalmasın!” (Qanaz, 152)

(92) *Bekki Tomniñ jipti alıp dälizderdi qarawına ruqsat etti, ärine, qaraǵısı kelse, tek jii-jii muniñ qasına kelip söylesüwin, budan basqa, eñ qorqınıştı sät kelgende Tomniñ muniñ qasınan bir minut ta ketpewin jāne eñ soñına deyin qolın Tom ustap otruwın **ötindi.*** “Bekki Tom'un ipi alıp, koridoru gözetlemesine izin verdi, elbette, bakmak istediğinde sık sık yanına gelip söylemesini, ayrıca, en

korkunç an geldiğinde Tom'un yanından bir dakika bile ayrılmamasını ve sonuna kadar elini Tom'un tutmasını **istedi.**” (TSBK, 214)

(93) *Meniñ suw işkim kelip, Mowldiden bir jutım suw tawıp beriüwin ötindim.* “Su içesim geldi, Mouldi'den bir yudum su bulup vermesini **rica ettim.**” (ÖB, 65)

ötin- ile işaretli yukarıdaki önermelerde somut ve güçlü istekler göze çarpmaktadır. İsteklerin yönlendiriciliğinin kuvveti muhatap üzerinde hissedilse de dinleyici bunu emir olarak algılamaz çünkü rica ifadelerinde konuşur isteğini kibarlaştırıp yumuşatmaktadır. (93)'e bakalım. *Mowldiden bir jutım suw tawıp beriüwin ötindim* “Mouldi'den bir yudum su bulup vermesini rica ettim” önermesindeki istek konuşurdan muhataba doğru yönelmektedir. Muhataba yönlendirilen bu tür isteklerin yumuşatılmış ve kibarlaştırılmış olması, eylemin muhatap tarafından gerçekleştirme oranını yükseltmektedir.

2.3.2.2.3.5. talap et-

Aslan Demir (2008: 126)'e göre *talap et-* “talep etmek” eylemi resmi bağlamlarda, somut ve güçlü istekleri bildirmektedir.

(94) *Qızıldar jağı şabuwlğa şıqpay turıp, bir elşisin ükimet müşelerine jiberip, Mustafa Şoqaydıñ Qoqandağı askeri revkomğa beriliüwin talap etti.* “Kızıllar taarruza geçmeden hükümet üyelerine bir elçi gönderip, Mustafa Şokay'ın Hokand'taki askeri komiteye verilmesini talep etti.” (M, 74)

(95) «*Qıtay osı äreketterge baylanıstı amerikalıq tarapqa qatañ narazılığın bildiredi. Biz amerikalıq taraptan suverenitet normaların buzıp, Qıtay ulttıq qawipsizdigine nuqsan keltiretin munday arandatuw äreketterdi toqtatuwdı talap etemiz.*» *delingen Luw Kannıñ mälimdemesinde.* “Lu Kan demeçinde «Çin bu eylemlerle ilgili olarak ABD'ye sert bir şekilde itirazlarını bildiriyor. Biz ABD'den egemenlik normlarını ihlal edip, Çin ulusal güvenliğine

zarar verecek bu gibi kışkırtıcı eylemleri durdurmasını talep ediyoruz.» dedi.”¹⁹⁷

(96) *Jas kapiytan vaxtada turğandardan öte saq bolıp, qırağı baqılawdı talap etti.* “Genç kaptan nöbetçilerden çok ihtiyatlı olup, dikkatli gözlem yapmalarını talep etti.” (OBJK, 97)

(94) numaralı kızılırdunun hükümet üyelerine elçi göndererek Mustafa Şokay’ın askeri komiteye teslim edilmesini istemeleri resmi bağlamda dile getirilen bir istektir. Aynı şekilde (95) numaralı önermede Çin, ABD’den resmi olarak kışkırtıcı eylemlerine son vermesini ister. *Talap et-* eylemi ile işaretli önermelerde istek şiddeti ve yönlendiriciliği oldukça güçlüdür. Emir semantiğinde var olan buyurucu-eyleyici arasındaki statü dengesizliği, bu ifadelerde görülmemektedir. *Talap et-* eylemli istek ifadelerinde statü ve güç dengesi eşit olmasından veya bir üstünlük bulunmamasından kaynaklı emirdeki yaptırıma sahip değildir, fakat oldukça güçlüdür. (96) numaralı önerme *talap et-* eyleminin Kazak Türkçesinde gayri resmi durumlardada kullanıldığını göstermektedir.

2.3.2.2.4. Sözdizimsel İşaretleyiciler

2.3.2.2.4.1. -GI + (iyelik eki) bar/joq

Bir önermede konuşurun yüklemdeki eylemi yapma isteği veya isteksizliği *bar* ve *joq* sözcükleriyle birleşmiş olan -GI ile de işaretlenebilmektedir. Türkiye Türkçesinde -AsI + (iyelik eki) var/yok karşılığını vermektedir.

(97) *Büginde jastar arasında Oñtüstik Koreyağa barıp jumıs istew «säнге» aynaldı. Jastardan bölek, egde jastağılar da atalğan eldi jumaq sanap, mümkindigi bolsa ketip qalğısı bar.* “Günümüzde gençler arasında Güney Kore’ye gidip çalışmak «moda» oldu. Gençlerin yanı sıra orta yaşlılar da adı geçen ülkeyi cennet sanıp, imkanları olduğunda gidip orada kalmak istiyor.”¹⁹⁸

¹⁹⁷ <https://www.zakon.kz/4920337-ytay-a-sh-tan-arandatushyly-ty-oyudy.html>, 25.11.2019.

¹⁹⁸ <https://jasqazaq.kz/2018/03/19/khazakh-zhigit-kariske-ykhsamaganyma-okinemin/>, 31.10.2019.

(98) *Darlington men üşin sawsağınıñ uşın da qozğaltqısı joq... Meniñ aғam aqırı bar qarızdı töledi... Biraq Djorj da meni körgisi kelmeydi... Mağan bäribir, - dedi ol kürsinip.* “Darlington'un benim için parmağının ucunu kımıldatası yok. Ağabeyim sonunda tüm borcu ödedi. Fakat George da beni görmek istemiyor. Benim için farketmez.- dedi iç çekerek.” (DGP, 282)

(99) *Tuwğan awlındağı üyi örtengen Bakieviñ Qırğızstanğa qayıtp barğısı joq.* “Doğduğu yerdeki evi yanan Bakiyev'in Kırgızistan'a dönesi yok.”¹⁹⁹

(97), (98) ve (99) numaralı önermelerde konuşurların isteklerin gerçekleştirilebilir olması dikkati çekmektedir. (97)'te gerçekleştirilebilirlik değeri nispeten daha düşük olsa da, (98) ve (99)'de bu değer konuşurun kendi iradesine bağlıdır.

2.3.2.2.4.2. -AyIn dep/degen

Türkiye Türkçesinde de benzer bir karşılığı bulunan *-AyIn dep/degen* yapısı konuşurun gelecekte yapmayı tasarladığı bir eylemi veya plan yapmaksızın, aniden gelişen durumlarda bir işi yapma niyetini ifade etmektedir.²⁰⁰

(100) *Men olardıñ qanın qızdırayın, küreske şaqırayın degen oymen basqa da köp sözder aytım.* “Onların kanlarını kızdırayım, dövüşmeye çağırayım düşüncesiyle başka sözler de söyledim.” (TS, 2019)

(101) *Maşınanı qalağa tastap, özim kömekteseyin dep keldim.* “Arabayı şehre bırakıp, yardım edeyim diye geldim.” (Qanaz, 210)

¹⁹⁹ https://www.azattyq.org/a/Kyrgyzstan_ex_president_Bakievs_interview/2049115.html, 31.10.2019.

²⁰⁰ Bkz. Biray (2008).

(102) *Nan aşıtuwım kerek edi, ayran da uyıtılğan joq, anaw qurttı jayıp alayın dep edim, oğan da qol timedi.* “Ekmek mayalayıp ekşitmem gerekti, ayran da mayalanmadı. Bu kurtu²⁰¹ yayayım dedim, ona da yardım etmedi.” (A, 137)

(103) *Täte, men bärin endi tüsinip oturmın: ärine, durıs emes, biraq men kesirlik jasayın degenim joq, sizge şın aytıp turmın.* “Abla, ben herşeyi şimdi anlıyorum: Elbette, doğru değil, fakat ben zarar vermek istemedim. Size gerçeği söylüyorum.” (TSBK, 140)

Yukarıdaki önermelerde *-AyIn dep/degen* yapısının ilk parçacığı ile daha çok üstlenme, niyet ve tasarlama anlamları ifade edilirken, bu parçacığın *de-* fiiliyle birleşmesiyle de konuşurun gerçekleştirilebilir düzeyde kişisel isteklerine işaret edilmiştir.

2.3.2.2.4.3. durıs bolar edi

durıs bolar edi yapısı Meyirbekov’a göre hem geleceğe hem de geçmişe gönderme yapmaktadır. Geleceğe yönelik kullanımlarda konuşurun gelecekte gerçekleşmesini istediği dilekleri, iç dünyasındaki arzuları belirtmektedir. Geçmişe yönlendirilen durumlarda da gerçekleştirilmeyen istekleri bildirip, kimi zamanda *pişmanlık* anlamını yansıtmaktadır (2018: 22-23).

(104) *Senderdiñ aralarıñnan qazaqtıñ belgili äñşisi Rozaday tulğa şıqsa durıs bolar edi.* “Aranızdan ünlü Kazak şarkıcısı Roza gibi bir şahıs çıksa ne iyi olur.” (Meyirbekov, 2018: 22)

(105) *Qonaqqa balamdı da alıp kelgenim durıs bolar edi.* “Misafirliğe çocuğumu da getirseydim iyi olurdu.” (Meyirbekov, 2018: 23)

(106) *Nawrız ayı bastalısimen adamdar bir-birine qızğaldaq sıylawdı дәstürge aynaldırса durıs bolar edi.* “Mart ayının başlamasıyla

²⁰¹ Kurt: Süzölmüş yoğurttan yapılan tuzlu ve kurutulmuş yiyecek (KTTTS, 338-339).

birlikte insanlar birbirlerine lale hediye etme geleneğini yaşatsa ne iyi olurdu.”²⁰²

(104) numaralı önerme Meyirbekov tarafından geleceğe yönelik dilekler için örnek gösterilmiştir. Konuşur hitap ettiği grubun içinden de ünlü Kazak şarkıcısı Roza gibi bir şahsiyetin çıkmasını arzu eder. Üstelik *durıs bolar edi* yapısı kullanarak sadece dileğini belirtmez, aynı zamanda kendisini dinleyenlere bu maksadı gerçekleştirmeleri için çalışmaları hakkında görev yüklemektedir. Meyirbekov geçmişe yönlendirilen dilekleri göstermek için (105) numaralı önermeyi örnek vermiştir. Konuşurun misafirlikte bulunduğu an konuşma anıdır. Konuşma anından önce, yani geçmişte gerçekleşen misafirliğe gelme eylemini tek başına gerçekleştirmiş, yanına çocuğuna almamıştır. Şimdi isteğini geçmişe yönlendirerek çocuğu yanına almadığı için pişmanlığını dile getirir ve “keşke getirseydim” diyerek dileğini bildirir. (106) numaralı önermede eskiden var olan, zamanla unutulmaya yüz tutmuş bir geleneğin tekrar yaşatılması hakkında konuşurun ümit ettiği dile getirilmektedir.

²⁰² <https://qazaqstan.tv/news/107664/>, 15.11.2019

SONUÇ

Bu çalışmada Kazak Türkçesinde kiplik kategorisi Palmer (2001) tipolojik sınıflandırması temel alınarak anlamsal ve edimsel bakış açısıyla incelenmiştir. Palmer (2001)'in kiplik sınıflandırmasındaki her bir kiplik türü ayrı ayrı ele alınarak morfolojik, morfo-sentaktik, sözlüksel, sözdizimsel ve morfo-sentaktik semantik işaretleyiciler tespit edilip, ilgili örneklerle değerlendirilerek açıklanmıştır. Palmer (2001: 4)'a göre bir dilde kiplik kategorisi dilbilgisel açıdan 2 şekilde ele alınmaktadır: 1)Kiplik sistemi ile; 2)Kip ile. Ancak çoğu dünya dilinde bu yollardan yalnızca birinin görüldüğünü veya birinin daha baskın olduğunu da kabul eder. Türkçe bu bakımdan karma kiplik sistemine sahip bir dildir. Türk dilinin Kıpçak koluna mensup Kazak Türkçesi de karma kiplik sistemine sahiptir. Kiplik kategorisi meydana getirecek çok sayıda çekim eklerine sahiptir. Kip kategorisindeki ekler veya analitik yapılar tek bir işleve sahip olmayıp, farklı semantik çağrışımları da ifade eden göstergelerdir. Kazak Türkçesinde 4 kip türü bulunsa da onların hizmet verdiği diğer anlam alanlarının ne olduğu da gösterilmektedir. Aynı zaman da zaman eklerinin de Kazak Türkçesinde pek çok kiplik türünü işaretlediği çalışmamızda gösterilmiştir. Eklemeli bir dil olan Türk dilinin lehçelerinde kipliğin kip ve zaman ekleri ile gösterimi sıkça karşılaştığımız bir durumdur. Oysa kipliğin sözlüksel ve sözdizimsel, hatta bürünsel olarak kodlandığı da dillerde görülmektedir. Kazak Türkçesindeki kiplik işaretleyicilerin türü aşağıdaki gibidir:

İşaretleyiciler	Morfolojik	Morfo-Sentaktik	Sözlüksel	Sözdizimsel	Morfo-Sentaktik Semantik
Olasılık Kipliği	X	X	X		X
Çıkarım Kipliği		X	X	X	X
Varsayım Kipliği	X				X
Görsel Duyum	X		X		

Görsel Olmayan Duyum			X		
İşitsel Duyum			X		
Aktarım (2)	X				
Aktarım (3)	X				
Aktarım (Gen)	X			X	
İzin Kipliği	X	X	X		
Zorunluluk Kipliği		X	X		
Emir Kipliği	X		X		
Yeterlilik Kipliği		X			
İstek Kipliği	X	X	X	X	

Tablo 9: Kazak Türkçesindeki Kiplik Türleri ve İşaretleyicilerin Türlerinin Durumu

Tabloda Kazak Türkçesinde hangi kiplik türünün hangi tür işaretleyiciye sahip olduğu gösterilmektedir. Verilen bilgiler ışığında morfolojik işaretleyicilerin 14 kiplik türünden 9'unda bulunduğu ve sözlüksel işaretleyicilerin de 9 farklı kiplik türünde bulunduğu tespit edilmiştir. Morfo-sentaktik işaretleyiciler 6, sözdizimsel işaretleyiciler 3, Morfo-sentaktik semantik işaretleyiciler 3 farklı kiplik türüne hizmet etmektedirler. Kazak Türkçesinde aktarım (2) ve aktarım (3) kipliklerinde geçmiş zaman bildiren biçimbirimler kullanılmaktadır. Morfolojik işaretleyicilerin sıklıkla görüldüğü diğer kiplik türleri emir ve istektir. Yeterlilik kipliğinde ise yalnız morfo-sentaktik işaretleyiciler tercih edilmiştir. Bunların dışında Kazak Türkçesi kiplik kategorisinde kiplik kelimeler, bağlaçlar, edatlar, enklitik edalar, kiplik

yüklemler yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Olasılık kipliği sözlüksel işaretleyici bakımından oldukça zengindir. Aktarım (2), aktarım (3) ve yeterlilik kipliği dışındaki tüm kiplik alanlar birden fazla tür işaretleyicilerle kodlanmaktadır.

Kiplik türlerini tespit etmede yaşanan sorunlardan biri de işaretleyicilerin çok işlevli olmasıdır. Bağlam odaklı bir inceleme gerektiren çoklu okumaya sahip işaretleyiciler Kazak Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı *-Abil-* ile aynı kiplik değerlere sahip olan *-A al-* analitik yapısı olasılık, yeterlilik ve izin olmak üzere üç kiplik türünde sıklıkla kullanılmaktadır. *Kerek* sözcüğü zorunluluk ifadelerinde kullanılmasına rağmen *-sA* şart biçim birimiyle çekimlenen *ol-> Kzk. bol-* eyleminin yardımıyla bilgi kipliği (olasılık ve varsayım) sahasında da işlevseldir. Çoklu okumanın net görüldüğü işaretleyiciler geçmiş zaman biçim birimleri ve emir kipi biçim birimleridir. Geçmiş zaman biçim birimlerinin kullanıldığı örnekler edimsel bakış açısıyla ele alındığında hangi kiplik türüne hizmet ettiği kolaylıkla analiz edilebilmektedir. Emir kipi biçim birimlerinin ise istek işlevleri de mevcuttur. Bu fark aslında çekim eklerinin fonksiyonel durumundan ziyade her iki kiplik türünün de “istek” unsuru taşımasıyla ilgilidir. Her emir cümlesi içinde “istek” barındırır, istek cümlelerinden farklı olduğu nokta “istek” unsurunun şiddeti ve kılıcıya (eyleyiciye) yönlendirme biçimidir. Dolayısıyla işaretlerin her iki alanda da kullanılması gayet normaldir. Çünkü bu biçim birimlerin hepsi istek kodlayan işaretleyicilerdir.

Palmer (2001) yaklaşımının eksik olduğu noktalar bulunmaktadır. Örneğin sınıflandırmada yer almayan, fakat farklı çalışmalarda bilgi kipliğinin bir derecesi olan kesinlik kipliği Kazak Türkçesinde birçok işaretleyici tarafından işaretlenmektedir. Ancak biz çalışmamızda yalnız Palmer (2001) yaklaşımını model aldığımızdan bu kiplik türüne yer vermedik. Sınıflandırmadaki bir diğer eksiklik ise yeterlilik kipliğinde görülmektedir. Yeterlilik kipliği Palmer (2001)’de yalnız yetenek olarak gösterilmiştir. Konuşurun bir eylemi yapabilme kapasitesi iç ve dış etkenlerle birlikte şekillenebilir. Dış etmenlerin varlığından dolayı eylemin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi olanak (veya olabilirlik) ifadelerini meydana getirmektedir. Palmer (2001)’ın kiplik sınıflandırmasında kılıcı üzerindeki koşullandırma unsurlarının iç ve dış yönde olması eylem kipliğinin alt kategorilerini belirlemiştir. Koşullandırma unsurlarının dışsal olduğu tür yükümlülük, içsel olduğu tür devinim olarak belirlenmiştir. O halde olanak ifadelerinde koşullandırma unsurları dışsal mıdır? Dışsal ise yükümlülük olarak mı kabul edilmelidir? Olanak

ifadelerinde kılıcı üzerinde bir dayatma bulunmadığından yükümlülük olarak kabul edilmesi beklenemez. Ancak olanak ifadelerinde kılıcının eylemi gerçekleştirebilmesi veya gerçekleştirememesi kılıcı dışındaki bir etkiye sahiptir. *Bulutların arasından dağın zirvesini görebildim* önermesine bakalım. Kılıcının dağın zirvesini görmesi kılıcının yeteneği ilgili değildir. Dağın zirvesini görmek, bulutların arasının açılmasıyla mümkün olmuştur. Yani kılıcının görme eylemini gerçekleştirmesine bulutlar olanak tanımıştır. Dolayısıyla olanak işaretli önermelerde kılıcı dışında bir etkiden söz edilse bile, bu durum yükümlülük kipliğindeki dışarıdan gelen baskıcı etmenlerden farklıdır. Biz bu çalışmamızda olanak ifadelerini ve yetenek ifadelerini yeterlilik kipliği altında gösterdik. Her iki anlam alanı da kılıcının eylemi yapabilme kapasitesini göstermektedir.

Palmer (2001)'ın tipolojik kiplik sınıflandırması Kazak Türkçesi kiplik kategorisi ile uyumaktadır ve bu yaklaşım Kazak Türkçesi için oldukça kullanışlı bir modeldir.

KAYNAKÇA

- Abish, A. (2014). *Modality in Kazakh as Spoken in China*. Uppsala: Uppsala University.
- Adamoviç, M. (1985). *Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache*, Leiden: E.J. Brill.
- Ağca, F. (2007). Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil + -mAk + İyEk Bol-Yapısı Üzerine. *Türkbilig*. 14: 3-21.
- Axmetjanova, F.R., Ğafurova, J.Q. (2005). *Qazaq Tilindegi Öñ Jäne Teris Bata*. Öskemen: Amanjолоv Atındağı ŞQMW Baspası.
- Axmetova, G.S., Qayrat, G. (2016). Kөрkem Mätinderdegi Sub'ektiyviti Jäne Ob'ektiyviti Modaldılıqtıñ Berilüw Ereşelikleri. Ş. *Wälixanov Atındağı Kökşetaw Memlekettik Universitetiniñ Xabarşısı*. 2: 120-124.
- Aikhenvald, Y. A., Dixon R. M. (Ed.) (2003). *Studies in Evidentiality*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Aikhenvald, Y. A. (2003). Evidentiality in Typological Perspective. *Studies in Evidentiality* (ss.1- 31). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Ajarbekova, E.N. (2011). Belgisizdik Männiñ Modal' Sözder Arqlı Berilüwi. *Seriyya Flologiyya*. 2 (62): 22-27.
- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayın Evi.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III*. Ankara: TDK.

Aksu-Koç, A. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality: The case of past reference in Turkish*, Cambridge: Cambridge University Press.

Aksu Koç, A. (1986). The Acquisition of Past Reference in Turkish, *Studies in Turkish Linguistics* (ss. 247-264). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Aksu-Koç, A., Slobin, D.I. (1986). A Psychological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish. *Evidentiality* (159-167). Norwood: Ablex.

Altayeva, A.K. (2007). Modal'dıq Qanday Kategoriyıya?. *Til Bilimi*. (2): 45-48.

Arat, R.R. (1992). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G., Tabaklar, Ö. (2010). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit.

Aslan Demir, S. (2007). *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme*. (Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Atay, A. (2018). Tarihi Türk Şivelerinde Bol- > Ol- Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine. *Avrasya Uluslar arası Araştırmalar Dergisi*. 6 (13): 479-511.

Ayan, E., Türkdil, Y. (2014). Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7 (35): 26-41.

Ayan, E., Türkdil, Y. (2015). Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği. *Turkish Studies*. 10 (4): 95-114.

Aygen-Tosun, G. (1997). Türkçede Koşul Tümcelerinin Bazı Sözdizimsel ve Anlambilimsel Özellikleri. *XI. Dilbilim Kurultayı* (ss.35-45). ODTÜ. 22-23 Mayıs.

Ämirov, R.S. (1983). *Jay Söylem Sintaksisi*. Almatı: Mektep.

Babalar Sözi - Jüz Tomdıq (2010). Astana: Foliyant.

Bacanlı, E. (2006). Türkçede Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3(1): 35-47.

Bacanlı, E. (2008). Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf. *Bilig*. 44: 1-24

Bacanlı, E. (2010). Altay Türkçesindeki –atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları. *Bilig*. 55: 71-92.

Balaqayev, M., Qordabayev, T. (1961). *Qazirgi Qazaq Tili Grammatikası Sintaksis*. Almatı: Qazaqtıñ Memlekettik Oquw Pedagogiyka Baspası.

Balaqayev, M., Janpeyisov, E., Tomanov, M., Manasbayev, B. (2005). *Qazaq Tiliniñ Stilyystiykası: Oquwlıq*. Almatı: Däwir.

Balcı, O. (2014). Kazak ve Kırgız Türkçelerinde İstek Kipleri, İşlevleri ve İstek İşlevli Diğer Kipler. *A.Ü. Türkiyat Enstitüsü Dergisi*. 52: 51-84.

Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.

Barutçu, F. S. (2001). Türk Dilinde Enklitik Edatlar Üzerine çı/çu. *Kök Araştırmalar Dergisi*. 3 (2): 75-86.

Baymuratova, İY. A. (2012). *Ağılşın Tiliniñ Praktiykalıq Grammatikası -Okuw Quraltı-*. Almatı: Qazaq Uniyversiyteti.

- Baytursinov, A. (1992). *Til Tağılımı*. Almatı: Ana Tili.
- Baytursınuı, A. (2013). *Altı Tomdıq Şıǵarmalar Jıynaǵı. Okuw Quralı II*. Almatı: El Şejire.
- Bekturov, Ş. K. (2006). *Qazaq Tili - Leksika, Fonetika, Morfologiya, Sintaksis*. Almatı: Atamura.
- Benzer, A. (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bhat, D. N. (1999). *The Prominence of Tense, Aspect and Mood*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- Bilgegil, M. K. (1963). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Bilgin, M. (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı.
- Biray, N. (2008). Kazak Türkçesinde De- Fiilinin Kullanılışı Üzerine. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. (Ss. 394-424). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Biray, N. (2009). Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü Mü?). *Turkish Studies*. 4/3: 338-361.
- Biray, N. (2014). Kazak Türkçesinde -mIs. *Dil Araştırmaları*. 14: 35-54.
- Biyzaqov, S. (2007). *Synonymder Sözdigi*. Almatı: Arıs.
- Bürkit, O., Erjanova, U., Ömirzaqov, B. (2012). *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Grammatikalıq Qurılımı: Morfologiya Jäne Sintaksis: Oquv-Ädstemelik Qural*. Oral: M. Ötemisov Atındaǵı Batıs Qazaqstan Memlekettik Uniyversiyetini.
- Bybee, J., Perkins, R., Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Bybee, J., Fleischman, S. (1995). *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.

Chafe, W. (1995). The Realis- Irrealis Distinction in Caddo, The Northern Iroquoian Languages, and English. *Modality in Grammar and Discourse* (ss. 349-366). Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.

Chung, S., Tiberlake, A. (1985). Tense, Aspect and Mood. *Typology and Syntactic Description* (ss.202-258). Cambridge: Cambridge University Press.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.

Clauson, G. (2002). *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*. Newyork: RoutledgeCurzon.

Coates, J. (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries*. London: Croom Helm.

Coates, J. (1990). Modal Meaning: The Semantic-Pragmatic Interface. *Journal of Semantics*. 7: 53-63.

Comrie, B. (1976) *Aspect An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. USA: Cambridge University Press.

Comrie, B. (1985). *Tense*. UK: Cambridge University Press.

Comrie, B. (1986). Conditionals: A Typology. *On Conditionals* (ss.77-99). Cambridge: Cambridge University Press.

- Corcu, D. (2003). *A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of The Modal System in Turkish*. (Yüksek Lisans Tezi). Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Corcu Gül, D. (2006). Gereklilik/Zorunluluk Kipliği Kodlarının Anlam Yapısı Üzerine. *XX. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (ss. 101-114). İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları.
- Corcu Gül, D. (2010). *Tanıtsallığın Durum Anlambilimsel Sunumu: Türkçede Tanıt Türleri* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. USA: Blackwell Publishing.
- Csató, É. Á. (2000). Turkish MIŞ and İMIŞ Items. Dimension of A Functional Analysis. *Evidentials Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (29-43). Berlin - New York: Mouton de Gruyter.
- Çürük, S.M. (2010). Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 7 (2): 57-72.
- Dahl, Ö. (1985). *Tense and Aspect Systems*. USA: Basil Blackwell.
- Declerck, R. (2011). The Definition of Modality. *Cognitive Approaches to Tense, Aspect, and Epistemic Modality* (ss. 21-44). Amsterdam - Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- de Haan, F. (1997). *The Interaction of Modality and Negation A Typological Study*. New York & London: Garland Publishing, Inc.
- de Haan, F. (2006). Typological Approaches to Modality. *The Expression of Modality* (27-69). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Demir, N. (2012). Türkçede Evidensiyel. *Bilgi*. 62: 97-118.

- Demirci, K., Muhlbauer, J., Cook, C. (2010). Delile Dayalılık Bakımından Türkiye Türkçesi İle Bazı Kızılderili Dillerinde Basit Çekimli Geçmiş Zamanlar. *Turkish Studies*. 5 (1): 281-293.
- Demirel, M. V. (2017). -(y)AcAk Biçimbiriminin Kiplik Görünümü. *Turkish Studies*. 12 (15): 261-276.
- Demirtaş, A. (2008). Dede Korkut Hikâyelerinde “Gerek” Kelimesi ile Kurulu Cümleler. *Turkish Studies*. 3 (1): 14-21.
- Dietrich, R. (1992). *Modalität im Deutschen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Dilâçar, A. (1971). Gramer Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY Belleten*. Ss. 83-145.
- Dilâçar, A. (1974). Türk Dilinde Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız. *TDAY Belleten*. Ss.159-171.
- Doğan, G., Kocaman, A. (1999). Sözcüde Kişisel Tutum ve Belirteçler. *Dilbilim Araştırmaları*. Ss. 65-78.
- Doğan, G. (2013). *Söylem Çözümlemesi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Doskeyeva, B. J. (2012). -maq, -mek Affiksteriniñ Zerttelüwi men Semantiyalıq Ereşelikleri. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*. 3 (137): 101-104.
- Doskeyeva, B. J. (2013). Ray Kategoriyasınıñ Mağınalıq, Tulğalıq Siypatı. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*. 1-2 (141-142): 12-15.
- Doskeyeva, B. J. (2016). Qazaq Tilindegi Tilek, Maqsat Mändi Söylemlerdinñ Jasaluw Joldarı. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*. 1 (159): 172-177.
- Düysembekova, L. (1999). *Qazaq Tilindegi Buyırıq Raydın Qurılısı Men Mağınası - Oquw Quralı*. Almatı: ABA Aykos.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara: TDK.

Egizbayeva, N.J. (2017). A. Baytursımulı Eñbekterindegi Ray Kategoriyasınıñ Jikteliw Ereşelikteri (ss. 56-59). *Äl-farabiy atındağı QazUU. Axmet Baytursımulı Jäne Qazaq Fiylologiyyası: Ötkeni, Bugini men Bolaşağı: Ult Ustazı Ahmet Baytursımulınıñ Oquw Quralı Att Qazaqşa Älippesine 105 Jıl Toluwına Oray Ğilimiy-Ädistemelik G-Global Platformasındağı Onlayn-Semiynar Materiyyaldarı. Almatı, 12-19 Qañtar*

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

Ercilasun, A. B. (1993). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*. Ankara, 22-23 Ekim.

Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi. *Dil Araştırmaları*. 2: 35-56.

Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics* (ss.41-49). Lincoln College, Oxford, August 12-14.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston-Leiden: Brill.

Erdem Uçar, F. M. (2016). Çağatay Türkçesinde Bol- ‘Olmak’ Fiilinin Çok Anımlı Yapısı. *Dil Araştırmaları*. 19: 125-151.

Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergönenç Akbaba, D. (2008). Kazak Türkçesinde Şıq- Yardımcı Fiilinin Birleşik Fiillerde Kullanılışı. *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. (Ss. 424-432). Ankara: Akçağ Yayınları.

Erguvanlı Taylan, E. (1997). Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi {-DI} Biçimbirimi. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (1-11). Ankara: ODTÜ Yay.

- Erguvanlı Taylan, E. (2018). Türkçede Dilbilgisel Kiplikte Olasılık ve Gereklilik. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*. 15 (2): 1-22.
- Erk Emeksiz, Z. (2008). Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller. *Dil Dergisi*.141: 55-66.
- Erkman-Akerson, F., Ozil, Ş. (1998) *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg.
- Erkman-Akerson, F. (2007). *Dile Genel Bir Bakış Türkçe Örneklerle*. İstanbul: Multilingual.
- Ersoy, F. (2016). Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi. *Dil Araştırmaları*. 18: 85-102.
- Finch, G. (2000). *Linguistic Terms and Concepts*. New York: Palgrave.
- Fleischman, S. (2005). *Tense and Narrativity From Medieval Performance to Modern Fiction*. UK: Routledge London.
- Flemming, B. (2011). {Isar} Gelecek Zaman Eki ve Onun Kiplik Fonksiyonları Üzerine Notlar. *Dil Araştırmaları*. 9: 141-155.
- Frawley, W. (1992). *Linguistic Semantics*. London: Lawrence Erlbaum Ass. Pub.
- Frawley, W. (2009). *Linguistic Semantics*. New York: Routledge (Dijital Basım).
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Gençer, Z. (2016). *Japonca ve Türkçede Görünüş (Aspekt)*. (Doktora Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Givón, T. (1994). Irrealis and The Subjunctive. *Studies in Language*. 18 (2): 265-337.

Givón, T. (2001). *Syntax I*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Goosens, L. (1983). Can and Kunnen: Dutch and English Potential Compared. Een Spieghel voor G. Jo Steenbergen (147-158). Leuven: Acco .

Göksel, A., Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London / New york: Routledge.

Grammatikadağı Düniyeniñ Tildik Beynesi (2014). Haz. M. Malbaqov, Z. Axmetjanova ve T. Januzaq. Almatı: Qazaqstan Respubliqası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğiniñ Ğılım Komiteti, A. Baytursinov Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

Gül, D. (2012). Semantic Operators and the Modal Meanings of the Suffix –Ar. *Dil Araştırmaları*. 1: 21-38.

Gülsevin, G. (1990). Türkçede -SA Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili*. 467: 276-279.

Gülsevin, S. (2016). -(Y)acak Sıfat-Fiil Ekinin Birleşik Yapılardaki Özel Bir İşlevi Üzerine. *Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 5 (1): 178-188.

Günay, N. (2014). Türkçe’de -(A/I)r Biçimbiriminin Kiplik Anlam Alanları. *International Journal of Language Academy*. 2 (4): 529-545.

Günay, N. (2014). Türkçede Bir Kiplik İşaretleyicisi Olarak –(y)Abil- ve Öğretimi Üzerine. *7.Uluslararası Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Kurultayı*. Muğla, 19-21 Haziran.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

- Hatiboğlu, V. (1969). *Dilbilgisi Terimler Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Hazar, M. (2005). *Joldasbay Turlıbayev Rayımbek Batır (Dil İncelemesi, Sözlük; Harf Çevrimi, Türkiye Türkçesine Aktarımı 1. Cilt)*. (Doktora Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hengirmen M. (1997). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Hirik, S. (2013). Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine. *Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (ss.243-252). Ankara: Öncü Basımevi.
- Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*.(Doktora Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hirik, S. (2015). Zarfların Kipsel Alandaki Görünümleri. *Turkish Studies*. 10 (8): 1365-1382.
- Hirik, S. (2017) Gibi Biçimbiriminin İşlevsel Dilbilgisi Bakımından Çok İşlevli Görünümü. *Karadeniz Araştırmaları*. 53: 205-222.
- Isqaqov, A. (1974). *Qazirgi Qazaq Tili Morfologiya*. Almatı: Ana Tili.
- Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq Tili Morfologiya*. Almatı: Ana Tili.
- İmanqulova, S. M. (2012). Modal'dılık Mađınalarınıñ Berilüwi. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*. 1 (135): 113-116.
- İmanqulova, S.M., Ramzanova, Ş. Ä. (2012). Ray Kategoriyasın Tanuwdağı Ereşelikter. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*. 5-6 (139-140): 19-22.
- İsayev, S. (1998). *Qazirgi Qazaq Tilindegi Sözderdiñ Grammatikalıq Siypatı*. Almatı: Ravan.
- İsayev, S. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.

- İsmailylova, F. K. (2017). Modal'dılıq Funktsiyonaldı-Semantiyalıq Örisi: Miykroörisleri, Qurılımlı. *Abay atındağı QazUU-niñ Xabarşısı. Filologiya Ğılımdarı Seriyası*. 4 (62): 58-65.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İskakova, Ş.G., Kenjegaliyeva, A. G. (2015) *Ağılşın Tili Grammatikası Jäne Jattıǵuwları: Oquw Ädistemelik Quralı*. Oral: «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» РМҚ.
- Jañabekova, M. (2011). Naq Osı Şaq Mikroörisiniñ Funktsionaldı-Semantikalıq Belgileri. *QazUU Xabarşısı.Filologiya Seriyası*. 1 (131): 122-126.
- Jaszczolt, K.M. (2009) *Representing Time: An Essay on Temporality as Modality*. New York: Oxford University Press.
- Jespersen, O. (1924). *The Philosophy of Grammar*. London: Allen - Unwin.
- Johanson, L. (1999). Bulgarca ve Türkçe'de Dolaylamalar (Indirectives) Üzerine, çv. Mehmet Mahur Tulum, *İlmi Araştırmalar*. 7: 245-254.
- Johanson, L. (2000a). Traces of a Turkic Copula Verb. *Turkic Languages*. 4: 235-238.
- Johanson, L. (2000b). Viewpoint operators in European languages. *Tense and aspect in the languages of Europe*. (Ss. 27-187). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2003). Evidentiality in Turkic. *Studies in Evidentiality* (Ss. 273-290). Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

- Johanson, L. (2009). Modals in Turkic. *Modals in the Language of Europe* (ss. 487-510). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2016) Türkçede Görünüş (Çev. N. Demir). Ankara: Grafiker.
- Jubanov, Q. (2010). *Qazaq Tili Jönindegi Zerttewler*. Almatı: Atamura.
- Jubanulı, Q. (2013). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Jumanova, G. B., Muratbayeva, İ.S., Abitova, G. T., Bokayeva, A. T. (2014) *Qazaq Tili*. Almatı: АФ НОУ ВПО «СПбГУПИ»
- Kamacı, D. (2017) Kiplik Terminolojisinin Sözlüklerdeki Görünümü: Olabilirlik ve Olasılık. *III. Uluslar arası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 189-201). Eskişehir, 3-4 Kasım.
- Kanık, M. (2015). The Turkish Aorist and Progressive: Present Tense, Future Tense, or What?. *Journal of Language and Linguistic Studies*. 11 (1): 103-115.
- Kara, F. (2011). Bil- Tasvir Fiilinin İşlevleri. *Turkish Studies*. 6 (1): 1421-1438.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Karabağ, İ. (2000). Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu. *Türk Dili*. 2 (585): 275- 278.
- Karahan, L. (1994). -sa/-se Eki Hakkında. *Türk Dili*. 516: 471-474.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim* (2013). Ankara: TDK.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*. 10: 17-81.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.

- Kerimoğlu, C., Aksu, C. (2015). -Dir Biçimbiriminin Sözlü Söylemdeki Kiplik Alanları ve Kullanımları. *Dil Araştırmaları Dergisi*. 17: 73-94.
- Kerimoğlu, C. (2018). *Kiplik ve Kip*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kerimoğlu, C. (2019). *Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kılıç, F. (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, F. (2005). Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2 (1): 68-113.
- Kiefer, F. (1987). On Defining Modality. *Folia Linguistica*. 21: 67-94.
- Kiefer, F. (1997). Presidential Adress Modality and Pragmatics. *Folia Linguistica*. XXXI/3-4: 241-253.
- Klein, W., Li, P. (Ed.) (2009). The Expression of Time. New York: Mouton de Gruyter.
- Klein, W. (2009). How time is encoded. *The Expression of Time* (ss. 39-81). New York: Mouton de Gruyter.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Koç, K., Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Koraş, H. (2005). Türkiye Türkçesinde Gereklilik. *TÜBAR*. 17: 135-154.

- Koraş, H. (2008). Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerin Birbirinin Yerine Kullanılması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 18 (2): 141-150.
- Korkmaz, Z. (1959) Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkan’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri. *TDAY Belleten*. Ss. 107-124.
- Korkmaz, Z. (2005). -sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. (Ss. 160-167). Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Kornfilt, J. (1996). On copular clitic forms in Turkish. In A. Alexiadou, N. Fuhrhop, P. Law and S. Loehken (eds.), *ZAS Papers in Linguistics*. Berlin: Zentrum für Allgemeine Sprachwissenschaft. 6: 96-114
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London and Newyork: Routledge.
- Kratzer, A. (1981). The Notional Category of Modality. *Worlds, and Contexts: New Approaches in Word Semantics*. (ss. 38-74). Berlin: de Gruyter
- Kratzer, A. (1991). Modality, *Semantik, Ein internationales Handbuch zeitgenoessischer Forschung* (ss. 639-650). Berlin - New York: Mouton de Gruyter.
- Kroeger, P. R. (2005). *Analyzing Grammar An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Kutalmış, M. (2002). Çağdaş Kazakça’da -KAY ve -KAY edi Formlarına Dair. *İlmi Araştırmalar*. 14: 113-120.
- Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi* (2011). Almatı: Qazaqstan Respubliykası Mädeniyyet Miyniystrligi Til Komiyeteti, 11-Tom.

Qazaq Grammatikası-Fonetika, Sözjasam, Morfologiya, Sintaksis (2002). Astana: Qazaqstan Respublikaı Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı A. Baturısnılı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

Qazaq Xalqınıñ Maqaldarı men Mätelderi (2012). Almatı: Qazaq Uniyversiyetı.

Qazaq Tiliniñ Grammatikası I - Morfologiya (1967). Almatı: Navka.

Qazaqtıñ Bata-Tilek, Ösiyetteri (2016). Hızr. J. Nuraliyeva. Almatı: Balawsa Baspası.

Lakoff, R. (1972). Pragmatics of Modality. *CLS*. 8: 229-246.

Larrea, P. (2009). Towards A Typology of Modality in Language. *Modality in English Theory and Description* (9-29). Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

Leech, G. (2013). *Meaning and The English Verb*. London - New York: Routledge.

Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. Newyork: OUP.

Lyons, J. (1977). *Semantics 2*. USA: Cambridge University Press.

Malbaqov, M., Axmetjanova, Z., Januzaq, T. (2014). *Grammatiqadağı Düniyenıñ Tildik Beynesi*. Qazaqstan Respublikaı Bilim Jäne Ğılım Ministrliğiniñ Ğılım Komiteti A. Baytursınov Atındağı Til Bilimi İnstitutı. Almatı: Qazğurt.

Mamadiylov, Q. (1996). *Qazirgi Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Modal'dıq Qurılımdarı* (Doktora Tezi). Almatı: Qazaqstan Respublikaı Bilim Miyniystrligi Abay Atındağı Almatı Memlekettik Uniyversiyetı.

Mamanov, I. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.

Mankeyeva, J. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.

- Matiyyeva, M. Z. (2012). *Ağılşın Tilin Meñgereyik- Oquw Quralı*. Öskemen: S. Amanjolov Atındağı ŞQMW Baspası.
- Mehmet, G. (2008). Türkçede Çekim Sürecinde Kullanılan Kopulatif Formlar Hüküm Sözcüklerinin Salar Türkçesindeki Görünüm ve İşlevleri. *Gazi Türkiyat*. 3: 131-146.
- Meyirbekov, A. (2018). *Qazaq Tilindegi Qalaw, Tilek Mändi Söylew Aktisin Qatısmdıq Turğıdan Oqıtuw*. (Doktora Tezi). Türkistan: Qoja Axmet Yasawi Atındağı Xalıqaralıq Qazaq-Türük Universiteti.
- Mitchell, K. (2009). Semantic Ascent, Deixis and Intersubjectivity. *Modality in English Theory and Description* (ss. 55-78). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Mithun, M. (1995). On The Relativity of Irreality. *Modality in Grammar and Discourse* (ss. 367-388). Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.
- Molgajdarov, Q. (2011). Türki Tilderindegi Modal' Sözdler. *QazUU Xabarşısı*. Şıǵıstanuv Seriyası. 1(54): 76-80.
- Muldagaliyyeva, A. A., Okuşeva, G.T. (2015). Об особенностях перевода английских модальных глаголов can, could на казахский и русский языки. *KAZNU Bulletin. Philology Series*. 3 (155): 276-281.
- Musabayev, Ğ. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Narrog, H. (2002). Polysemy and Indeterminacy in Modal Markers - The Case of Japanese Beshi. *Journal of East Asian Linguistics*. 11: 123-167.
- Narrog, H. (2005). On Defining Modality Again. *Language Sciences*. 27: 165-192.
- Narrog, H. (2009). *Modality in Japanese: The Layered Structure Of The Clause and Hierarchies of Functional Categories*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

- Narrog, H. (2012). *Modality, Subjectivity and Semantic Change A Cross-Linguistic Perspective*. USA: Oxford University Press.
- Nordström, J. (2010). *Modality and Subordinators*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Nuyts, J. (2001). *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization A Cognitive-Pragmatic Perspective*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Nuyts, J. (2006a). Modality: Overview and Linguistic Issues. *The Expression of Modality* (1-26). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Nuyts, J. (2006b). The Modal Confusion: On Terminology and the Concepts behind It. *Modality: Studies in Form and Function*. (ss. 5-38). London: Equinox Publishing Ltd.
- Oralbaeva N. (1975) *Qazirgi Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Analitikalıq Formantтары*. Almaty': Mektep.
- Orazbayeva, F. Ş., Sağıydolda, G., Qasım, B., Qobılanova, A., Esenova, Q., U. İYsabekova, Qasabek, Q., Baltabayeva, J., Muxamadiy, Q., Raxmetova, R., Köpbayeva, J. (2005). *Qazirgi Qazaq Tili - Okuw Quralı*. Almatı: Print-S.
- Ordabeyeva, J. M. (2012). *Qazaq,Orıs Jäne Ağılşın Tilderindegi Şığarmalarda Awıspalı Mağınalardıñ Qoldanuw Ereşelikleri*. (Doktora Tezi). Kökşetaw: Qazaqstan Respublikasınıñ Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı Ş.Ş.Wälixanov Atındağı Kökşetaw Memlekettik Universiteti.
- Ömiräliyev, Q. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Öner, N. (1986). *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*. Ankara: TDK.
- Özalan, U. (2014). Türk Dilinin Çağdaş Diyalektlerinde Cevheri Ek Fiil Olarak + (B)o(l)-. *Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 2 (3): 6-31.
- Özdemir, E. (1967). Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış. *TDAY Belleten*. Ss. 177-203.
- Özlem, D. (2004). *Mantık: Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi*. İstanbul: İnkılâp.
- Özmen, M. (2003). Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu Mustafa Can Polat Armağanı* (Ss. 177-193). Ankara: Sanat Kitabevi.
- Özmen Veld, N. (2006). Anlamsal ve Edimsel Düzlemde Türkçede Tanıtsallık. *Dil ve Edebiyat Dergisi*. 3:2.
- Palmer, F.R. (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F.R. (1990). *Modality and The English Modals*. New York - London: Routledge.
- Palmer, F.R. (2001). *Mood and Modality (Second Edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papafragou, A. (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Papafragou, A., Işık Öztürk, Ö. (2007). On The Acquisition of Modality. *U. Penn Working Papers in Linguistics*. 13 (1): 281-293.

- Plungian, V. A. (2001). The Place of Evidentiality Within The Universal Grammatical Space. *Journal of Pragmatics*. 33: 349-357.
- Portner, P. (2009). *Modality*. Oxford: Oxford University Press.
- Rentzsch, J. (2011). Modality in The Dede Qorqud Oğuznameleri. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 64 (1): 49-70.
- Rentzsch, J. (2013). Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası. *Bilig*. 67: 129-168.
- Rentzsch, J. (2015). *Modality in the Turkic Language*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Rubin, V. L. (2010). Epistemic Modality: From uncertainty to Certainty in the Context of Information Seeking as Interactions With Texts. *Information Processing and Management*. 46: 533-540.
- Ruhi, Ş., Zeyrek, D., Turan, Ü. (2000). Koşul Tümcelerinde Varsayımsallık ve Gerçek Karşıtlığı. *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (Ss. 19-29). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Sağ, Y. (2013). Copula in Turkish. *Proceedings of the 8th Workshop on Altaic Formal Linguistics (WAFL 8)*, MITWPL 67.
- Salkie, R. (2009). Degrees of Modality, *Modality in English Theory and Description*. Berlin: Mouton de Gruyter. 79-103.
- Sayrambayev, T. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Sebzecioğlu, T. (2004). Türkçede Kip Kategorisi Ve -Yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri. *Ankara University*. 124: 18-33. (pdf, http://dx.doi.org/10.1501/Dilder_0000000013)

- Seçkin, P. (2016). Olasılık Kipliğinin Eski Anadolu Türkçesindeki Görünümü. *Gazi Türkiyat*. 19: 223-238.
- Serebrennikov, B.A., Gadjieva, N.A. (2011) *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. Çev. Tefvik Hacıyev-Mustafa Öner. Ankara: TDK.
- Sızdıqova, R. (1968). *Abay Şiğarmalarının Tili (Leksikası men Grammatikası)*. Almatı: Qazaq SSR-niñ Ğılım Baspası.
- Slobin, D.I., Aksu, A. (1982). Tense, Aspect and Modality in use of the Turkish Evidential. *Tense-Aspect: Between Semantics & Pragmatics* (ss. 185-200). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins BV.
- Suleymenova, E., Qadaşeva, Q, Aqanova, D. (1996). *Suxbat: Qazaq Tili- Kazaxskiy Yazık*. Almatı: İYD Jiybek Jolu.
- Sweetser, E. (1990). *Modality: From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şaqaman, I. (2001). *Demewlik Şılawlardıñ Funktsiyonaldı Siypatı- Oquw Quralı*. Pavlodar: S. Torayğırov Atındağı Pavloda Memlkettik Universiteti.
- Şoybekova, A. A., Utegenova, G. J. (2014). Boljal Mändi Modal' Sözlerden Jasalatın Söz-Söylemder. *Bulletin KazNU. Filology Series*. 3 (149): 155-157.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı -Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tanç, M. (2005). Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 19: 81-101.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*, İstanbul: TDAD.

- Temürcü, C. (2007). *A Semantic Framework for Analyzing Tense, Aspect and Mood: An Application to the Range of Polysemy of -Xr, -Dir, -Iyor and -Ø in Turkish*. (Doktora Tezi). University of Antwerp.
- Temürcü, C. (2011). Grounding in Terms of Anchoring Relations Epistemic Associations of 'Present Continuous' Marking in Turkish. *Cognitive Approaches to Tense, Aspect, and Epistemic Modality* (ss. 109-133). Amsterdam - Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- Timuçin, A. (2004). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut.
- Tomanov, M. (1992). *Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası*. Almatı: Qazaq Uniyversiyeteti.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Torun, Y. (2013). Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri. Adana: Karahan Kitabevi.
- Trask, R.L. (1996). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge.
- Turgunbayer, C. (2008). Kırgız Türkçesinde Bol- Fiilinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları. *Türkbilig*. 15: 126-135.
- Tursınova, G. T., Rıskeldiyeva, G. D. (2012). *Qazaq Tili (Qasıqtıqtan Bilim Berüw İnstitutınıñ Sırttay Oqıtın Studentteri Üşin)*. Almatı: QazUTU
- Türkdil, Y. (2014). *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: TDK.
- Tüymebayev, J., Sağıydolda, G. (2016). *Qazaq Jäne Türık Tilderiniñ Salıstırmalı-Sıypattamalı Grammatikası-Fonetika.Morfologiya*. Almatı: Qazıgurt Baspası.

- Underhill, R. (1985). *Turkish Grammar*. Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press.
- Ural, Ş. (1995). *Temel Mantık*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Usta, Ç. (2016). Üçüncü Kişiyi Emrin Semantiği. *Bilig*. 77: 319-338.
- Uzun, N. E. (1998). Türkçede Görünüş/Zaman/Kip Üçlüsü. *Dil Dergisi*. 68: 5-22.
- Uzun, N. E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Pandora Kitabevi.
- Uzun, L., Erk Emeksiz, Z. (2006). Irrealis Modality and Specificity in Turkish Discourse. *Advanced Studies in Turkish Linguistics*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Üzüm, M. (2018). Zaman, Görünüş ve Kiplik İlişkisine Genel Bir Bakış. *Turkic Linguistics and philology*. 1 (1): 53-66.
- Van Der Auwera, J., Plungian, V. (1998). Modality's Semantic Map. *Linguistics Typology*. 2: 79-124.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- von Fintel, K. (2006). Modality and language. *Encyclopedia of Philosophy*. URL <http://mit.edu/fintel/fintel-2006-modality.pdf>.
- von Gabain, A. (1953). Türkçede Fiil Birleşmeleri. *TDAY Belleten*. Ss. 16-28.
- von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- von Wright, G. (1951). *An Essay in Modal Logic*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.

Wärnsby, A. (2006). *(De)Coding Modality The Case of Must, May, Måste and Kan*. Sweden: Lund Studies in English.

Webster's Dictionary of Synonyms (1984). Springfield-Massachusetts: Merriam-Webster INC.

Willett, T. (1988). A Cross-Linguistic Survey of The Grammaticalization of Evidentiality. *Studies in Language*. 12: 51-97.

Yaman, H., Akkaya D. (2012). Dil Biliminin Kelime Öğretimine Açılan Kapısı: Bağlam Türleri. *Turkish Studies*. 7 (3): 2599-2610.

Yarar, E. (2001). Bilimsel Söylemde Olasılık Kipi. *XV. Dilbilim Kurultayı*. (ss. 89-98). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Yeshniyaz, G. (2014). Participant-Internal Possibility Modality and Its Coding in Kazakh. *QazUU Xabarşısı. Filologiya Seriyası*.4-5 (150-151): 253-258).

Yeshniyaz, G., Ryssaldı, K. (2014). Coding of Participant-İnternal Possibility Modality in Kazakh. *Life Science Journal*. 11 (11): 334-337.

Yeshniyaz, G., Tassyrova, B., Boranbayev, D. (2015). Participant-Internal Possibility Modality and It's Coding by -A Bil Analytical Construction in Kazakh. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 6 (5): 211-217.

Yeshniyaz, G. (2018). Modality in Kazakh. *Qazaqstannıñ Ğilimiy Men Ömiri Xalıqaralıq Ğilmiy-Köpşilik Jurnal*. 2/2 (56): 41-42.

Yıldız, M. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde Al- Fiilinin Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı ve Fonksiyonları. 39: 199-211.

Yılmazoğlu, F. (2013). Türkiye Türkçesinde Geniş Zamana Anlambilimsel Bir Yaklaşım. *Dil Dergisi*. 159: 62-69.

Ziegeler, D. (2000). *Hypothetical Modality Grammaticalisation in an L2 Dialect*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

TARANAN ESERLERİN KAYNAKÇASI

Abay Qunanbayulı Qara Sözderi, <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/414/4142ab9314ccb486b10184fb1e96a1e0.pdf&ln=kz>

Aldar Köse Xiykayaları. (2013). Almatı: Balalar Ädebiyyeti.

Aljanbay, M. (2014) *Qoltañba*. Almatı: Sözdik-Slovar.

Aymatov, Ş. (2011) *Borandı Beket-Qus Johı*. (Rusçadan çvr. Ş. Murtaza, Q. Nurmaxanov). Astana: Awdarma.

Aymawıtoy, J. (2013) *Aqbilek - Qartqoja - Tüsinikter: Jüsipbek Aymawıtoy Altı Tomdıq Şığarmalar Jiynağı*. Almatı: El-Şejire.

Älmaşulı, J. (2014). *El Men Eles: Äñgimeler, Novellalar, Şağın Xikayalar, Dramalıq Xikayattar*. Astana: Nura-Astana.

Bayniyetova, S. (2007). *Qoja Axmet Yasawi -Tarix, Tulğa, Waqıt-*. Almatı: Aruwna.

Däwletbek, Q. (2015). *Qazaq Xanı Abılay -Tarixiy Roman-*. Astana: Foliyant.

Defo, D. (2011). *Robiynzon Kruzo*. (Rusçadan Kazakçaya çvr. Q. Öteğul). Astana: Awdarma Baspası.

Esenberliyn, I. (2015). *Köşpendiler -Almas Qılış-*. Almatı: BPKA.

Griynvud, C. (2011). *Ögey Bala*. (Rusçadan Kazakçaya çvr. R. Äduwov). Astana: Awdarma Baspası.

Güntekin, R. N. (?). *Çalıkuşu*. İstanbul: İnkılâp.

- Janaydarov, O. (2006). *Ejelgi Qazaqstan Mifteri. Qazaqstan Balalar Entsiklopediyası*. Almatı: Aruwna.
- Qanaz, M. (2013). *Kek (Tarixi Drama, Xikayat, Äñgimeler)*. Almatı: Ana Tili.
- Qazaq Ertegeri*. (2013). Hızr. A. Säwlebayeva. Şimkent: Şiykula iy K.
- Qazıbek, N. (2014). *Ağayındar - Povester men Äñgimeler-*. Almatı: Qaynar.
- Qıdıräli, D. (2012). *Mustafa*. Astana: Delovoy Miyr Astana.
- Qırğızbayev, Ö. (2013). *Sozaq Qasireti (Tarixiy Roman)*. Almatı: Ana Tili Baspası JŞS.
- Quwantayulı, N. (2015). *Asıl Söz -Roman, Äñgimeler, Awdarmalar, Ölender*. Almatı: Sözdik-Slovar.
- London, C. (2011). *Tekti Sarın*. (Rusçadan Kazakçaya çvr. D. Äşimxanulı). Astana: Awdarma Baspası.
- Öteniyyazov, S. (2005). *Attiyla -Tarix, Tulğa, Waqıt-*. Almatı: Aruwna Baspası.
- Seydimbek, A. (2012). *Alpamıs Batır*. Astana: Foliyant.
- Sviyft, C. (2011). *Gulliyverdiñ Sayaxattarı*. (Rusçadan çvr. A. Qurmanseyitov). Astana: Awdarma.
- Şaşkiyn, Z. (2012). *Temirtaw: Roman; Senim: Roman*. (Hızr. G. Şaşkiyna). Almatı: Service Press Baspası.
- Şaymerdenov, S. (2013). *Ağalardıñ Alaqañ: S. Şaymerdenov Şığarmaları 5*. Almatı: An Arıs.

Täwkey, S. (2013). *Arıstardıñ Armanı-Derekti Roman*. Almatı: Düniyejüzi Qazaqtarınıñ Qawımdastıǵınıñ <Atajurt> Baspa Ortalıǵı.

Tilewxan, T. (2013). *Otz Jetinşi Jıldıñ Balaları*. Almatı: Kaynar.

Twen, M. (2011). *Tom Soyerdıñ Basınan Keşkenderi*. (Rusçadan Kazakçaya çvr. F. Oñǵarsınova). Astana: Awdarma Baspası.

Ümit, A. (2003). *Beyoǵlu Rapsodisi*. İstanbul: Doǵan Kitapçılık.

Ümit, A. (2008). *Bab-ı Esrar*. İstanbul: Doǵan Kitap.

Ürkimbay, N. (2015). *Alasarmas Asqarlar*. Almatı: Xantäñiri.

Vern, J. (2011). *On Bes Jasar Kapiytan*. (Rusçadan Kazakçaya çvr. S. Eşçanov). Astana: Awdarma Baspası.

Wayld, O. (2011). *Doriyan Greydiñ Portreti*. (İngilizceden Kazakçaya çvr. G. Tüsipova). Astana: Awdama Baspası.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://abai.kz/post/49451>, 28.03.2018

<http://emle.kz/articles/get/109>, 05.08.2019

<https://www.azattyq.org/a/28317214.html>, 28.03.2018

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=İHTİMAL , 12.03.2018.

<https://e-history.kz/kz/publications/view/4811>, 3.08.2019

https://alashainasy.kz/til_tas_jarady/kazaktyin-sanyi-30-40-millionga-jetse-de-tldn-maseles-sheshlmeytn-tuyng-e-105151/ , 3.08.2019

<http://mazhab.kz/kk/maqalalar/gibratnama/moinyna-jauapkershilikti-alu-ulken-kisilik-4139/>, 28.03.2018

<http://akikat.kazgazeta.kz/?p=8315>, 28.03.2018

<https://kazakh.academic.ru/1112/%D0%B0%D2%A3%D2%93%D0%B0%D1%80%D1%8B>, 19.10.2018

http://kazdramteatr.kz/index.php/c_main/theatricals_view/id_theatricals/176,
28.03.2018

<http://arka-azhary.kz/s-z-t-rkinin-sergek-k-il-tani-ma/>, 28.03.2018

<http://reactor.inform.kz/shet-tilin-biludin-kaytarymy-orasan-a14896>,
28.03.2018

<http://perevod.nur.kz/kk-ru/t-44362>, 28.03.2018

<https://abai.kz/post/95314>, 28.11.2019.

<http://kazgazeta.kz/?p=75853>, 28.11.2019.

<https://baq.kz/kk/news/adebiet/zhanat-zhankashuli-akin-zhuregi-suzgi-ispetti-82283>,
11.04.2018

<https://zhasqazaq.wordpress.com/2007/04/30/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%82/>, 11.04.2018

<http://www.ank.kz/Publicis/14-10.htm>, 11.04.2018.

<http://jasqazaq.kz/2017/03/03/jgerim-n-rba-yt-yzy-aza-memlekettik-yzdar-pedagogikaly-universitetini-4-kurs-studenti/>, 11.04.2018.

https://vk.com/wall-55427921_1074503?&offset=20, 15.03.2019.

<https://alashainasy.kz/society/kazakyyi-dastarhan-dametuu--kazakyyi-dastur-49152/>,
2.12.2019

<https://www.islamdini.kz/termin/23>, 12.02.2019

<https://www.azattyq.org/a/1156799.html>, 12.02.2019

<http://kostdom.kz/kz/news/558-ulttyik-kundyilyktar-ulyiktaldyi>, 12.02.2019

<https://adyrna.kz/ma-alalar/batyr/soza-ta-y-soj-an/>, 12.02.2019

<https://stud.kz/referat/show/93338>, 4.11.2019

<https://adyrna.kz/ma-alalar/t-riktanu/s-ltan-baybaryis-turalyi-siz-bilmeytin-dereker/>,
11.02.2019

<https://kaz.nur.kz/1770117-anasy-tastap-ketken-karagandylyk-zigit-auyr-balalyk-sagy-zajly-zan-syryn-ajtty.html>, 4.10.2019

http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/16094-_mbetbai_uaidin_zhazushy_zhurnalist_feletonshy_bardy_par_yn_b_l_p_ba_ytty_ba_ala_an_zh_n, 12.02.2019

<https://www.zharar.com/kz/ertegi/14291-1.html>, 31.01.2019

<https://www.zharar.com/kz/ertegi/10919-tyshkan.html>, 31.01.2019

<https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-pressure-on-activists/29778586.html>,
5.10.2019

https://www.inform.kz/kz/almaty-oblysynda-zhogalghan-13-zhasar-balany-izdeu-zhumystary-toktatyldy_a3338715, 6.10.2019

<http://oraloniri.kz/?p=27401>, 6.10.2019

<https://interesnoe.me/source-69995411/post-193296>, 5.10.2019

<https://www.zharar.com/kz/ertegi/15152-1.html#sel=34:16,34:16>, 12.02.2019

<http://oraloniri.kz/?p=27401>, 6.10.2019

<https://45minut.biz/2014/12/21/a%27y%27lyshyn-tilindegi-modal'dy-etistik%27/>, 29.03.2018

¹[https://kazaksha.info/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D2%B1%D0%BC%D1%83-%D0%B1%D0%BE%D1%81-%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81-%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B-%D0%B6%D3%99%D1%80%D0%BC%D0%B5%D2%A3%D0%BA%D0%B5%D1%81%D1%96-2-2/, 26.01.2019](https://kazaksha.info/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D2%B1%D0%BC%D1%83-%D0%B1%D0%BE%D1%81-%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81-%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B-%D0%B6%D3%99%D1%80%D0%BC%D0%B5%D2%A3%D0%BA%D0%B5%D1%81%D1%96-2-2/)

<http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5da6f55bbf1c32.21731407-hacet, 16.10.2019

<http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019

<http://massaget.kz/kyizdarga/shayra/55959/>, 4.10.2019

<http://asylsoz.kz/kk/myna-adamdar-oraza-ustauga-mindetti-1876/>, 28.03.2018.

<http://bilimainasy.kz/?p=31622>, 28.03.2018

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=mecbur>, 16.10.2019.

<https://www.zharar.com/kz/bata/128-dastarhan.html>, 27.02.2019

http://asylarna.kz/article/adamdy_tangaldyratyn_10_haiuan, 15.02.2019

<http://kaz-tili.kz/glag5.htm>, 31.10.2019

<http://kaz-tili.kz/glag5.htm>, 31.10.2019

http://bilimdiler.kz/kazakh_tili/11040-kalau-ray.html, 31.10.2019

<http://muslim.kz/news/bas-mufti-tauelsizdigimizdin-tugyry-biik-bolgayi>, 31.10.2019

https://www.azattyq.org/a/us_a_private_company_is_building_a_railroad_to_the_moon/24809713.html, 4.11.2019

<https://news.kaznmu.kz/kaz/%D2%9B%D0%B0%D0%B7%D2%B1%D0%BC%D1%83-%D0%B1%D0%BE%D1%81-%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81-%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B-%D0%B6%D3%99%D1%80%D0%BC%D0%B5%D2%A3%D0%BA%D0%B5%D1%81%D1%96-2-2/>, 4.11.2019

<https://stalkture.com/media/1984747663472819190>, 4.11.2019

<https://informburo.kz/kaz/batany-asiy-ony-adam-mrne-tigzer-ser-anday.html>,
1.11.2019.

http://www.elarna.net/oku_kk.php?tur=11&id=1227, 1.11.2019

<https://www.qazbrand.info/quttyqtau/192/r-adam-a-ber-let-n-r-ily-bata-t-rl/>,
1.11.2019

<https://sputniknews.kz/society/20181012/7570543/bata-beru-dastur.html>, 1.11.2019

<https://jasqazaq.kz/2018/03/19/khazakh-zhigit-kariske-ykhsamaganyma-okinemin/>,
31.10.2019

https://www.azattyq.org/a/Kyrgyzstan_ex_president_Bakievs_interview/2049115.html, 31.10.2019

<http://studentmedia.kz/bireudi-a-ysyn-zheu-turaly-t-msil/>, 31.10.2019

<https://tuz.kz/article/40137153170017.html>, 31.10.2019

<http://kaz-tili.kz/glag4.htm>, 31.10.2019

<http://qsport.kz/11653>, 25.11.2019.

<https://www.zakon.kz/4920337-ytay-a-sh-tan-arandatushyly-ty-oyudy.html>,
25.11.2019.

<https://alashainasy.kz/fromsocial/almaty-kalasyinyin-kmshlg-osyi-mselen-sheshseduryis-bolar-ed-128179/>, 15.11.2019

<https://qazaqstan.tv/news/107664/>, 15.11.2019